Научни перспективи на съвременната българистика

* * *

A mai bulgarisztika tudományos perspektívái

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA

SYMPOSIA SLAVICA

Sorozatszerkesztő: Lukács István
Редактор на поредицата: Ищван Лукач

A kötet megjelenését támogatták:

Bolgár Országos Önkormányzat

Kecskeméti Bolgár Települési Nemzetiségi Önkormányzat

Budapest Főváros XI. kerület Újbuda Bolgár Önkormányzata

Сборникът излиза с материалната подкрепа на:

Българско републиканско самоуправление

Българско самоуправление в Кечемет

Българско самоуправление в Уйбуда – XI. район на Будапеща

Szakmai lektor:

Mihajlov Kamen

***

Лектор:

Камен Михайлов

Fordítás: Kovács Gergely, Menyhárt Krisztina
Превод: Гергей Ковач, Кристина Менхарт

Научни перспективи на съвременната българистика

* * *

A mai bulgarisztika tudományos perspektívái

Материали от международната конференция по случай 60 години от основаването на специалност „Българска филология“ в университета „Лоранд Йотвьош“

* * *

Az ELTE BTK bolgár szak megalapításának 60. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi konferencia tanulmányai

Редактори/Szerkesztők:

Мария Дудаш – Кристина Менхарт – Наталия Няголова

Bolgár Kulturális Fórum – ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék –
Kecskeméti Bolgár Önkormányzat
Budapest 2015

©A szerzők/Авторите

Borítóterv/корица: Geiszt Csaba

Felelős kiadó: Bolgár Kulturális Fórum
Elnök: Vladimirova Milena

Отговорен издател: Български културен форум
Председател: Милена Владимирова

Kiadják: Bolgár Kulturális Fórum – ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék – Kecskeméti Bolgár Önkormányzat

Издатели: Български културен форум – Катедра „Славянска филология“, Университет „Л. Йотвьош“ – Българско самоуправление в Кечемет

ISBN 978-963-12-2873-1

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор (Камен Михайлов) …….. 9
Előszó (Mihajlov Kamen) …….. 12

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

Григораш, Наталя – Мъскив, Надя: ЛИТЕРАТУРОВЕДСКАТА БЪЛГАРИСТИКА В ЛВИВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „ИВАН ФРАНКО”…….. 15
Гюлемерова, Велика: МНОГОТО ЛИЦА НА БЛУДНОСТТА В ПОВЕСТТА „ГЕРАЦИТЕ” – ВЛАСТТА, СЛОВОТО, ЖЕРТВАТА …… 21
Ичевска, Татяна: ИЗМЕРЕНИЯ НА БОЛЕСТТА В „МЪНИЧЪК СВЯТ” НА ГЕОРГИ РАЙЧЕВ ……... 29
Илиева, Бойка: ТРИ БЪЛГАРСКИ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ТВОРБИ СПРЯМО ТРИ ИТАЛИАНСКИ РЕНЕСАНСОВИ НОВЕЛИ. СЪПОСТАВИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ …….. 37
Костова-Панайотова, Магдалена: В ТЪРСЕНЕ НА ПРЕДМЕТА ИЛИ ЗА МЕТАФИЗИЧНИЯ УЖАС В ЛИРИКАТА НА ДАЛЧЕВ …….. 44
Николова, Надежда: ЛАЗАРОВДЕН И ЦВЕТЯТА В ЕЗИКОВАТА КАРТИНА И ТРАДИЦИОННАТА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИНА …….. 50
Русков, Иван: ХРИСТИЯНСТВО И ИДЕОЛОГИЯ У ЯВОРОВ. УВОД КЪМ ПРОБЛЕМА …….. 58
Сивриев, Сава: ЗА „СКАЗАНИЕ О МОЛИТВЕ СВЕТАГО НИФОНТА“ ИЗ „ОГЛЕДАЛО“ (БУДА, 1816) НА КИРИЛ ПЕЙЧИНОВИЧ …….. 66
Симеонова-Конах, Галя: КУЛТУРНА КАРТОГРАФИЯ. ПОВЕСТВОВАНИЕ И КУЛТУРНО-ГЕОГРАФСКИ РЕГИОН (ТЕОДОРА ДИМОВА, ЖУЖА РАКОВСКИ, ОЛГА ТОКАРЧУК) …….. 73
Фаркаш-Барати, Моника: ЖЕНСКОТО ПИСАНЕ В СРЪБСКАТА И БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ……... 83
Филипов, Павел: БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА ЗА ЛЕВ ТОЛСТОЙ ВЧЕРА И ДНЕС …….. 89
Чорбаджиева, Мария: ЗА РЕЦЕПЦИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА „ВОЙНА СЪС САЛАМАНДРИТЕ“ ОТ КАРЕЛ ЧАПЕК …….. 93

ЕЗИКОЗНАНИЕ

Балаж, Габор: A BOLGÁR NYELV TIPOLÓGIAI BESOROLÁSÁNAK (MÉG MINDIG) AKTUÁLIS KÉRDÉSEI (ЗА (ВСЕ ОЩЕ) АКТУАЛНИТЕ ВЪПРОСИ НА ТИПОЛОГИЧНАТА КЛАСИФИКАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК) …….. 99

Вълчанова, Събина: ДВУКОРЕННИТЕ ПРИЛАГАТЕЛНИ В СЛУЖБИТЕ ЗА МЕСЕЦ СЕПТЕМВРИ В МИНЕЙ 49 (43) НА КРЪСТЬО ГРАМАТИК ОТ XVII ВЕК …… 106
Даскалова, Добрина: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ВЪЗМОЖНОСТИ НА БЪЛГАРИСТИКАТА ПРИ СЪПОСТАВИТЕЛЕН АСПЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕ …….. 114
Дудаш, Мария: ГРАМАТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ В ЗАГЛАВИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ РОМАНИ …….. 122
Желязкова, Димитрия: ЕЗИКОВИТЕ ДИСКУСИИ ЗА НАЛАГАНЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК …….. 129
Жерева, Мария – Молхова, Галина: РАМКИРАНЕ И ПРЕРАМКИРАНЕ НА КОМУНИКАТИВНИТЕ СИТУАЦИИ …… 136
Иванова, Елена: ЕЗИКОВЕДСКА НАУЧНА БЪЛГАРИСТИКА В САНКТПЕТЕРБУРГСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ В КРАЯ НА XX – НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК ……. 142
Исса, Катя: БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ЗА БЕЖАНЦИ. ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД ЕЗИКОВАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ ……. 149
Колева, Красимира: ЕЗИКЪТ НА ПРЕХОДА: *ГОВОРИМ СИ КАКВО СЕ СЛУЧВА* …….. *156*
Кочиш, Михай: AZ OSZK EGYIK XVI. SZÁZADI KÓDEXÉRŐL – TEOFILAKTOSZ OHRIDI ÉRSEK ELŐSZAVA ALAPJÁN (ЗА ЕДИН КОДЕКС ОТ 16 ВЕК В УНГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА – СПОРЕД УВОДА НА ТЕОФИЛАКТ ОХРИДСКИ) …… 163
Крейчова, Елена: BLENDED LEARNING – „ЗЛАТНАТА СРЕДА“ ПРИ ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ИНОВАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ В УНИВЕРСИТЕТСКОТО ОБУЧЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В ЧУЖДЕСТРАННИТЕ УНИВЕРСИТЕТИ ……. 167
Куцаров, Константин: ЗНАЧЕНИЕ И ПРИНОС НА „РОССИЙСКАЯ ГРАММАТИКА” ОТ МИХАИЛ В. ЛОМОНОСОВ В КОНТЕКСТА НА ТЕОРИЯТА ЗА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА ……... 175
Кънчева, Павлина: ПЕРСПЕКТИВИ В РАЗВИТИЕТО И ИЗСЛЕДВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА МЕДИЦИНСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ …….. 180
Лалчев, Драгомир: СЛАВЯНСКА ИСТОРИЧЕСКА ТОПОНИМИЯ ОТ БАЛКАНИТЕ С ИМПЕРАТИВНА КОМПОЗИТНА СТРУКТУРА ……. 187
Лулейска, Илина: ВАРИАНТИТЕ НА ЖИТИЕТО НА СВ. САВА ОСВЕЩЕНИ В НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ …… 193
Марков, Йордан: ЕДНА ПОЧТИ НЕИЗВЕСТНА ВЪВ ФИЛОЛОГИЧЕСКИТЕ СРЕДИ ГРАМАТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ОТ УНГАРСКИ АВТОР – BREVIS GRAMMATICA BULGARICA НА АНДРЕАС ПАСТОРИ …… 201
Николова, Надка: ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЕЗИКОВАТА ЧИСТОТА ПРЕЗ 50-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА СИТУАЦИЯ …… 209
Петрова, Галина: СЕМАНТИЧНИ И ФОРМАЛНИ ЗАВИСИМОСТИ В СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С ПРЕДИКАТИ ЗА СЪОБЩАВАНЕ …… 217

Пожгаи, Ищван: A PARTICIPIUM CONIUNCTUM HASZNÁLATA AZ ENINAI APOSTOLBAN (УПОТРЕБАТА НА ПАРТИЦИПИУМ КОНИУНКТУМ В ЕНИНСКИЯ АПОСТОЛ) ……. 224
Попов, Борислав: АРХЕМЕТАФОРА И ОНОМАТОПЕЯ ……..... 232
Попова, Катажина: ВРАТАТА КАТО ПРОСТРАНСТВЕН КУЛТУРОЛОГИЧЕН ЗНАК …….. 239
Савова, Ивелина: ЯБЪЛКОВИ СЛЕДИ В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА СВЕТА …….. 246
Стефанова, Марияна: ЗА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИКАЦИЯ И МЕТАКОМУНИКАЦИЯ ……..……... 256
Стоилов, Антони: РЯДКО СРЕЩАНА КОНФИГУРАЦИЯ ОТ КОНСОНАНТИ В ЕДИН БЪЛГАРСКИ ГОВОР ……. 263
Стоянова, Елена: ЗА „БИФОНЕМАТИЧНАТА“ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА МЕКИТЕ СЪГЛАСНИ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ……... 268
Тихова, Анета: ЗА УПОТРЕБАТА НА СЛОЖНИТЕ МИНАЛИ ВРЕМЕНА В СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА „ИСТОРИЯ НА ЮДЕЙСКАТА ВОЙНА” ОТ ЙОСИФ ФЛАВИЙ СПОРЕД АРХИВСКИЯ ХРОНОГРАФ ……. 257
Тодорова, Биляна: ЕЗИКОВАТА ИГРА В ИНТЕРНЕТ ФОРУМИТЕ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ФОРУМИТЕ НА BG-MAMMA) ……. 282
Тончева, Христина: ТРЕБНИКЪТ НА ВЕНИАМИН ХИЛЕНДАРЕЦ И ЕВХОЛОГИЧНАТА ПРАКТИКА ПРЕЗ XIX ВЕК ……...… 288
Ушева, Катерина: ЯТОВИТЕ ИЗОГЛОСИ В СИЛНА ПОЗИЦИЯ ……... 295
Федосов, Олег: UNIVERZÁLÉK A BOLGÁR FRAZEOLÓGIA TÜKRÉBEN (УНИВЕРСАЛИИ В УНГАРСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ) ……...… 302
Чакърова, Красимира: БЪЛГАРСКИЯТ ПЕРФЕКТИВЕН ИМПЕРФЕКТ И НЕГОВИТЕ ПРЕВОДНИ АНАЛОЗИ В РУСКИЯ ЕЗИК …… 307

БЪЛГАРО–УНГАРСКИ ВРЪЗКИ

Батинкова, Елена: ПАРАЛЕЛИ МЕЖДУ УНГАРСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЗМЕЙ. КУЛТУРНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ ПОГЛЕД ……..…... 314
Жилак, Мария: SZLOVÁK KISEBBSÉG BULGÁRIÁBAN – BOLGÁR KISEBBSÉG SZLOVÁKIÁBAN (СЛОВАШКО МАЛЦИНСТВО В БЪЛГАРИЯ – БЪЛГАРСКО МАЛЦИНСТВО В СЛОВАКИЯ) ……. 319
Катуш, Елвира: ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ФИЛОЛОГИЯ В УНИВЕРСИТЕТА „ЛОРАНД ЙОТВЬОШ” В БУДАПЕЩА …… 326
Кьосева, Светла: КАКВО ЗНАЕМ ЗА БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ? …….. 332
Менхарт, Кристина: ПРЕДСТАВИТЕ ЗА СЕМЕЙСТВОТО ПРИ УНГАРЦИ И БЪЛГАРИ В НАЧАЛОТО И СРЕДАТА НА 20 ВЕК …… 339
Няголова, Наталия: БЪЛГАРО-УНГАРСКИ КИНОСРЕЩИ …… 349

Петкова Пападопулос, Адриана: СЪВРЕМЕННИ ПРОЦЕСИ И ЯВЛЕНИЯ СРЕД БЪЛГАРИТЕ В УНГАРИЯ ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА ЕТНИЧЕСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ И СЪХРАНЕНИЕТО Ѝ …….. 356
Петрович, Бригита: ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛНИТЕ ДУМИ В ЕЗИКА НА БЪЛГАРО–УНГАРСКИТЕ ДВУЕЗИЧНИ ДЕЦА …….. 362
Събева-Юричкай, Ася: КИПРИАНОВИТЕ МОЛИТВИ В СЪВРЕМИЕТО МЕЖДУ КАНОНИЧНОСТТА И АПОКРИФНОТО В БЪЛГАРИЯ ……. 368
Челени, Ищван Габор: A MAGYAR–BOLGÁR KAPCSOLATOK EREDETE (ЗА ПРОИЗХОДА НА УНГАРО-БЪЛГАРСКИТЕ ВРЪЗКИ) ……... 372
Автори/Szerzők …….... 380

ПРЕДГОВОР

Този сборник извървя традиционният път на всички научни сборници. Статиите, публикувани в него, първоначално бяха представени на юбилейната научна конференция, по случай 60 години от основаването на специалността „българска филология“ в Будапещенския университет Л. Йотвьош, а впоследствие – разгърнати в статии. Тя беше проведена на 28-29. април 2014 г. в Будапеща, организатори бяха специалността „българската филология“ към ЕЛТЕ и Българския културен форум. Направените изказвания и наблюдения по неизбежност се получиха разнородни – такива, каквито са и интересите на техните автори: от литературно-исторически и литературно-теоретични проблеми, през проблеми на фолклора и етнографията до тези на историята на езика, актуалните аспекти на морфологията, лексикологията и категориалността, на семантиката и прагматиката, на методиката на преподаване. Има дори статия, която подробно проследява въвеждането, утвърждаването и развитието на специалността „българска филология“ от 1953/54 г. до наши дни. Времето, в което са търсени проблемите, също впечатлява – от 10 до 21 в. Посочената тематика налага оформянето на съответните раздели в съдържанието. Но в случая не става дума за формалната прегледност, ползваща читателя. Необходимо е специално да се отбележи, че проведената научна конференция очертава рамките на българистиката в Унгария – чрез дейността на катедрата в Будапещенския университет „Йотвош Лоранд“, чрез учените, работели в нея през годините, чрез техните усилия и стремежи, научен ръст и човешки съдби. Сборната точка за всички тях е именно Катедрата. Всеки един от участниците по един или друг начин е свързан с нея – било като преподавател, било като съучастник в дейността ѝ, било като съмишленик. Географията на въпросното съмишленичество е достатъчно широка: Будапеща, Сегед, Дебрецен, Бърно, Лвов, София, Пловдив, Велико Търново, Шумен, Благоевград, Бургас. Броят на учените е 53-ма. Макар и „сухи“ фактите говорят сами по себе си, рамкират извършената сериозна работа по организацията на форума и съставянето на сборника. С пълно право може да се каже, че срещата на толкова голям брой българисти от различни поколения, университети и институти представя един малък конгрес по познание за България, българите и българското. Неслучайно броят на българо-унгарските статии оформят обособен раздел. Сред представяните автори личат имената на основоположниците на специалността в

ЕЛТЕ, на първопроходците, лекторите; редица от тях са „обвеяни“ с авторитета на дългогодишната научно-изследователска дейност, на международно признание, награди за приноси в българистиката: Е. Катуш, М. Жилак, Г. Балаж, А. Събева-Юричкай, Ив. Русков, С. Сивриев, Н. Няголова. Тук са и днешните „опори“ на българистичното познание – М. Дудаш и Кристина Менхарт, подкрепящите ги колеги от „външните“ научни центрове – М. Фаркаш-Барати, К. Исса, М. Кочиш, Е. Крейчова, А. Пападопулос.

Основният корпус от статии безспорно представят наблюдението – върху съответни проблеми. В литературоведски аспект такива са разсъжденията за метафизичността у А. Далчев, за лицата на блудството в „Гераците“, за болезнените състояния у Г. Райчев, за християнския пласт в поезията на П. Яворов; в лингвистичен аспект – за границите на типовете комуникативна ситуация, за парадигмите на определени лексикални единици, за езиковия идентитет при процесите на пуризъм, за характеристиките мекост – твърдост в системата на съгласните звукове, за ятовите изоглоси, чертаещи диалектната карта на българския език... Всяко от тях е посветено на съществен научен въпрос, значим в контекста на актуалния сциентизъм. Има обаче и такива, които насочват своите изводи към доказателство на концепции в отдавнашни или по-нови дискусии: относно славянската топонимия, българския характер на сложните минали времена в Архивския хронограф, типологичната класификация на българския език, тенденциите за демократизация на българската книжовна нормативност. На второ място по брой са сравнителните статии. Техните предмети са разнообразни: от сравняване на фолклорни и етнографски елементи (Е. Батинкова, К. Менхарт), през образи и мотиви (Б. Илиева), през методи на преподаване (Н. Григораш, Е. Иванова) ..., та до маниер на женското писане (М. Фаркаш-Барати). Немалко текстове са посветени на културно-политически проблеми – засягащи идентичността, характеристиките, статуса и перспективите на малцинствените групи в Унгария, Словакия, България; направени са опити за теоретично моделиране на културното пространство и проблематизация на понятието малцинствена общност, културен център. Малък е относителният дял, но съществени по иновационност са разработките, въвеждащи нови документи, паметници, литературни и езикови източници. Сред тях ще посоча българската граматика, написана на латински език от Андреас Пастори, Требника на Вениамин Хилендарец, в който проличава евхологичната практика, за един вариант на увод от

Теофилакт Български. Някои статии изследват съвсем нови явления, носейки белезите на тяхна моментна фотография: „Езикът на прехода“, „Златната среда“ при използването на иновационни технологии“, „Езиковата игра в Интернет форумите“. Както следва да се очаква – налице са и няколко текста с историко-информативен характер. Те проследяват появата и развитието на унгарско-българските взаимоотношения (И. Челени), установяването на специалносттга „българска филология“ (Е. Катуш), образователната дейност на българското училище в Будапеща (С. Кьосева), двупосочния процес по запазването/загубата на българска идентичност сред „унгарските българи“ (А. Пападопулос).

След макар и беглото представяне на настоящия сборник, прочелият тези редове може да разбере високата степен на научна приносност на съдържащото се в него, полезността му за широк кръг любознателни читатели, значението му за образованието, възпитанието и формирането на личността – както сред обучаемите по българска филология, както за съставящите българската общност в Унгария, така и спрямо културния интерес за всички онези, които размислят върху генетичен и езиков произход, междунационални и междуличностни отношения, народностна и индивидуална идентичност.

Камен Михайлов

ELŐSZÓ

Ez a kötet is megtette a tudományos kiadványok szokásos útját. A benne szereplő cikkek először az ELTE bolgár szak megalapításának 60. évfordulója alkalmából rendezett konferencián hangzottak el, majd tanulmánnyá íródtak. A konferencia 2014. április 28-29-én, Budapesten került megrendezésre, szervezői az ELTE BTK bolgár szak és a Bolgár Kulturális Fórum Egyesület voltak. Az ott elhangzott előadások óhatatlanul sokszínűek voltak, amilyen a szerzőik érdeklődési köre is – az irodalomtörténettől és -elmélettől, a folklór és a néprajz problémáin át a nyelvtörténetig, a morfológia, a lexikológia, a szemantika és a pragmatika, illetve az oktatásmódszertan aktuális kérdéseiig. Olyan cikket is találunk, amely végigköveti a budapesti bolgár szak történetét a kezdetektől – 1953/54-től – napjainkig. Az az időszak, amelynek problematikáit tárgyalják szintén figyelemre méltó: a X-től a XXI. századig. A felsorolt tematika ezért szükségessé teszi a különböző fejezetek elkülönítését, bár a jelen esetben nincs szó valami formális rendszerről, amely igénybe venné az olvasót. Külön meg kell jegyezni, hogy a megrendezett tudományos konferencia megrajzolja a magyarországi bulgarisztika kereteit is – az ELTE Szláv Filológiai Tanszék tevékenységén keresztül, az ott dolgozó tudósok igyekezetén és törekvésein át, az ő tudományos eredményeikig és emberi sorsukig. Kapcsolódási pontjuk a tanszék, illetve a bolgár szak. Minden egyes részvevő valamilyen módon kötődik hozzá – oktatóként, résztvevőként a tudományos tevékenységben, vagy támogató partnerként. A partnerek földrajzi kiterjedése igen széles: Budapest, Szeged, Debrecen, Brno, Lviv, Szófia, Plovdiv, Veliko Tarnovo, Sumen, Blagoevgrad, Burgasz. A tudósok száma 53. Bár a „száraz" tények magukért beszélnek, mégis jól mutatják az ülésszak szervezése és kötet összeállítása kapcsán elvégzett komoly munka kereteit. Teljes joggal elmondható, hogy ilyen nagyszámú, többnemzedéknyi, számos egyetemet képviselő bulgarista találkozója önmagában is egy kis kongresszus Bulgáriáról, a bolgárokról és a bolgár kultúráról. Nem véletlen, hogy a bolgár magyar témájú tanulmányok külön fejezetbe kerültek. A szerzők között megtaláljuk a bolgár szak régebbi munkatársait, a lektorokat; sokan közülük nemzetközileg is elismert és kitüntetett szakemberek: Katus Elvira, Balázs L. Gábor, Zsilák Mária, Juricskayné Szabeva Aszja, Ivan Ruszkov, Szava Szivriev, Natalia Nyagolova. Itt vannak a bolgár szak mai „támaiszai" is – Dudás Mária és Menyhárt Krisztina, illetve az őket támogató kollégák a „külső" kutatóközpontokból: Farkas-Baráthi Mónika, Katja Issa, Kocsis Mihály, Elena Krejcová, Papadopulosz Adriana.

A tanulmányok nagy többsége leíró jellegű. Az irodalomtudományi témakörben ilyen A. Dalcsev költészetének metafizikai jellegét tárgyaló munka, a bűn arcai Elin Pelin „A Gerákok" c. kisregényében, a betegség stációi G. Rajcsevnél, vagy a keresztény elemek P. Javorov költészetében; nyelvészeti szemszögből – a különböző kommunikációs szituációk határait vizsgáló tanulmány, az egyes lexikai egységek paradigmái, a nyelvi identitás és nyelvtisztaság kérdésköre, a keménység és a lágyság oppozíciója a bolgár mássalhangzórendszerben, a jaty-izoglosszák kérdése, amely megrajzolja a bolgár dialektusok térképét... Minden egyes tanulmány fontos, a tudományosság szempontjából jelentős problémát vizsgál. Találunk azonban olyanokat is, amelyek régi-új vitás kérdésekben fejtik ki álláspontjukat – a szláv toponímiáról, az összetett igeidők bolgár jellegéről az Archívumi évkönyvben, a bolgár nyelv tipológiai besorolásáról, a bolgár nyelvi norma demokratizálódásáról. Számban a második csoport az összehasonlító tanulmányoké, témájuk szintén változatos: a folklorisztikai és néprajzi elemek összevetése (E. Batinkova és Menyhárt K.), az alakok és motívumokon át (B. Ilieva), az oktatásmódszertanon keresztül (N. Grigoras, E. Ivanova), egészen a női írók sajátosságaiig (Farkas-Baráthi M.). Nem kevés cikk foglalkozik kultúrpolitikai kérdésekkel, mint a magyarországi, szlovákiai, bulgáriai nemzetiségi csoportok identitása, jellemzői, statusa és perspektívái; illetve kísérletet tesznek a kulturális tér elméleti modellezésére és a kisebbségi közösség, kulturális központ problematikájának feltárására.

Bár létszámuk kisebb, de lényegesek és innovatívak azok a munkák, amelyek eddig ismeretlen dokumentumokat, nyelvemlékeket, irodalmi és nyelvészeti forrásokat tárnak fel. Ilyen a Pásztori András latin nyelvű bolgár grammatikáját, Veniamin Hilendarec Breviáriumát, vagy Bulgáriai Teofilaktosz által írt szöveg egy változatát bemutató tanulmány.

Néhány szerző egészen új jelenségeket vizsgál, amelyek a pillanatfelvétel jegyeit hordozzák – „Az átmenet nyelvezete", „Aranyközépút az innovatív technológiák használatában", „Nyelvi játék az internetfórumokon". Ahogy arra számítani lehet, jelen van néhány történelmi-ismeretterjesztő szöveg is, amely nyomon követi a magyar-bolgár kapcsolatok megjelenését és fejlődését (Cselényi I.), a bolgár szak történetét (Katus E.), a budapesti bolgár iskola oktatási tevékenységét (Sz. Kjoszeva) vagy a bolgár identitás megőrzésének kétirányú útját (Papadopulosz A.).

Remélem, hogy ezután a tömör bevezető után, e sorok olvasója számára is láthatóvá válik a tanulmánykötet magas tudományos színvonala, hasznossága az érdeklődők széles köre számára, jelentősége az

oktatásban, nevelésben és a személység-fejlősében nemcsak a bolgár szakos hallgatók, hanem a magyarországi bolgár közösség tagjai számára is, továbbá azoknak, akik érdeklődésüknek megfelelően elmélkednek a genetikai és a nyelvi származás, a népek és a személyek közötti kapcsolatokon vagy a nemzeti és az egyéni identitás kérdésein.

Kellemes olvasást!

Mihajlov Kamen

ЛИТЕРАТУРОВЕДСКАТА БЪЛГАРИСТИКА В ЛВИВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „ИВАН ФРАНКО”

Наталя Григораш – Надя Мъскив

The article deals with the history and current status of development of modern literary bulgaristic in Lviv University. It is shown the activity of main lecturers and graduates of the Department of Slavic Philology and it is analyzed their scientific contribution to the development of Ukrainian bulgaristic. It is emphasized on prominent role of professor Ilarion Sventsitsky in creation of Lviv bulgaristic school original members of which were experienced lecturers: M. Maliarchuk, V. Dmytruk, O. Hrybovska. It is noted that a main role in maintaining and augmenting the best scientific traditions of bulgaristic study plays: N. Hryhorash, O. Slyvynsky and others. They cooperate with the Institute of Slavic Studies in Lviv University and they regularly publish scientific researches in "Slavonic Problems" which helps to develop Ukrainian-Bulgarian literary and scientific relations.

Лвивският[1] национален университет „Иван Франко” е един от най-старите университети в Източна Европа. Основан е през 1661 г. като академия с предимствата и правата на университет. През дългата си история университетът е изминал сложен път на развитие и трансформации във феодалната и буржоазна Полша, Австро-унгарската монархия, бившия Съветски съюз и най-после в независимата Украйна.

В началото на XX век лекциите по старобългарски език, историческа граматика на българския език, граматика на новобългарския език, българска литература и история в Лвивския университет водят такива световноизвестни професори, прочутите слависти като Т. Войцеховски, Я. Лецеевски, А. Кримски, В. Брухналски, Ф. Крчек и И. Свенцицки.

През 1945 г. във Филологическия факултет на Лвивския университет е открит Отдел по славянска филология, където функционират две катедри: по славянски езици и по славянски литератури. През 1948 г. те са били обединени в една Катедра по славянска филология, до 1950 г. ръководена от проф. Иларион Свенцицки (Панів 1998: 12; 1996: 62).

Иларион Свенцицки е ученият с най-голям принос към българистиката в Лвивския университет през XX в. (Григораш 2007: 167; Лозинський 1976). Той е бил прочут славист, енциклопедист, математик, историк, медиевист, фолклорист, музеевед, езиковед и литературовед, основател и пазител на лвивската научна школа по българистиката. В научните си трудове проф. И. Свенцицки е изследвал въпроси, свързани със старобългарската литература и с първите преводи на богослужебните книги на старобългарски език. Неговият интерес

[1] Социализираното в България название на града е Львов, който в статията фигурира като Лвив според съвременното украинско изписване.

към езика и литературата води до написването на поредица студии за развитие на българската литература от епохата на българското средновековие, турското робство, българското Възраждане и чак до Освобождението на България (Свєнціцький 1958; 1957 и др.). Сред литературоведските му изследвания най-важното място заема първата и единствена досега в Украйна монография за българския литературен процес под заглавието „Очерци по история на българската литература" (1957), която съдържа голяма библиография и обемни биографически справки за най-известните български писатели (Свєнціцький 1957).

В научния кръжок към Катедрата по славянска филология се оформя кръг от студентите и последователите на българиста И. Свенцицки, които впоследствие развиват културологичните идеи на учения в проучванията си. Ярослав Шуст, например, се увлича от проблема за връзката между украинския и южнославянския народен епос, който впоследствие успешно решава в кандидатската си дисертация. Като взема предвид препоръката на И. Свенцицки за използването на историко-филологическия сравнителен метод в процеса на изследването си, Я. Шуст безпогрешно определя почвата за зараждането на връзките между източните и южните славяни, грижливо събира материал за постепенното сближаване на двете течения – традиционната устна и писмената литература, като обръща особено внимание на родствени теми, мотиви, елементи в песенния фолклор на южните и източните славяни (Григораш 2007: 167).

Младият преподавател, а след известно време доцент в Катедрата по славянска филология, Микола Малярчук (Панів 1998; Григораш 1985; 2007: 167), през 1946 г. поканен в Лвивския университет от проф. И. Свенцицки, активизира своята дейност в областта на художествения превод от български на украински. Именно благодарение на преводите му украинските читатели за пръв път се запознават с творбите на Д. Габе, И. Волен, О. Василев, П. Славински, А. Гуляшки, К. Кюлявков, К. Калчев, Г. Караславов и на някои други български писатели. Лвивският преводач М. Малярчук е автор и на многобройни фолклористични и литературоведски трудове. По съвет на проф. И. Свенцицки той избира за изследванията си творби, имащи голямо обществено значение и затова проявява особен интерес към творбите на Т. Шевченко и И. Франко като ги разглежда в контекста на украинско-българските литературни връзки. В публикациите на М. Малярчук, предшествани от успешно защитена през 1963 г. в Софийския университет дисертация „Иван Франко и българската литература" (Малярчук 1963: 361), в многобройните му статии, посветени на тази тема, той насочва преди всичко вниманието си към големите усилия, които полага И. Франко, за да намери заимствани пословици в украинския фолклор и съответно някои украински образци във фолклора на други народи (Малярчук 1964; Малярчук 1966 и др.). Затова напълно заслужено делото на лвивския българист М. Малярчук е високо оценено и от българските франковеди.

Александра Грибовска, първо студентка, а впоследствие доцент в Катедрата по славянска филология (Панів 1998; Григораш 2007) заедно с М. Малярчук съставя издаденото в Лвивския университет през 1973 г. първото кратко и досега единствено в Украйна учебно помагало по история на българската литература от IX до XX век за студенти-филолози (Грибовська–Малярчук 1973). Това помагало може да се смята за начало на работата на украинските славистите върху панорамното изследване на историята на украинско-българските литературни връзки от най-стари времена до днес. Доц. А. Грибовска е авторка на над 50 научни статии и проучвания по въпроси, свързани с междулитературните (украинско-български и полско-руски) връзки. Българистичните ѝ работи са пронизани от идеята за междукултурното единение. Тя изследва идейно-естетическата и жанровата специфика на българската литература от XX в., рецензира книги на български автори и на украински изследователи на българския литературен процес.

Вероятно под влияние на И. Свенцицки, през 50-те години на XX в. започва да проявява интерес към историята на украинско-българските връзки и доцентът във Факултета по журналистика в Лвивския университет Володимир Дмитрук (Григораш–Дмитрук 1996; Григораш 2007). В проучванията си [Дмитрук 1958 и др.], които след известно време се оформят в отделна книга под заглавие „Страници на вековната дружба" (1958), авторът изследва значително количество архивни източници, кореспонденцията между украински писатели (И. Франко, Леся Украинка, О. Кобилянска и др.) и на някои дейци на българската култура и показва приноса им в развитието на украинско-българските научни и културни връзки от края на XIX – началото на XX в.

Учениците и последователите на проф. И. Свенцицки осъзнават, че украинският филолог трябва да работи върху общославянската „нива", за да определи по-отчетливо национално-специфичните, чуждите, сходните и отличителните черти в славянските култури, за да обедини славяните в едно гигантско море, а после, както твърди самият той, да съедини културните морета в един общочовешки океан. За проф. И. Свенцицки тази дълбоко хуманистична идея придобива извънредно значение. Въплъщението ѝ в живота според него зависи от разширяването на филологическите граници за изследване на литературния процес.

През втората половина на XX в. интересът към българския език, литература, култура и история в Лвивския университет не спира, дори се засилва. Този факт може да бъде обяснен с няколко важни събития от края на 70-те години на миналия век, а именно: с подписването на Договора между Великотърновския и Лвивския университет (през 1974 г.) и с откриването на Лектората по български език като втори славянски за студенти слависти, историци и журналисти (през 1976 г.). В крайна сметка през 1978 г. в Катедрата по славянска филология, благодарение на усилията на тогавашния ѝ ръководител проф. Константин Трофимович, е открита и специалността „Български език и литература". Оттогава с общите усилия на преподавателския състав на Катедрата и

поканените лектори от Великотърновския университет се провежда не само преподаване на лингвистичните дисциплини за подготовката на студентите българисти, а се подготвя и корпус от научна литература и учебни лингводидактически и литературоведски помагала за тях. В периода от 1976 г. до 1991 г. в Лвивския университет работят преподавателите Мария Дамянова Спасова, Любка Стоичкова, Върбан Вътов и Гочо Гочев от Великотърновския университет. Във връзка с въвеждането на новата специалност за асистент по български език през 1978 г. в Катедрата по славянска филология е поканен Микола Ярмолюк – дипломиран българист от Киевския университет „Тарас Шевченко", който преподава в катедрата чак до 1998 г. През 1988 г. успешно защитава кандидатската дисертация на тема „Съвременната обществено-политическа лексика на българския език (названия за лица)" доцент Олга Албул, която е усвоила български език в по време на факултативните занятия при лекторите М. Спасова и Л. Стоичкова.

Една от първите студентки, завършили специалността „Български език и литература", е Наталя Григораш, която впоследствие продължава да преподава в катедрата по славянска филология. През 2002 г. тя успешно защитава кандидатската дисертация на тема „Украинската литературоведска българистика от XIX и средата на XX: формирането и методологически основи". На студентите на Филологическия и някои други факултети на Лвивския университет доцент Н. Григораш преподава всички литературоведски и повечето езикови българистични курсове. Тя е автор на над 50 литературоведски публикации. През 2007 г. в издателството на Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий" излиза от печат монографията ѝ „Украинската литературоведска българистика от XIX и средата на XX в.: личности и школи" (Григораш 2007), която, по мнението на рецензентите, е първото обобщено, комплексно и системно проучване на украинско-българските литературни, научни и културни връзки и на развоя на литературоведската българистика в Украйна. За приноса си в изследването и развитието на литературоведската българистика в Украйна през 2008 г. доц. Н. Григораш е наградена с Грамота на Българската Академия на Науките „За заслуги към българистиката".

Другата абсолвентка на Катедрата по славянска филология е научният сътрудник на Етнографския музей в Лвив доцент Ирина Горбан. Тя е автор на монографията „Фолклор и фолклористиката на българите в Украйна", която е резултат на дългогодишните ѝ търсения в областта на българския фолклор и проучването му от украинските изследователи.

Завършилият през 2000 г. българист, Остап Сливински през 2007 г. защитава кандидатска дисертация на тема „Феноменът на мълчанието в художествения текст (въз основа на прозата на българските писатели от 60-90-те години на XX век)" [Сливинський 2007].

През 2011 г. излезе от печат „Украинско-български разговорник" и речник „Кажи го на български", в резултат на съвместен проект на катедрата по сла-

вянска филология и катедрата по приложно езикознание в Лвивския университет. Изданията са дело съответно на асистент Олга Сорока и доцент Богдан Сокил.

Като определен принос в развоя на литературоведската българистика може да се разглежда и защитената през 2012 г. кандидатска дисертация на дипломиралата се през 2001 г. българистка Галина Бушко на тема: „Иван Шишманов в българско-украинските литературни връзки в края на XIX – първата четвърт на XX век" (Бушко 2012).

Трябва да се отбележи и публикуваният през 2012 г. украински превод на „Естествен роман" от Георги Господинов (преводач: доцент О. Сливински), който може да се смята като продължение на преводаческата традиция от български на украински в катедрата по славянска филология, започнатата през далечните 60-те и 70-те години на миналия век от доц. М. Малярчук**.** Съвсем скоро би трябвало да излезе от печат и преведеният от Надя Мъскив на украински език роман на Емил Андреев „Стъклената река".

Библиотеката на катедрата по славянска филология от време на време се попълва с българистична литература като дарения на самите автори или библиотеки на други славистични научни и образователни центрове. Тази литература активно използват работещите в катедрата преподаватели за изследователската си работа и студентите-българисти както в учебния процес, така и за участието си в различни международни изяви.

Ежегодно в Лвив се събират учени-слависти от различни страни на Международния славистичен колоквиум, посветен на Светите братя Кирил и Методий. Той е организиран от Института по славистиката към Лвивския национален университет „Иван Франко" и от 1991 г. насам се провежда с цел популяризиране на славистичните и, в частност, българистичните проучвания, приобщаване и на някои други университети в Украйна и по света към общославянските изследователски проекти и да укрепи междуславянските научни контакти. Най-интересните материали на участниците в посочения колоквиум се публикуват в научен сборник на института под заглавие „Проблеми на славянознанието". Основан през далечната 1970 г., той е единственото дългогодишно общоукраинско издание в областта на славистиката. За почти 45-годишната му история досега са излезли от печат над 60 броя. Някои от тях са били изцяло посветени на българистиката.

Най-накрая би трябвало да се отбележи, че възможностите за развитие на литературоведската българистика като отделно направление в дейността на катедрата по славянска филология, се увеличават благодарение на подписания през 2007 г. договор за сътрудничество между Лвивския национален университет „Иван Франко" и Софийския университет „Св. Климент Охридски". Този договор дава повече възможности за студентски практики на украинистите от Софийския университет и съответно на българистите от Лвивския университет, интензифицира методическото и научно сътрудничество между лектори и

стажанти в двата университета и в крайна сметка подпомага за по-нататъшното развитие на многоаспектните украинско-български взаимоотношения.

ЛИТЕРАТУРА

Бушко, Г. О. 2012, *Іван Шишманов у болгарсько-українських літературних взєминах кінця XIX – першої чверті XX ст.* Автореф. дис. канд. філол. наук.Тернопіль.

Грибовська, О. І. – Малярчук, М. Д. 1973. *Історія болгарської літератури (IX–XXст.): Учб. посібник*. Львів: Вища школа.

Григораш, Н. – Дмитрук В. Т. 1996, Українська журналістика в іменах: *Матеріали до енциклопедичного словника.* За ред. М. М. Романюка. Львів: Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України, Вип. III.

Григораш, Н. 2007, *Украинската литературоведска българистика от XIX и средата на XX век: личности и школи*. Велико Търново: Университетското издателство "Св. св. Кирил и Методий".

Григораш, Н. Д. 1985, Український болгарист Микола Дем'янович Малярчук. В: *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 31, 12-15.

Дмитрук, В. Т. 1958, З історії українсько-болгарських (літературних) зв'язків. В: *Жовтень.* № 5. 133-145.

Дмитрук, В. Т. 1958, Сторінки вікової дружби. З історії українсько-болгарських зв'язків XIX – початку XX століття. *Присвяч. IV Міжнародному конгресу славістів.* Львів: Вид-во Львів. ун-ту.

Лозинський, І. М. 1976, Професор І. С. Свєнціцький – болгарист (до 100-річчя від дня народження). В: *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 13, 3–14.

Малярчук, Н. 1964, Българските пословици в научната дейност на Іван Франко. В: Изв. на Етнографския ин-т и музей. Т.7. 267-275.

Малярчук, Н. Д. 1963, *Иван Франко и българската литература*. Дис. канд. филол. науки. София: Софийски държавен ун-т "Климент Охридски".

Малярчук, Н. Д. 1966, Изследвателските работи на Иван Франко върху български народни песни. В: *Изв. на Етнографския ин-т и музей*. Т. 9. 181–227.

Панів, Л. (укл.) 1996, Іларіон Семенович Свєнціцький (до 120 річчя від дня народження). В: *Біобібліографія вчених університету*. Львів: ЛДУ.

Панів, Л. (укл.) 1998, *Вчені кафедри слов'янської філології: Біобібліографія вчених університету*. Львів: Вид-во Львів. ун-ту.

Свєнціцький, І. С. 1957а, *Нариси з історії болгарської літератури*. Львів: Вид-во Львів. ун-ту.

Свєнціцький, І. С. 1957б, Основи порівняльної історії слов'янських літератур IX–XIV ст. В: *Доп. та повідомл. Львів. ун-ту*. Вип. 7, ч. 1. 3–10.

Свєнціцький, І. С. 1958, Огляд історії слов'янських письменств на протязі 1826–1938 рр. В: *Слов'янське літературне єднання*. Львів: Вид-во Львів.ун-ту, 5–22.

Сливинський, О. Т. 2007, *Феномен мовчання в художньому тексті (на матеріалі прози болгарських письменників 60-90 років XX ст.)"*. Автореф. дис. канд. філол. наук. Тернопіль.

МНОГОТО ЛИЦА НА БЛУДНОСТТА В ПОВЕСТТА „ГЕРАЦИТЕ" – ВЛАСТТА, СЛОВОТО, ЖЕРТВАТА

Велика Гюлемерова

The main problem in the article is the Parable of the prodigal son – the reflection and function of the parable at Elin Pelin`s novel 'The Gerak family'. The text is in contradiction withrepeatedly launched critical thesis of the genesis of family's departure as a starting point at the events. For starting point of the departure of the family usually is taken the dead of mother Marga. Our interpretation point out the woman as one of the causes of alienation of the family from the patriarchal norms. Father Jordan Geraka is also seen as inherently alienated from the Christian mentality, he alienates his sons from the Christian norm of behaviour and love to fellow. Through the character of the Prodigal son we recognize not only the youngest son Pavel, but also all those who stayed at the home. The home is a roof, a shelter, but not a Christian spiritual home.

Анализът ще се опита да отрази различните аспекти на блудността в „Гераците". Критиката забелязва постепенното заглъхване на гласа в повестта, на загубата на артикулационната енергия на респектиращото бащино слово. Бисера Дакова проследява отпадането на авторитетната позиция на Йордан Герака, успоредяващо се със заглъхването на словото му и едновременно с това с трансгресивно усилващия се вулгарно-ругателен език (Дакова, 2004: 264). Настойчивото ни вглеждане показва, че словото изпада от позициите си на йерархичен кодификатор и девалвира по посока на засиления еклектизъм на многоезичието. Думите на бащата не дават благословия, а клетва. Благословия обаче не е търсена от никого. Словото на братята се осмисля като манипулативно, притворно, то е поставено в игрови режими, които превръщат Елка, Йовка, Захаринчо и дядо Йордан Герака, невладеещи тази негова функция, в жертви. Светът в повестта е свят на разпад на йерархиите в човешки (земен) и божествен (трансцендентален) план, на деградация на словото.

Разделението в семейството експлицира отчуждението не само на макроравнището на семейно-родовото единство, но преди всичко отпадането от духовното, от принципите на съборността. В този смисъл съборността корелира с църквата като единно тяло, но и в секуларен, чисто битов план, в който тя се осмисля като събиране, сбор. Еманципацията от родовото е показана външно чрез поведението на героите, пространствено-йерархичното им разпределение в бита, но и вътрешно – те са носители на духовна резигнация, на отчуждение спрямо моралния етос. В текста е представен особен модел на екзистиране, при който героите са поставени изначално в състояние на обездоменост, на неуют. В „Гераците" домът е покрив, прислон, но не християнски по дух дом. В този смисъл семето на блудността е покълнало у повечето обитатели на това място. Събитията имат своя генезис далеч преди смъртта на баба Марга.

Жената като къщовница, като пазителка на семейното огнище липсва в повестта. Марга е показана от млада булка до стара жена не в дома, а в кръчмата, традиционно смятана за мъжко пространство. Освен в кръчмата е представена и сред животните, но никога като регулираща и задаваща модел на морално и интимно-приласкаващо живеене. Героинята заема властова роля на господарка, но е лишена от майчински черти. Не е за подценяване и отсъствието на епизод(и), които да я показват в образа на майка – навсякъде е назовавана като баба. Пределно сбито са изобразени грижите за децата, и то през описанието на дейността ѝ в кръчмата – „... тя се движеше в кръчмата между мъже усмихната, жизнерадостна, кога с хурка и вретено, кога с малко дете на ръце..."[2] (с. 9). Парадоксът е очевиден – синовете са отгледани не сред домашния уют, припознат традиционно чрез образа на огнището, а в пространството на алкохола и пресметливостта. По този начин те унаследяват не само скъперническия дух, а преди всичко подчинеността си на разума. В колизията *разум – сърце* надмощие има именно разумът, сърцата им остават мъртви за духовното битие, респективно – те се оказват изцяло вписани в земната прагматика. При синовете бащините „ум практичен и търговски способности" не само намират продължение, а се хиперболизират и придобиват регресивен характер[3]. Т.е. кризисът в дома на Гераците наистина се отключва в неговата лавинообразна фаталност със смъртта на баба Марга, но той според нас е бил в зародиш през годините, редът се е крепял единствено на строгостта ѝ. С нейната смърт отпада и вярата в авторитета на бащата. Тази констатация буди усъмняване въобще във фигурата на бащата.

Блудността в повестта се открива в нейната полисемантичност[4]. Тя се открива в чисто физическата изгубеност на персонажите (такива са Павел и останалата без име в текста дъщеря на Матей Маргалака), блудността като разврат,

---

[2] Всички цитати са от Елин Пелин. Нане Стоичковата върба (2009, с. 26–27). Оттук нататък всички страници ще бъдат отбелязвани непосредствено след цитата в скоби.

[3] Подчинеността на разума е видяна единствено в този си аспект, не се открива способност за рефлексия спрямо драмата на другия, тя само се констатира, но това не е знак за емпатия и стремеж към подобряване на състоянието. Такова е отношението на Павел спрямо Елка. Н. Георгиев отбелязва, че, за разлика от синовете, при бащата (също и при Елка и Йовка) се открива „мисълта като духовно търсене и страдание" (Георгиев1978, 209). Това ни дава основание да разглеждаме образа на стария Герак едновременно през двойната перспектива на Блудния син и на Отеца. Т.е. чрез поведението на синовете си той *е* и *не е* в позицията на бащата от притчата, а спрямо собствената си греховност се вписва в парадигмата на блудността. Настояването от текста върху неговата специфична мисловност избираме да четем като знак за неговата междинна позиция, т.е. за предполагаемата му способност за завръщане в дома на вярата.

[4] Многозначността на лексемата „блудност" е заложена още в старобългарския корен БлѪД- : 1. Блуждая, заблуждавам се, греша, изгубвам се; 2. Блудствам, развратнича; 3. Изпадам в идолопоклонство. Значенията на думата се дават според: Речник на

прелюбодеяние (отново Павел, дъщерята на дядо Матей и Любица), но и като духовна отпадналост. Всъщност алегоричният заряд на притчата обема като отдалечаване от дома всяко незачитане на библейския етичен модел, пространственото отдалечаване от дома е само вид конкретизация на моралното извънпоставяне. Според Кротов най-невинната степен на блудство е блудството на тялото (Кротов).

Тълкуването ни ще гравитира около духовното отчуждение на персонажите. Избираме да започнем анализа си с образа на бащата – дядо Йордан Герака. Този подход за нас е важен, защото изхождаме от идеята за блудността като унаследеност по линията баща – синове. Аналогията на бащата с Отец се осъществява по линия на духовния авторитет, той би трябвало да е стожер на семейството. В текста се съобщава, че хората са почитали дядо Йордан и са се страхували от него. Почитта и страхът са част от сложния комплекс от чувства при възприемането на Бог. Пряка аналогия би била абсурдна, но в режима на мислене, допускащ аналогии, Герака заема върха на йерархията в своята семейно-родова и селска общност, т.е. обладава прерогативите на властта, които задават ценностия модел на екзистиране, но сам е неспособен да осмисли вината си. Той констатира разблудното поведение на синовете си и разсъждава върху корените на злото, но преакцентирането върху мисленето му е лишено от саморефлексия. Блудността е част от биографията не само на синовете, но и на бащата. От тази гледна точка е разбираемо и поведението му – „не синът пред бащата, а бащата се изповядва пред сина" (Русков, 2002: 297). Това е пътят на осъзнаването, но както става ясно от сюжета, бащата не успява да се покае и да постигне духовна конверсия, която да му даде успокоение.

Ключова в осмислянето на колизията в повестта е дихотомията *господар – слуга*, отразяваща в своята същност проблема не просто за властта и подчинението, а способността за приласкаване, за припознаване, за откриване на ближния в другия. Кротов интерпретира проблема за властта като псевдоним на творчеството, като способност за създаване на нещо ново. Властта на отеца не е абсолют, тук се намесват и семейството, и бракът (Кротов, без дата). Както става ясно обаче от изложеното в повестта, семейството като институция е представено в своя кризис, в генералната неспособност за разбирателство. Героите не творят свят, а го деградират. „Синовете му бяха свикнали с това и когато случайно заместваха баща си или се намираха по някоя друга работа там (в кръчмата – б. м. В. Г.), те не се чувстваха като господари, а като слуги." За сметка на това синовете са „царе на полето, на нивите и на ливадите" (с. 8). Героите са „задържани" в своето пространство единствено от властния говор на бащата, който твърде бързо губи позициите си. Не е за подценяване фактът, че старият Герак никога не е работил на полето, той цели четиридесет години държи кръчмата и е неин господар. Той е разкъсал изконната си връзка със

църковнославянския език (2002). Трябва да се отбележи, че други речници дават още значения, но за целта на този текст не е необходимо да ги привеждаме.

земята и нейната облагородяваща сила. В този смисъл можем да твърдим, че в алегоричния план на притчата за сеяча той не е способен да посее семето на вярата в своите синове. По този начин тяхната връзка със земята е изначално обречена на деформация, на маниакален копнеж по притежание-заграбване[5]. Във виждането ни за генезиса на конфликта се открива иманентното напрежение, произтичащо от копнежа за деструктуриране на йерархията, и в този смисъл се открива проблемът за незачитането на властта на „царя". Чрез този аспект се прокарва и проблемът за имането[6], за притежаването и превръщането му в кумир. Що се отнася до корелацията *господар – слуга,* не бива да пропускаме манипулативния дискурс на Петър, когато убеждава Павел да се върне окончателно у дома: „Не скитай като **слуга**, ами ела да бъдеш **господар** тука. Да излезеш хей тъй на полето, па да свалиш шапка като в **черква,** да погледнеш и да кажеш хей така с ръка – те **това** хиий **е мое**!" (с. 29; курсив – В. Г.). Приведеният цитат активно кореспондира с мислите на по-малкия брат от притчата за Блудния син – „и той бе петимен да напълни корема си с рожкове, що **свините** ядяха, но никой не му даваше. А като дойде в себе си, рече: колко наемници у баща ми имат в изобилие хляб, пък аз от глад умирам!" (Лука 15: 16-17). Изпадналият в немилост блуден син от притчата е показан в своето крайно падение – да завижда на свинете, за които се грижи. В повестта „Гераците" Павел буквално е назован „свиня" в писмото на Любица. Духовното падение на героите нееднократно се назовава в текста чрез образа на свинята: чрез образа на мръсния трап, появил се на мястото на отсечения бор, в който се валят свинете; чрез загатването за излизащото от нормите поведение на Божан, който събира динени кори. В християнската литература и изкуство свинята е символ и на омърсения грешник, на езичника и на еретика, който е непоправим грешник[7]. Дивата свиня става символ на демоничното и въплъщение на злото – дявола. В речта на Петър господарската позиция е припозната като спасителна алтернатива спрямо социалната изпадналост от йерархията, но не и като духовно надмогване на тленното и временното. Напротив – реториката на героя носи патоса на похвално слово на материалното битие, затова и можем да го разпознаем като блудно слово. В модуса на прилъгващото слово образът на църквата се появява за трети път („...да свалиш шапка като в черква..."). Тук тя не е в обичайното си значение на храм, божи дом, а се оперира с „готово слово" и по-определено със стереотипно сравнение, опитващо се да изговори лъстителната сила на притежанието. Посредством сравнението се полагат в

---

[5] Тази линия на обсесивно отношение към земята е активно експлоатирана и в „Нечиста сила" (чрез образа на блудницата Яна Цековица), и в „Земя" (чрез образа на Еньо).

[6] Трябва да отбележим, че оттук насетне думата „имане" ще бъде изписвана без ударение, т.е. ще се акцентира върху нейната полисемантичност – едновременно означаваща притежание и съкровище. По този начин се разширява смисловият диапазон на интерпретацията.

[7] Цит. по < http://slavici.hit.bg/STBL/Lit.simvolika.pdf.> На 25.02.2014 г.

една ценностна парадигма полето и храма, респективно, през филтъра на оператора за условност „като", полето е храм, сакрализира се. Актът на сваляне на шапка в църква се свързва с признаването на преклнонението пред Бога. В случая словесната формула иконизира не почитание към плодотворната сила на земята, а представя изговарящия думите като овластен, като присвоил си божествените прерогативи. Полето е свръхценностно маркирано, но неговата положителна стойност се открива в настойчивото желание за притежание, което придобива патологични измерения. На нивото дори на синтагмата се открива парадокс – полето е уподобено на черква и едновременно с това е разколебана и отречена сакралната му стойност. То е мислено единствено в перспективата на материалността. Задълбочавайки се все повече в цитата, не бива да пропускаме и следния микрооткъс от думите на Петър – „те **това** хиий **е мое**!". Възклицанието носи идеята за удоволствената обсесивност на притежанието. Това обаче не е имане, което е споделимо с ближния, а просто жизнерадостна артикулация на потенциалната възможност да имаш нещо свое. Тези думи са в ярка семантична конфронтация с цитата от притчата: „А той му рече: чедо, ти си винаги с мене, и всичко мое е твое;" (Лука 15: 31). В единия случай думите са изречени от единия брат с цел да приласкаят по-малкия обратно в дома, в другия – принадлежат на бащата от притчата, който убеждава по-големия си син в собствената му значимост и неподценост. Значещо е не просто кой изрича думите, а тяхната концептуална различност. Изречени от бащата в притчата, думите носят смисъла на неразрушената хармония в дома, на неразкъсаните връзки по хоризонтала и вертикала на битието. Концептуално важна отлика между бащата от притчата и Йордан Герака е, че героят от повестта отказва да подели имота си между синовете си. Прави го едва след кражбата. Герака интуитивно предусеща разцеплението в дома си, в неговата представа то се свързва с богатството, имота. Въпреки това той също е подвластен на него и не е способен да се раздели с имота си, да произнесе думите от притчата. Богатството е издигнато в кумир и от бащата, и от синовете. Кротов тълкува думите „всичко мое е твое" по аналогия с принципите на брака – мъжът и жената стават „една плът", респективно – Бог и човек са една плът. Грехът, който е нарушил богообразността на човека, е отречен, отменен чрез прошката на бащата: той със самото си произнасяне не само заличава спомена за девиантното поведение на сина, но и възвръща неговото богоподобие. В „Гераците" прошка не се търси. Прошката е отречена като алтернатива; думите са изпразнени от съдържание, те нямат за цел да съединят разкъсаната цялост на семейството.

Манипулативното блудно слово влиза в корелация с идеята за жертвата, която, макар и не явно, присъства в текста. Тя би могла да се открие в отношението спрямо Елка – пространствената изолация, обидният ругателен език, насочен спрямо нея, водят до социалното ѝ умъртвяване. Тя се превръща в изкупителна жертва на своите етърви, виждащи в нея заплаха за собственото си материално облагодетелстване. Тя е превърната в жертва и от мъжа си Павел.

Той и преносно, и буквално става причина за нейната смърт, която в контекста на избора на Елка може да се осмисли и като самоубийство, но този краен отказ да бъде лекувана изразява нежеланието ѝ да се бори за живот в един деградирал, разпадащ се свят. В дома на Гераците, превърнал се в хетеротопия на своето присъщо „някога", представено в началните страници посредством итеративно повествование, е преобърната и деформирана цялата етично-религиозна парадигма на човешките отношения. Идеята за жертвата се открива още в описанията на трудовата дейност. „Божан сега бе в стихията си. Съблечен по риза, с голяма като паралия сламена шапка на главата си, той се хвъргаше да връзва **снопите** като върху **скъпоценна плячка**. Той работеше бързо, неуморно, като че се състезаваше. Той повдигаше всеки вързан сноп, както скъперникът повдига **торба със злато**, и после ги редеше на кръстци със **свещенодействие, като че градеше жертвеници.**" (с. 32–33). Акцентираните думи експонират идеята за жертвата. Трудовата дейност, успоредена със „свещенодействие", по пътя на асоциацията се свързва с по-горе изтъкнатата аналогия храм – поле. Спецификата на този вид свещенодействие обаче се обвързва с градеж на жертвеници. По пътя на тази логика можем да говорим отново за блудността, за цикличността, повторителността на жертвения ритуал, който в дълбинен смисъл отрича изкупителната смърт на Сина. Не само в преносен смисъл Божан гради жертвеници, но и в буквален превръща дома в място за жертва. Жертвата тук не бива да се разбира само чрез образите на стария Герак, Елка или Захаринчо, а и в алегоричен тя напомня проблема за идолопоклонничеството. Цитатът буквално представя снопите като плячка и едновременно злато, успоредно с това асоциативно се припомня слухът за скритото съкровище: „... в цялото село се знаеше и говореше като тайнствена приказка-небивалица, че старият Герак има скрити пари. Мълвата изкарваше неговите богатства на няколко хиляди жълтици" (с. 19). Милева отбелязва, че гърнето с парите е завръзката, кулминацията и развръзката в цялостното развитие на действието. То е обсебило мислите на Божан и Петър и на двете им жени и „те **вече** почитат него, а не баща си" (Милева, 2004: 6). Така погледнато, се поражда питането дали преди мълвата за скритото злато синовете са почитали всъщност бащата. Загубената авторитетна позиция на Герака го показва не само като обезвластен господар, но той и буквално е назован като „изветрял дъртак" (с. 11). Така че за почит към бащата, респективно – на Отеца[8], тук не може и да става дума. Почита се материалното битие в неговата крайно профанизирана форма –

[8] Аналогията баща – Отец не е произволна, а се основава на връзката с петата заповед „Почитай баща си и майка си". Разбира се, тук сме наясно, че абсолютизиране на двете понятия, стоящи зад лексемите, е невъзможно и неоснователно. Когато правим подобно сравнение, то всъщност онагледява тезата за блудността, която се опитваме да защитаваме. Отново изтъкваме, че смисълът, който влагаме в понятието блудност, обема в себе си всички значения, стоящи зад редуцирания разказ на Христос за Блудния син, т.е. всяко незачитане на моралните императиви в дома е равнозначно на блудност.

скритото имане. Това явно бележи крайната фаза на разрива по вертикала на общението с Бог и трайното **обезлич**аване на персонажите. Тук се открива пряка реминисценция със старозаветния разказ за златния телец. В повестта „Гераците" синовете издигат в кумир златото, а принасят в негова жертва всеки, който им се изпречи по пътя към обладаването му. По този начин се конфронтират миналото на предците, обожавали бора, донесен от светите рилски гори, и настоящето на внуците, издигнали в свой кумир парите. Животът на целия род е белязан от знака на златото. Павел е посрещнат от баща си, но неговото завръщане е непълноценно, то е само за петнадесет дни, но не продължителността на пребиваването му в бащиния дом е истинският проблем. Никое завръщане не би могло да се мисли като абсолютно крайно. За него няма тържество, няма и заклан телец, както е в притчата за Блудния син. В дома на Гераците се случва антипразникът – откраднати са жълтиците на Герака. Празникът и телецът от притчата се конфронтират с демоничния дух на скритото съкровище, припознато като Златен телец. Не случайно в кръчмата анонимен глас на селянин пророкува крайното падение на чорбаджийския род: „Божан, Божан да е жив, той ще хване златния дявол за опашката" (с. 29). Този глас назовава не само бъдещия грях, но и неговия извършител, а златото е видяно в неговата инфернална смислова стойност. Незавърналият се в Дома Блуден син Павел не може да консолидира рода. Той не само вече е външен, изцяло свързан с градския тип култура, видяна в нейната греховност, но и безкрайно отчужден от духовната трагедия на своите. Тази трагедия всъщност не се мисли от никого от синовете. За да бъде осмислена в тази посока, трябва да се породи съзнанието за невъзвратимостта на „билото" някога хармонично екзистиране в лоното на християнския етос. Павел не е достигнал точката на крайната резигнация, която да бъде контрапункт на неговото блудно битие, да спомогне за духовната му конверсия. Текстът не дава заявка, че това ще се случи, а по-скоро го показва като безвъзвратно загубен. В началото на повестта бащата проективно чертае образа на завръщащия се син, който ще снеме различията и ще обедини семейството. Случилото се завръщане обаче показва Павел не само като неспособен да направи това, но като завършена личност, като човек, извървял докрай своя път, т.е. той е напълно пропаднал. В този смисъл, ако мислим героя през митичната схема на посвещението, той е завършилият прехода, но с отрицателен знак. Такъв е показан в повестта, лишен от алтернатива за възможна конверсия. Подобни на него са и Божан и Петър, макар за Петър да се твърди, че е по-милостив от големия си брат. Неспособността на Петър за духовна метаморфоза се свързва с особената му пасивност и мекост. Павел е обладан от същия користолюбив дух както и своите братя. Той се връща, за да иска още пари. В този смисъл той е техен духовен двойник, макар и те да не го приемат. Неприемането е част от стратегията за присвояване-ощетяване на другия, то влиза в системата на домогване до златото, която цели да изключи другия, независимо свой или чужд, от йерархията на унаследяването.

ЛИТЕРАТУРА

Бончев, Атанасий (съст.) 2002, *Речник на църковнославянския език*. София: Изд. Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий", т. I. А – О.

Георгиев, Н. 1978, Жанр и смисъл в повестта „Гераците". В: *Елин Пелин. Сто години от рождението му*. София: БАН, 209.

Дакова, Б. 2004, Другият текст в „Гераците". В: *Да отгледаш смисъла: Сборник в чест на Радосвет Коларов*. София : Б. Пенев, 263-279.

Кротов, Яков. *Согласование евангелий*. Цит. по: http://krotov.info/yakov/essai_vera /ev_lk/lk_15_11.html [активно към 01.02.2014]

Милева, Д. 2004, *Пета заповед или вината и пътят на Гераците*. Ямбол: Димант.

Пелин, Елин 2009, *Нане Стоичковата върба*. Съчинения в пет тома. София: Захарий Стоянов.

Русков, И. 2002, Жаждите на въпроса „защо" и звънтенето на водните кръгове (Страници от поетиката на повестта „Гераците"). В: *Битие и парадокс. Записки по българските преображения*. Велико Търново: Faber, 295.

http://slavici.hit.bg/STBL/Lit.simvolika.pdf.> На 25.02.2014 г.

ИЗМЕРЕНИЯ НА БОЛЕСТТА В „МЪНИЧЪК СВЯТ” НА ГЕОРГИ РАЙЧЕВ

Татяна Ичевска

The present text is focused on one of the key military texts in Bulgarian literature – the novelette by Georgy Raychev, titled “A Small World”. The researcher looks through several problems: first, war as a kind of disease that causes physical and psychical destruction of every human being, second, love as a kind of disease, and on the third place, the very world of the disease, its projections and manifestation in a recognizable form.

Голяма част от текстовете за войната в българската литература пречупват този проблем през призмата на категориите здраво (нормално) – болно (ненормално). В тях болестта е колкото метафора, чрез която се представя разрушителната сила на войната, толкова и конкретно състояние на индивида, отключено от заобикалящата/ връхлитащата го на фронта смърт. Представата за войната като нелечима болест активно работи и в повестта на Г. Райчев „Мъничък свят” – под тежките ѝ стъпки светът не просто е изваден от довчерашното си равновесие, но е превърнат в труп. Болестта и здравето обаче тук са преди всичко образи-метафори, посредством които героят разказвач чете собственото си съществуване *до* и *след* мобилизацията.

Още в самото начало на повестта Райчевият герой се опитва да дефинира понятията „нормално” („здраво”) и „ненормално” („болно”). Нормалността в неговата система на мислене е сведена до безчувственост и егоизъм. От такава гледна точка Симо счита себе си за единствения *нормален*, респ. *здрав* сред останалите хора. Онова, което го различава от тях, е, на първо място, липсата на чувствителност и сантименталност. Второто нещо, което го прави друг, е желанието му да бъде сам (не създава семейство, отхвърля бремето на родителските и съпружеските ангажименти; дори синовните му чувства са силно проблематични). Самотата го прави силен, дава му самочувствието на победител, на човек, роден да покорява останалите и да властва над тях. За него *ненормални*, респ. *болни*, са всички, които изпитват чувства, които не намират смисъла на съществуването си в друго, освен в любовта, в грижите за дом и семейство. Особено показателни в това отношение са разсъжденията на Симо за любовта – тя е *шарка*, от която трябва да се пази, но и *лудост*, при това заразна. Казано по друг начин – в речника на героя „любов” е диагнозата на опасна *болест*. Подобен начин на мислене ярко контрастира на трактовката на любовта в Йовковото военно творчество например, в което любовта е лекарството, съхраняващо човешкото начало („Последна радост”, „Белите рози”, „Пръстенът”). За разлика от Йовковите персонажи, героят на Г. Райчев изначално не вярва в любовта. Лексемите „луд” и „лудост” Симо използва всеки

път, когато оценява емоционалните реакции на околните – всички влюбени, които го заобикалят (включително и на фронта), са „луди".

Войната обаче категорично пренарежда тези представи в съзнанието на героя, преобръщайки тотално битието му. Една конкретна случка от настоящето – откъснатата в боя Цанкова глава, завинаги взривява стабилността в Симовия живот. Обгърната от мрака на неизвестното – месеца на безпаметие, тази случка оттук нататък се превръща в неизкоренима заплаха за героя. В настоящето на Симо обаче има и друга случка, която от незначителна, постепенно се превръща в съдбовна – трите писма от Елена. Те стават огледалото, в което героят започва да вижда себе си (като) Друг, които му показват Другия у него. Образите, съживени от думите на някогашната му годеница, от една страна, героят съотнася с целия си предишен живот и начин на мислене, от друга страна, те започват да се откъсват от миналото, превръщайки се в болезнен кошмар, който Симо все по-трудно понася. Героят е сам и самотен, защото с действията си в миналото е допринесъл за това, но неспособен да понесе самотата си на фронта, той се опитва да намери опора в същото това минало. В някаква степен героят става безпомощен да разграничи собствените си действия от тези на другите, което го кара да се чувства жертва (Симо е наранявал с безразличието си Елена, но сега се усеща наранен от нея; изоставя я, но смята, че той е изоставеният). В крайна сметка двете – напълно независими едно от друго – обстоятелства от настоящото битие на Симо взаимно се допълват, удвоявайки силата на болката, която му причиняват. Както и преди, героят се чувства различен от останалите, но сега различието му е следствие от отключената в него лудост. Макар да полудява от преживения по време на сраженията ужас, в същото време, борейки се с болестта си, търсейки неистово близост и топлина, той ще се окаже повален и от другата болест – любовта. И ако все пак Симо се съпротивлява да приеме и да се примири с лудостта си, то в същото време е напълно убеден, че е „заболял... ненадейно и тежко" от любов. За него обаче любовта няма да бъде лекарство, а катализатор на истинската болест, постоянен дразнител, който засилва депресивните му състояния. Макар да тръгва от страстта, в крайна сметка неговата лудост ще я унищожи, стигайки „до оспорване на всичко, което страстта предполага" (Фуко 1996: 312). Симо се оказва губещият в двубоя за сърцето на хубавата Елена, но вече няма силата да поведе война, за да си я върне. Нещо повече – той е покорен от тази, която е смятал, че сам е покорил и победил.

Войната по особен начин променя за героя и представите му за света. Чувствайки превъзходството си над другите, в началото той контрапунктира своя *мъничък свят* на техния. Неговият свят се отличава с изключителната си простота и елементарност: животът му се струва „прост и плитък", за него нещата имат „само повърхност". Това е свят на самотата, но самотата като съзнателно направен избор. Войната обаче изцяло обезмисля този избор, а от сила, за Симо самотата се превръща в проклятие – на фронта той се чувства откъснат от целия свят, „затворник", „загубен" в снега, „изоставен и забравен

от целия свят", сърцето му е пълно с мъчителна досада, войниците са му чужди. Едва след раняването си героят ще припознае войнишката общност като своя, а изразът „моят мъничък свят" ще се трансформира в „нашия мъничък свят". Именно защото е привидян и пожелан, този общ свят му изглежда съвършен – кътче от рая, пространство на безграничното щастие, на споделеното общуване и разбиране. Завръщайки се в него от болницата обаче, Симо осъзнава своята заблуда – няма и никога не е имало „наш" свят, а собственият му „мъничък" свят отново се контрапунктира на този на другите. За тях светът на героя е светът на болестта. Здравите имат свой общ и единен свят, болният – единствено своя, съставен от парчета, мъничък свят. Ако в началото на войната героят се чувства изоставен *от* света, то болестта го прави изоставен *в* света. В този ред на мисли е интересно да се види как се променя и прочитът на лудуването като човешко поведение. Преди заболяването си Симо се радва на лудуващите в снега като деца войници, защото смята, че лудуването е доказателство за тяхното телесно и душевно здраве. След фаталното сражение в ролята на лудуващ се оказва самият той, но действията му се четат от останалите не като белег на здраве, а като проява на болестта, която постепенно започва да го разрушава и духовно, и физически.

В повестта самата болест получава различни образни конкретизации. От една страна, тя е представена като дълбока вода, в която героят пада отвисоко, самият той се чувства като удавник, който мята безпомощно ръцете си за помощ. От друга страна, Симо сякаш е положен в засилена люлка, от скоростта на която губи съзнание. Болестта си той усеща и като нечистота, която го кара непрекъснато да мие ръцете си. Нечистотата в случая обаче се стимулира колкото от спомена за полепналата по пръстите му кръв, толкова и за извършеното от него предателство спрямо Елена. Така в образа на нечистотата се оглежда-пречупва и чувството на вина, което започва да преследва героя. До голяма степен в творбата психология и морал се оказват силно сближени. От такава гледна точка лудостта придобива характера и на своеобразна санкция за сторено морално провинение. Основният цвят, чрез който героят мисли болестта, е черното – край него е черен, непрогледен мрак, черна стена го отделя от здравите.

Макар да не изричат точната диагноза на Симовата болест, лекарите са категорични, че той страда от тежко психично разстройство. Според грижещата се за него медицинска сестра безпокойството, загубата на паметта са следствие от „мъничката повреда" в мозъка му. „Луд" е диагнозата, с която полковникът обяснява-оправдава пред другите военни нелепото поведение на героя по време на филмовата прожекция. Със същата дума обаче „лудият" Симо характеризира собствените си необичайни състояния и реакции. По такъв начин повествованието едновременно вярва и не вярва в лудостта на героя. Назована или не обаче, за Симо болестта придобива смисъла на непреодолима преграда, отделяща го от света на другите. Героят заживява в два еднакво реални за него свята – в мъничкия свят на своята болест, изпълнен с мъчителни

сънища, халюцинации, кошмари, и в действителността. В неговия деформиран от болестта свят всички хора, събития и думи го карат силно да се страхува. Болестта изостря максимално чувствителността на героя. Симо започва да се чувства отхвърлен от другите, някак встрани от живота на фронта, сякаш този живот минава пред него като филм, в който обаче сам не участва.

За болния времето се фрагментира на парчета, които вече трудно могат да се сглобят в нещо цялостно. Показателно в това отношение е сравнението между плътната и последователно течаща мисъл на героя до раняването и накъсването на мислите му след това. „Повредата" в мозъка не просто *разплита* мисълта, но и отделя нишките ѝ от героя, кара ги да отлитат безследно. Дотолкова, доколкото те успяват да се *сплетат* около нещо, то това е фигурата на Елена, самият Симо се *вплита* в мислите си за нея. Но това е колкото някогашната Елена, толкова и едно друго същество, такова, каквото се е сглобило във и от болното съзнание на героя. По такъв начин новоизплетеният образ измества, подменя стария. Този процес до голяма степен се стимулира и от писмата на Елена, в които тя също подменя някога случилото се и действащите в него лица.

За Симо стават трудни „всички онези действия, които имат обратна страна" (Фуко 2006: 39) – да гледа и да бъде гледан (струва му се, че всички отбягват погледа му, че го наблюдават с любопитство и си шепнат зад гърба му), да говори и да му се говори („исках да бъда весел и приказлив, но чувствах, че всичко излиза пресилено", войниците се стесняват от него), казано по-друг начин – „да действа пред погледа на другия" (Фуко 2006: 39). Героят вече не успява да се интегрира в общата за останалите система от „значещи еквивалентности" (Фуко 2006: 40), именно затова разчита неправилно думите и жестовете на войниците – чувства се следен, преследван, обект на присмех. Властващият над всичко и всички преди болестта си сега престава да владее символичната система, а без нея се разпада връзката му с останалите. Изпускайки контрола над тази система, героят все по-често се оказва всмукан от/в халюцинациите си. Симо все по-често превръща себе си в събеседник, с когото споделя своите съмнения-прозрения.

Болестта по особен начин трансформира и отношението на героя към *своето място*, каквото за него със започването на войната става землянката. Първоначално той я схваща като *каюта*, част от кораба, който би могъл да го преведе през потопа на войната. Едновременно с това обаче землянката е и своеобразен *карцер*, в който Симо е съвсем сам, неслучайно той оценява съществуването си на фронта като по-лошо от това на обикновен затворник. Но както каютата, така и затворът носят в себе си идеята за промяната, за бъдещия живот. След завръщането от клиниката в болното съзнание на героя землянката се трансформира в *гроб*, в който, положен жив, той бавно умира. Откъснатата връв на камбаната в края на повестта до голяма степен символизира именно отделянето му от света на другите и от живота като цяло.

Героят се опитва да избяга от настоящето, поставяйки на негово място миналото. Но за болния миналото вече „не е изначалната почва, към която човек се завръща като към изгубена родина" (Фуко 2006: 53), а е изкуствено построение, въображаем свят. Реалните фигури от настоящето сякаш се оказват заличени от призрака на Елена. Неслучайно в сънищата на Симо всички сенки се събират-превръщат в Елена, всички човешки лица преливат в едно – лицето на Елена.

„Мъничък свят" започва с първия сън на Симо, който е натоварен с важни за хода на повествованието функции. В него са кондензирани не просто образи от миналото на героя, но и такива, чрез които се провижда бъдещето му. Гроздоберът, на който отива Симо, от една страна, символизира мобилизацията и войната. Показателни са песните на гроздоберките – провлачени и тъмни, напомнящи плач. От друга страна, гроздоберът отключва преки асоциации с Апокалипсиса[9], предсказвайки сякаш ужаса, който Симо ще изживее във фаталното за него сражение. В съня огньовете символизират колкото живота - те събират около себе си гроздоберците, за да ги стоплят, толкова и смъртта (високите червени пламъци светят зловещо на фона на сутрешния здрач). Наяве, на фронта, образът на огъня попада единствено в семантичното поле на смъртта – по време на битката войниците са заключени в „огнения обръч" на сражението, „огнени вихрушки" горят земята около тях. В гледната точка на героя горичката се е превърнала в огнен ад, а самото сражение той визуализира посредством образа на разярено чудовище, което простира „отвъд реката дългите си лапи", дебне и забива „яростно в земята тежките си, железни нокти" (очевидна е препратката и към фигурата на Апокалиптичния звяр).

Макар да е формално с останалите гроздоберачи, в съня си героят е сам. По същия начин се чувства и отивайки на фронта. В съня Симо стои изправен посред лозето. Отново изправен, но този път на бруствера, той ще бъде и по време на сражението. Но ако в съня държи в ръцете си тежък грозд, от който струи сладък сок[10], наяве по ръцете му ще тече кървавата каша от „раздробена човешка плът". В този първи сън пред погледа на Симо внезапно се появява красиво бяло видение, което, от една страна, му напомня за Елена и отговаря на настоящия му копнеж по близост, по споделеност. Любопитно е да се види, че начинът, по който е описана жената от съня, изцяло повтаря описанието на Елена от първата ѝ среща с героя:

---

[9] „Прати острия си сърп и обери гроздовете на земното лозе, защото гроздето му узря. И ангелът хвърли сърпа си на земята, обра земното лозе и хвърли гроздето в големия лин на Божия гняв" – Откровение Йоаново, 14: 18-19.

[10] Макар още да не е превърнат във вино, гроздовият сок ни кара да си припомним, че в редица библейски текстове виното се нарича метафорично "кръв от грозде" (Бит. 49:11; Втор. 32:14; Сир. 50:17).

В съня	Първата среща
„върху широката между израства стройна снага на момиче. *На главата ѝ малка кръгла шапка, в ръцете си държи бял, летен чадър… Обувките ѝ са влажни* и кални, *чадърът* мокър, като че навалян от пороен дъжд, *от него се стича бистра струйка вода и мокри земята*" (курсиви – Т. И.).	Влизащата в станцията Елена е „*с малка кръгла шапка на глава, с измокрени обуща и бял летен чадър в ръцете, от който се стичаше по пода бистра струя вода*" (курсиви – Т. И.)

От друга страна, образът на жената от съня по-късно се оглежда и в този на младата медицинска сестра, която се грижи за Симо в болницата – облечена в бяло, надвесена над главата му. От трета страна обаче тази женска фигура би могла да се мисли и като образна конкретизация на смъртта, която ще дойде, за да прегърне завинаги своя любим – неслучайно в последния сън на Симо собственото му погребение е едновременно и сватба. В контекста на последвалата промяна на героя жената, която моли и шепне гальовно, може да се прочете като персонификация на търсещата нежност и любов половина на героя. Жената от съня по особен начин по-късно оживява и в разсъжденията на Симо след края на филма – жената е бял ангел, който мъжете мърсят и превръщат в блудница. В последния сън на героя отново се появява бялото видение, което Симо еднозначно припознава като Елена. Но тук повече отвсякога този образ се свързва със смъртта (така например цветето, с което героят сравнява ръцете на жената, е колкото символ на неосъществената, на отблъснатата любов, толкова и на смъртта – Шевалие–Геербрант, 1995: 611). Фигурата на героя по своеобразен начин се раздвоява – едната половина лежи в ковчег, а другата – върви след него. Подобна двойственост оглежда в себе си представата на Елена за Симо, запечатана в трите ѝ писма. В съня отзвучава и още един факт от миналото на героя – макар да не обича Елена, Симо си дава сметка, че именно Елена е жената, която е готова на всичко за него, неслучайно, представяйки си своята евентуална гибел, героят знае, че тя ще застане зад колесницата му, разкъсвана от искрена мъка. В последния сън Елена наистина върви след колесницата с ковчега, но не скърби, а е весела, защото мъртвият вече не заслужава сълзите ѝ. Погребвайки завинаги лошия Симо, тя се венчава за добрия – за мъжа, в когото е можел, но не е успял/пожелал да се превърне съществуващият.

Погребението също задава различни посоки за интерпретиране – героят погребва другарите си, но символично погребва и самия себе си, защото вероятно смъртта е по-добрият изход от лудостта, защото вероятно е осъзнал, че без любов е вече мъртъв; погребва миналото си, оставайки пред неизвестността на предстоящото. Смъртта, погребението, гробът, които героят вижда насън, до голяма степен символизират погребенията, които той е извършвал многократно в миналото си – на думи, на желания, на чувства, превръщайки

вътрешния си свят в гробище. Но съществуването на смъртта е израз и на търсенето на един друг свят, различен от настоящия, в който би могъл да бъде намерен (нов) живот. Това е светът, към който човек се устремява тогава, когато за него животът е без изход, когато попада в плен на екзистенциалните конфликти.[11]

Двата съня на Симо са израз на желанието му да се освободи от травматичните спомени на миналото, образна конкретизация на което става Елена. В нея е материализирано чувството му за вина, за сторен грях. От друга страна, тези сънища побират настоящото му желание да намери близък и любим човек, пред когото да разкрие душата си – и отново това копнение приема чертите на Елена. Тоталността на нейното присъствие в сънищата на героя обаче е и следствие от болестта, пренасяща го в свят на делириум – пред очите му е винаги Тя, срещана, отблъсквана, търсена, преоткривана, „единственото присъствие с хиляди лица" (Фуко 2006: 82–83). Лудостта на героя е не просто вътре в един образ, но и обсебена от него, неспособна да му се изплъзне (Фуко 1996: 315).

Изключително интересни образи от първия сън на героя са тези на лозата и на бялото грозде, което Симо държи и опитва. От една страна, те отключват асоциации с редица библейски текстове, в които водеща е алегорията жена-лоза[12], и задават още един възможен ракурс за осмисляне на любовта на Симо и Елена. В същото време обаче тези образи ни карат да си припомним някои от съществуващите – паралелни на старозаветните – разкази за райската градина, според които дървото на познанието всъщност е лоза, а забраненият плод е не ябълка или смокиня, а бяло грозде.[13] Така в този сън зазвучава както идеята за грехопадението, така и за познанието. Поглъщането на сока от зърната бяло грозде би могло да се мисли като символ на предстоящото проглеждане на героя за света и за самия себе си. На фронта Симо ще научи, че нещата имат не само повърхност, но и „дълбочина и ширина", притежават различни измерения и качества, ще усети какво означава самота, болка и любов. Т. е. за него войната и болестта се превръщат в онези изпитания, които го даряват с екзистенциален опит.

Онзи опит, който би му помогнал да (о)познае и приеме истинското лице на болестта, да върне Елена на миналото, да се опита да свърже отново (или може би за първи път?) скъсаната нишка между собствения си мъничък свят и огромния свят на другите.

ЛИТЕРАТУРА

[11] Вж. Шевалие–Геербрант, 1995: 226. Двамата автори се позовават на наблюденията на швейцарския психоаналитик, последовател на Юнг, Ернст Епли.

[12] Вж.: Песен на песните. - Свещено писание.

[13] Вж. Каспина, М. М.; също и Иванов, Й. „Откровение Варухово". Вж. и статията: „Виноград. Ч. 2" - http://www.a700.ru/plants/kustarniki/429-vinograd-2.html.

Иванов, Й. „Откровение Варухово" – В: *Богомилски книги и легенди* (електронно издание) - http://www.promacedonia.org/ji/ji_1b_2.htm.
Каспина М. М. Сюжеты об Адаме и Еве в славянских апокрифах и в фольклоре. В: *Сюжеты об Адаме и Еве в свете исторической поэтики* (дисертация). http://www.ruthenia.ru/folklore/caspina1.htm.
Райчев, Г. 1982, *Избрани творби*. Под редакцията на Елка Константинова. София: Български писател.
Свещено писание. Издание на Светия синод на българската църква. http://www.pravoslavieto.com/bible/sz/song.htm
Фуко, М., 2006, *Душевна болест и психология*. София: Критика и хуманизъм.
Фуко, М., 1996, *История на Лудостта в класическата епоха*. Плевен: ЕА.
Шевалие, Ж. – Геербрант, А. 1995, *Речник на символите*. Т. 1. София: ИК „Петриков".

ТРИ БЪЛГАРСКИ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ТВОРБИ СПРЯМО ТРИ ИТАЛИАНСКИ РЕНЕСАНСОВИ НОВЕЛИ. СЪПОСТАВИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ

Бойка Илиева

The presented text offers some comparative observations between three Bulgarian Renaissance works and three novels from the iconic Renaissance collection „Decameron" of Boccaccio. Although having the interpretation of common plot and patterns, the Bulgarian and the Italian versions have their specific conceptual suggestions and aesthetic characteristics. Some matches are found in thematic and story-level and in the system of characters. The differences in interpretation are predetermined by different conceptual design of the authors, which is a reflection of the specific cultural and historical period, in which they create.

Намерението на настоящото изложение е да предложи възможни посоки за съпоставителни наблюдения между три Бокачови сюжета и техни еквиваленти в българската възрожденска литература. Касае се за три международни наративни мотива, залегнали в различни национални литератури. Посоката на тях-ното разпространение е различна и е обект на оживени литературни търсения.

Насочването към съпоставка именно между италианските ренесансови интерпретации и българските възрожденски еквиваленти цели да изследва как функционира съответният сюжетен вариант за нуждите на конкретния културен контекст, т.е. какви са възможните културни употреби на един и същ сюжет.

Два от Бокачовите сюжети (Бокачови – с цялата условност на това определение) откриваме в сборника „Митология Синтипа философа", който Софроний превежда от гръцки през 1802 г. Те попадат в българския възрожденски контекст чрез посредничеството на гръцките печатни версии на сборника. Третият сюжет е интерпретиран от Петко Р. Славейков в недотам известната му повест „Хубавинка Янка" от 1869 г. В този случай сюжетът е реципиран чрез побългаряване на сръбския вариант на Милан Рашич „Хубава Драгана" (1850).

За първи път типологически сходства между новела от „Декамерон" и българска възрожденска творба прави Стефан Минчев още през 1912 г. в изследването си за историята на българския роман. Разработването на един и същи мотив в повестта на Петко Р. Славейков „Хубавинка Янка" (1869) и новела IX, ден II от „Декамерон" (1351–53) му дава основание да посочи, че Славейковата творба представлява вариант на Бокачовата новела за вярната жена (Минчев 1912: 72). В съвременната литературна наука по-проникновена разработка на проблема прави Н. Аретов, който извежда мотива от средновековния роман и фолклорното творчество, като същевременно търси точките на близост между „Хубавинка Янка" и „Хубава Драгана" (Аретов 1990: 160-165).

„Митология Синтипа философа" е преводна творба, включена в Софрониевия сборник „Разкази и разсъждения" (1802), известен повече като Втори Видински сборник. Популярният източен повествователен цикъл, познат още като „Повест за седемте мъдреци", е известен от ранното средновековие. Съществуват две основни версии за произхода му – индийски и персийски. Произведението е известно в различни национални интерпретации. Балканските текстове произлизат от гръко-сирийската версия, а българските варианти са преведени от гръцките печатни издания (Адинолфи 2010: 80, 83). Според източник, цитиран от Балан „нито една книга след Библията не е била толкоз превеждана, колкото тая" (Пенев 1976: 219). Първоначално тя се разпространява на български език в ръкописни сборници със смесено съдържание, а по-късно и в печатни издания. Първото печатно издание е преводът на Христаки Павлович (Будим, 1844), преиздаден десет години по-късно от хаджи Найден Йоанович. Боян Пенев обяснява широкото му разпространение с достъпното изложение и популярната поука, които го правят приятно четиво за народа (Пенев 1976: 219). Въпреки следването на източен повествователен модел, „Синтипа" представлява явление „аналогично на българското приближаване до ренесансовото „възкресяване" на античността" (Аретов 2004: 117–118).

Тук е уместно да се назоват и сюжетните източници на Бокачовия сборник. С. Хаджикосев сочи първообразите му сред фолклорната и низовонародностната литература (антични разкази, фаблио, източни приказки и легенди), в арабския сборник „Приказки от 1001 нощ", в пехлевийския „Калина и Димна", в индийските „Панчатантра" и „Хитопадеш", в персийския „Тути-Наме", в латинската „Книга на седемте мъдреци" и в анонимния италиански сборник от края на XIII век „Новелино" (Хаджикосев 2000: 300).

Сходствата между Бокачовите новели и разказите от преводния Софрониев сборник се забелязват още на тематично ниво. Както заявява в предговора си към Декамерон, Бокачо помества в него *забавни или тъжни любовни истории* (Бокачо 1980: 17). „Митология Синтипа философа" съдържа анекдотични разкази с хумористични, фантастични и еротични елементи, които не са темпорално фиксирани. И при двата сборника известна историчност е заявена само в рамкиращия разказ – при Софроний той се идентифицира с управлението на цар Кир, а при Бокачо – с чумната 1348 година. Що се отнася до същинските истории в „Декамерон", те са хронологически неконкретизирани, „станали както в наши дни, така и в най-стари времена" (Бокачо 1980: 17). Мястото на действието при Софроний е уточнено само в рамката (Персия), докато във вставните разкази то е неясно, обагрено с екзотика. Бокачо използва конкретни топоними, което създава усещане за достоверност. Рамкиращата история протича във Флоренция, а разказаните случки са ситуирани на различни места в Италия и по света.

Освен тематиката и темпорално-топосните маркери, подлежат на сравнение и творческите похвати, с които са изградени творбите. Наративният модел и при двамата автори следва конструкцията „разказ в разказа". Разликата е, че

при Бокачо разказвачите преразказват пряката реч на героите от предадените случки, докато при Софроний те говорят от свое име. В „Синтипа" разказвачите са злонамерената царска съпруга и седемте философи, които влизат в своеобразен задочен спор, като се аргументират посредством разказаните истории. Жената на царя иска да злепостави неговия син, в знак на отмъщение, че той не се съгласява да стане неин любовник и съмишленик в планираното убийство на владетеля. Респективно, ролята на нейните „показания" е да обвинят младежа, а „показанията" на философите – да го оневинят. Такъв тип конструкция, при който формулираната идея се илюстрира с различни повествователни истории, е типична за българското Възраждане (Аретов 1998: 24). И при „Синтипа", и при „Декамерон" повествователната техника на вставянето се оказва закономерен етап при създаването на белетристика от нов тип (Аретов 2008: 127).

При Бокачо повествователната ситуация е предопределена от контекста на чумната епидемия. За да се спасят от смъртоносната болест, седем девойки и трима младежи, срещнали се случайно в църквата, решават да се уединят в една крайградска вила. За да минава времето им забавно и неусетно, те решават всеки ден десетимата да разказват по една интересна история. Прави впечатление, че разказвачите и в двата сборника са почтени и уважавани хора с висок социален статус. И в двата случая те са морално дистанцирани от постъпките на героите в разказаните истории. Героите от повествователните фрагменти при Софроний са анонимни, докато Бокачо ги назовава със собствените им имена.

Авторовата интенция на Бокачо е декларирана още в предговора към „Декамерон": „като ги четат (новелите – Б.И.), влюбените дами ще изпитат удоволствие от разказаните забавни истории и едновременно с това ще намерят и полезни съвети, защото ще научат какво трябва да се стремят да избягват и как изобщо да постъпва" (Бокачо 1980: 17). Бокачовите новели са предназначени за по-ограничен кръг реципиенти – влюбените дами. Те съчетават забавната (развлекателна) и полезна (поучителна) страна. В духа на ренесансовото жизнелюбие, акцентът е поставен върху развлекателната тенденция в тях. По отношение на предназначението се забелязва и първата съществена разлика между двете творби, както констатира и Н. Аретов: „За разлика от вариантите на модела у Бокачо и Чосър, където разказите само развличат героите, в „1001 нощ" и „Синтипа" те трябва да спасят живота на един от героите" (Аретов 2008: 126).

Два Бокачови сюжета присъстват в преводния Софрониев сборник – новела V, ден I и новела VI, ден VII. Повод за интересни сюжетни съпоставки дават „Второе показание на втораго философа" от „Митология Синтипа философа" и новела VI, ден VII от „Декамерон". Фокусът на внимание ще бъде насочен именно към тази корелация.

Двата разказа разработват общ сюжетен мотив – за невярната, но хитра съпруга, която успява да прикрие с находчивост своето прелюбодеяние и дори

нещо повече – да излезе от създалата се комплицирана ситуация като почтена благодетелка. В отсъствието на своя съпруг тя се среща в дома си с един от двамата си любовници. Ненадейно пристига вторият любовник и тя е принудена да скрие първия. Кулминацията настъпва, когато се прибира и съпругът, а жената успява да скалъпи цял сюжет, за да се измъкне от създалото се деликатно положение.

И в двата варианта съпругата действа находчиво и самосъхранително. Спасителният план, който скроява тя, изисква вторият любовник да се престори на разярен отмъстител, преследващ с оръжие своята жертва, която благодетелната съпруга е скрила в дома си. В новелата от „Декамерон", с кинжал в ръка, рицарят месер Ламбертучо преследва младеж предател. В „Синтипа" господар, въоръжен със сабя, гони слугата си. Инструкциите, които прелюбодейката дава на втория любовник, звучат аналогично в двата разказа.

Съществува известна разлика по отношение на адресата на гнева на любовника. При Софроний той е насочен към съпругата, укрила жертвата, докато при Бокачо заканата е отправена към скрилия се младеж. Този момент е симптоматичен за отношението към жената в различните общества. В „Синтипа" проличава източния стереотип, кореспондиращ със средновековния мизогинизъм. В новелата на Бокачо е засвидетелствано новото, ренесансово отношение към жената, която е обект на уважение и преклонение.

Реакцията на измамения съпруг, който всъщност не подозира за измяната, също е твърде сходна в двата случая. Във варианта на Софроний той се опитва да успокои укрития любовник, като изтъква добродетелността на съпругата си, след което го изпраща да си ходи с благопожелания. При Бокачо съпругът успокоява Леонето и го съветва да разбере причината за гнева на преследващия го рицар. Нещо повече, след като го угощава, той лично го придружава до дома му във Флоренция. В обръщение към съпругата си доверчивият съпруг изразява подкрепата си по повод нейната постъпка.

Интересно е да се съпоставят концепциите на двамата автори за любовта и прелюбодеянието. Бокачо разглежда любовта като генетично заложено влечение към другия пол, като неотменно човешко право, което не бива да бъде спъвано от съсловни или морални предразсъдъци. Преди да разкаже новелата си, Пампинеа формулира възгледа си за преобразяващата сила на любовта:

„Мнозина, разсъждавайки повърхностно, са на мнение, че любовта обърква ума на хората и че влюбените едва ли не загубват способността да разсъждават. Мисля, че както пролича и в предишните новели, това твърдение е смешно – нещо, което и аз желая да докажа." (Бокачо 1980: 430).

Красноречива и единодушна е и реакцията на слушателите: „Цялата дружина похвалила като чудесна находчивостта на мадона Изабела, за която разказала Пампинеа." (Бокачо 1980: 433). Ренесансовият човек, изобразен от Бокачо, се бори за любовта си с ентусиазъм и изобретателност. Тя има облагородяваща сила и е основен мотив за действията му.

При Софроний, напротив, цялата творба е подчинена на дидактичната задача на автора. В съзвучие с утилитарния дух на възрожденската култура, тя е пронизана от ярка нравоучителна тенденция. С етиката на християнски свещеник авторът „илюстрира проповядваните от него нравствени и житейски принципи чрез художественото слово“ (Радев 1989: 12). Целта му е да формира у читателя определено негативно отношение към постъпките на героите, което се постига чрез преки авторови внушения – напр. епитетите *злескопосная, курва, прелестнии, курварин*. Авторът определя прелюбодеянието като *конский бяс, конский похот, курварство*. В края на „Второе показание” вторият философ обобщава поуката от разказа: „Видиш, о царю, како со дерзновение показание сказувам на твое державие, почто не е подобно да повярува някой на такива прелестнии жени думата и пронирството.“ (Софроний 1989: 75) С. Сивриев определя съпружеския живот, изобразен в повествователните фрагменти, като анекдотичен, тъй като е мним, илюзорен (Сивриев 2004).

Повестта на Петко Р. Славейков „Хубавинка Янка” (1869 г.) типологически кореспондира с новела IX, ден II на емблематичния Бокачов сборник. Залегнал в старофренската, в немската средновековна и в английската ренесансова литература, международният наративен мотив *облог върху верността на съпругата* се среща дори и във фолклора на балканските народи (български, сръбски), както и в руското народно творчество (Аретов 1990: 161). Но тъй като той е най-пълно представен в „Декамерон”, интерес буди въпросът за посоката на неговото разпространение. Според Ст. Минчев сюжетът мигрира от Бокачовата новела във френските и немските средновековни новели, „чак до ново време и неговото побългаряване във „любопитната прикасчица” на Славейкова“ (Минчев 1912: 72). Й. Холевич застъпва противоположната теза, смятайки, че от немското народно творчество мотивът мигрира в италианската литература, откъдето по косвен път преминава в Славейковата творба (Холевич 1986: 85).

Както стана ясно, новелата „Хубавинка Янка” на П. Р. Славейков е побългарен вариант на творбата „Хубава Драгана като хузарский полковник” на Милан Д. Рашич – сръбски емигрант и учител в Шумен.* Неустановеният дълго време източник на Рашич се оказва немската народна книга „Хубавата Каролине като хусарски полковник” (Die shöne Karoline as Husarenoberst) от 1827 г., чието действие се развива по времето на Наполеоновите войни (Рот 1991: 205–207). Ю. Рот установява пълно съответствие на сюжетната постройка в немската творба и у Рашич.

Композирането на сюжета е решено по различен начин при Бокачо и Славейков. Новелата от „Декамерон” започва направо със завръзката – спора

* Творбата е поместена в сборника „Любител на българското просвещение. От Милана Д. Рашича, 1850.”

между търговците относно верността на съпругите им, завършил с облог между Бернабо Ломелино от Генуа и Амроджоло от Пиаченца. Действието в Славейковата творба започва с предистория – биографичен разказ за добродетелната Янка и нейната трагична съдба, предопределила ниския ѝ социален статус на слугиня в гостилницата на богатия грък.

Различни са и мотивите, довели до облога в българския и в италианския вариант. В Бокачовата новела в хода на разговора между търговците и последвалия го спор относно постоянството и почтеността на съпругите им в тяхно отсъствие, някак естествено се стига до идеята за облога. Бернабо сам предлага на Амброджоло да се обзаложат, с цел да докаже верността на съпругата си. Мотивът за облога в българския вариант е чисто субективен, плод на зложелателството на богатия грък, който цели да помрачи семейното щастие на Янка и Алеко.

И в двете творби оклеветените и прокудени съпруги странстват, преоблечени в мъжки дрехи. Травестията (преобличането) дава възможност на съпругата да заживее с променена идентичност. Маскирайки се като мъж, тя търси начин да се скрие, да изчезне, каквото е желанието на съпруга ѝ. Не на последно място маската улеснява наклеветената съпруга в процеса на себеоневиняването. Само под чужда самоличност тя може да изтръгне самопризнания от мнимия прелъстител и да го убеди да ги повтори в присъствието на съпруга ѝ. От друга страна, актът на разпознаването придава известна сензационност на сюжета.

Благополучният финал присъства и в двата варианта – съпругите са опростени, щастливи и богато възнаградени, а измамникът – наказан. Но с една принципна разлика. Ако в новелата от „Декамерон" на злодеянията на Амброджоло се отвръща подобаващо – със зло, то в „Хубавинка Янка" на злото се отвръща с добро. В духа на нравоучението, от позицията си на морален победител, Янка не желае физическо наказание за своя зложелател, тъй като за нея най-голямото удовлетворение е в разкриването на истината, доказваща непорочността ѝ.

Въпреки интерпретацията си на общи сюжетни мотиви, българските и италианските варианти притежават специфични идейни внушения и естетически особености. Съответствията се откриват на тематично-сюжетно ниво, както и в системата от персонажи. Разликите в интерпретациите се предопределят от различния идеен замисъл на авторите, който е отражение на специфичната културно-историческа ситуация, в която творят.

ЛИТЕРАТУРА

Адинолфи, Р. 2010, Книгата за Синтипа в България: ръкописни и печатни версии. *Литературна мисъл*, № 1, 79–99.

Аретов, Н. 1990, *Преводната белетристика от първата половина на XIX век*. София: Кралица Маб.

Аретов, Н. 1998, Отношението религиозно-светско и възникването на новобългарската белетристика. *Български език и литература*, № 1, 1998, 23–27.

Аретов, Н. 2004, Повествователят Софроний и диалогът му със света (Наблюдения върху Втори видински сборник). В: Караджова, Д. – Таринска, Ст. (съст.), *Софроний Врачански. Сборник изследвания*. София: АИ „Проф. Марин Дринов", 103–120.

Аретов, Н. 2006, Търсещата себе си литература. Софроний Врачански. В: Аретов, Н. - Чернокожев, Н. *Българска литература XVIII–XIX век*. София: Анубис, 117-137.

Бокачо, Дж. 1980, *Декамерон*. София, 1980.

Минчев, Ст. 1912, *Из историята на българския роман. II. Побългаряване на чужди произведения*. София.

Пенев, Б. 1976, *История на новата българска литература, т. I*. София, 1976.

Радев, Ив. 1989, Софроний – духът на времето и търсенията в литературата (предговор). В: Алексиева, А. и др. (съст.), *Софроний Врачански. Съчинения в два тома, т. I.* София: Български писател, 5–20.

Рот, Ю. 1991, За първообраза на „Хубава Драгана" и „Хубавинка Янка". *Литературна мисъл*, № 2, 204–212.

Сивриев, С. 2004, *Анекдотът в „Митология Синтипа философа" на епископ Софроний Врачански.* Достъпно на http://www.bulgc18.com/smehat/sivriev.htm (10.03.2014)

Софроний Врачански. 1989, Митология Синтипа философа. В: Алексиева, А. и др. (съст.) *Софроний Врачански. Съчинения в два тома, т. I*. София: Български писател, 62–122.

Хаджикосев, С. 2000, *Западноевропейска литература, т. I.* София: Кръгозор.

Холевич, Й. 1986, *Проблеми на българската възрожденска култура.* София.

В ТЪРСЕНЕ НА ПРЕДМЕТА ИЛИ ЗА МЕТАФИЗИЧНИЯ УЖАС В ЛИРИКАТА НА ДАЛЧЕВ

Магдалена Костова-Панайотова

If we only take into account the externals of Atanas Dalchev's poetry, we can easily fall into the trap of repeating the cliché of „the poet of objectivity". However, the latest research has expressed increasing doubt regarding the objective nature of Dalchev's world. The focus has shifted to the content hidden behind the objects, beyond the „metaphysics of the concrete".

Сред фрагментите на Далчев се среща следното твърдение: „Трябва да се придържаме о конкретните неща. Те ни предпазват от общите фрази и големите, но празни думи." (Далчев 1999).

Изхождайки от този тезис, пък и от външната страна на поетиката на твореца, можем лесно да преповторим клишето за поета на предметното. В по-новите изследвания обаче доминира усъмняването в предметността на Далчевия свят, търсенето не толкова на вещността, на конкретното начало, колкото на онова, което е скрито зад предметите в лириката на „метафизика на конкретното" (Кунчев 2002). Анализите на Валери Стефанов, Клео Протохристова и др. изследователи върху Далчев реабилитират тръгналото от К. Гълъбов и К. Кръстев четене на поета през феноменологичното осмисляне на релацията предмет-човек (Стефанов 1992; 2000; Протохристова 1996).

В художествените текстове предметите често са обиталища, където се приютява човешкото. Понякога те се превръщат в огледала, отразяващи видения, страхове и мечтания. „Телата" на предметите поемат тревогите и страховете ни, отразяват нашето бленуване, сдобивайки се с човешкост.

„Функцията на предметите е да осигуряват непрекъснатостта на живота." – казва Бодрияр и в този смисъл в постмодерния свят те са на път да се превърнат във всекидневна митология, която изсмуква тревогата от времето и смъртта. (Бодрияр 2003: 101). В поезията на Далчев обаче предметите по-скоро са напоени с тревога и смърт, те са овеществената същност на отвъдното, конкретните форми на безформения метафизичен ужас. Огледала, портрети, часовници, врати – всички те са познатите лица на непознаваемото, което е сред нас, във всекидневния ритъм на нашия живот. Предметите у този поет, както често е отбелязвано, са най-обикновени и делнични, в тях като че ли няма и оттенък от романтика: старите коли, хижите, стаите, старите къщи, старите огледала и пр.

От друга страна обаче, тези предмети не са обикновени – те носят спомените на човека, сенките на фигурите, патината на отшумяващото време. Неслучайно се повтаря натрапчиво епитетът „стар", който акцентира върху обживяността на предмета, върху неговата позната, дори изтъркана обвивка. Старият, респективно старинният предмет, обаче има и особен статут. Той не е вещ с

функционално предназначение, а е потопен във времето, носи мита за произхода, своеобразен мост е между минало и настояще.

Предметният свят на Далчев е населен с човешкост. Самият стопанин на вещите обаче най-често липсва, липсва подчиняващият и организиращ фактор. В много стихотворения субектът присъства „отсъствайки" – чрез промяната в зрителния ъгъл към вещта, чрез метаморфозата на предметите, чрез „разтварянето" в предмета.

Приютяването в предметите е своего рода отрицание на реалността, в тях е инвестирано онова, което по принцип се влага във връзката с другия човек. За разлика от човека, който винаги е различен и чужд на мен, предметът може да се превърне в заместител на онзи липсващ Друг, моето второ Аз , за което копнея.

Понякога аз се оглеждам в огледалото,
за да не бъда винаги самотен.
(„Повест")

Особено важни в този смисъл са огледалата и портретите в лириката на поета – те са възможността да видиш, да усетиш, да говориш на/с това второ Аз.

Огледалото е предмет от символен порядък, който не само отразява чертите на индивида, то е своеобразен край на пространството. Редица изследвания разглеждат ролята на огледалото като древен магически символ, носещ смисли, свързани с отвъдното, с граничността между различните светове. У Далчев огледалото е предмет, който не толкова отразява някакъв образ, колкото поглъща образите насреща. Особено показателна за заплашителните конотации, свързани с този образ, е приказката за възрастни на писателя, публикувана във „Вестник на жената" от 11 октомври 1924 г. за джуджето, което излиза от черния кораб в океана и носи огледало, поглъщащо по магичен начин целия свят, накрая и самото джудже. В този смисъл огледалото е видяно като една „черна дупка", край, ентропия. [14]

Тази идея за поглъщащото света огледало пронизва, макар и в по-светъл регистър, едноименното стихотворение „Огледало".

Портретът е своего рода „диахронно огледало". В разбирането на Бодрияр старинният предмет е винаги „семеен портрет", "архаизация на предишното битие", противопоставяне на митологичния на функционалния предмет (Бодрияр 2003: 79). Потопени във времето, портретите в тази лирика отразяват тревогата на субекта: аз не съм този, който съм сега. Лицата върху тях са лица

[14] В този аспект огледалото може да бъде сравнено с водата в лириката на Далчев – ужасният символ на неспирния поток на безсмисленото битие, което краде идентичността на човека (вж. Добрев 2000).

на липсващи или вече мъртви хора, зафиксирани са моменти, отлетели в необята. В този смисъл портретите са прозорци, отворени в други светове, носещи конотациите на отвъдното, непознатото и заплашителното.

Това, което е огледалото в пространството, е часовникът във времето. Ако отношението към огледалния образ създава нещо като интроекция на пространството, то и часовникът е символ на постоянното присъствие, на интроекцията на времето. Подчинявайки ни на една неумолима темпоралност, часовникът ни помага да присвоим времето. Но заедно с това отмерването на времето е дименсията на практическите противоречия и на смъртта. У Далчев дали е спрял часовникът или люлее своето махало – няма особена разлика, защото и в двата случая той не отмерва протичането на времето. Белезите на времето тук са външни и случайни. Затова дали градините сменят цвета си, дали колите се движат – също няма значение. Защото това е движение без промяна. Реалното време е разтворено в една систематична дименсия. Часовникът, който движи своето махало, отмерва единствено стъпките на смъртта, а човекът в този кръгов свят е обречен да чака да бъде „отмерен", да бъде „взета" и неговата мярка. Спрелите часовници са пряката проекция на ентропията.

Часовникът е вече млъкнал
и в неговия чер ковчег
лежат умрели часовете
и неподвижно спи махалото.

(„Стаята")

Въпреки усещането за познатост и обикновеност на вещите в тази лирика, всички те са лишени от функционалност. Лирическият човек като че ли отказва да ги види в тяхното обичайно предназначение. Предметната действителност в лириката на Далчев е вход, отвъд който започва същинското питане на неговите стихове. Предметите в тези творби никога не са просто вещи: те са процеп, път към нещо друго, глас на липсващия стопанин (вж. Стефанов 1992, Йорданова 2001). Метаморфозата им сякаш дреме в тяхната същност. Лирическият Аз обаче е този, който „открива" тайната. Така под напора на вятъра къщата се превръща в „кораб", „пътните врати" в огледала. До болка познатите старите врати в едноименното стихотворение „Вратите" изведнъж биват видени като различни, тайнствени и непознаваеми. Достатъчно е да се появи вятърът като стихия, за да се смени изцяло зрителния ъгъл към познатия предметен свят. Сменя се тотално употребата на вещта и изведнъж тя добива трето измерение. А през него най-често в Далчевата поезия нахлува страхът, непознаваемият ужас, усещането за приближаващата смърт.

Еднообразието на предметите крие необичайно дихание, а преднамерено безинтересните образи са надарени с приказни конотации. Както думите за поета са не само значения, но и „образи, атмосфера, жестове, заклинания, които имат магическо въздействие върху нас и възкресяват пред погледа ни цяла една действителност" (Далчев 1999), така и магическото в предметите

възкресява един цял свят. Реално и нереално се преплитат, пораждайки чувство на несигурност в действителността.

Така например в стихотворението „Повест" предметният свят е вход, който приоткрехва метафизичността на самото съществуване. От една страна, е внушено усещането за затвореност, баналност, познатост на вещния свят, от друга страна обаче – тези затворени пространства, с овехтели предмети, са тайнствени, неясни, което само по себе си ги прави открехнати към друг, невидим свят. Неслучайно най-повтарящият „предмет" в поезията на Далчев е преградата – прозорецът, стената, вратата, а лирическото чувство почти винаги е насочено към преодоляване на тази преграда, макар лирическият Аз да предусеща празнотата зад нея.

Знанието за предмета е знание за неговото обичайно предназначение, но то не е истинско познание за вещта. Къщите не са обиталище на съкровеното, а заплашителен приют, затворената стая е отворена „в друг, предишен свят", и „залязва бавно с вечерта" („Стаята"), във вазите няма натопени цветя, те имат необичайно предназначение: от тях птиците пият „хладен дъжд" („Балконът"), в саксиите не растат никакви цветя: в тях има само пръст, която служи за замерване („Дяволско").

Стихотворението „Балконът" е нагледен пример за това как зад предметното у Далчев се открехва един друг свят, невидим за „празното око" на минувача. Балконът в едноименната творба е един като че ли излишен „предмет", обикновен и зазидан, за чието съществуване „стопаните дори не подозират". Това, което е излишно и безсмислено за човека, потънал в своето сложно съществуване, обаче, е видимо за божиите създания – за скитниците и птичките, за тези, които живеят по законите на естеството. Творбата индиректно внушава безсмислието на напъните на човек да усложнява всичко около себе си, подминавайки като минувач простите и малки истини, не съзирайки красотата на дребните неща от живота. Избирайки тоталното познание, според лирическия Аз, хората избират съществувание като насън пред живия и шумолящ живот.

Човешката участ в тези творби е тъжна и нерадостна. Вместо хората, се усмихват „предметите" – алеите, дърветата; вместо човека – пее латерната.

Само аз в алеите засмени
скитам странен, с вид на пенсионер…
(„Дъждобранът")
Във този миг една латерна,
Запяла под едно дърво,
От прага на нощта безмерна
Го връща в светлия живот.
(„Смърт")

Но и тези случаи са показателни за това какво се крие зад усмихнатото лице на света, защото в първото цитирано стихотворение основният предметен образ е черният дъждобран – проекция на сянката смърт, която неотлъчно дебне човека, а заглавието на второто стихотворение „Смърт", както и цялостното внушение на творбата, насочват към образа на латерната като символ на монотонната и повторителна безсмислица на житейската врява.

Еднотипността на дните, повторяемостта на никога несвършващото еднообразие, изразено ярко чрез метафората на „колите" от едноименната творба, представя лайтмотива на безсмисленото съществуване. Лирическият човек се чувства като бездна, която е затворена в самата себе си. Дори смъртта – „вечната разбойница" е видяна като разкъсване на страданието, като прекъсване на връзката на Аза с Аза („Смърт").

В стихотворенията на Далчев лирическият човек е като един спрял часовников механизъм, който не може да намери хармонията на своята сглобка. Тази поезия предлага философската рефлексия, която мисли човека и предмета като принадлежащи към един ред – същности, които имат граница, по силата на което са подвластни на времето, и в своята крайност – на смъртта.

Една от възможностите за четене на тази лирика казва, че целият живот на човека е проекция на сянката-смърт, а предметите са процеп, параван, пропусклива преграда, която се отваря, за да погълне човека, неговите мечти и надежди. Оголвайки ужаса на всекидневното очакване, безсмислицата на човешката екзистенция, Далчев е поетът, който с невероятен драматизъм разкрива една кощунствена за човешкото съзнание идея: след нашите желания и копнежи остават единствено телата на предметите – овехтялата и смрадлива обвивка на алчната и вездесъща смърт.

От друга страна обаче, разтварянето в предметите, търсенето на убежище в тях, според Бодрияр, е една по-сложна игра на „рециклиране" на раждането и смъртта. Това, което човек открива в митологизирания предмет, не е увереността в себепродължаването, а в това, че отсега нататък непрекъснато и по един цикличен и контролиран начин човекът „ще преживява процеса на своето съществуване и същевременно символически ще надраства това реално съществуване" (Бодрияр, 2003: 100).

Превръщайки се в ипостаса на човека, предметите непрекъснато напомнят за него, интегрирайки самата смърт в себе си. В стиховете на Далчев те изобразяват смъртта на Аза, но символически преодоляната смърт. В този смисъл интересно е твърдението на поета в цитираната вече статия за Д. Дебелянов, публикувана в „Българска мисъл": „Само като се надмогне животът и се излезе вън от него, може да се разбере неговият смисъл."

Литература

Бодрияр, Ж. 2003, *Системата на предметите*. София.
Далчев, А. 1999, *Стихотворения. Фрагменти*. София.

Добрев, Д. 2000, Изтичащото битие. *Български език и литература* 3-4.
Йорданова, Ю. 2001, Rhapsody in blue: българският проект на Америка. В: *Да мислим другото. Образи, стереотипи, кризи*. София.
Кунчев, Б. 2002, Метафизик на конкретното. *Литературен форум* 31.
Протохристова, К. 1996, *През огледалото в загадката*. Шумен: Глаукс.
Стефанов, В, 1992. Хроносна болест. В: Творбата – безкраен диалог. София.
Стефанов, В. 2001, Америка – назоваване на отсъствието. В: *Атанас Далчев. Критически прочити*. София.

ЛАЗАРОВДЕН И ЦВЕТЯТА В ЕЗИКОВАТА КАРТИНА И ТРАДИЦИОННАТА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИНА

Надежда Николова

The St. Lazar's Day is the most vital Christian holiday in the spring cycle of the Bulgarian folk calendar. It is a harbinger of the Palm Sunday and of the Easter and this day has the special feature that it is organized and celebrated only by women. These are the most colorful and beautiful maiden holidays to symbolize the rebirth of nature with life, love and flowers. On the St. Lazar's Day young women, called „lazarki", pick flowers for the wreath that they knit in honor of the feast of the Palm Sunday. The St. Lazar's Day is the Saturday before the Palm Sunday. Girls are dressed in traditional folk costumes.
The paper presents the tradition of the St. Lazar's Day, called "Lazaruvane", which is associated with the traditional culture of the Bulgarians. The paper makes an ethnolinguistic analysis of the flowers, which are associated with the spirituality and the Bulgarian traditions of this bright spring holiday.

От пролетния цикъл в българския народен календар Лазаровден е най-жизненият християнски празник, предвестник на Цветница и Великден.

В обичаите на Лазаровден, открояващи се в българската обичайна система със своя жизнерадостен и поетичен характер, се открояват следите на древни езически обреди, които могат да бъдат отнесени към пролетното събуждане на природата, към мечтите и надеждите за благоденствие и задомяване (Василева, 1985: 117).

На този ден християните честват възкресението на Лазар, обичан брат на Марта и Мария, живял близо до Ерусалим, когато Христос събужда от мъртвите и възвръща към живот. Народът ни отрежда деня на „малка мома" и го празнува за здраве и плодородие.

Лазаруването е обичай, чакан от младите момичета и готвен много преди празника. Девойката, която не е лазарувала, не може да се момее, не може да носи косичник, везана риза с поли и обичайните женски накити. Участието на девойката в лазарските игри бележи встъпването ѝ в моминство. Чрез тях тя е представена пред обществото вече като готова да създаде семейство. Затова и всяка мома може да лазарува само по веднъж.

Момите, които ще лазаруват, още по-отрано, от „сиропостница" – се събират у някоя къща, където се подготвят за Лазар. Там разучават лазарските песни и игри от млади булки, които вече са лазарували. Цяла зима те подготвят и своите празнични премени.

Сутринта на самия Лазаровден, всички празнично облечени и окичени с цветни венци, се събират в дома на някоя от момите и оттам тръгват с песен да обикалят селото. В този дом, след като приключат с обиколката, отново с песен

те се разделят. Навсякъде те са желани и очаквани, защото тоя ден се празнува навред във всякоя къща.

Точният им брой не е определен, но ако са повече, те се разделят, „по махали“, като предварително се уточняват, защото „в една къща два пъти да се лазарува не бива“. Лазарките пеят и играят „навън“ на „открито“ – в двора на къщата, обърнати към слънцето, където са посрещнати от всичките ѝ обитатели – за всеки те носят своето пролетно пожелание, което е изречено в магията на обреда и е придобило необикновена сила. В планинските села се пее на животните – на овце, коне и др. (вж. Тодорова и др. 2005: 10).

При тръгване на лазарките:

Елен, делен, девойко, Лазаре,
елен плава през море, Лазаре,
с позлатени рогове, Лазаре,
на роговете му постелка, Лазаре,
чисто сукно кроеше, Лазаре.

Песен от с. Алтимир, Врачанско

На кошерите

Вийте се, вийте лазарки,
да се вият кошаре,
по два, по три наедно.

Песен от с. Враняк, Врачанско

В къщи, където има кошери, лазарките „се въртят“, а стопанката реди върху синията погача, паничка с мед, паница с вода и босилек. Тя си избира най-едрата мома и я зявърта три пъти около синията с думите: „Както се върти момата около синията, така да се върти рояка около кошеро“ (Тодорова и др. 2005: 10).

На този ден домакините посрещат лазарките и им дариват само бели яйца, а в някои села и „кукли“, поставени в сито, за да е сита годината. След това стопанката търкулва ситото, за да види какъв ще е берекетът.

Според народните вярвания, ако ситото падне с дъното надолу, това вещае берекет. В някои села на куклата слагат паричка. Подарените яйца се подреждат в кошници, които две от лазарките носят през целия ден.

В Девене, пък и в други села, лазарките са придружавани от двама ергени, които им носят даровете – сушени плодове, брашно, орехи, китка цвете, престилки и др. (Тодорова и др. 2005: 10). Всички дарове се събират в предварително определена за целта къща. Там до късно през нощта момите месят обредни хлябове, с които на другия ден – Връбница ще се кумичат.

Българската традиция продължава и до днес. Малки момиченца, пременени с празнично облекло, с цветни венчета на главите и кошнички за яйцата, окичени с цветя и зеленина пеят за здраве и берекет.

Лазарките в народното съзнание са вестителки на пролетното разбуждане, на всичко живо, сравнявани са с най-ранните цветя. Моминският буен танц е израз на младостта, красотата и съживената природа.

Лазаруването, буенецът и кумиченето представляват последователни компоненти на общата обредна система от момински пролетни обичаи (Василева 1982: 32). Младостта и красотата са възпети не в една песен – Момата е с „черни очи черешови“, „бели зъби бисерови“, „бело лице ягодово“ и др.

Благословът на лазарките е за всички в дома, за цялата къща и пожеланието е така, както цялата природа се изпълва напролет със сила и живот, така и всички в дома да са здрави и честити:

Колко шума по гората,
Толко здраве на таз къща…(Тодорова и др. 2005: 12).

Здравецът е едно от най-популярните растения за нашия народ. България е сред европейските страни, в които специфичният климат и почви създават благоприятни екологични условия за вирeене на дъхавия *здравец*. Той расте по влажните сенчести места, каменисти почви и скали във всички високи планини и райони: Предбалкан, Стара планина, Витоша, Западни гранични планини, Беласица, Славянка, Пирин, Рила, Средна гора, Родопи и др. Среща се в Европа и Южна Африка.

Латинското (ботаническо) наименование на *здравеца* е Geranium macrorrhizum L., което от geranos – в значение 'клюн на жерав' и macrorrhizum – 'голям корен'. На английски език наименованието на здравеца е Crane's bill, на немски език – Storchschnäbel, на френски език – Geranium à long rhizome и на руски език – герань великокорневищная (вж. Китанов: 1994).

Названието **здравец** е производно от *здрав* 'който не страда от болест; як, твърд'; от стб. *здравъ* (Слепч. ап. Патр. Евтимий). Срхр. *здрäв*, словен. *zdràv*, рус. *здоро́в, здоро́вый*, укр. *здоро́вий*, чеш., словаш. *zdravý,* пол. *zdrowy*. – Праслав. **sъdarvъ*. Сложна дума, съставена от **sъ-* < ие. **su-* 'добър' , срв. стинд. *su-* 'добър, хубав' и **darvъ*, друга отгласна степен на *дърво́*, вж. Фасмер-Трубачов II. (БЕР 1971: 627-628).

Някои сравнения се изграждат по-малко на семантична основа, макар тя да съществува в известна степен, повече на основата на благозвучието, напр. *здрав като здравец*. Здравецът е растение, чиято връзка със здравето е опосредствена. Растението е известно в народната медицина като билка, използвана за лечение на някои болести. Оттам и името здравец. Използването на две еднокоренни думи в сравнението създава благозвучие (Крумова 2010: 27). Айдачич отбелязва: „А това благозвучие е търсено, смятало се е, че звуковата или етимологичната прилика или родство на имената има магическо свойство, сила, че то предизвиква съответно действие или състояние, в случая здраве“ (Айдачич 2009: 36).

В нашата флора се срещат 23 вида здравец, сред които най-разпространеният е обикновеният здравец Geranium macrorrhizum L. Българският народ е създал богата палитра от изразителни и типични имена на **здравеца**. Народните названия на здравеца могат да бъдат класифицирани на: еднолексемни и полилексемни.

1. Еднолексемни названия – образувани от *здрав*, но модифицирани формално с някакъв суфикс (аргументативен, деминутивен и др.).

здрав + -ко = *здравко*
здрав + -че = *здравче*
здрав + -чец = *здравчец*
здрав + -чов = *здравчов*
здрав + -иче = *здравиче*

В съвременния български език се наблюдават различни диалектни форми на названието здравец: *здрав**ко*** 'здравец' (Копривщица), Geranium macrorrhizum L.

От основата на названието **здравец** с деминутивен суфикс се образуват умалителните производни имена *здравче* и *здравчец*.

- з*драв**че*** 'стрък здравец' (Костел, Еленско; Зах. Стоянов), Geranium macrorrhizum L.
- *здрав**чец*** 'раст. здравец', Geranium macrorrhizum L.
- з*драв**чов**, здрав**ек*** 'здравец' (Света Петка, Ракитово, Пещерско), Geranium macrorrhizum L.
- *здрав**иче*** 'вид горско цвете' (Връбница, Софийско), Geranium macrorrhizum L.
- *клинавиче, клинявиче* 'здравец' Geranium sanguineum L.
- *щъркулнялче* – Geranium sanguineum L.

Срещат се и диалектните названия на здравеца:

- *молоха* 'здравец' Geranium macrorrhizum L.
- *сарделка* 'здравец' Geranium macrorrhizum L.

Битуват в диалектната макросистема и турските названия на *здравец*, например: *хъгър* 'здравец' Geranium macrorrhizum L.; *кая-чиче* 'здравец' Geranium macrorrhizum L.

2. Полилексемни названия – образувани от комбинация на съществително и прилагателно име и глагол и съществително име.

а) словосъчетания, в които прилагателното име е образувано от роднински термин, а съществителното име означава предмет, например:

- *бабино винце* 'див здравец' Geranium molle L.
- *мъжко клинавче* 'здравец' Geranium pyrenaicum L.

б) словосъчетания, в които прилагателното име е образувано от абстрактна същност, произход и др., а съществителното име означава билка, например:

- *жива трева* 'див здравец' Geranium molle L.
- *змийска трева* 'див здравец' Geranium molle L.
- *чешки бурен* 'див здравец' Geranium molle L.

- *зъмски бурен* ’здравец’ Geranium pyrenaicum L.

в) словосъчетания, в които прилагателното име уточнява характеристичен белег – форма на растението, например:

- *насеченолистен здравец* ’здравец’ Geranium dissectum L.
- *кръглолистен здравец* ’здравец’ Geranium rotudifolium L.

г) словосъчетания, в които прилагателното име уточнява признак „цвят“ на растението, например:

- *кафявоцветен здравец* ’здравец’ Geranium phaeum L.
- *розоцветен здравец* ’здравец’ Geranium robertianum L.
- *гълъбов здравец* ’здравец’ Geranium columbinum L.
- *кръвноцветен здравец* ’здравец’ Geranium sanguineum L.

д) словосъчетания, в които прилагателното име сигнализира мястото, където се среща растението, например:

- *пиринski здравец* ’здравец’ Geranium pyrenaicum L.
- *ливаден здравец* ’здравец’ Geranium pratense L.
- *полски здравец* ’здравец’ Geranium pratense L.;
- *градински здравец* ’здравец’ Geranium macrorrhizum L.

е) словосъчетания, в които прилагателното име означава степен на култивираност, например:

- *обикновен здравец* ’здравец’ Geranium macrorrhizum L.
- *див здравец* ’здравец’ Geranium macrorrhizum L
- *мек здравец* ’здравец’ Geranium molle L.
- *малък здравец* ’здравец’ Geranium pusillum L.

ж) словосъчетания, при които има комбинация от две прилагателни имена и едно съществително име, например: *див кървав здравец* ’здравец’ Geranium sanguineum L.

з) двусъставно словосъчетание, което е образувано от гл. върти и поп; образно название, свързано с обреда поръсване с китка здравец: *върти-поп* ’здравец’ Geranium sanguineum L.

3. Образни названия на здравеца

От основното значение *здравец* ’растение’ са се развили преносни значения, които могат да бъдат разпределени в следните групи:

а) значения, които са се развили поради прилика с вида на предмета, например: *ливадна иглица* ’здравец’ Geranium pratense L.

б) значения, при които има пренос от орган на животно върху растение, например:

- *жеравов клюн* ’здравец’ Geranium pratense L.
- *щъркова човка* ’здравец’ Geranium pratense L.

От названието **здравец** са образувани собствените имена *Здравко* и *Здравка*. Срещат се и имена на реки и местности, например: *Здравица,* река ЮЗ Нидже планина, в поречието на Църна, *Здравей*, село в Южна Албания, *Здравечкото дере* при Варвара, Пазарджишко, *Здравешница,* река в Елховско, приток на Тунджа, *Здравчовец,* връх при Кожинци, Трънско (БЕР1971: 627-628).

От съществителното име **здравец** с наставка **-ов** се образува прилаг. **здравецов**, например: 1) който е от здравец; здравчов. *Цветан подкара стадото към кошарата, издои млякото, натопи в него здравецови листа.* (Ив. Карановски, Разк. I, 36); 2) който е получен от власинките на листата на здравец: *Здравецово етерично масло*. 3) като същ. здравецови, само *мн.ч. Бот.* Семейство многогодишни или едногодишни тревисти растения, рядко храсти или полухрасти, със закръглени, по-рядко с перести листа, с единични цветове или по два върху една обща дръжка. Geraniceae Juss'. *Общо през периода май-август цъфтят най-много видове от семействата лилиецветни, … звъникови, здравецови, розоцветни и др.* (М. Тошков и др., НР II, 22 – РБЕ 1987: 867). По-рядка употреба има прилагателното име **здравчов,** например:

- **здравчов,** -а, -о, *мн.* -и, *прил. диал.* който се отнася до здравец[1]. – *Много здраве до моята майка, / тя да стане рано на Връбница, / че да иде под гора зелена, / да набере здравчовото листе.* Нар. песен, СбАИ, 374 (РБЕ 1987: 872).

Много рядко се среща и устойчивото словосъчетание **здравчево цвете**, например: *…Рекъл ти бих* **:** *тука седи, Доке, / тука расте куин-детелина, / в най-веке здравчевото цвете.* СбНУ XIVIII: 118 (РБЕ 1987: 867).

Здравецът присъства в преданията на гръцката митология. Той се споменава между цветята, които прикованият Прометей вижда, когато боговете му връщат зрението. „Аз обърнах хилядократната пъстрота, която сътворих из този лес: мъх, великденчета, мащерка, иглика, самакитка, здравец, минзухар и бабина душица. Назовах само най-ярките. Гурбетът в действителност е много по-пъстър, толкова пъстри не са били никога дори дъждовните дъги на добрия Океан“ (Вж. Фюдман 1982).

Според сръбските народни вярвания и обичаи, когато Богородица избягала към планинските склонове и скали с новороденя Христос, където минавала по земята, капело пот и се появил здравец (Вж.Чайкановић 1985).

Здравецът е един от основните традиционни растителни символи на здраве, благополучие и дълголетие и присъства във всички обреди и религиозни обичаи.

В българските народни песни е възпят като „брат на момите“, тъй като моминската китка без здравец не може. Д. Маринов отбелязва, че „между здравеца и босилека има спор за първенство; босилекът се гордее с това, че той преобладава в черквата, но здравецът пък се хвали с това, че той е всякога зелен, всякога весел, а босилекът е зелен само три месеца, а после е сух.“ (Маринов 1981: 102).

На Бабинден акушерките и невестите си разменят китка със здравец, вързани с вълнен червен конец. Такива китки си подаряват ергените при обреда побратимяване. Във водата на първото къпане на новороденото задължително се поставя здравец с пожелание за здраве и против болести и магия. Традицията повелява на празника Св. Харалампий на кръстопът да се изнесат китка здравец, медена питка и варено жито, за да останат навън всички болести.

Със здравец коледарите и сурвакарите украсяват калпаците си. Срещу Нова година или Гергьовден стопанката откъсва толкова стръка здравец, колкото са членовете на семейството ѝ. Тя нарича стръковете за всеки член и ги поставя на покрива. На следващия ден по зеленината и свежестта на здравеца се гадае за здраве и дълголетие. Със здравец се кичат прозорците и вратите на оборите. На Гергьовден със здравец се вие венецът на обредното агне. Стрък здравец се слага и в котлето, където ще се издои първото мляко. С китки от здравец, вързани с червен конец, баячките поливат с мед самодивските листа, където болните са стъпили и са се разболели. Китките и зелената пръстена паница, използвана при баянето, се оставя като дар на самодивите и демоните на болестите.

На Гергьовден за здраве се пие вода, в която е имало потопен здравец. Ст. Иванчева посочва: „Билката предпазва от магия за спиране на млякото и при житни култури. Предпазна практика за здрави очи е измиването им с настройка от здравец, седеф, червен карамфил и бабина видина трева, брана на Видовден преди слънце.“ (Иванчева 2003: 18).

Здравецът е един от основните традиционни растителни символи на здраве и благополучие. Л. Крумова отбелязва: „Всеки обред има уточнено от традицията време, място и участници в осъществяването му. Чрез благословиите се концептуализира една важна страна от живота на българите от миналото – празникът. Освен, че отразяват съществуващата в народната традиция обредност, благословиите разкриват редица национално-културни особености на народа ни.“ (Крумова 2010: 34).

В различни варианти на народни песни здравецът е пожелание за здраве, бодрост, дълголетие и благополучие на семейството. Полисемантично здравецът е натоварен в песенния фолклор. Той присъства в различни мотиви, маркиращи обредни ситуации и състояния на преход. В коледните и лазарските песни здравецът често се явява като цвете с фитоморфен код. Цветето в моминската градинка заема централна роля. В нея се засяват всички зелени растения и цветя, които се явяват като компоненти на моминската китка и на невестиния венец.

С дълбоко уважение и почит българинът се отнася към здравеца – символ на българщината, на здравето, на доброто, на пожеланията за щастие. Растението е едно от най-възпетите в произведенията на българските писатели и поети.

Като лечебно растение здравецът се ползва с широка популярност в народната медицина. Народът е вярвал в неговите лечебни свойства и го е нарекъл с името „здравец“, защото се е смятало, че той носи здраве на хората.

Здравецът е символ на добри пожелания, физическа красота и издръжливост. Нежната красота на това цвете, което омайва с аромата си, се съчетава със здравата жилка, която има в себе си и която го държи винаги изправен – растение, напомнящо за мъжественост и издръжливост, за постоянство и упоритост.

Здравецът е едно от растенията в българската флора, което има универсална употреба в словесния обреден фолклор. Присъствието му в предания, народни песни, художествено творчество, включването му в стенописи и древни иконостаси правят здравецът наред с казанлъшката роза популярно и традиционно българско цвете.

ЛИТЕРАТУРА

Айдачич, Д. 2009, *Естетическа функция на магията в словесния фолклор*. http://liternet.bg/publish1/dajdachich/esteticheska.htm.

БЕР: Георгиев, Вл. (отг. ред.) 1999, *Български етимологичен речник,* т. I, София: БАН.

Василева, М. 1982, *Лазаруване. Български празници и обичаи.* София. 1982.

Василева, М. 1985, Духовна култура. В: *Етнология на България*., Т. 3.

Иванчева Ст. 2003, *Здравецът в народната медицина*. София–Москва: Изд. „Pensoft".

Китанов, Б. 1994, *Ботанически речник.* София: Изд. „П. Берон".

Крумова, Л. 2010, *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство.* София: Изд. „Емас".

Маринов, Д. 1981, Избрани произведения. Т. I. *Народна вяра и религиозни народни обичаи. Флора*. София: Изд. Наука и изкуство, *83-113*

РБЕ: Речник на българския език. 1987, Т. V. София: Издателство на БАН.

Тодорова, К. и др. 2005, *Лазаре, Цветница и Великден във Врачанско* (края на 19 в. и първата половина на 20 век). Враца.

Фюман, Ф. 1982, *Прометей или Битката на титаните*. София: Издателство „Отечество".

Чайкановић, В. 1985, *Речник српских народних веровања о билькама*. Београд.

ХРИСТИЯНСТВО И ИДЕОЛОГИЯ У ЯВОРОВ. УВОД КЪМ ПРОБЛЕМА

Иван Русков

The article examines the relationship between biblical and ideological discourse in P. K. Yavorov's prose. It shows the proponent's manipulative stance whose discourse moves adroitly both in the realms of poetry and the Holy Scriptures, restyles and modifies some of their figures of speech, formulations, and notions.

Освободителните движения на Балканите са многопластов израз на разноречиви само/определяния на етноси, граници, територии. Разноречието е тематизирано и в Яворовите „Хайдушки копнения", спомени за личностното и общностното съучастие в идеолого-политическата и въоръжената борба, чиято крайна цел е връщането на Македония, мислена като изконна и неразривна част от идеалното трансисторическо тяло на България, към официално признатите държавно-териториални граници на българите. Патриархално-родовият и институционално-правният език съучастно градят образа на борбата, определят нейните форми, налагат права и задължения на дейците.

В един кратък абзац, още в началото на текста си, Яворов щрихира многоликостта на борбата: тя е привлекателна сценична игра, но за непознаващия нейните „задкулисни мизерии"; тя е отровен хашиш и умопомрачително пиянство (Яворов 1974: 189)[15]. Очевидно е, че разбирането за многоликостта и многостраданалността на борбата играе – недотам задкулисно – и с многозначния триптих „въздухът трепери", „пиянството на един народ" и „пробуждане". Достатъчно буден, за да описва „копненията" си, пишещият Яворов ни среща с будните в нощта (буквална и метафорична нощ), давайки си сметка колко разнолико може да се окаже дори „простото" им назоваване („борци", „дейци", „синове", „патриоти" и пр.) с кое да е име от речника на националната идеология. Кои са тръгналите на път в отворилата се „като уста на тъмната нощ" (с. 190) врата? Нито избягали заточеници, нито съзаклятници, които ще отворят „до назад" – т.е. изцяло, широко – не просто портите на панагюрска къща, а портите на големия исторически спектакъл и разказ за възвръщането на българите на историческата сцена. Яворовите с/пътници не са видими нито според мярата на романовото повествование, нито според критериите на мемоарно-историческия разказ: те са „привидения, залутани в нощта". Покрай тези непривидени реминисценции от Яворовата поезия се прокрадват по-определени описания, разкриващи разносъставността, случайността и социалната

[15] По това издание нататък в скоба посочвам само съответната страница от „Хайдушки копнения" – И. Р.

маргиналност на участниците: „Някакъв Тошо, македонец [...]", „Някакъв Радой, мизиец [...]". Третото изречение уплътнява картината на обитателите в устата на нощта, търсейки общото между тях посредством прибавност („И пр."), отказваща прост-ранно говорене за биографиите на при/виденията синове: „И пр. синове на отвъд или отсам-рилската бащиния, игра на всевъзможни ветрища" (с. 190). Случайните синове на определена бащиния (отсам и отвъд Рила), която е ветровито природно пространство, или на бащиния, зависима от политическите ветрове? Отиват или се връщат в това „ветровито" място? Яворовият текст от началото до края е изпълнен с пролуки, през които събития и лица могат да бъдат четени и в пародиен план. В този случай както прибавно-обобщителното „И пр. синове", така и „някаквите", тоест социално изпадналите „никакъвци" Тошо и Радой, ведно с „отсам" и „отвъд" разположената „бащиния" извикват посред играта на ветровете притчата за Блудния син, но останала без зàвет, нейната поучителност не се превръща в завѐт. Отсам и отвъд остава постоянна граница на ветровитостта между вътрешни и външни, свои и чужди, европейци и балканци, българи и македонци или македонски българи (българите в Македония, българска Македония), без да е ясно кой кога отива или се връща, нито къде отива или къде се връща, защото „свое" и „несвое" са определими от раз-лични – административно-правни и национално-идеологически – ракурси.

Но *ние* на „отиващите" към едно или друго пространство, на пресичащите в една или друга посока границата има и своето привременно измерение, отчитано спрямо тълпата от бели върхове, устремени като че ли да надникнат в небето и узнаят скритите му тайни: „А ние, шепа хора, пръснати като мухи по снега, кретаме подир своята амбиция или детинска чиста любов, подир своята ветреност или животинска дива омраза – или вълчешки изгладнял стомах" (с. 193). Очертаната реална или потенциална двуизмеримост в стремежите и поведението на тръгналите да се бият за свободата на Македония обаче е изведена и от друго „общо" ядро, идеологическо: „И все пак един идеал, породен в недрата на обществения живот, зрее в зависимост от неговите нужди и събира отделните ни старания, независимо от нашите интимни мисли и чувства, желания и побуждения; – идеал, който тегне като огромна скала върху плещите на цял народ и който ще стане жива действителност – да роди нови идеали, за нови обръщения" (с. 193). В Яворовия прочит идеалът, който раждаме[16], ни

[16] Съзнателно не навлизаме в разграничението между обществения живот, в чиито недра е роден идеалът, и целия народ, върху чиито плещи тежи този идеал. В едър план, разграничението може да се сведе до водачи и водени, но по-отчетливото им определяне само привидно е приравнимо на интелигенция и народ, сеячи и почва. Самото понятие „обществен живот" обаче и при най-детайлното вглеждане в социалната стратификация, политиката и идеологията (загърбвайки бездруго убяг-ващото и от най-бдителното око съзиране-разпознаване на „недрата", раждането, плода) е взаимодействие между семето и почвата.

събира независимо от различията, като роденото от нас, свързващото ни, е и нашето бреме. Съществуването на общността се проецира в отворен ред от трансформации на идеалното в реално и обратно – на реалното в идеално. Доколкото идеалът е носен на плещите като скала (камък), той е бреме, респективно – екзистенцията е форма на самоизтезание и самопораждане, сизифовска нескончаемост на превъплъщенията, гарантиращи общностните устои като форма на себепреодолявания. С един друг език, в контекста на вече споменатата бащиния, това би могло да бъде прочетено в буквален и преносен план като преродимост на отцесиновното начало (на семето и плода), а оттук да се стигне и до „превръщането" на камъка в основа на дома или на храма в пробиблейския смисъл на думите. В тази насока работят изрази като „Бай Наумов, софийски публицист, родом из Турско, [...] оставил жена и деца, той идеше с нас да отбие отечествен дълг" (с. 198). И още веднъж – вече във финала – по повод проявената мнителност на Яне Сандански към Яворов, срещаме признанието на осмислящия „копненията" си пишещ: „У мене никога не е съществувало какво да е честолюбие по отношение македонското дело. Отначало ме увличаше само романтизма на работата, а по-късно – дълга на българин, [...]." (с. 299).

Дългът, доколкото той все още се смята за идентификационен авто/императив, от една страна, и в зависимост от доминантите на етнокултурните му разбирания в дадено време, от друга, е трансграничен „наставник" за споявания на различните „съставки" на сбора от хора, мистична родова сила, извираща от колективната памет, но и гарант за тази памет, сила, шлифоваща острите камъни и удържаща даден проект, чието начало обаче има своите съвсем земни и конкретни измерения: пътят към общността – идеалната и конкретната – започва с общуването. Неслучайно Гоце Делчев смята за особено полезно общуването „между събрания пъстър свят от най-различни умствени и нравствени уровени. Граждани и селяни, крайни идеалисти и отчаяни главорези – остри камъни, повлечени от общия порой – те трябваше взаимно да отъркат грапавините си и да прилепнат по-тясно един към други" (с. 255). Дългът е трансисторическото алиби пред съвестта на водачите, отприщили пороя.

Алибито не изключва буквално и преносно разрушаване на мостове, пороят срива бреговете на представата за определени стойности, смесва водачи с подпалвачи. След солунските атентати и след смъртта на Гоце Делчев, време, в което „целия[т] по-буден македонски свят" е в турските затвори, населението, лишено от уж „легалните" си ръководители, обръща поглед „единствено към „нелегалните" подпалвачи" (с. 194). Условността на „легален" и „нелегален" е маркирана от Яворов, но противопоставянето *ръководители – подпалвачи* не е приумица, а акцент върху това, че лишеният от избор в напрегнати моменти следва този, когото обстоятелствата налагат. В този контекст е изречението: „Всяка работа има хубави минути на пълно опиянение, през които човек се обръща на обикновен автомат, поставен в движение от чужда ръка..." (с. 194). Автоматизирането се отнася и за водачите (легални или не), и за водените.

Автоматизирането значи, че живият човек и живият камък (идеалът) също „отъркват грапавините си" и невинаги „прилепват един към други", а направляващата „чужда ръка" е всъщност неизменен фактор в идеологическия стремеж да се представя като единствената „своя ръка" за цялото местно население. Тук, в пространството на селата и махалите, всред обикновените хора, неизкушени от сложни понятия и опити за анализиране на живота и смисъла на еманципаторското движение, идеалът е сводим до практическото разбиране между „освободители" и население, до доверие.

Подложено на различни идеологически напътствия от не една ръка, представяща се за „своя", населението не се спогажда с „освободителите". В борбата между централисти и върховисти, вътрешни и външни, турчинът остава на заден план или изцяло се пренебрегва, а „камъкът", който трябва да се носи на плещите, е нежелано бреме: „Населението ли не бе кадърно да ни разбере, агитаторите ли бяха хора за неразбиране – не знам, но постигнатите резултати бяха твърде печални. В повечето случаи селяните оставаха при убеждение, че трапезата, слагана на „освободителите", е тясна да побере всички. И когато тия освободители бяха слаби, силния в коварството си роб ги изпращаше по дяволите..." (с. 219). Централният зев в мрежата на идеологията е неразбирането, имащо две измерения: едното е между външни и вътрешни, второто е между агитатори и агитирани. Независимо дали първото е причина за второто, идеологическото слово е безплодно. Метафората за тясната трапеза асоциира с предателството, а по време на тайната вечеря в Кочанския край в ролята на юда се оказва цялото население без разлика на посветени и непосветени: „Развращението сред народа в тоя край достигна невероятни размери", тук се извършват „незаличими престъпления" (с. 219). Макар че главата „В плен" разказва как Яворов е бил заловен и задържан от върховисти, плененият главен герой всъщност не е (само) Яворов, а дошлият да отбие дълга си човек, все едно дали той е поет, агитатор, войвода на чета или обикновен комита. И не „външния" офицер Софрони Стоянов, родом от Македония, пленява „вътрешния" Пейо Яворов, поет и агитатор, родом от Тракия, а и двамата, както и техните сподвижници, са в плен на своите братя от Драгобраща, определени в мемоара като силни в коварството си роби. А всички вкупом – и коварните роби, и закърмените с дълга си на синове, са пленници на компрометираното слово. Думите вече не казват това, което е, а това, което е угодно някому да бъде. Идеалът, за който Яворов разсъждава, и възприемането на този идеал от хората в Македония са различни неща. Така се стига до ситауцията, в която никой никого не разбира и/или никой на никого не вярва не защото дефектът е в говорещия или в слушащия, а защото упованието, за което говори словото, нито е едно, нито е единосъщо. Сребърниците на развращението са, от една страна, насъщни пари, давани на хората от върховисти, а от друга, думи. Парите и думите изкушават и развращават, създават привидности, не представят реалността на нещата. Показателен в това отношение е разговорът между Стоянов и Яворов. Първият от тях се

възмущава от неблагодарния народ, от „брата" в родово-идеологическия смисъл на понятието, доколкото този народ и брат не проявява дори обикновена човещина. Възражението на Яворов изглежда основателно, но и остава усещане за избягване от конкретността на ситуацията и търсене на убежище в провъзрожденски обяснения-напътствия – петстотингодишното робство е причината за състоянието на народа, трябва да се работи за свестяване му: „И величието на нашия подвиг, като апостоли на свободата сред него, ще бъде в това – да го издигнем до по-висока степен на съзнание. Тогава ще бъдем посрещани тъй, както заслужаваме..." (с. 229). Вижда се, че в спора с „чуждата ръка" е отпаднало колебанието за това дали агитаторите са неумели, или народът е неспособен да ги разбере. Но е отпаднало и заради избора на речник: вместо агитатора се е появила фигурата на апостола, имплицираща търпение, постоянство, прямота. По-нататък се появява комбинация между „агитатора-апостол" и „философа", вписана в „ние", тематичен подлог на разсъждение, породено от конкретен разговор, но и от по-общи виждания: „Наистина, всички алтруистически добродетели са пошла измислица, но ние, ако уважаваме себе си, би трябало да бъдем поне малко добросъвестни. Защото най-лекото обвинение, което ни се пада, е – че се явяваме сред масата заблудители от съвсем долна проба. Още повече, когато истината може да се каже всекиму и да се разбере от всички – и то именно защото е истина. Или и ние сами не вярваме в правотата на онуй, за което сме тръгнали да излагаме главите си?" (с. 230).

Отново в главата „В плен" Яворов разкрива една страна от отношението си към християнството. Поводът е добре известен – селянин от Драгобраща го клевети, че ги е увещавал да гонят и дори да убиват върховисти. При изясняването на случая се разбира, че е било извършено заклеване на селянина пред „евангелието", тоест пред руския превод на „Фауст". Яворов твърди, че стои над клеветата и низостта и доколкото е резистентен към тях, няма защо и да прощава, затова признава правото на „оня роб да живее в подлата си злоба" (с. 233). Колебае се обаче дали Стоянов не е искал да му каже да прости на клеветника, защото последният не осъзнава какво прави. Не знаем дали между офицера и поета е възникнала дискусия по темата за „свещената простота", но пред нас, като читатели, Яворов споделя: „Но аз никога не съм бил християнин в чувствата си или поне никога не съм се кланял на християнски начала: нито даже когато техните корени са в земята, както напр. у Толстоя, този гениален проповедник на човешкото вскотяване" (с. 233). Ще оставим без внимание определянето на Толстой, а също и проявяващата се в междуредието сянка на Ницше, за когото християнинът е „домашното стадно животно, болното човешко животно" (Ницше 1991: 8). Доколкото съхранява чувството си за дълг към отечеството и никак не е безразличен към случващото се с народа в Македония, Яворов несъмнено ги отделя от дадени християнски начала. По-горе стана дума за това, че вследствие на апостолската дейност се очаква да се издигне съзнанието на народа; след това се изтъкна,

че трябва да се говори истината, която – като истина – непременно ще се разбере от всекиго. Но между *трябва да* (дисциплиниращия принцип на съзидателната и въздигаща народа дейност) и *същинското говорене* не стои респектиращият със своето истинно и прямо слово апостол, а агитаторът манипулатор, нуждаещ се от определени хора и определено осветяване на нещата, но и сам сътворяван от определените хора и обстоятелства, несмеещ да изговори на глас онова, което – истина или не – е в задкулисието на идеологическата реторика. „Простодушен народ, той не може да проумее, че ни служи за тесто, с което искаме да изваем своите тъмни или светли дълбоко егоистични блянове. Той не може да проумее, че за колко-годе вероятните блага, които му обещаваме, заплаща сам, а не друг, и то нам, а не другиму, с имот и живот, с мило и драго. Безнравствена истина, която, ако се проникнеше в съзнанието на хората, кой знае дали не би предупредила много възвишени пакостничества на нравствената лъжа..." (с. 234). Следователно, ако народът е тесто в ръцете на агитаторите, то прахта по цървулите им[17] е знак за тяхната лъжа. Да изтърсиш прахта от цървулите, е опит да се очистиш от скверното в себе си. Отделен е въпросът доколко това има предвид – и като самооценка – мемоаристът, който несъмнено много добре познава буквата и духа на библейските редове, с които си служи, задавайки нееднозначни оптики към всички – не само към скъпите братя от Драгобраща – участници в обратите на събитията и обращението на идеала.

Признанието, че не е християнин в чувствата си, е насочено към читателя на мемоара (образованата публика), а не към населението, адресат на пропагандно слово. В прякото общуване с простодушния народ образите и поученията от християнството са поначало „готово слово", с което се удовлетворява ефектът на очакване. Промяната в състава и смисъла на словото става значеща в определена степен и сама по себе си, и особено когато се включва в реториката и интенцията на идеологическото говорене (послание). Извършва се определена конверсия на библейското обичайно слово и смисъл, макар и то да изглежда като цялостен цитат, щом се включи в идеологическата платформа на говорещия, „откриващ" най-често с помощта на аналогия „проясняване" на нещата от настоящето чрез нещата от свещената история.

Както видяхме, народът няма и представа за превращенията на метафизическо във физическо и обратно, за сизифовското кретане подир сенките на идеалите. И новакът борец (както нарича себе си Яворов) трябва да извърши своята конверсия от поет във воин. За да се сближи с народа и го убеди в смисъла да се следва идеала, му се налага да обитава средищното място на

[17] Вж. с. 239 у Яворов, края на главата „В плен". Тук съзнателно, предвид ограниченията в обема на нашия текст, не интегрираме библейския смисъл на отърсването на праха от нозете, на който всъщност Яворов разчита и който не съвпада с изведеното в анализа ни.

агитатор и да включва в речта си думи от различни стилове и култури. Но поезията е също хашиш, понякога различен, друг път ключовата съставка на хашиша на борбата. Опиатът и опитът на поета се съчетава с опиата и опита на медиатора в нова сплав: на манипулатор. Словото на идеолога манипулатор маневрира еднакво свободно и в пространството на поезията, и в пространството на свещеното писание, прекомпозира и модифицира техни фигури, формулировки и смисъл. Впоследствие, в ролята на пишещ, „вчерашният" борец не пропуска да отбележи своята чуждост на християнските чувства и начала, изобличавайки „в същото време" лицемерието на християнството[18]. Но от кое място извършва разобличаването, от каква (етико-гносеологическа) позиция? Би ли могло да се каже, че прави това от позицията на „истинското християнство", след като говори за неговото съществуване в определено време и по определен начин? Или го прави от друга позиция, знаейки обаче, че съществува „истинско лице", за да се разобличи лицемерното, неистинското? И как достига до същината? Тоест не е ли необходимо за една или друга цел непременно да се вижда неистинското и през него или независимо от него да се говори, да се знае, да се извежда духът и тялото на същинското? За идеологическия език не съществуват неизяснени въпроси, за агитатора няма невъзможни превъплъщения. И той влиза в храма с маската на учител (с подходящи за ролята и за реверанса към своите читателки кондури, всичко това налага цървулите да се изуят – изкуството да се представяш иска своите жертви), говорещ истината за Христос и истината за ориста на Македония. След учителното слово в храма се прибягва до четене на текста „Великден", отпечатан преди това на хектографския лист „Свобода или смърт". Четенето се извършва само пред посветени, начело с дядо поп, в един дом. С помощта на четенето на „въведения" („вмъкнатия") текст пред отбраната великденска публика се оперира с написаното в двоен режим: от една страна, автор и четец виждат как словото за Великден е непонятно за чинните слушатели, а от друга – как дяволът чете евангелието.

Тук нашият подстъп към копненията на хайдутина спира, за да потърси място за четене на великденското четене, без да разрушава идиличната картина.

ЛИТЕРАТУРА

Ницше, Ф. 1991, *Антихрист*. София: Евразия Абагар.

Яворов, П. 1974, *Хайдушки копнения*. – В: *П. К. Яворов*. Съчинения в два тома. Т. II, София: Български писател.

[18] По-скоро – на църквата като институция, ако имаме предвид смисъла на речта на Яворов пред пъстрото множество хора в храма след службата за Възкресение (с. 266 – 267), както и смисъла на написаното в текста „Великден", включен в „Хайдушки копнения" и съпроводен с игрови бележки за съдържанието му и за реакцията на „посветените" слушатели (вж. с. 268 – 270).

Яворов, П. 1979, *Великден*. – В: *П. К. Яворов*. Събрани съчинения в пет тома. Т. IV, София: Български писател.

ЗА „СКАЗАНИЕ О МОЛИТВЕ СВЕТАГО НИФОНТА“ ИЗ „ОГЛЕДАЛО“ (БУДА, 1816) НА КИРИЛ ПЕЙЧИНОВИЧ

Сава Сивриев

Many of the books during the Bulgarian National Awakening period are printed in the Habsburg Empire. This printed culture may be classified as exported in the Empire Bulgarian National Awakening. During the period from the end of 18th to the beginning of 19th century the Christian values within the Bulgarian community are questioned. The prevailing mentality is anthropocentric. While in the Latin west the solutions for humans are sought in the culture, the Bulgarian secular *weltanschauung* is still not established. The Bulgarian community looks for humanistic solution in its folklore. In fact this is the Bulgarian version for building a new language. In the section „Сказание о молитве светаго Нифонта“ (*Narrative on the prayer of St. Nifont*) of his book „Огледало“ (*Mirror*) Kiril Peychinovich provides patterns of solutions for everyday crisis situations through respecting the rules of the Church by faith, and prayers to St. Nifont, bishop of Cyprus. He is a model of holiness. His life in the fourth century AD is an example of moral ascent from paganism to Christianity. The monk Kiril Peychinovich is apologist for such moral metamorphosis.

След „Кириакодромион, сиреч неделник поучение...“ на св. Софроний Епископ Врачански, издаден в Римник в 1806 година, след „Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова“ и „Слово исказаное заради умирание“ на Иоаким Кърчовски, отпечатани в Буда в 1814 година, Кирил Пейчинович е третият българин, който издава печатна книга.

Възможността чрез печатната книга словото да достига до голям брой люде навярно дотолкова е разпалило ревността на отца Кирила, че той, игумен на беден манастир, подкрепя с пари първия български печатар – архимандрит Теодосий Синаитски, който отваря в църквата „Св. Мина“ в Солун печатница. Тя е била изгорена през 1840 година, отново възстановена и в 1843 година – отново изгорена.

Значението на Буда и на „Университета Пещанского“ за българското книгоиздаване от началото на XIX век, за замяната на ръкописната книга с печатна, за просвещението и съграждането на нова, след XVIII век, културна система на българите, е добре известно. От близо двехилядния книжовен фонд на Българското възраждане повече от 800 книги са издадени в градове на Австрийската и Австро-Унгарската империя. Това е цяла система от култура. В Империята има три православни епархии. После – търговският сухоземен път от Солун за Виена минава през Скопие, Белград, Буда и Пеща. Търговският речен път по Дунав до Виена няма как да подмине Буда и Пеща. Още през XVII век и особено през XVIII век в градовете – търговски центрове на Унгария, както това бе показано в изключително ценното изследване на покойната Марта Бур (Бур 1977), са събрани колонии от български търговци. Те спомо-

ществуват издаването на български печатни книги. Практика е техните имена да се изписват на титулната страница. Това добре се вижда от „История славеноболгарског народа“ на Атанасий Нескович (Будим, 1801). Българската търговска общност в Унгария подтиква книжовните люде, както това е станало с Атанасий Нескович, да пишат своите книги. На титулните страници четем имената на дарилите пари за печат на книги: Атанасий Пулевич – „купцу пещенском“, Николай Черноевич – „купцу болгарскому“, „благопочтенородным господаром Стефану Стеичу, купцу Сегединском“, на Антон Иванович, живеещ в Кронщат (Брашов), град също в Империята, в който град се печата „Буквар с различни поучения“, събрани от Петра Х. Беровича, и пр., и пр. Сред тези люде е Велчо Атанасов Джамджията, търгувал осем години в Буда и Пеща, организатор на Велчовата завера и обесен в Търново в 1835 година.

Империята е пъстра с култури и общности. Сред тези многобройни представи за вяра и за свят българите подреждат като втора и паралелна на реалния свят действителност идеалния свят на своето Възраждане. От неоткрития все още, но отбелязан от Константин Иречек в неговия „Книгопис на новобългарската книжнина. 1806 – 1870“ (1872), „Молитвений крин“, Буда, 1806 г., през отпечатания в Нови Сад през 1857 г. „Горски пътник“ на Георги С. Раковски, до „Летоструите“ на Христо Данов, издавани във Виена до 1876 г., и до „Отчет за делата на Виенското българско дружество „Напредък“ през 1877 г., това се случва като че ли точно по начина, по който съветва да се случва българският въпрос княз Стефан Богориди – по неговите думи: българският въпрос да минава като вода под слама.

Културно строителство без революции.

Това е едно изнесено в Австрийската и Австро-Унгарската империя Българско възраждане, за което възраждане по традиция твърде малко се говори. От него не е сътворен културен разказ или културна митология. А както се знае, ако за случилото се някога няма памет или разказ, даже те да са неприятни за четене, слушане или мислене, случилото се забравя. Културен разказ или културен мит за Българското възраждане в Хабсбургската империя не е сътворен вероятно и поради това, че съграждането на това изнесено Възраждане е чрез инструментариума на културата, а не чрез така обичаната героика на Балканите. Чрез героичното преминаване през „тиха бяла Дунава“. В това изнесено Възраждане няма хъшовете, няма момци с ястъклии мустаци. Няма опиянение от слово и вино в кръчмата на Странджата. Няма пушки. Няма революция. Няма героични жестове и поведение. То се съгражда в делника.

И поради нашия рецептивен навик да четем Българското възраждане като героика и извънредност, а не като делничност, другото, различното Българско

възраждане в Австрийската и Австро-Унгарската империя се случва да бъде подминавано събитие в културата от XIX век[19].

И така, „Огледало“ на Кирил Пейчинович е една от първите книги на това изнесено Българско възраждане, която с помощта на свещеника Коста Стоич от Призрен е издадена в Будин. Книгата е сборник от правила, молитви и поучения. Първото от тези правила: „**Последование, постриженіе монаха, одеяніе расси и камилавки**“ е за приемащите монашеско пострижение.

Останалите части на „Огледало“ са църковни молитвени практики при разни случаи от делника на миряните. Тези части са: „**Сказание о молитве светаго Нифонта яко ова приятна есть предъ Богомъ**“, „**Молитва светаго Нифонта**“, „**Сказание о молитве светаго Трифона како потобаетъ пети**“, „**Молитва светаго Трифона**“, „**Сказание како подобает заучити отрока азбуки**“, „**Чин благословение отроковъ**“, „**Молитва за отроком немогущим спати болнимъ**“, „**Молитва за све каква болесть со параклисъ Богородиченъ**“, „**Молитва от очесъ призора сиречь за уроци**“, „**Поучение свакому християну, како подобаетъ празновати празници Господскихъ и святихъ и како подобаетъ причаститися святимъ причащениемъ**“ и последната молитва е**:** „**Молитва светаго Архангела Михаила**“.

И доколкото първият и последният текст създават рамката на книгата, и доколкото монахът се посвещава на ангелско служение и живот, а св. Архангел Михаил е предводител на небесното войнство („Избран воеводо на Небесните сили и застъпниче за човешкия род, ние, които се избавяме от скърби чрез тебе, ти принасяме това благодарствено пение...“ е първият стих на кондак от акатист за него), то този ангелски свят е обградил, според композицията на книгата, делника на миряните.

Няма нищо по-прагматично от молитвите, поученията и въобще от църковната практика. Прагматиката ѝ не е, подобно на изкуството, което ние схващаме като някакъв тип сакрална практика, целесъобразност без цел, а обратното – целесъобразност с точна и определена цел. В църковната практика няма нищо, което да не следва конкретна цел – нито жест, нито дума, освен реещата се в разни посоки мисъл на онези човеци, за които молитвата и поучението са предназначени в момента, когато те самите се молят или духовникът се моли за тях. Или четат поученията на духовника.

Макар да са изразени по различен начин и да са с разни последици, процесите в Латинския запад и в Гръцкия изток са по съществото си общи. Както се знае, във времето на Просвещението се разколебава ценността на християнските представи. Светската менталност ще изтласква християнското мислене

[19] Алексиева, А. 1989, 364–365. Тук четем: „Книгата „Митология Синтипа философа“ е от източен – индийски произход. От Индия е преминала в Персия, оттам в Сирия (преведена на арабски), а от Сирия – във Византия. Персийската редакция е била озаглавена „Синдибадънаме“, а арабската – „Седем везири“. Най-старият гръцки превод от арабски датира от XI век и принадлежи на Михаил Андреопулос“.

и поведение в периферията на социума и малко време след отпечатването на „Огледало“ на Кирил Пейчинович, Огюст Конт ще отпечата своя „Курс по позитивна философия“ („Cours de philosophie positive“,1830 – 1842). Тази философия ще промени и съгради с приоритет на знанието, а не на вярата, социалния и културен релеф на Латинския запад и Гръцкия изток.

На тази предугадена още преди това, в XVIII век, замяна на вяра със знание реагира веднага Атон с, ако ми бъде позволена тази дума, „рестартиране“ на духовното наследство на отците на църквата. Св. Никодим Светогорец съставя сборника със светоотчески поучения „Φιλοκαλια“, в български превод – „Добротолюбие“, което, въпреки след XVIII век издаването му на разни европейски езици и на английски език – едната част през 1951 г. и друга през 1974-та, с подкрепата на Т. С. Елиът, и въпреки че изданието било с финансов успех за издателската къща „Фаберс“, „Φιλοκαλια“ не променила онзи дух, който задава за релефа на Латинския запад и Гръцкия изток позитивизмът.

Що се отнася до българската общност, реакция срещу разколебаването на християнски ценности се чете в дамаскините, в сборниците със смесено съдържание. В едно общодостъпно, а не високо изречено, и събрано от отците на църквата във „Φιλοκαλια“ богословие. Реакция срещу разколебаване на християнски ценности се чете и в ръкописни книги на Иосиф Брадати – с ориентация отново към светоотческото духовно наследство, т.е. с ново връщане към християнския фундамент – един и за Изтока, и за Запада.

Разколебаването на християнски ценности ежедневно вижда и преживява иеромонах Кирил Пейчинович. А и св. Софроний Епископ Врачански, доколкото можем да съдим по неговите два Видински сборника.

Проповедите и поученията по прагматиката си са подвижни. Според това, какво се поучава, може да се реставрира нравствената картина на времето.

Така например св. Софроний, използвайки същия източник, който в XIV век е използвал и Джовани Бокачо за своя „Декамерон“ и който източник във византийската литература е познат като „Синтип философ“ (Алексиева 1989: 364–365), във „Втория видински сборник“ в частта „Митология Синтипа философа“ разказва доста пиперливи истории за папагали, огледала, лукави жени и все излъгани от тях мъже. Битовият анекдот, смехът, поучението чрез смях са знаци за отношение към поведение, в което са разколебани християнски ценности. Персонажите в разказите на св. Софроний са из градската култура, а потърпевшите мъже са из новите социални персонажи на времето – търговците.

Ситуацията, която познава и в която работи отец Кирил, е друга. Неговото паство, делничният българин също бяга от християнството, но, според условията на живота си. Бяга не към знание или култура, към поведението на градския човек – търговец, а към фолклор и суеверия и пр. новоезичество. Тази промяна на пътя, тази промяна на мисленето, **μετάνοια** (покаяние), но обърната и не към подобряване, тази масова отрицателна „метаноя“ към непотребното

за отвъдната участ на човека неоезичество кара и иеромонах Кирил да напише и да подреди по този начин своята книга.

Стратегията на човешкия живот, подредбата на делника, както се знае, в християнството се прави от гледната точка на вечността, която предстои пред човека. Поради това придобиваната идентичност с езичеството, с оглед на полезността ѝ за вечността, е безполезна за човека. Но тъй като човек малко помни и бързо забравя онова, което е полезно за него, а много помни и никога не забравя онова, което е безполезно за него, в структурата на този ред от молитви и поучения, отец Кирил е предвидил, веднага след ангелското огряждане, като първи текст в книгата си „Огледало“, сказанието и молитвата на св. Нифонт.

Какво е това сказание? То е извод из онази част от житието на св. Нифонт, подобие на което Кирил Пейчинович би трябвало да открие като повтарящо се поведение или като норма на поведение на българската общност. Още повече, че св. Нифонт, роден на брега на Черно море в Пафлагония, учи в Константинопол. Живее в IV век. В това време е преходът от езичество към християнство. В младостта си св. Нифонт приел християнството. Бил е кротко и богобоязливо дете, но във времето на своето юношество, т.нар. сега тийнейджърска възраст, той се е отклонил от пътя на християнските ценности, изживявал светски радости и удоволствия и така загубил, след неприемлив живот, надеждата за своето спасение.

Не без помощта на близките нему люде, на Божията майка, св. Нифонт осъзнал и се ужасил от себе си и от избрания от него широк път на привидни радости, отказал се от него, стъпил в тесния път на покаянието и стигнал дотам да бъде епископ в Крит.

Подобен е пътят и на св. Мария Египетска – от Александрия до Йорданската пустиня.

Този, който е стигнал до дъното на кладенеца, и после с много труд е започнал да се изкачва нагоре, към светлината, най-добре би могъл да разбере и да помогне на онзи, който с житейските си избори е попаднал в същата ситуация.

За това молитвено застъпничество на св. Нифонт поучава възможните читатели на „Огледало“ Кирил Пейчинович. Злото, както се знае, е преодолимо. А както твърди един от най-добрите познавачи на политическото зло в миналия век, Хана Аренд – злото е банално. То, въпреки мощта си, е с граница на своите възможности. Или, както е обяснена тази граница у един от богословите от миналия век, Владимир Лоски: светлината оставила тъмнината безкрайно да прониква в нея, докато тъмнината се обезсмислила.

В църковния календар сега Българската Православна църква не отбелязва и не празнува паметта на св. Нифонт. Кирил Пейчинович сочи 23 декември (по Григорианския календар) за дата, на която се чества неговата памет. На тази дата сега Българската църква празнува паметта на преп. Наум Охридски, св. 10 мъченици в Крит, св. мъченик Геласий.

Доколкото ми е известно, в гръцкия църковен календар името на св. Нифонт е отбелязано с особен знак – в смисъл, че може да е в лика на светците, но може и да не е. Сръбската и Руската църква обаче отбелязват на тази дата, двадесет и трети декември, неговата памет. В „Жития на светиите“ на св. Дмитрий Ростовски, в тома за месец декември, четем пространно житие на св. Нифонт. В своите дванадесет тома „Жития на светиите“ пространно житие на св. Нифонт е съставил канонизираният наскоро за светец от Сръбската Православна църква Юстин Попович. Канонизираният в края на миналия век за светец Николай (Велимирович) Епископ Охридски и Жички в своя „Охридски пролог“ от 1928 г. също вписва кратко житие на св. Нифонт. Икона от Грачаница представя св. Нифонт в епископско одеяние. Марковият манастир, който Кирил Пейчинович въздига из руини и на който манастир той е игумен, е в близост до Грачаница. Вероятно става въпрос за култ сред югозападното славянство към светеца, чиято памет Сръбската и Руската църква честват. Гръцката – поставя под въпрос, а Българската – не празнува.

Молитвите в „Огледало“ за застъпничеството на св. Нифонт са при конкретни нужди – кризисни и гранични ситуации, които съпътстват човешкия делник, като болест, душевно притеснение и пр.

Иеромонах Кирил пише, че молитвеното застъпничество на св. Нифонт е нужно при особено тежки грехове. Напаст поради грях, която се праща и поразява имота, къщата, децата. Примерите за тези последици от неправилен избор в Стария завет са многобройни. Тук бихме могли да припомним известния от Втора книга Царства разказ за св. цар Давид и Вирсавия, жената на Урий, и избора на царя, поради който избор се стига до тежки исторически последици за еврейската държава и до смъртта на един от синовете на Давида – Авесалом.

Молитвеното застъпничество на св. Нифонт е нужно и при разпри в семейството, т.е. в кризисна ситуация, при която е възможен разпад на семейството. В тази ситуация, пише Кирил Пейчинович, трябва да последва изповед, прошка и промяна на мислите и на поведението. В дома да не се върши онова, което е вършено и което е довело до кризата. Застъпничество на св. Нифонт следва да се измоли и при смъртта на човека – при главата на умиращия, при изхода на душата от тялото, при последните земни минути на борба и надежда за живот с Твореца на невидимия и видим свят във вечността. Заради великата любов и милост на Господа, пред които грехът е искрица, гаснеща в океана.

Всичко това е изписано с червен шрифт, подобно на графичната практика в богослужебните книги.

Прагматиката на тези молитви и намерението на отец Кирил е да върне решенията в тези гранични ситуации от човешкия живот, в които се прави правилен или грешен избор, към църковната практика и църковното решение. В това време на разколебаване на християнските ценности решенията се търсят в посока на фолклора. Причината за ориентация към фолклорни решения, причината за тази отрицателна метаноя е липсата все още на изграден културен фонд. След съграждането му, приблизително след 40-те години на XIX век, в

българската общност се търсят решения в гражданските движения, в националната идеология, в литературата, в идеологиите, философията, в знанието от края на XIX – началото на XX век – все в човешка мъдрост, при все по-усърдното изключване на възможно решение чрез Църква, вяра и Божия мъдрост.

И както вече бе споменато, молитвите в „Огледало“ са оградени – в началото на книгата с един от образците за земен живот – ангелското монашеско житие, и завършват с молитва към небесния архистратиг св. Архангел Михаил.

Така, с това ангелско ограждане, „Огледало“ на отца Кирила е в началото на строежа на изнесеното в Хабсбургската империя Българско възраждане, което ще съгражда духовния, а след 40-те години на XIX век и светския ред на една нова култура на българите.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиева, А. 1989, Митология Синтипа философа. // Софроний Врачански. 1989, *Съчинения, т. 1*. София: Български писател, 364–365.

Бур, М. 1977, *Балканите и унгарският пазар през XIII век*. София: БАН.

КУЛТУРНА КАРТОГРАФИЯ. ПОВЕСТВОВАНИЕ И КУЛТУРНО-ГЕОГРАФСКИ РЕГИОН

Теодора Димова, Жужа Раковски, Олга Токарчук

Галя Симеонова-Конах

The paper is comparative and interdisciplinary in nature. It is dedicated to the works of three women writers from Bulgaria, Hungary and Poland, who published their works after 1989: Teodora Dimova (*Emine*), Zsuzsa Rakovszky (*The Shadow of the Snake*) and Olga Tokarczuk (*House of Day, House of Night*). Their works are analysed from a cultural, geographical-cultural and literary viewpoint, through the discourse of the history of the regions – Central Europe and Southeast Europe. The purpose of the study is to show the literary devices, plots, philosophical issues of transference, the "transformation" of both aspects – the cultural-geographical and the literary-historical ones onto narrative "territory". They are inside the stories told by the authors: these are stories of people and regions, the cultural-geographical space of Sedmograd (17 C., Zsuzsa Rakovszky), of Silesia (18 C., and after 1945 when the ethnic makeup was changed, Olga Tokarczuk), of Sofia (after 1989, Teodora Dimova). The problems are discussed within a broader range of research: differences and similarity (memory, historical regional development, cultural geography, identity, psychology, mentality, etc.), transgressing the framework of the postmodern genre convention and écriture féminine.

Връзките и обусловеността между географско-историческия регион и менталната култура, адаптирането на литературната конвенция към местната литературна традиция, пречупени именно през географията на културата дават възможност да се изследват различни аспекти на естетическите избори на писателите: от гледна точка на културно-географското пространство, техните зависимости от културната традиция и памет, от историята на националната литература, нейните теми и жанрове. Три писателки от България, Унгария и Полша издават своите романи след 1989 г.: Теодора Димова (*Емине*, 2001), Жужа Раковски [Zsuzsa Rakovszky] (*Сянката на змията, A kigyó arnyéka*, 2002) и Олга Токарчук [Olga Tokarczuk] (*Дневна къща, нощна къща, Dom dzienny, dom nocny*, 1998). Изброяването им вероятно създава представа за някакъв компаративен подход, но механичното сравнително изследване на взаимно влияние не е предмет на никакъв интерес в случая. Много по-ползотворна е методологията, съсредоточена върху историческия и географски контекст на изображението и образите, но по-скоро разбирани семиотически като знаци на определена култура и чувстване на света, макар че споменатите авторки използват подобен модел на писане.

Съвсем далечна инспирация за подобен метод, представляваха за мен, „историческите географски информационни системи", тяхното пространствено визуализиране, като идея за едно поне двуизмерно тълкуване и прилагане към текста. Използването на подобни системи или мрежи може да бъде само аспект на теоретичната рамка на релационния анализ, допълнение в областта на релационната социология и културология.[20] Литературният анализ в този контекст предполага две оптики – едната е психологическа и културологическа, придържаща се към фикционалния свят на романите, към техните теми, образи, фабула, моделирани от историческата памет, подчинени както на историческия жанр (кода на жанра), избора на темите, така и на постмодерната конвенция от гледна точка на проблематиката, структурирана в повествованието. Другата се опира на редица интерпретации от областта на културната география, националните и литературните традиции. Авторките, както и героините, произхождат от няколко европейски региона. Местата, където се развива действието, са различни, но между тях съществуват стари взаимоотношения – културни, ментални, етнически и исторически.

Светът на романите и респективно – разбирането им следва също две посоки на интерпретационно разгръщане в дискурса на философско-естетическите категории пространство и време. В *хоризонталното линейно пространство* – романите са ориентирани географски Централна Европа – Южна Европа, следват посоката на европейския север-център-юг и обратно, като по споменатото направление се развива една разнопосочна мрежа на връзки и събития. Това са историите на хората от Седмоград, Силезия и наративът за големия град (София) след 1989 г. В романите на Жужа Раковски и Олга Токарчук повествованието навлиза назад във времето, в Средновековието и така очертаното пространство е географско-историческо. Теодора Димова помества своите герои в топоса на мегаполиса, пространственият обект на нейното изображение има преди всичко социален характер. По *вертикалата*, като време, творбите обхващат исторически няколко века – от XVII век (Седмоград, турското нашествие по тези земи, разпадът на държавата, показани през погледа на девойката Оршоя Леман, която пише спомените си на шейсетгодишна възраст. Олга Токарчук ни връща в XVIII век, в немската тогава Силезия, разказва за религиозните борби и самоопределението на човека/жената чрез средновековна история на Света Кумернис.[21] В съвременната епоха действието на

[20] Специално в областта на културологията донякъде можем да открием подобен подход в изследванията на Stephen Greenblatt, който в книгата си за Уилям Шекспир (*Shakespeare. Stwarzanie świata*) и неговата епоха иска да прокара културологичен мост между света на драматурга, средновековна Англия и съвременността.

[21] Св. Кумернис: Koemmernis или Wilgefortis (от лат. *virgo fortis – силна, храбра девица*), светица позната още с няколко имена и почитана в средновековна Западна Европа. Легендарна млада жена, разпъната на кръст от своя баща, според легендата като християнка отказала да се омъжи за езически княз. Измолила от Бога да се

романа се развива в същия регион, в годините точно след края на Втората световна война, когато тази част от Силезия е предадена на Полша по силата на Постдамския договор и населението е изцяло подменено, немците са изселени, тяхното място заемат големи маси полски преселници. За да стигнем по вертикалата на времето – до българските 90-те години в България, описани в романа *Емине* на Димова, които носят съответния знаков характер в българската литература и култура.

Но кое е общото в така избраните места и събития?

Свързващото звено е заключено в местообитанията на героите, иманентно те са *borderland,* гранични земи на светове и култури и като такива са изключително нестабилни. В повествованието на Теодора Димова *borderland* е не *територията*, а самото историческо *време*, промяната, нестабилността на границата на човешките светове, подмяната на поколенията, на идеите за държава и живот. Времето от хронотопа на творбите, избраните отрязъци изобразени от авторките е **време на трансформации, на промени –** Седмоград, Силезия, София и други неопределени митизирани места в България от края на XX и началото на XXI век. Трансформациите не са само в географските места, те се извършват с героините, застопорени са в тяхното културно и историческо съзнание. Историческите моменти и териториите в трите романа са изобразени и взети в момент на съществени метаморфози, главната характеристика е преображението: на героите, историческите места, менталната култура. Действието се развива в територии, които както споменах са *borderland*, от централни територии стават гранична земя в реален и символически смисъл. Това е изразителната и същевременно премислената картография на авторките. От гледна точка на европейското географско-културно пространство и историята, Централна Европа е вътрешно геоморфно пространство, в сравнение с динамичния средиземноморски пояс, към който принадлежи и България, но те са изобразени в момент на исторически катаклизми. Токарчук и Раковски, фактически разполагат своите повествования в най-променливите от политическо-териториална гледна точка части на Централна Европа – Силезия и Седмоград.

Историческите трансформации на регионите (войни, нашествия, миграции) са перформативни, те имат пряка проекция към темите на повествованието. В *Дом дневен, дом нощен*, преобразяването е метаморфозата на тялото – средновековната светица почитана в Силезия, Кумнерис, се превръща в мъж (монахът Пасхалис, авторката си играе с неговото име, описва нейната история) също има проблем с половата си тъждественост и е с двойствена телесност. Концептите на преобразяването – териториалното, историческото и телесното като трансджендер – Кумернис, Пасхалис, инициацията на Оршоя, промяната и двете ипостаси на Емине, взаимно се дублират в романите. Новата соматика стои

превърне в мъж, поникнала ѝ брада. Тя става символ на женското разпятие, обикновено е изобразявана като Христос на кръста, в литургически одежди, с една изпусната обувка и с брада.

и в самата сърцевина на женското писане, без то обаче да има специално значение за авторките. Героите искат да разберат своето Аз и своето тяло, включително и чрез търсенето на Бога. Хаосът на света е само отпечатък на хаоса вътре в човека и израз на това е проблематизирането на такива основни въпроси, какъвто е половата определеност. Този проблем Токарчук разгръща в квазиапокрифния текст на житието на Кумернис, светицата недоволна от своето тяло, която в индивидуалната си битка за отстояване на собствените си въображения за сакрума се превръща в мъж. В *Дом дневен, дом нощен*, трима от героите имат проблем с телесността си, а оттам с идентификацията на Аза и като архетипи на Андрогина те прекрачват биологическите граници между половете. От въпроса за монахинята Кумернис повествователката прехожда към една литературна социология, чувствителна към въпросите на себеидентификацията. Темата за „възвърнатите земи" до 90-те години на XX век, много рядко се е появява в полската литература и е тема табу. Токарчук представя в културологичен план сблъсъка на новото полско население с по-високата материална и духовна култура на автохтонните немци, с въпроса за Другия. Показва нейното бавно усвояване и в крайна сметка – деградиране. Двуполовата Агни, андрогинният символ в романа на Токарчук, се явява след Втората световна война и прелъстява универсалните *нея* и *него*, анонимното полско семейство, настанило се в немската къща в „новите земи". Дихотомията на андрогинното тяло се пренася върху „мястото", което заживява също двойствен живот в придадените му нови двойни етнически и културни стойности. В някакъв смисъл е извършено насилие върху мястото/топоса чрез политиката и действията на новата власт, да се заличи немското, да се предаде ново, полско историческо и културно съдържание на граничната земя – започвайки от променените, полонизирани названия на немските селища и топонимията на местностите и завършвайки на материалната деградация на околната среда и старите немски имения и градове. Както героят от Средновековието Пасхалис е чужд на своето тяло и не се чувства добре в него, така и полските заселници са *отчуждени* от мястото, което населяват. (Симеонова-Конах 2006: 223–235) Олга Токарчук създава метанаратив за идеологемите на т. нар. „възвърнатите земи" в полската следвоенна история и за идентифицирането на тялото.

Опитът на Оршоя или Урсула Леман, героинята на Жужа Раковски, също е в сферата на женската телесност и има социално-психологическо измерение. Обект на изображение е периодът на войните с Турция през XVII век в Седмоград и по средното течение на река Дунав, време на промени и насилие (също така и на религиозни конфликти между привържениците на протестанството и римския католицизъм), на политически хаос. Седмоградските земи преминават от едни ръце в други. На фона на историческата трагедия на седмоградското княжество, Оршоя, през призмата на годините, прави опити да реконструира отделни етапи от своя живот и своето историческо и човешко съзнание. Тя е съучастничка в един културен инцест, принудена е от обстоятелствата да играе ролята на съпруга на своя пастрок, едновременно е негова дъщеря и жена след

смъртта на майка си. Героинята преживява цяла палитра събития от негативния женски опит с телесността (Раковски 2012: 171). Оршоя израства като метафоричен образ на съдбата на жената, въпреки че книгата е смятана за историческа. Съвременният исторически роман в Унгария предлага два варианта на наратива: реконструкция на събитията за съдбата на известни личности или някакъв вид разказ за живота на дадена общност[22] (Jastrzębska 2007: 123). От гледна точка на психологията на културата, Урсула Леман или Оршоя, затворена в света на жената, парадоксално, е най-неисторическата героиня в най-историческия роман на „трилогията", предмет на настоящото изследване, като образ стои, донякъде, извън историческата памет. *Сянката на змията* е преди всичко психологически роман, разграждащ историческия наратив, в който историята е само фон, описан на 400 страници[23] (Kristeva 2007: 15). Светът на Оршоя е не само богат и многостранен, но и поетически. В романа на Раковски, бароковата литературна традиция на Централна Европа е почетена с двата топоса на барока: представата за щастието като капризна Фортуна и светът, затворен в конструкта „долина на скръбта". Символическото мислене е характерно за бароковия човек, който вижда действителността двуизмерно, символите са вписани в универсума. Тяхната хетерогеничност е изградена на принципа на тъждествеността при едновременната разнородност на значенията. Умберто Еко смята, че ние мислим все още по средновековному или с помощта на Средновековието. Естествено, не става въпрос за мислене чрез някакви образи, взети от тази епоха. Ние конструираме светове, разположени не толкова в пространството (даже ментално и културно), колкото във времето, разбирано и като *Хронос*, но и като *Кайрос* – правилният за действие момент, проводен от щастливата Фортуна. Това наблюдение илюстрира много от авторските

[22] Разказът на Оршоя може да бъде причислен към литературния жанр на „изповедите", продължава европейската традиция на конфесийната автобиография (*Изповеди* на Жан-Жак Русо, *Дневниците на княз Ференц II Ракоци*). *Сянката на змията* е сравнявана с *Дневниците* и псевдо изповедите на Мария Кафка от началото на XX век.

[23] Оршоя дълбоко преживява изгубените неща, тя е в депресия по „обектите" и „съпротивата на действителността", изправена е пред значенията на местата, които за нея едновременно са привличащи и отблъскващи. Психологическото романово начало е много по-силно разгърнато при Жужа Раковски и Теодора Димова, що се отнася до човешките и социални отношения, както и възприемането на света. Психологическата линия на повествование в *Сянката на змията* следва представите за архетипа на бащата – героинята го възприема като символичен еквивалент, той е образ от страната на символите и знаците. Първичното отъждествяване, „загубата на обекта", прави възможно едновременното компенсиране на бащата и обнова на вярата. Що се отнася за конвенцията на феминистичната литература, то Жужа Раковски силно я критикува, въпреки че използва донякъде нейния модел. Без съмнение, инспирация за книгата си Жужа Раковски е черпила от дневниците на седмоградските писатели от XVII и XVIII век (Márton, 2007: 167-213).

решения на Жужа Раковски. Подобен подход намираме в съвременния историософски роман, който, според Линда Хътчън, навлиза в историческия дискурс без да се отказва от автономността на художествената фикция (Hutcheon 1997: 381). Тук бих споменала творбата на Олга Токарчук. В жанровата карта на централноевропейските литератури полският исторически роман се извежда от няколко образци, взети от европейската литературна традиция.[24]

Някои критици обвиняват Жужа Раковски в преизпълване на текста със символи и символни понятия. Изкушение е да се изследва символът на змията. Заглавието, както и сцените, където тя се появява, са класически културни конотации, възможностите за многозначни интерпретации. Олицетворяването е двойно, от една страна змията е, разбира се, проекция на дявола в библейското събитие, персонифициран е от нея. Но тя е и Сянката по Карл Густав Юнг – архетипът на *Сянката* в човека, която може да се разглежда като първи етап на индивидуализацията на личността, която се среща със своята сянка, символизираща нашето друго мрачно Аз. Формирането на персоналната сянка е едновременен процес с развитието на ego-то на личността, *персоната* по терминологията на Юнг (gr. prosopon).[25] Персоната показва и начина на адаптиране към културния модел. Оршоя е барокова в своята реторика за временността на човешкия живот, за финалната телесност, но от друга страна, не може да разбере самата себе си, не може да каже какво я е склонило към културния инцестат, да мисли по начин, характерен за жената от XXI век. Подобни транспозиции в романа на културните модели на времето, късат връзката му с историческата проза, която „има голямо значение за унгарската литература" (Jastrzębska 2007: 129).

Особеност на романите на Токарчук и Раковски е поставянето на действието извън социалния дискурс, в който е разположено, в повечето случаи, повествованието на Димова. И трите романа са потопени в историческата памет, но са провокирани от различни за различните общества проблеми и в крайна

[24] Приключенските романи на Уолтър Скот и Александър Дюма, чийто най-ярък подражател е Хенрик Сенкевич и вторият модел – това е фантастично-историческата, персоналистическа повест, с която Теодор Парницки експериментира преди няколко десетилетия. Днес бихме определили този жанр като популярен историософски метароман. Подобни са повествователните цикли (Вещерската серия) на Анджей Сапковски след 1989 г., принадлежащи изцяло към литературната попкултура. В контекста на историческите метаповествования могат да бъдат споменати от българската литература и редица псевдоисторически романи от последните десетилетия.

[25] Този архетип е подтисканото Аз, което обхваща изхвърлените, скрити емоции и преживявания, черти и същности, припознати от егото като неконвенционални и непозволени. Той представя и маската, надявана от човека пред обществото и компромиса с общоприетия модел на поведение. Персоната е посредник между егото и външния свят, еманация на двуизмерността на човека, а в романа – олицетворява граничните състояния на героинята Оршоя.

сметка – видове памет – за мястото, събитието, историческата промяна, метаморфозите на териториите и човека. Една от основните линии на изображение в романа *Емине*, тази на реалния град, е разположена в социално-политическото измерение на културната и ментална география, в процеса на преход на обществото към нещо друго. В тях присъства южният начин на живот, европейският Юг, в който се намира България: хедонизмът на едно безпаметно, според авторката, поколение, белязано от упадък на интелигенцията и политическия елит. Изобразен е топосът на града по време на радикална промяна и исторически завой на обществото, южният манталитет, но хиперболизиран в бездуховност във времето на трансформиране, на деградация на ценностната система, преизпълнен с хедонистична самозабрава – ядене, пиене, разрушаване на семейството и любовта. Теодора Димова акцентира върху дамско-мъжките отношения, в тази сфера се разиграва основният конфликт и самата трансформация, не на тялото, а на вътрешната интегралност на човека и ценностите. Цялата тази проблематика е въвлечена в дискурса за Бога и трансцедентното, който в смутните времена е ориентиран и към историята и паметта.

Героинята на Теодора Димова има съзнание за трансформациите, но те не се извършват с тялото, а в нейната душа и представите ѝ за добро и зло в една променена социокултурна действителност. Съвсем като у класиците на психоанализата тя битува в две ипостаси, на съвременната жена и нейната двойничка Емине, знаков романтичен образ, асоциращ травмата на липсващото. Романът на Теодора Димова е най-еднороден като време на изображение и дълбоко вкоренен в действителността: човекът в него е трагически атомизиран, почти няма връзка с общността, тя е разпадната. Самата историческа памет е не толкова индивидуална, колкото поколенческа, авторката повтаря утвърдения образ на времето на 90-те.[26] „Въздействието на паметта и идентичността на поколението върху индивида остава неизменно, оформената идентичност на поколението е трудно да се промени." (Conway 1997: 43-47). Но героинята на Димова, е фактически „две в едно" – повествователката и Емине, преминава границите на поколенческата тъждественост, напуска деградиралия си мъж си в момент на историческата метаморфоза на обществото, преобразявайки даже своята етническа идентичност, в търсенето на патриархалната красота на ста-

[26] В случая става въпрос за митизация на определен негативен символ по отношение на „прехода", граничните за обществената памет „90-те години". Поколенията, които се заменят на около 40 години, споделят общи възгледи за света и начините за неговото разбиране, въпреки определената фикционалност на категорията *поколенческа памет*. Тя в повечето случаи е силна, защото се опира на символни знаци, които запечат-ват, обобщават и уедняквяват спомените и ги предават на следващите поколения. Тези символни подпори, поддържащи определени представи, задължават следвашите генерации към общата памет и я подпомагат чрез припомняне, честване на годишнини и ритуали.

рите семейни отношения. В новото си превъплъщение, героинята сякаш иронизира самата себе си, своя някогашен феминизъм, социалните и политическите илюзии на цялото поколение. В *Емине* са изобразени, може да се каже по класически начин, гранични състояния – човешки и исторически. Разглежданите романи, надрегионално, носят чертите и някои от темите на écriture feminine от последните двадесет години: за равносметката на миналото, за негативните преживявания свързани с пола, и трите героини са еманация на двойствеността на Аза. Романите на Жужа Раковски и Олга Токарчук притежават много от каноничните теми на конвенцията „женско писане", самите творби са като пролегомена на границите на жанра, на границите на връзките между литературните конвенции. Културата е територия, на която се сблъскват различни политически, идеологически отношения и възгледи (Said 2009: 73–74), застъпват се територии, една върху друга се преплитат истории, наративни и обществени пространства. Културната идентичност, заедно с индивидуалната и колективната (общностната), е сред основните аспекти на човешката същност. Всеки от нас има своята история, вътрешен разказ, чиито континуум–смисъл е нашият живот. Субектът, който реконструира своята история, използва не само масивите на паметта, но и образи, паметта на изписания лист/пергамент, културната памет на цивилизацията. И трите романа, от тази гледна точка, представляват метанаративи.

В полето на литературната картография можем да нанесем традицията на историческия роман, която е жива от епохата на романтизма до наши дни и в трите литератури. Днес тя взаимодейства с метафикцията или сюрфикцията на постмодерната литературна конвенция, но едновременно е силно свързана с историческата памет за региона и важните исторически моменти. Не само териториите, но и историческото време и индивидуалното време на героите са „гранична земя" в един наложен от обстоятелствата и събитията процес на промяна. Редица теми, подети в литературите от региона на Централна и Югоизточна Европа, дават възможност да се обговорят и чрез културната и историческа география. В съвременния дискурс един от основните аспекти на тъждеството на човека е телесността, важен обект на художественото изображение в романите. Именно през огледалото на трансформирането, географският и културен borderland са дублирани, успоредени са като проблематика, пресичат се с философския въпрос за персонализацията на човека. Раковски и Токарчук използват в разказа си фантазмите за телесното, а историята на тялото е облечена в историческия костюм на Средновековието: 1) Кумернис открива себе си, превръща се в мъж, Токарчук ни показва пола като един културен конструкт; 2) Раковски разгражда културния конструкт на табутата, по Клод Леви-Строс, представя символическото кръвосмешение на дъщерята със съпруга на майката. В случая деконструкцията е двойна, изправени сме пред обърнатия мит за Едип. И трите писателки не се вълнуват от историческите събития като историография, а от индивидуалната и колективна памет, разгърната донякъде

в разбирането на Алейда Асман.[27] Паметта регистрира факти, които после са префилтрирани, поставени са в определен емоционален контекст и субективна перспектива. Паметта, като вид комуникация, е в троен контекст – на езиково общуване, иконографично (като образ) и като форма на културни комуникати. И именно при „превеждането" на различните културни и знакови „съобщения" се появява противоречие от онтологическо естество. Отговаряйки на въпроса „Кой съм аз" може да се отиде по посока на есенциалисткия отговор за естеството на човешкото, за неговия фундамент.

Най-силната връзка между повествованията е идеята за *трансформацията,* разгърната на различни семантични и образни равнища в структурата на творбите, моментът на преображението на жената, на историческия свят, на териториите, на националното пространство и човешкото. Крехкостта на границите, граничността на момента е акцентирана проникновено, и в такъв смисъл българският, унгарският и полският роман са сполучлив опит да се разкаже културната история на регионите и хората.

ЛИТЕРАТУРА

Раковски, Ж. 2009, *Сянката на змията*. София: СОНМ.

Симеонова-Конах, Г. 2006, *Прозаическите антиутопии на Освободеното поколение. Полската проза от последното десетилетие на XX век*. В: Пенев, П., Чобанов, Ив. и др. (ред.), *Научни трудове – Филология*, кн. 41, част 1. Пловдив: ПУ, 223-235.

Assman A. 2013, *Między historią a pamięcią. Antologia.* Warszawa: WUW.

Conway M. A. 1997, The Inventory of Experience: Memory and Identity. In: Pennebaker, J. W. (ed.), *Collective Memory of Politycal Events. Social Psychological Perspectives*. NJ: Mahwah, 43–47.

[27] Алейда Асман, като историк и египтолог по образование, говори за хоризонтална (функционалната памет на Интернет, реализирана единствено „тук и сега") и вертикална памет, която няма само еднолинейно измерение (Assman 2013: 69–78). Би трябвало да се отбележи, че днес функционалната памет е разширена до гигантски размери, „натрупана" е във виртуалните складове на интернет. Обществените, национални и културни хоризонти на паметта се разтварят в глобалната мрежа. Свръх присъствието на интернета, постоянната глобалност на хоризонтално свързаните общества в една функционална памет, същевременно обедняват рецепцията, спомените, националното, избледняват в миналото вертикалната конструкция на културната памет с нейната пространствена експресия, каквито са, между другото, националните литератури. Интересът към категорията памет е по различен от сходните явления през XIX век, той идва не от героичната автомонументализация, а от гледна точка на историческите катастрофи и травми. Разглежданите романи се вписват в това отношение към историята, тя е възприемана като „непреодоляно минало", общ дискурс за паметта. Така произведенията излизат от различната национална традиция на историческото повествование и се вместват в универсалния „тренд" на функционалната памет.

Hutcheon L. 1997, Historiograficzna metapowieść: parodia i intertekstualność historii. B: *Postmodernizm. Antologia przekładów*. Kraków: Universitas.
Jastrzębska, J., *Dwie powieści Zsuzsy Rakovzsky*. B: *„Literatura na świecie”,* nr 11-12, 123, 129.
Kristeva J. 2007, *Czarne słonce. Depresja i melancholia*. Kraków: Universitas.
Márton L. 2007, Czas w cudzosłowiu. B: „*Literatura na świecie*”, nr 11-12, 167–213.
Said E. W. 2009, *Kultura i imperializm*. Kraków: Universitas.

ЖЕНСКОТО ПИСАНЕ В БЪЛГАРСКАТА И СРЪБСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Моника Фаркаш-Барати

Women writers in Serbia in the 1990s were subjects to severe trials, such as the war, poverty and pessimism. The facts that society showed indeference towards their writings and critics completely ignored their presence in literature for a long time also added to their many hardships. Women writers lived in both internal and external banishment. This problem appears in the subjects of their writings.
Bulgarian literary life in the 1990s resonated with debate about „women's literarature". Did a category of that kind exist at all, and if it did, what features defined it? Who writes women literature, who do they write for, or in whose name and with what purpose? Contemporary Bulgarian women writers are concerned mainly with redefining the world from a women's point of view.

През 90-те години на XX век сръбските писателки преминават през много трудности, сред които са войната, нищетата и песимизмът. За това допринасят и безразличието на обществото към техните творби, както и фактът, че литературната критика дълги години не желае да обърне внимание на присъствието им в литературата. Сръбската женска проза намира отзив предимно в тримесечното белградско издание за култура ПроФемина. По това време писателките живеят в изгнание както физически, така и духовно, и този проблем често се появява като основна тема на техните творби. Представители на неореалистичното движение са Милица Мицич-Димовска (1947), Любица Арсич (1955), Миряна Павлович (1943) и Йелена Ленголд (1959). Нина Живанчевич (1957) пише проза-изповед, а Юдита Шалго (1941–1996) и Миряна Новакович (1966) създават творби, експериментиращи с постмодернизма. Въпреки поетическите си различия, в творбите си писателките засягат един и същ проблем – възможността за бягство от творческото изгнание, на което са подложени. Според Нина Живанчевич обстоятелствата на заточение са добре познати на писателките, изгнанието не им е чуждо и често те сами избират този начин на живот. Заточението може да бъде и духовно състояние. Писателят е в изгнание и тогава, когато живее в собствената си родина. Част от същността на неговия копнеж се състои в безспирното тестване на границите на неговото заточение.

В романа на Нина Живанчевич *Продавци снова*, излязъл през 2000 г., главната героиня – също като авторката – се нарича Нина. Тя заминава за Париж, града на слънцето, с идеята да избяга от Ню Йорк, града на смъртта. Разменяйки едното изгнание с друго, Нина не успява да реши нито любовните си, нито екзистенциалните си проблеми: веднага след пристигането ѝ в Париж, тя се влюбва в Пиер – млад композитор, който също като нея е понесен от течението между Европа и Америка. Тази любов, също както географската среда и новите

хора, не предвещава нищо добро за Нина. Във вихъра на събитията, в състояние на безспирна, изцеждаща борба за правото да се нарече творец, на героинята ѝ става все по-ясно, че е обкръжена от фашизъм, расизъм и враждебност. Разпадането на Югославия и бремето на „неуместната“ етническа принадлежност са също толкова виновни за разрухата в живота ѝ, колкото са и неподходящата за нея любов и неверните приятели. Романът е фиктивна автобиография на Нина Живанчевич. Съдбата, както на героинята, така и на авторката, се побира в личното и фамилното ѝ име: личното име на пръв поглед е „космополитно“, универсално и лесно произносимо, за разлика от странно звучащата и трудна за произнасяне фамилия, която съдържа три звука, непознати в западната латинска азбука – ž, č и ć. Характерно за текста е насеченото повествование с истеричен ритъм, без обрати. Животът на Нина е толкова летлив, че всеки момент ще се изпари. Нейното съществувание веднага ни изправя пред сериозния проблем на изгнанието: дали номадството, промяната на местожителството и бягството всъщност са врагове на живота? Романът се основава на мрежа от безпричинни пътувания – обикаляйки Европа, героинята бяга от несигурността и неразбирането, като вместо това попада в ръцете на нищетата, на безмилостните митничари и претенциозни приятели. Модерното заточение несъмнено разрушава европейския мит, който гледа на пътуването като на пристигане в целта. Промяната на местожителство се превръща в синоним на бавната смърт.

Изправянето срещу изгнанието може да придобие и митични измерения. Към този проблем обръща вниманието ни романът *Пут у Биробиджан* (Пътят до Биробиджан) на рано починалата Юдита Шалго, който излиза посмъртно през 1997. Романът изтъкава легенда за женския континент и пророчицата Месиана. Главната героиня е Берта Папенхайм, излекувана пациентка на Фройд. Нейното физическо пътуване представлява също и търсене на път за бягство от тялото – с постоянната промяна на местожителството си, Берта се опитва да предотврати движението на утробата си. Тръгвайки по стъпките на двусмисленото предсказание за женския континент, тя се опитва да промени историята на заболяването си, на истерията. Крайната цел на Берта не е просто пристигането, а и трансценденталността на заболяването. Обетованата земя, Биробиджан – до където може да се стигне само чрез сифилис или психоза – е онази издирвана земя, която обаче трябва да бъде и създадена. Самото търсене на Берта, нейните надежди и съмнения създават Биробиджан – доброволното женско заточение. Историята на утопичния женски континент е неразделна от майчината утроба. Според Юдита Шалго изгнанието е проблем както на тялото, така и на родината.

В повествованието на Миряна Павлович можем да проследим историята на вътрешното заточение. В прозата ѝ става тема болезнената победа над самотата. Героините ѝ са нервни, своенравни, вехнещи девойки, които се борят за завоеванието на недостъпния мъж. Главният герой е или зает политик, който

по-често се появява на екрана на телевизора, отколкото в спалнята на героинята, или е университетски активист, който превръща идеалите си в хедонизъм. Най-успешната ѝ колекция от повествования е *Суморѐске* (Тъжни истории), която излиза през 1995. В сборника една след друга се редят картините на една безплодна епоха, на нищетата и безнадеждността, на екзистенциалното опустошение. Разрухата се представя не просто на нивото на метафизиката и идеите. Разказите описват започналия вече апокалипсис, унищожението на един свят, изграден върху идеологически илюзии. Разказът *Санке руског пуковника* (Шейната на руския полковник) е интересна метафора за икономическата криза и екзистенциалното опустошение. През зимата на 1993, когато инфлацията е най-голяма, главната героинята на разказа продава ските си, за да задоволи копнежа си по четири яйца на очи. В момента, в който продава ските за петдесет броя яйца, вече не мечтае за тиган, а за сняг. Спомня си руския полковник, който през 1975, тъй като нямал екипировка за ски, се спуснал по склона с найлонова торбичка и по този начин охлузил гърба си. Разбирайки, че душата ѝ също толкова жадува за спускане с шейна, колкото преди това стомахът ѝ жадува за яйцата, главната героиня взема една рекламна торбичка и тръгва към стръмната, идеална за спускане с шейна улица. За разлика от руския полковник, нейната торбичка е по-качествена, по-здрава и има дълги дръжки, така че е почти нескъсваема. Според интерпретацията на Миряна Павлович, главната героиня не може да промени нито съдбата си, нито мястото си в света, но се бори да промени мечтите си преди съдбата да одере и кожата ѝ.

Прозата на Йелена Ленголд *Покисли лавови* (Подгизнали лъвове) (1994), *Лифт* (Асансьор) (1999) през очертанията на съществуването на обикновения човек разказва за по-високата реалност, за реалността на чувствата, за реалността на страха от самотата и смъртта. Илюзиите на главните героини отдавна са разпръснати, но те не успяват да потиснат или преодолеят страха си от смъртта. Става дума не за страха от самото умиране, а от факта, че ще умрат; от тревожното чувство, че прощаването с всичко, което са обичали, е неминуемо. Героините не се поддават на този страх – понякога страхът от смъртта ги обхваща, но не поражда у тях състояние на шок, вкочаненост или припадък, а състояние на вечна меланхолия, което след това авторката лиризира или иронизира. Анали-зирайки връзката между брачните двойки или временните партньори, Йелена Ленголд тематизира неуспешните комуникация и толерантност, предизвикателствата на споделения живот и невъзможността мъжът и жената да споделят един с друг своите тайни и тревожни мисли. Без какъвто и да е патетизъм, горчивина или цинизъм авторката изследва темата за разорените семейства и брачната вярност. Главната геориня на разказа *Прозори* (Прозорци) е разтревожена от един сън, в който напразно вика, от отсрещната сграда със стотици прозорци никой не ѝ се притича на помощ. Въпреки че я успокояват, че сънят ще изчезне, щом „намери истинската любов“, след като намира половинката на живота си, сънят се завръща отново и

отново. Състоянието на самота, другост и отлъченост се настанява между най-силния страх, смъртта, и най-силното желание, любовта. Ленголд не се стреми към експерименти с метапрозаичното или към отдалечаване от личното, прозата ѝ е освободена от патетично самосъжаление, въпреки че в разказите ѝ става дума за най-ужасното заточение – смъртта.

Преподредената история се появява в прозата на Миряна Новакович като един от вариантите за изгнание. В романа си *Страх и његов слуга* (Страхът и неговият слуга) (2000) тя пише за Белград през осемнадесети век, когато по време на австрийско-турския конфликт започва лов на вампири. В лова лично се включва и самият дявол, който се представя като граф фон Хабсбург – красив, изучен и страхлив, с безброй грешки и класически демонични черти; с една дума, той е истинско превъплъщение на несъвършенството. Приказката на дявола разказва за лова на вампири в Белград през 1736 и паралелно с това в романа се появява и изповедта на една жена, на посивялата твърде рано и разочарована от любовта принцеса Мария Августа Турн унд Таксис. Тази жена със смело сърце, калена от лова на вампири, попада в чужда държава, чужд свят и с чужд език. Женският и мъжкият глас вървят по едни и същи стъпки, но наблюдават различни неща. Така се подреждат различните варианти на конфликта: мъжът разказва събитията, а жената разкрива своите тайни. Принцесата и дяволът – и двамата попаднали в един непознат свят, в който никой не ги разбира – се борят за едно и също нещо: за признанието на тяхната самоличност.

Въпреки стиловите и формални различия, в женската проза на 90-те години можем да открием принципно родство с Милош Црнянски и Данило Киш, тъй като те също са жертви на неразбирането и отхвърлянето, тях също ги вълнува проблемът за изгнанието и бездомността.

В българската литература дебатът за „женската литература“ предизвиква голям отзвук в литературния живот през 90-те години: съществува ли въобще такава категория и ако да, по какво се разпознава тя? Основни представители са Миглена Николчина със сбирките си *Асимовлия* (1995) и *Кратки разкази за любовта и писането* (1998) и Емилия Дворянова с новелите си *Passion или смъртта на Алиса* (1995) и *La Velata* (1998). За новелата *La Velata* литературният критик Милена Кирова пише и теоретично есе: *Тялото, разковаване* (1998).

Миглена Николчина (1955) е професор в Софийския университет към Катедрато по теория и история на литературата, а между 1998 и 2000 е директор на програмата за пол (джендър) и култура към Централноевропейския университет в Будапеща. Най-важната ѝ литературнокритична работа с феминистична теоретична основа *Смисъл и майцеубийство* (1997) събира гледните точки на психоанализа, теорията на литературата и философията. Тази феминистска критика преди всичко атакува силовите отношения в опозицията мъж–жена. По същия начин Николчина, с помощта на творбите на Юлия Кръстева и Вирджиния Улф, се опитва да даде обяснение за процеса, в резултат на който

ролята и значението на жените са все по-омаловажени в литературата и изкуствата.

Емилия Дворянова (1958) е от най-значимите авторки за българската художествена литература през 90-те години. На пръв поглед е трудно е да се открие подходящо определение за нейните творби. Единствен по рода си или по-скоро самотен, изключителен или маргинален феномен в съвременната българска литература. Нейните творби нямат прецедент в българската литература, прозата ѝ като че ли без корени виси във въздуха сред традиционните и канонизи-рани литературни форми, пораждайки объркване и неразбиране в свиоте чита-тели-любители и професионални критици.

Първият роман на Дворянова, *Къщата*, излиза през 1993. Преди това тя пише само една теологично-философска работа под надслов *Естетическа същност на християнството* (1992). Важността на тази книга се състои в това, че тя поставя последвалите художествени творби на Дворянова в един вид теоретично-принципна рамка. Сред тези творби са вече споменатите *Къщата* и романите *Passion или смъртта на Алиса* (1995), както и романите *Госпожа Г.* (2001) и *Земните градини на Богородица* (2006). Трудно е тези текстове да не бъдат прочетени като провокации или един вид въстание. Дворянова обаче се бунтува с мярка. Дискретно напада повествователния изказ. Често изреченията ѝ нямат нито край, нито начало. Напада повествователната позиция на мъжа и жената. В *Госпожа Г.*, например, тя разказва романа полупреобразена като мъж-психопат, като в същото време през неговите наблюдения описва съдбата на една жена. В романа, обаче, не става дума за неосъществима любов, както може би ще си помисли читателят, съдейки по историята, а за самия език, за възможността нещо да бъде изказано и за това как преживяваме повест-вованието. Дворянова въстава срещу начина, по който красотата на разказа бива облечена в думи, тъй като до този момент категорията за това, що е красиво, е определена само от доминиращия пол, от мъжете, които описват света според своите строги, разумни и сухи критерии. Освен това, мъжете са склонни да виждат от света само онова, което е крайно необходимо за рационалното описание. Така, не е толкова важно какво се случва в света, а как и с какви думи човек описва тези случки. Истинската революция не е преобръщането на божия световен ред, а пренаписването на историята чрез езика и през погледа на другия пол.

Във връзка с Дворянова могат да възникнат стари, едва ли не считани за клише въпроси, които питат какво е женската литература, кой и за кого я пише, от чие име или с каква цел. Всичко това днес, във времето на третата генерация на феминизма, е почти без значение, дори ако първите две феминистични вълни оставят България недокосната. Еманципацията отдавна не е на дневен ред за съвременните жени-теоретици/теоретици на „жената“. Вместо това, въпрос от жизнена важност е предефинирането на понятието „жена“ и необходимостта от език, който дава възможност това да се случи (вж. напр. трудовете на Юлия Кръстева).

Дворянова първо добре обмисля едно нещо: как бихме се изразили за нещата от живота, ако първоначално хората си бяха представили Бог като жена. След това своите мисли тя облича в текст. Романите ѝ не съдържат съвременна феминистична теория, но създават една езикова реалност, която развива в читателя чувствителността към това да приеме реалността на жената-писател, света, какъвто е създаден от думите на Бога-жена. Всеки писателски жест на Дворянова поставя под въпрос предопределеността. Бунтът ѝ, чрез езика, се опитва да отпусне вечните конвенции и заблудата на закостенелите идентичности.

Керана Ангелова (1948) е представител на балканския магически реализъм. Романът ѝ *Елада Пиньо и времето* (2003) печели редица литературни награди. Керана Ангелова е родена в село Бродилово в мистичната Странджа планина едва на пет-шест километра от морето – това тя изрично подчертава в началото на биографията си, тъй като счита, че родното място е едно много специално нещо. Според Ангелова, мястото на земята, където се раждаме, се определя от онази сила, която ни е вдъхнала живот и душа. Ако се раждахме на друго място, щяхме да имаме съвсем друга връзка със света: други хора щяха да ни обкръжават и с тях, както и с обкръжаващата ни природа, енергиите щяха да имат друго взаимодействие. Щяхме да се изправим срещу други предизвикателства, докато чувствата ни приемаха импулсите на нашата среда. С други думи, всеки един от нас има своето месторождение, което е точно маркирано място на странната карта на нашите животи – това място е началната точка на нашата съдба. *Елада Пиньо и времето* е хроника на една съдба, един магически роман, който дълбоко описва интензитета на съществуването, начина по който жените живеят, чувстват, раждат, умират, обичат и се прераждат. Ангелова събира разказите на жените за съществуването на света, в който жената, още преди да се роди, вече знае с каква цел идва на този свят и, още преди да умре, знае с какъв грях я е натоварила природата, знае как да приеме своето наказание и последвалото разкаяние, знае как да умре така, че в смъртта да се прероди отново. Текстът на Ангелова е пропит с мъдростта на хората от Балканите. Тя описва мириса и цветовете на Балканите по интуитивен начин, обрисувайки ги като изключителна културна зона, където хората живеят живота си по особен начин, и тъкмо от тази особеност се разкрива универсалният портрет на тук живеещите. Тези хора първо се опитват да опознаят себе си и едва след това се оглеждат по света, за чиято ширина те не жадуват. В прозата на Керана Ангелова балканските културни езици на жените приемат съвършена форма и се преплитат в едно неразделно цяло.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелова, Керана, 2003, *Елада Пиньо и времето*. София: Издателско ателие Аб.
Дворянова, Емилия, 2001, *Госпожа Г.* София: Фенея
Дворянова, Емилия, 2005, *Passion или смъртта на Алиса. La Velata*. София: Обсидиан.

Кирова, Милена, 2002, *Критика на прелома*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски. 202–302.
Кирова, Милена, 2004, Постфеминизмът – когато липсва феминистична традиция. В: *По следите на модернизма и постмодернизма*. София: Издателски център „Боян Пенев“. 115–121.
Константинова, Елка, 2002, За бароковия постмодернизъм (в прозата) на Емилия Дворянова. *Литературен вестник*. Брой 29. 18-24.09.2002, 6–10.
Ликова, Розалия, 2008, *Мимезис и антимимезис. В началото на новия век*. Пловдив: Издателска къща Жанет 45. 215–224.
Николчина, Миглена, 1997, *Смисъл и майцеубийство : Прочит на Виржиния Улф през Юлия Кръстева*. София : Университетско издателство Св. Климент Охридски.
Dražić, Silvia, 2013, *Stvarni i imaginarni svetovi Judite Šalgo*. Novi Sad: Futura publikacije.
Gordić, Vladislava, 2000, YU Wasteland: prozni svet Mirjane Pavlović. *ProFemina*. Br. 21/22 (2000), 74–89.
Lengold, Jelena, 1994, *Pokisli lavovi*. Beograd: Srpska književna zadruga.
Lengold, Jelena, 1999, *Lift*. Beograd: Stubovi kulture.
Lukač, Rajko, 2002, *Antologija pripovedaka srpskih književnica*. Beograd: Zepter Book World.
Milanović, Milijana, 2008, Žensko i muško pismo u oblikovanju romana Seobe i Strah i njegov sluga. *Sveske: časopis za književnost, umetnost i kulturu.* God. 19, br. 87 (mart 2008), 99-114.
Novaković, Mirjana, 2000, *Strah i njegov sluga*. Beograd: ReVision Publishing.
Pavlović, Mirjana, 1995, *Sumoreske*. Beograd: Književna omladina Srbije.
Šalgo, Judita, 1997, *Put u Birobidžan*. Beograd: Stubovi kulture.
Šop, Ljiljana, 1999, Priče o ženskom. *ProFemina*. Br. 17/20 (1999), 109–112.
Živančević, Nina, 2000, *Prodavci snova*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА ЗА ЛЕВ ТОЛСТОЙ ВЧЕРА И ДНЕС

Павел Филипов

How Bulgarian criticism reflects the works of Tolstoy in the late 19th and early 20th centuries. Before 1944 he was the most published foreign writer in Bulgaria. After 1944 only his artistic works were published.

Лев Толстой описва българите по този начин „… високи, снажни, красиви хора. Никога не ще ги забравя. До тогава не бях виждал такива хора…“ (Досев 2011:3). Той помни българите от участието си в Кримската война и боя при Силистра. След Освобождението през 1878 г. Толстой се интересува от процесите в България и развитието на страната.

Българските културни дейци „забелязват“ Толстой още в края на 19 век. Първият български последовател и изследовател на руския писател в България е Сава Ничев. В своето списание „Ново слово“, на което е редактор, Сава Ничев превежда и издава „Кройцерова соната“, „Изповед“ и „Възкресение“. Според проф. Цветана Георгиева (2005) тези три произведения носят социалистически идеи. До края на 1900 г. са преведени повече от двайсет нравоучителни съчинения и статии на Толстой от Сава Ничев.

По същото това време в България се разпространява толстоизмът. В с. Долна баня през 1900 г. е основана толстоистка колония. Тя престава да съществува през 1902 г., но през 1906 г. в с. Алан Кайрак се създава втора. В селото се издава и списание „Възраждане“. Членове на колонията са Христо Досев, Димитър Жечков и Стефан Андрейчин. Христо Досев заминава за Ясна поляна, живее почти една година близо до Толстой. Той изпраща или донася сам единадесет произведения на Толстой в оригинал, които имат своята първа публикация в списание „Възраждане“. За същото това списание руският писател казва, че това е единственото списание в света, проповядващо неговите идеи . Тогава е публикуван и манифеста на Толстой „Не мога да мълча“. По-късно Христо Досев издава тези произведения в отделна книжка, която се казва „Близо до Ясна поляна 1907–1909 г.“

Георги Константинов (1929) посочва, че около тази колония „Възраждане“ се създава кръг от писатели, изповядващи толстоизма. Те стоят изолирано от българската литература, но някои от тях имат определени постижения.

Илия Енчев пише три драми „Вртоп“, „Забравени“ и „Тъмни зори“. Н. Венетов пише стихосбирката „Стъпки по снега“. Петко Топалов в стихосбирката си „Песни и легенди“, проповядва любов към ближния. Йордан Ковачев пише стихосбирките „Моето утро“, „На невидими струни“, „Размирни време-

на“. Според професор Цветана Георгиева (2005) в „Размирни времена“ Ковачев интерпретира идеите на Лев Толстой за ненасилие и отричане от войната. Йордан Ковачев пише и разкази , които събира в сборник със заглавие „Искри“. Той е най-видният представител на българските толстоисти, считан е за един от най-добрите познавачи на Толстой. Наричан е българският Махатма Ганди (Георгиева 2005).

Този период, края на 19 и началото на 20 век, е много деен и ползотворен по отношение превеждането, публикуването и отразяването на произведенията на Лев Толстой в България. Издават се списанията „Свободно възпитание“ под редакцията на професор Б. Кацаров, „Ясна поляна“ с редактор Велико Самин, „Наука и разум“, което излиза в Пловдив с редактор М. Аджаров, вестник „Ново общество“, който излиза след събитията през 1923 г. и редактор му е Ст. Байров.

Видни български общественици публикуват статии за Толстой, като Пенчо Славейков, който пише статията „Толстой“ и изнася слово в една университетска аудитория по случай смъртта на писателя. Петко Тодоров печата в списание „Мисъл“ статията „Толстой в България“. Димитър Благоев и Васил Коларов пишат за Толстой в списание „Ново време“ и списание „Нов път“, а Стилиян Чилингиров издава статията „Толстой и България“ (1930).

През 1928 г. по цял свят и в България се честват 100 г. от рождението на Лев Толстой. По този повод през 1929 г. излиза изследването на Георги Константинов „Лев Толстой и България“ в библиотека „Свободна мисъл“, което е издателство на анархистите в България. Георги Константинов заявява, че изповядва идеите на Толстой, че е толстоист по душа и убеждения. Той смята, че Толстой влияе на лириката на Лилиев, чието творчество е пропито от религиозно чувство, отричане и смирение. Константинов посочва още, че руският писател оказва влияние и върху Петко Ю. Тодоров, но повече като личност отколкото като писател. Пенчо Славейков подкрепя това твърдение на Константинов, като сам Петко Тодоров говори за това. Георги Константинов отчита и определено влияние на Толстой и върху Йордан Йовков, като твърди, че военните разкази на Йовков напомнят „Севастополските разкази“, а „Шибил“ прилича на „Хаджи Мурат“. От своя страна Петко Тодоров смята, че Толстой оказва влияние върху Антон Страшимиров в „Смутно време“, „Среща“, „Вампир“. Георги Константинов вади заключение, че влиянието на Толстой в България е несъмнено и след Русия най-голямо то е в България. „Българинът със своята склонност да търси разумно обосноваване на всеки факт преди да го признае за полезен, със своята прекалена разсъдъчност е естествено предразположен към една религия, като тая на Толстоя, гдето е прочистена всяка мистика и екзалтация, гдето истината за Бога и истината за човека са тъй просто и нагледно съединени“ (Константинов 1929:30).

От 1900 до 1929 г. четири издателства издават Толстой в България: „Ново слово“, „Живот“, „Възраждане“ и „Посредник“. Но към тези четири трябва да добавим и издателствата „Игнатов и Синове“ и особено издателството „Т. Ф.

Чипев“, което издава нравоучителните съчинения на руския писател и за първи път публикува самостоятелно романа „Под игото“ на Вазов през 1894 г.

В България до 1944 г. Лев Толстой е най-издаваният чуждестранен автор. Между 1944 и 2008 г. в България се издават само художествените му произведения, като религиозните му книги са забранени до 1989 г. Тяхното първо издание е през 2008 г., когато се навършват 180 г. от рождението на писателя.

През втората половина на 20 век започват за излизат освен отделни статии, които са поместени в сборници и книги, посветени на големия руски писател. Критиката и анализите се занимават основно с художествените му творби. Излизат статии от Анчев (1970), „Идейно-образният и естетически свят на Лев Толстой“, Бичков (1958): „Л. Н. Толстой – очерк за творчеството му“ и Бочева, (1982): „Лев Толстой“.

В последно време, освен статиите и книгите, посветени на писателя като „Творчеството на Лев Толстой за деца – разпространение в Българи “ (Терзиева – Иванова 2003а), „Поглед върху българския толстоизъм“ (Терзиева – Иванова – Иванова 2003б), излиза дори повест от Петър Кънев, който е описал една романтична история на руския писател с девойка от Алфатар по време на Кримската война и боя при Силистра, но доказателства за това няма (Вж. „Българската изгора на Лев Толстой“, 2008).

Появяват се онлайн-издания, в които се публикуват главно статии и изследвания, посветени на Толстой, като „Какво да правим с неприятния Толстой” (Ламбовски 2010), вече цитираната книга на Георгиева (2005) „Религиозно–философски мотиви от учението на Л. Н. Толстой в творбите на Йордан Ковачев и Петко Топалов“ или „За България ли е тръгнал Лев Толстой?“ (Йорданов 2013).

Трябва да отбележим, че темите, които предлагат тези автори са разнообразни, обръщат внимание на различни проблеми от творчеството на Толстой, разглеждат както отделни творби, така и цели произведения.

ЛИТЕРАТУРА

Анчев, А. 1970, *Идейно-образният и естетически свят на Лев Толстой*. София: Отечествен фронт.

Бичков, С. П. 1958, *Л. Н. Толстой – очерк за творчеството му*. София: Народна Култура.

Бочева, М. 1982, *Лев Толстой*. София: Народна просвета.

Георгиева, Ц. 2005, *Религиозно-философски мотиви от учението на Л. Н. Толстой в творбите на Йордан Ковачев и Петко Топалов.* Шумен: Аксиос.

Германов, Г. 1982, *Върхове на руската класическа литература*. София: Наука и изкуство.

Досев, Х. 2011, *Близо до Ясна поляна 1907 – 1909г.* Lingua optima consilium.

Йорданов, Й. 2013, За България ли е тръгнал Лев Толстой? 21. 04. 2013. Svobodata.com.

Константинов, Г. 1929, *Лев Толстой и България*. София: Библиотека „Свободна мисъл”.

Ламбовски, Б. 2010, Какво да правим с неприятния Толстой? В-к Сега 20. 11. 2010.

Терзиева, М., Иванова, Н. 2003а, Творчеството на Лев Толстой за деца – разпространение в България. *Образование*, № 3.
Терзиева, М., Иванова, Н., Иванова. Т. 2003б, *Поглед върху българския толстоизъм*. Бургас: Диамант.
Чилингиров, Ст. 1930, Толстой и България. *Литературен глас* 92. 06.12. 1930.

ЗА РЕЦЕПЦИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА „ВОЙНА СЪС САЛАМАНДРИТЕ“ ОТ КАРЕЛ ЧАПЕК

Мария Чорбаджиева

The study takes a critical look at the Bulgarian translations of Czech writer Karel Capek's War with the Newts, their reception by the reading public and their interpretations.

Българският читател познава няколко основни превода на „Война със саламандрите“ от Карел Чапек. Данните, които ще си позволим да цитираме са на база каталога на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, както и от лични библиографски източници. Първият познат български превод на романа е от 1957 година, следват редакции от 1971 година и 1985 година в изданията „Избрани творби от Карел Чапек“ и „Избрани фантастично – утопични произведения в два тома (Том 1)“. Последната издадена преводна книга е от 2010 година, която ще ползваме и в настоящия доклад. Разбира се, това е само формална информация, която маркира времето, в което едно от най-големите произведения на Карел Чапек „търси“ своите читатели в България. Целта на настоящия текст по-скоро е да извади романа от полето на националната (чешка) литература и да го разгледа като част от световното литературно наследство.

Безспорно, Карел Чапек е един от най-превежданите и тълкувани чешки автори и поради тази причина няма да засягаме вече познати обстоятелства около фигурата на писателя. Настоящият текст ще избяга от рамките на издателската и библиографската история и ще насочи вниманието си върху читателя и неговата интерпретацията на романа „Война със саламандрите“. Отговаряйки на зададената тема и проследявайки рецепцията на преводния текст във времето, докладът ще ползва посочената по-горе редакция на книгата на български език от 2010 година. Тя препредава шрифтовото и илюстрационно оформление на чешкия текст и умело се движи сред жанровото разнообразие на Чапековия роман (за пример сме взели чешкото издание от 1981 година). Това, разбира се, помага на българския читател да навлезе в художествения свят на Карел Чапек и да не приема текста като далечен и непознат „документ“ на друга култура. В своята книга „Обхватът на интерпретацията“, Волфганг Изер пише: „Психологическият аспект на интерпретацията се свързва с граматичния в калейдоскопично променящи се взаимоотношения. Ако при граматичната интерпретация съсредоточаването е върху езиковата система така, както тя е актуализирана от автора, то психологичната интерпретация очертава начина, по който са използвани предоставените от граматиката инструменти, т.е. тя ни дава въз-можност да открием как мисли авторът“ (Изер 2004: 84). В следствие на цитираното може да се приеме, че реално предадените езикови, стилистич-

ни и графични форми в романа спомагат на българския читател да приеме текста като психологически натоварена информация за света между двете световни войни и да го изведе като авторитет и носител на общочовешки истини. Но, не се ли губят съществени моменти в превода? Дотук вече стана ясно, че изданията носят характеристики на добрия и коректен превод, а в това число и специфичното оформление на книгата. „Война със саламандрите“ е изключително интересен и новаторски роман по отношение на избрания стил на писане, който според В. Черни е „смесица на сериозното с комичното, иронията с епиката, пародията с полемиката“ (Брадбрукова 2006: 125). Реално, това е произведение, което владее словото на романа, но вътре в себе си то разработва различни жанрове – журналистически статии, научни съчинения и други, което показва, че текстът е носител на различни гледни точки, информации и внушения. Това про-меня цялото възприятие на написаното от Чапек. Това е история за „фантастични“ събития (саламандри с човешко битие и речеви способности), която носи белезите на реален свидетелски разказ. Романът става носител на информация за цивилизацията и нейното развитие. Като допълнение към „автентичността“ на романа са и богатите илюстрации, които присъстват и в българските преводни редакции. Това препраща читателя към взирането в невидимото посредством видимото. Интерпретирането на текста в основата си има за цел да открие „нещо скрито“ (Изер 2004: 112). В случая говорим за „разкодиране“ на истината посредством преводния текст. Ако един текст е „по-истински“ и „реален“ на собствения си език, той губи ли смисъла си ако читателят му не е носител на този език? В по-горната част неслучайно беше изведена важността на търсенето на скрития смисъл. Често зад думите изплува многозначност, която е плод единствено и само на читателското абстрактно мислене и асоциативност. И докато преводачът се придържа към предаването на максимална еквивалентност на превода, то читателят „превежда“ текста според своята морална, духовна и естетическа рамка. Следователно на думите се придават значения отвъд видимото, те са по-скоро поредица от скрити връзки и плод на несъзнателното четене, в което читателят не се стреми да бъде художествено изразен. За доклада е важно да се отграничат невидимите реалности от видимите такива. Поради тази причина под обсега на вниманието ни са не толкова конкретните исторически факти (които безспорно са важни за едно по-задълбочено изследване върху Чапек), каквито са напр. нацисткият бойкот на евреите и кодирания в образа на Главния Саламандър образ на Адолф Хитлер (Пфаф 1994: 77-78; Брадбрукова 2006: 132), а по-скоро носената от тази конкретност критика срещу войната, срещу грешните политически, икономически и социални действия, наложили се в обществото (Пфаф 1994: 73-74). Това е начинът, по който текстът излиза извън рамките на времето си и извън ограниченото си пространство на чешката националната литература.

Карел Чапек без съмнение допринася за обогатяване на световното литературно наследство. Във „Война със саламандрите“ той поставя основите на един оригинален подход към изграждане на текста. Често в изследователската прак-

тика текстът се разглежда на фона на други текстове от автора. В това число критиката ползва негови други произведения, статии и писма (както например прави изследователят Иван Пфаф в книгата си „За перспективата на човешкото общество“ (O perspectivu lidského společenství, Praha, 1994). В случая обаче докладът ще си позволи малко по-свободен поглед върху проблема около четенето на „Война със саламандрите“. Българският читател често няма възможност да се запознае с конкретните нехудожествени текстове на Карел Чапек, каквито например са статиите му, отпечатани в книгата „Тихият глас“ (Tichý hlas, Praha, 2005). Следователно той не се придържа към конкретна интерпретативна рамка. Докладът чете превода на „Война със саламандрите“ като българския читател, който от любопитство и интерес се насочва към иначе малката в неговите представи чешка литература. Вплитането на различните художествени стилове в общата рамка на романа прави разчитането на текста многопластово и богато на множество асоциации. Зад паравана на жанровия плурализъм се крие критика към „настоящия капитализъм, сензационната журналистика, неуспешността на науката за наука, новите открития, които водят до война или неразбирателства като цяло, незначителността на бюрокрацията, безсмислен клерикализъм, засилването на женската еманципация, политическата инстанция като несигурна без да достига до нищо, колонизацията и робството“ (Брадбрукова 2006: 125). Пред очите на българския читател изведнъж изниква непозната част от романа. Психологическата натовареност на наратива се разкрива под формата на статии, пълнокръвното описание на героите с техните мотиви, действия и добре разработени диалози. Чрез всичко това, писателят превръща „Война със саламандрите“ в комуникативен процес, в който прозират мисленето и усещането на и за света. Чрез поредица от шрифтово оформени и вмъкнати в текста статии, Карел Чапек обяснява редица социални, икономически и обществени процеси. В главата „По стъпките на цивилизацията (История на саламандрите)“ поставя дори проблеми като този за стойността на труда и неговото търгуване (Чапек 2010: 134–144). Философията на Карел Чапек е свързана с пряката рефлексия на внушения, манипулации и стереотипи, наложени от човека за човека. Като прагматик авторът се „втурва“ в търсене на верния път (Пфаф 1994: 13). Романът подробно обхваща почти всички аспекти на обществения живот – икономически, политически, научен и не на последно място взаимоотношението между хората. Вече подчертахме силата на статиите, трактатите и илюстрациите в него. От особено важност за доклада е диалогичната част, която разкрива познанието на човека в неговите прояви на сила и слабост. Интензитетът на комуникацията е добре усетен и от превода на български език. „Говорещите“ саламандри са тези, които сигнализират за заплашителното самопогубване на човечеството.

Всъщност, смело можем да кажем, че романът говори с читателя си по един доста интересен начин. Вече споменахме, че всичко в текста има своето точно определено място. Чрез жанровото разнообразие и промяната на тон и интонация в романа Карел Чапек предава своите усет и мисъл за света. Българският

читател улавя „пророчеството“ на художественото произведение и разчита скритите смисли вътре. Той търси „(фантазна) реализация с езика на сложно кодирани думи“ (Кирова 1995: 8). Това доказва, че преведеният текст запазва характерните за „Война със саламандрите“ драматизъм и психологизъм.

В доклада вече беше споменато за добре предадената илюстрационна част от романа, като в това число влизат и детайлно оформените надписи, лозунги и йероглифи (Чапек 2010: 31; 180–181; 193). Те носят своя смисъл за цялостното възприемане на текста, тъй като визуализират пред читателя още по-пълно смисъла на думите в романа. Илюстрациите са артистичната проява на обяснение на текста (http://en.wikipedia.org/wiki/Illustration), което придава значение на иначе научната „фикция“ в романа. Фантастични говорещи саламандри оживяват в представите на читателя като обяснима реалност. По този начин Карел Чапек води възприемателя на текста към по-детайлно разгадаване на лабиринта от скрити смисли и аргументирано разкрива голяма част от страните на съвременната цивилизация. Читателят следи едновременно няколко текста – роман с всичките свои характеристики, статия от вестник, научни статии и всичко, допълнено с илюстрации, зазвучава автентично. Докладът смело прокарва идеята, че „Война със саламандрите“ достига своя връх в осъществяването на комуникацията. Именно в нея е скрит дълбокият психологизъм на текста. Той общува, споделя, разкрива всеки аспект от своя вътрешен свят. Поради тази причина може да се изведе твърдението, че владеенето на чуждия език е важно, но то едва ли променя толкова съществено читателските възприятия. Скритите смисли стават ясни знаци, които бележат конкретното време между двете световни войни и онагледяват трагедията на човечеството.

Настоящият доклад се опитва накратко да представи един от преводите на „Война със саламандрите“ от Карел Чапек, като прави опит да докаже, че преводната литература има своето място и значение в културния живот на народите. Чрез него именно и българският читател успява да се докосне до полето на световната литература и да почувства катастрофалното придвижване към грешната цивилизация. Романът носи своя смисъл, той общува със своя реципиент по много и различни начини, което в настоящия превод е представено пълнокръвно и носи огромна достоверност. С това може да заключим, че българският читател съпреживява и успява да открие скритите смисли на текста по начин, по който до това би достигнал и чешкият. Докладът се опитва да прокара идеята, че за интерпретираното на текста най-важно остава да се намерят скритите смисли и да се проведе диалога между художественото произведение и възприемателя по добре познатия ни начин.

ЛИТЕРАТУРА

Изер, В. 2004, *Обхватът на интерпретацията.* София: „41Т“ ЕООД.

Кирова, М. 1995, *Литература и психоанализа.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Чапек, К. 1957, *Война със саламандрите.* София: Народна култура.
Чапек, К. 2010, *Война със саламандрите.* София: ИК „Унескоп“.

A BOLGÁR NYELV TIPOLÓGIAI BESOROLÁSÁNAK (MÉG MINDIG) AKTUÁLIS KÉRDÉSEI

Balázs L. Gábor

Stereotypical statements can often obfuscate linguistic facts by being based on subjective presuppositions instead of objective observations. Too much importance has been attributed so far to the decomposition of nominal inflection, suggesting that Contemporary Bulgarian has become an "analytic" or even "isolating" language from an originally "synthetic" one. Changes in its subsystem(s), however, does not automatically lead to a change of the type of a language as a whole. Similarly, critical and well-conditioned analyses have unveiled that the so-called Balkan Linguistic League does not comprise a real typological entity but rather refers to a geographical continuum. Bulgarian, therefore, is the member of a larger, European *Sprachbund* (SAE), together with the remaining Slavic languages.

A nyelvtipológiával foglalkozó szakirodalomban gyakran találkozhatunk sommás, általánosító megállapításokkal, amelyek olyan régóta benne vannak a köztudatban, hogy már-már közhelyekké, széles körben elfogadott, megkérdőjelezhetetlen tételekké váltak. Többek között ilyen klisé az is, amely szerint a bolgár nyelv a balkáni közegben mintegy szakított a többi szláv nyelvre jellemző sajátosságokkal, és az ún. „balkáni nyelvi liga" (BNyL) tagja lett (vö. például Мирчев 1978: 66). Az utóbbi időben azonban mind több tanulmány jelenik meg a BNyL kérdéskörében, amely kritikát fogalmaz meg a fenti sztereotípiával kapcsolatban. Az egyik legfigyelemreméltóbb ezek közül H. Aronsoné, amely talán mégsem eléggé ismert a szlavisták körében, és ezért mindenképpen figyelmet érdemel (Aronson 2007).

A tanulmány – a korábbi véleményekkel ellentétben – azt sugallja, hogy a balkanizmusok (vagyis a BNyL tagjaira jellemző nyelvi tulajdonságok) nem egy tipológiai szférát vagy *Sprachbund*ot határoznak meg, hanem sokkal inkább egy bizonyos földrajzi zónát, bár azt sem tökéletesen. Ezt az álláspontot ARONSON mindenekelőtt azoknak a tipikus grammatikai balkanizmusoknak a kritikai elemzésére alapozza, amelyek megtalálhatók Miklosich, Sandfeld, Schaller, Lindstedt és számos más nyelvész munkáiban (Aronson 2007: 11-12). Itt most csak azokra a jegyekre térek ki röviden, amelyekre mind a négy említett kutató hivatkozik:

1. A jövő idő kifejezése a *volo* (искам) segédigével. Aronson elismeri, hogy ez a sajátosság a BNyL minden nyelvében megvan, de hozzáteszi, hogy a keletbalkáni nyelvekben (a bolgárban és a macedónban) és azok dialektusaiban előfordul a *habeo* (имам) is, akárcsak a románban, valamint a BNyL határain kívül eső ukrán és belorusz nyelvekben is.
2. A tárgy, illetve a részeshatározó megkettőzése a személyes névmások enklitikus alakjainak használatával. Ugyancsak jellemző a balkáni nyelvekre, de nem kizárólagosan, vö. *je le lui ai donné, moi, le livre, à Pierre* a franciában.

3. A posztpozitív határozott „névelő”, azaz a végartikulus csupán a kelet-balkáni nyelvekben számít kizárólagos eszköznek a határozottság kifejezésére, tekintve, hogy az albánban és a románban van prepozitív artikulus is, a görögben pedig csak ez utóbbi használatos. Ezenkívül a határozott névelő Európa-szerte ismert, hiszen valamennyi neolatin, germán és kelta nyelvben megvan, sőt a nem indoeurópai magyarban is.

4. A birtokos és a részes eset egybeesése valóban kizárólagos BNyL-sajátosságnak tűnik, mivel nem mutatható ki a környező európai nyelvekben. Ugyanakkor ez a jegy is előfordul például a grúzban és a héberben. Aronson nem említi, ezért hozzáteszem, hogy a magyarban is megvan (vö. *a szomszéd(nak a) lánya*).

Az előző mellett a másik „valódinak” tartott balkanizmus a főnévi igenév elvesztése vagy funkciójának gyengülése. Azonban ez is előfordul az angolban és a kelta nyelvekben.

A fenti érveken túl Aronson érdekes összehasonlítást tesz a BNyL nyelvei és az angol között. Kimutatja, hogy az utóbbi is rendelkezik számos „balkanizmussal”, mégsem jutna eszébe senkinek emiatt az angolt balkáni nyelvnek tekinteni, hiszen ehhez sem a földrajzi, sem a genealógiai, sem pedig a tipológiai feltételek nem adottak (Aronson 2007: 10-12).

A következőkben a bolgár nyelv tipológiai jellemzéséhez mindenekelőtt a *természetes morfológia* (TM) elméletére fogok támaszkodni, amely jelenleg a legígéretesebbnek látszik az adott célra, tekintettel arra, hogy a nyelvi jelenségek mind tipológiai, mind történeti aspektusait egy egységes teória keretei között vizsgálja.[28] A TM a tipológiai jellemzésre és csoportosításra alkalmas, meghatározott paraméterek alapján írja le az egyes nyelvi rendszereket. A szintetikus (flektáló és agglutináló) rendszerek esetében ezek a következők (Wurzel 1989: 74-77):

a) a kategóriakomplexumok és a hozzájuk rendelt kategóriák készlete;

b) a szótári alakhoz (*basic-form*), illetve a tőhöz (*stem*) járuló toldalékolás előfordulása;

c) a különböző kategóriakomplexumokban lévő kategóriák különálló vagy kombinált szimbolikus megjelenítése;

d) egy paradigma formailag különböző toldalékos alakjainak a száma és megoszlása (szinkretizmusok megléte vagy hiánya);

e) az előforduló markerek típusai, és az adott kategóriakomplexumokhoz fűződő viszonyaik;

f) ragozási osztályok (*inflectional classes*) megléte vagy hiánya.

Az első pont különösen fontos, mivel abból indul ki, hogy nincsenek univerzális kategóriakomplexumok és kategóriák, ugyanis ezek minden nyelvi rendszerre külön-külön állapítandók meg. Minden egyes nyelv egy specifikus rendszer, amely

[28] Az itt megfogalmazott álláspontho z lásd Dressler 1985, Dressler – Mayerthaler – Panagl – Wurzel 1987, Wurzel 1989, Bittner 1988, Гаравалова 2001, 2003.

a felsorolt hat paraméter alapján nyeri el morfológiai arculatát, a rá jellemző *rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok* (system-defining structural properties) révén.[29]

A TM fent felsorolt alapvető paraméterei tehát alkalmasak például a bolgár nyelv grammatikai (al)rendszereinek tipológiai jellemzésére történetének különböző fázisaiban is. Jelen esetben a kérdés az, hogy milyen mértékben változott meg a nyelv (pontosabban annak rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságai) az óbolgár korszaktól mostanáig, és hogyan értékelhető mindez tipológiai szempontból.

A grammatikai rendszerek közül a névszóragozást érdemes megvizsgálni, mivel ez ment át a legtöbb változáson az elmúlt tizenkét évszázad során, és így a legalkalmasabbnak tűnik a bolgár nyelv tipológiai módosulásainak illusztrálására. A mai bolgár nyelv névszórendszerének elemzéséhez a fenti sorrendben alkalmazom a paraméterek alapján kirajzolódó rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságokat[30].

a) A mai bolgárban 'szám' kategóriakomplexum van 'egyes szám' és 'többes szám' kategóriákkal. Az 'eset' mint kategóriakomplexum már nem létezik.[31] Egyetlen kivételként a végartikulust tartalmazó hímnemű, határozott névszók említhetők meg. A rövid végartikulusos formák egy általános vagy függő esetet fejeznek ki, amely szemben áll a teljes végartikulusos formák által megjelenített alanyesettel: *града – градът*. Az ilyen egyedi morfológiai jegyek azonban nem válhatnak (rendszer)meghatározóvá, és általában kivesznek. Ezért nem meglepő, hogy a mai beszélt nyelvben a *града – градът* típusú oppozíció mind jelentéktelenebb szerepet játszik. Ugyanakkor az egyes, illetve többes számú alakok oppozíciója szilárdan tartja magát.

b) A többes szám jelölésére használt végződések a mássalhangzóra végződő hím- és nőnemű főnevek esetében a szótári alakhoz (basic-form) járulnak, míg a többi főnév esetében a tőhöz. A határozott végartikulus mindig a szótári alakhoz kapcsolódik.

c) Az esetekkel együtt a különböző kategóriák kombinált jelölése is eltűnik. Csak a hímnemű, rövid végartikulusos formák fejeznek ki két kategóriát (függő eset és egyes szám) egy végződés segítségével.

d) Nincsenek szinkretizmusok, mivel az esetformák már nem állíthatók szembe egymással. Az egyetlen kivételt itt is a hímnemű, rövid végartikulussal előforduló névszók jelentik.

e) A fő grammatikai marker a végződés (szuffixum) marad, amelyet – legalább is az irodalmi nyelvben és a dialektusok egy részében – kísérhet sajátos magánhangzó-váltakozás (*Umlaut*, pl. *бряг – брегове*; *сянка – сенки*).

f) Az eset mint kategóriakomplexum hiánya miatt a névszói rendszerben nincsenek ragozási osztályok (típusok). A többes szám kategóriájának a kifejezésére

[29] Lásd Wurzel 1989: 75. Hasonló terminust (системообразуващи свойства – 'rendszeralkotó tulajdonságok') használ G. Gerdzsikov is (Герджиков 1983: 49).

[30] Az óbolgár nyelv példákkal alátámasztott tipológiai elemzéséhez lásd Балаж 2004.

[31] A történeti folyamatok részleteihez lásd Дуриданов 1983.

ugyanakkor számos különböző végződésmorféma használatos, ami a TM egy fontos rendszerfüggetlen elvével, a *szerkezeti ikonicitással* (vagy *diagrammaticitással*) magyarázható (vö. Балаж 2003: 47-9).

Ha a mai bolgár nyelv itt felsorolt rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságait egybevetjük az óbolgár nyelv (itt nem tárgyalt) tulajdonságaival, gyakorlatilag minden paraméter vonatkozásában jelentős különbségeket fedezhetünk fel. Vajon jelentheti-e ez azt, hogy a bolgár névszók rendszere megváltoztatta régi tipológiai arculatát, és teljesen analitikussá (izolálóvá) vált? A kérdésre a következők miatt nem lehet igennel felelni:

I. Megőrződtek az olyan fúziós jegyek, mint 1) a nyelvtani nem és a kötelező egyeztetés (nem csak a névszóknál), 2) a többes szám kifejezésére szolgáló végződések sokfélesége, 3) a megszólító forma (vokatívusz), 4) a *радост – радостта*, *юнак – юнаци* vagy *бог – боже* típusú fúziók, 5) az Umlaut fent említett esetei, 6) a nullvégződés váltakozása az *-и* [i] flexióval egyes hímnemű melléknevek egyes számú alakjaiban (pl. *скъп – скъпи*)[32].

II. Az esetek eltűnésével a névszói rendszerben új, agglutinatív vonások jelennek meg, amelyek szintén szintetikus eszközök. 1) Egyes nyelvészek ezek közé sorolják például a határozott végartikulust[33]. Skalička ezt egyenesen agglutinatív szuffixumnak tartja, míg Gerdzsikov „félagglutinatív formáns”-nak. 2) A szóképzésben számos agglutinatív módszer és marker található. 3) A *по-* és *най-* partikulák a melléknevek fokozásának lényegében kizárólagos eszközei, amelyek a mellékneveken kívül főnevekkel, sőt igékkel is előfordulhatnak[34]. 4) Maszlov meggyőzően mutatott rá, hogy a melléknevek (és participiumok) többes számú *-и* [i] végződése sztenderd és invariáns.[35]

A felsorolt tényezők nem teszik lehetővé, hogy a mai bolgár nyelv névszói rendszerét mint teljesen analitikus entitást jellemezzük. Mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy az lényegesen analitikusabb, mint az óbolgár volt[36].

A többi alrendszerben jóval kevesebb lényegi morfológiai változás történt, emiatt azok – legalább is részben – megőrizték az óbolgár korszakra jellemző szerkezeti tulajdonságokat. Elegendő itt olyan jelenségekre utalni, mint az esetrendszer egyes elemeinek megőrzése a névmási rendszerben, a fúzió, a kumuláció és a váltakozás a tőben és/vagy az affixumokban az igéknél, az aorisztosz és az imperfektum megtartása (eltérően a legtöbb szláv nyelvtől) stb. Kétségtelen, hogy az analitizmus egyes tipológiai jegyei ezekben az alrendszerekben is megjelennek (vö. Герджиков 1983, 1987), de a szintetizmusból az analitizmusba történő átmenetről itt egyáltalán nem lehet beszélni.

---

[32] Vö. Маслов 1986: 10-11.
[33] Vö. például Skalička 1979: 39-40, Герджиков 1987: 39-40.
[34] Маслов 1986: 12-13.
[35] Uo.
[36] Vö. Балаж 2012: 35.

Helyénvalónak tartom a fentiekkel kapcsolatban M. M. Guhman megállapítását idézni, aki szerint a flektáló típusra jellemző tulajdonságok eltűnésével kialakuló egyirányú tendenciák távolról sem vezetnek mindig a nyelvi rendszer egészének tipológiai transzformációjához. A bolgár nyelvvel kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy még a névszói rendszerben is megőrződnek a nyelvtani nemet és számot illető különbségek nemcsak a főnevek, hanem a melléknevek és a végartikulus esetében is, ami a régi ragozási tipológia megőrzésének a bizonyítéka (Гухман 1981: 143-4). Maszlov hasonló óvatossággal fogalmaz, K. Alekszova pedig – a bolgár és a francia igerendszer összehasonlítása apropóján – megállapítja, hogy az analitizmus irányába mutató fejlődés ellenére mindkét nyelv hű maradt a flektáló típus domináns grammatikai jegyeihez (Алексова 2011: 151). Az idézett vélemények kétségkívül megerősítik a fenti természetes morfológiai mikroelemzés következtetéseit, annál is inkább, mivel egymástól független, eltérő elméleti kiindulásokra épülő állításokról van szó.

Korábban már esett szó a bolgár és az angol nyelv tipológiai különbözőségéről, amellyel kapcsolatban Aronson – amellett, hogy kimutatott az angolban számos „balkanizmust" – hangsúlyozza, hogy az angol tipológiailag meglehetősen távol áll a BNyL nyelveitől (és így a bolgártól is) (Aronson 2007: 11-12). Ezt a szubjektívnak tűnő megállapítást két, a közelmúltban megjelent tanulmány is alátámasztja. Terjedelmi okok miatt itt csak a bennük megfogalmazott következtetéseket ismertetem.

M. Haspelmath – az ún. *sztenderd átlag-európai nyelvi liga* (Standard Average European, SAE) tipológiai tartalmának és határainak a meghatározásával kapcsolatban – tizenkét, főleg mondattani jelenség előfordulását vizsgálta az egyes európai nyelvekben (Haspelmath 2001). Ezek alapján a következő figyelemreméltó eredményeket kapta: az SAE központi magját a francia és a német nyelv képezi, tekintve, hogy az említett 12 paraméterből 9-9 található meg bennük, míg például az angolban csak 7, a bolgárban pedig (akárcsak a többi szláv nyelvben, valamint a balti nyelvekben és a magyarban) mindössze 5. Érdekes, sőt talán némileg váratlan is, hogy ugyanakkor a balkáni nyelvek közül az albánban 8, a románban és a görögben pedig 7 jegy található meg a 12-ből. Ez pedig azt jelenti, hogy a bolgár nyelv – a számos diakrón szerkezeti változás ellenére – tipológiailag még mindig sokkal közelebb áll a szláv nyelvekhez, mint a BNyL nyelveihez. Másrészt meglehetősen távol áll az angoltól is – összhangban Aronson említett véleményével.

Haspelmath SAE-koncepciójával kapcsolatban további pontosításokat tesz tanulmányában H. Tommola, aki szerint a kiválasztott 12 paraméter nem nevezhető éppen optimálisnak a kontrasztív kutatásokhoz (Tommola 2011). Tovább finomítja ezeket, és matematikai (statisztikai) eszközökkel, konkréten relációszámítással teszi kézzelfoghatóbbá az elsősorban a szláv és a finnugor nyelvekre összpontosító elemzését. A táblázatban közölt korrelációs értékekek (-1 és 1 között) alapján lényeges következtetésekre jut (Tommola 2011: 388): a) a rokon nyelvek közötti átlagos távolság jelentősen kisebb, mint más, nem rokon nyelvek vonatkozásában; b) a bolgár nyelv nemcsak a finnugor és a germán nyelvektől áll távol, hanem az orosztól is, hiszen a közöttük számított korreláció (0,41) alig nagyobb mint például

az észt és az orosz közötti (0,35) (Tommola 2011: 384). Másrészt a bolgár magas korrelációt mutat a többi szláv nyelvvel, különösen a macedónnal (0,87), a szerb-horváttal, szlovákkal, lengyellel, belorusszal (0,64) és a cseh nyelvvel (0,56). A bolgár és az angol között számított korreláció ugyanakkor mindössze 0,11, ami arra utal, hogy a két nyelv közötti tipológiai távolság csakugyan igen nagy.

A fenti tények és eredmények alapján a bolgár nyelvvel kapcsolatban megállapítható, hogy a sztereotip kijelentések gyakran dezorientálják a megismerési folyamatot azzal, hogy inkább alapulnak szubjektív megérzéseken és intuíciókon, mintsem objektív megfigyeléseken. Így a névszóragozási rendszer felbomlásának jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mondván, hogy a bolgár a „szintetikus" nyelvi típusból „analitikus", sőt „izoláló" lett. Azonban ha ez igaz lenne, sokkal magasabb tipológiai korrelációt kellene mutatnia az angollal. Természetesen nem szabad alábecsülni a morfológiai változások jelentőségét, amelyek egy-egy alrendszert érintettek, azonban ezek nem váltották ki az egész grammatikai rendszer típusának a megváltozását.

Nem kevésbé fontos a BNyL és a bolgár nyelv ebben elfoglalt helyének a kérdése. A fentebb bemutatott vizsgálatok világossá tették, hogy a balkáni nyelvek közötti kirívó különbségek, valamint egyes „balkanizmusok" jelenléte más európai nyelvekben egyértelműen azt sugallják, hogy a BNyL sokkal inkább földrajzi fogalom, mint tipológiai realitás. Vagyis a bolgár nyelv – a többi balkáni nyelvvel együtt – tipológiai szempontból egy nagyobb, európai nyelvi közösség (SAE) része, konkrét helyét pedig szubjektív preszuppozíciók helyett gondosan kiválasztott nyelvi paraméterek és pontosan kalkulált korrelációk segítségével lehet megállapítani.

IRODALOM

Aronson, H. J. 2007, *The Balkan Linguistic League, "Orientalism", and Linguistic Typology*. Ann Arbor – New York: Beech Stave Press.

Bittner, A. 1988, Is anything „more natural"? Considerations on establishing a hierarchy of naturalness principles (NP). *Linguistische Studien* (Series A: Arbeitsberichte) 188, 23-35.

Dressler, W. U. 1985, Typological aspects of natural morphology. *Acta Linguistica Academiæ Scientiarum Hungaricæ*, Tomus 35 (1-2), 51–70.

Dressler, W. U. – Mayerthaler, W. – Panagl, O. – Wurzel, W. U. (eds.) 1987, *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam: Benjamins.

Haspelmath, M. 2001, The European linguistic area: Standard Average European. In: M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, W. Raible (eds.): *Language Typology and Language Universals*. Vol. 2, 1492–1510.

Skalička, V. 1979, *Typologische Studien*. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.

Tommola, H. 2011, On Slavic and Finno-Ugric vs. Standard Average European. In: P. Kosta, Schürcks L. (eds.): *Formalization of Grammar in Slavic Languages. Potsdam Linguistic Investigations*. Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/ New York/Oxford/Wien: Peter Lang,

Wurzel, W. U. 1989, Inflectional Morphology and Naturalness. Dordrecht: Kluwer.

Алексова, К. 2011, Типологическите индекси – конкретен път за установяване на многообразието и единството между езиците (върху примери от български и

френски) В: *Многообразие в единството*, бр. 2: История и съвременност. София: Съюз на учените в България, 146–151.
Балаж, Г. Л. 2003, За някои въпроси на българската историческа морфология В: *Език и идентитет. Страници за българското себе/познание*. Велико Търново: Faber, 42-49.
Балаж, Г. Л. 2004, Системна конгруенция в българската диахронна морфология В: *Епископ-Константинови четения*. Том 9. Шумен, 9–16.
Балаж, Г. Л. 2012, Типологические аспекты исторической морфологии В: *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendős H. Tóth Imre tiszteletére*. Szeged: SzTE Szláv Intézet – JATEPress, 29–36.
Гаравалова, И. 2001, Типологически аспект на натуралната морфология с оглед на българския език. В: *Обучението по български език в началото на XXI в.* Смолян, http://georgesg.info/belb/personal/garavalova/Garavalova7.htm (15.10.2013)
Гаравалова, И. 2003, *Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система*. София: СЕМА РШ.
Герджиков, Г. 1983, Тенденцията към аналитизъм – определение, метод за измерване, причини, следствия. *Съпоставително езикознание*, № 5, 46-55.
Герджиков, Г. 1987, Неравномерният ход на развоя към аналитизъм в различните звена на системата и неговите причини В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади 2. История на българския език*. София: БАН, 32–41.
Гухман, М. М. 1981, *Историческая типология и проблема диахронических констант*. Москва: Наука.
Дуриданов, И. 1983, Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм В: *Христоматия по история на българския език*. София: Наука и изкуство, 259–272.
Маслов, Ю. С. 1986, К характеристике болгарского языка с точки зрения морфологической типологии В: *Вопросы языка и литературы народов балканских стран: Межвуз. сб. Отв. ред. А. В. Десницкая*. Ленинград: Издательство ЛГУ, 9-14.
Мирчев, К. 1978, *Историческа граматика на българския език*. Трето издание. София: Наука и изкуство.

ДВУКОРЕННИТЕ ПРИЛАГАТЕЛНИ В СЛУЖБИТЕ ЗА МЕСЕЦ СЕПТЕМВРИ В МИНЕЙ 49 (43) НА КРЪСТЬО ГРАМАТИК ОТ XVII ВЕК

Събина Вълчанова

The research object is the use of the adjectives composita in the 17th century Menaion for September of Krastyo Grammatik as one of the typical stylistic characteristics of the liturgical texts. In this context, the article discusses the syntax and word-formation common features and relations between adjectives and past passive participles, the morphemic structure and the combinatorics of them compared to the period of the Old Bulgarian language. The research traces the changes of some of their lexical, semantic and functional features and it presents conclusions in the menaion texts from the 17th century increases the frequency, as well as the combinatorics in the construction of the adjectives composita and the passive participles, the name groups prevail at the expense of personal verb forms that are highly reduced.

В богатата сбирка от стари ръкописи на Пловдивската библиотека „Ив. Вазов" под сигнатурен номер 49 (43) се съхранява служебен миней за месец септември, един от ръкописите, представящи Кукленската книжовна школа от XVII в., известна с изящността на калиграфията и миниатюрите си, с красотата и богатството на орнаментиката си. Но може би точно поради това минеят за септември на Кръстьо Граматик досега е бил обект на исторически и културологични изследвания главно със своите естетически качества. Ръкописът е от 1696 г. и според описа на Б. Цонев (Цонев 1920: 33) се състои от 234 листа, изписани с правилен полуустав, ресавски правопис. Датиран е по една маргинална бележка на последния лист, подписана от Кръстьо Граматик. Минеят като текст е едновременно твърде разнороден и твърде консервативен. С течение на векове тези богослужебни текстове са преписвани, редактирани и допълвани по различни пътища от различни източници. Това създава множество затруднения пред езиковедския анализ. От друга страна, в областта на словообразуването съществува разлика между производност на синхронно и на диахронно равнище. При диахронното словообразуване в един затворен и разнороден текст много често са налице трудности при установяването на производността и посоката на мотивация. Поради това диахронната лингвистика често предпочита морфемния пред словообразувателния анализ, в резултат на което изводите от диахронния и синхронния анализ понякога могат да покажат съществени различия.

На фона на засиления интерес в диахронното словообразуване най-вече към съществителните, по традиция в минейните текстове се наблюдава интензивна употреба на прилагателни имена.

Като словообразувателна структура сложните прилагателни притежават втора, независима основа, мотивирана най-общо от съществителни, прилагателни и причастия.

1. С независима основа, мотивирана от **съществително име:** – с безсуфиксно образуване (само в звателна форма), образувани по модел на именното склонение о-осн. за м. р. мл҃ад҃е от стб. милосрьдъ, бг҃огла́се от (бг҃огла́сный); – със суфикс -нв- зло҆глаголи҃вые (възможно е и извеждане от глаголати); – със суфикс -тел- от същ. имена от глаголен корен свѣ́тода́тел҆наа; – със суфикси -ьств-ын- от същ. имена с глаголен корен бл҃годар҆ств҃ию (възможно е и извеждане от даръ); – със суфикс -ын- кра́е҆оу҆глыныѝ, бл҃гопрѣмѣ́н҆наго от прѣмѣна (възможно е и извеждане от прѣмѣ́нити), само҆власть҃нь, само҆бра́тные, неи҆ск҃собра́чна҃, самово́лнаа, е҆ди́но҆д҃шна҃ самогла́сень (тук омонимията на двата словообразователни форманта прави възможно извеждането с изяснена ерова гласна в -ын- и с причастен суфикс -ен- от гласнтн); – със суфикс -ын- от съществителни със стари непродуктивни суфикси: бл҃гоо҆у҆тро́бнь от жтроба с непроизводен суф. *-*b*- < *-*b*-.

2. С независима основа, мотивирана от **прилагателно име:** – с безсуфиксно образуване въсѐ гр҃ьдаго от гръдъ (и от гръдитн); – със стари непродуктивни суфикси, които са се слели с корена и са загубили словообразователното си значение с -бг҃ома́дръ (инд.-евр. непроизводен суфикс -*r*-); – със суфикс -ын- от отглаголно прилагателно: зако́нопрѣст҃пный, въсѐ хва́лне, бл҃гоо҆у҆го́д҆нь, бл҃гово́ннаа (единствено липсата на гласна в наставката, наследник на слаба ерова позиция тук предлага класифицирането му като словообразувателен формант за прилагателни с мотивираща глаголна основа, а не като мин. страд. причастия със суфикс -ен-), досто҆дни́в҆нь (тук е възможно извеждане от прил. днвьн, същ. днво, но при проследяване комбинативността на зависимата основа в досто҆хва́лне, досто҆бл҃же́нне, досто́и҃но помина́емый откриваме „предпочитанието” ѝ към отглаголни или причастни основи), бл҃тны от глаголен корен дати с инд. евр. суф. *-*ti-s*> *-*ti*-> *- *t*-; – със суфикс -ын- от мин. страд. прич. на -ен-: досто҆бл҃же́нне от блажен-ын-ъ; – със суфикс -ав-ын- от глаголна основа росо҆да́внаа от дати, развита по стбароб. модел с -ов-ын- грѣховынъ, -ев-ын- плачевынъ; със суфикс -ат- трѝ҃ бога́тїе, въсѐ бога́таа.

3. С независима основа, мотивирана от **страдателни причастия**: – с основа, мотивирана от *мин. страд. причастие I* бг҃оо҆у҆кра́шен҄ныи от о҆у҆кра́шен-ын-ъ; – с основа, мотивирана от *сег. страд. причастие* бг҃овъмѣ́стнмаа.

Богослужебните текстове поднасят свои специфични проблеми. Липсата на яснота при предикативните центрове в текста на минея води до размиването на границата между прилагателни и наречия, между сложната дума и словосъчетанието – мно́го пѣ́тью сла́вѧ. Тъй като двукоренните наречия са мотивирани от прилагателни и от страдателни причастия в адективна функция, в настоящото изследване те са разгледани заедно с прилагателните композита. Не са включени единствено някои причастия, които са регистрирани в чиста приказуемна позиция. Поради същия функционално-семантичен принцип не са обхванати и формите на минало деятелно причастие II в предикативна позиция с форми на глагола бъıти.

Ако задълбочим морфологичния анализ за сметка на словообразувателния, в много голям процент от случаите във втората част на двукоренните прилагателни можем да отделим корен на глагол. В някои случаи той е развит до отглаголни съществителни, като това е словообразувателният модел и за доста от съществителните композита, в други – до причастия (най-често страдателни), голяма част от които са функционално идентични с прилагателните имена. Малък брой са прилагателните с втори корен от съществително име, които произвеждат най-вече съществителни и прилагателни имена. Това „предпочитане" на глаголен корен в независимата основа се е превърнало в продуктивен словообразувателен модел при прилагателните композита, като достига до 193 от общо 203 открити лексеми в изследваните текстове. Дискусионни остават случаите на някои непроизводни глаголни основи, каквито са миналите основи на глаголите от първо и трето старобългарско спрежение, чийто корен съвпада с този на съществителните например пек-, чет- и др. Допълнителен проблем създава близостта между суфиксите, произвеждащи прилагателни имена -ын- и по-голямата част от миналите страдателни причастия -ен- (-ѥн-) с тяхното по-късно изравняване поради развитието на еровите гласни в българския език. Например в бг҃ово́рные вторият корен е с възможно извеждане освен от врати [сѧ], борѭ и от отглаголното същ. вореные. Липсата на гласна след сонора *р* в корена в бг҃ово́рные подсказва стар суфикс -ын- за прилагателни имена, който насочва към словообразувателен модел с мотивиращата основа от корен вор-, а не от съществителното име. Още повече – в старобългарския единствената непроизводна форма с този корен е глаголът врати, борѭ, като в Старобългарския академичен речник (нататък САР), както и в многотомния Старобългарски

речник на Чешката академия на науките (нататък СРЧ) не присъства нито самостоятелно прилагателно име, нито минало страдателно причастие от врати, вор҄ѫ,... В своята граматика „Старославянский язык" Хабургаев също посочва причастието воренъ (със значение *побо́ротый* – преборен, победен) от праславянски *bŏr-ti като пример за образуване на миналите страдателни причастия в езика (Хабургаев 1974: 304). При прилагателни като жи́водра́рно (дре́во) втората основа обикновено е извеждана от прилагателно, но ако разгледаме и други двукоренни сложения: жи́воно́сьнь, жи́вотво́рецїй, с по-голямо основание могат да бъдат мотивирани от *животоносен* и *живототворящ* с първа съставка съществително, околкото с нречие и глагол (*живо нося* и *живо творя*). И ако при жи́водра́рно е възможно и тълкуване *жив дар*, то определяемото съществително дре́во ограничава контекстово извеждането на прилагателното от комбинацията със съществително *живот* и втора съставка, мотивирана от глаголна основа.

Първата основа на прилагателните композити, в повече от половината случаи, е мотивирана от наречия. Относително често срещана е първа основа от числителни имена е҆дино́жи́тел҆наа, трьи҆а́н҆ное, които също могат да бъдат сложни лексикални образувания и така образуват изключително редките трикоренни прилагателни четво́родесе́тосве́тлъй. В редки случаи зависимата основа може да бъде мотивирана от прилагателни имена тъ́зои҃менни́тъ (от тъзынъ след контрахиране), както и от съществителни живо (от животъ). Степен на повтаряемост и честота на употреба на първата съставка от двукоренните прилагателни произтича до голяма степен от тяхната степен на комбинативност. Някои се свързват само с една или две главни (втори) основи напр... великодоу҆шынъ в старобългарски, най-висока честота на употреба бого- 23, благо- 21, добро-15, и҃но- 7, ново- 6, све́то- 0. Най-често кобминирана в нашия лексикален корпус от сложни прилагателни е бого- в 21 комбинации, въсе-` в 19, благо- в 17, мнѡ́го- 8 и т.н., а най-рядко дъше- 1, лъже- 1, но́во- 1, добро- 0.

Немалка част от композитите са калки от гръцки и са наследство от старобългарски, но сред лексиката от XVII в. на Миней 49 (43) се откриват и двукоренни сложения **без старобългарско съответствие**. Те не са включени в старобългарските речници, но напълно закономерно са засвидетелствани в „Полный церковно-славянский словарь" на протоиерей Г. Дьяченко от 1900 г. (нататък ПЦСС). В службата за 10 септември зв҆ро́о҆бра́зые (мѵчи́тели) представя образец на безсуфиксно образуване на прилагателни от мотивираща основа на

съществително име, какъвто не откриваме в САР при прилагателното образъ. Формата достоѹчюдна не е регистрирана сред старобългарската лексика, но тук по-интересна е първата част, която е съкратен вариант на достоино и като зависима основа в съкратения си вид е с почти нулева употреба в старобългарските лексикографски корпуси, с единствено проявление – достославъ (достоен за похвала) в СРЧ. Не са регистрирани сред старобългарската лексика и въсѣщѣдрого (11 септ.), мнѡгосвѣтлою (9 септ.), новодѣлана (12 септ.). Обогатяване на словообразувателната комбинаторика при композитата в сравнение със старобългарския период, за който не са характерни двукоренни думи с първа съставка от корен кръст-, представя крⷭтообразнымн (14 септ.). Особеност при употребата бележи и прилагателното в съчетанието рокотворенною скѵ̈нїю (13 септ.). Тук грешката на неизвестния преписвач, при която гласната *о* в първия корен, изписана под остро ударение, е заменила църковнославянското ѹ от староб. корен рѫк-, е повече от логична, тъй като мотивиращата първа основа от староб. рок-ъ е със значение: *определено време, срок; повеля, закон* и рокотворенная скѵ̈нїа би могъл да бъде създаденият според божията повеля първи негов храм. Грешки в изписването се срещат и при много от случаите на комбинации с втора съставка от староб. корен част-, в който е заменян с чьст-. Допълнително затруднение създава и традицията дериватите от корена чьст- да се изписват съкратено. Най-често това са сложения с първа съставка числително име: трⷪ чⷱтнын, четворочⷱтномѹ (крⷱтѹ) и др.

Някои двукоренни прилагателни в септемврийския миней на Кръстьо Граматик не са регистрирани и сред църковнославянската лексика. Това означава, че не присъстват както в излязлото през 1997 г. фототипно издание на Миней за месец септември на типографията на Киевско-печерската лавра от 1893 г., така и в ПЦСС – един от най-пълните към този момент лексикографски корпуси в областта на църковнославянска лексика. Например в службата за 10 септември се появява в употреба с определяемо съществително мнѡгокѫзнынаго (врѧга) като калка на πολυ-μήχανος – *изобретателен, находчив, многохитър*. За разлика от староб. прилагателно ꙁълокъꙁнынъ, засвидетелствано и в текста на минея в службата за 13 септ. като ꙁлⷪкѫꙁынꙑ (врѧгъ), сложното прилагателно мнѡгокѫꙁнынъ не е регистрирано в ПЦСС, където стои по-късната форма

многокова́рственный. Същото се отнася и за жи́вода́рно (дре́во г҃вн) и мнẃгоцѣ́нѝнаго (ка́менїа) съответно от службите за 13 и 14 септември.

Промяната в структурата при образуването на сложните прилагателни води и до промяна във функционално-семантичните им проявления. Добавяйки още една (подчинена) основа, качествените прилагателни могат да се превърнат в относителни, към които богослужебните текстове, в това число и тези на минея, имат предпочитание. Така от качествените прилаг. свѣтлъ, моудръ, чы́стнъ се получават относителните трѝ свѣ́тлаа (свѣ́ща), бг҃омы́дрїй, въсемы́драго, въсѐ чы́стна́а (сла́ва) и др.

В минейните текстове вокативът е изключително често използван. Това придава на всяка служба формата на особен разговор. Обръщенията изграждат специфична образност, като често съществителните от типа nomina attributiva са разширявани с прилагателни имена. Много от тях, доразвивайки традицията на византийската химнична поезия, на свой ред са разширени дукоренни сложения. Друга част от прилагателните намираме като субстантивирани – въса́кь за́конопрѣстѫ́пный – също характерна употреба за литургичните текстове. Най-често субстантивността се проявява при формите на вокатива: бг҃оно́сные (към мъч. Минодора, Митродора и Нимфодора), въсѝ лю́бодв҃ы́стьвнїй, (оу҆крѣпѝ) на̀ д҃шетлѣ́нѝные ́и т.н. Все в стилистиката на жанра сложните прилагателни много активно образуват и разширени сравнения: бг҃ода́нынь пло́дь (за препод. Теодора), мнẃгосвѣ́тлвю свѣ́щ҃в бц҃в (за св. Ана), ѣко мнẃгосвѣ́лое сл҃нце (за св. мъч. Автоном) и др.

Когато прилагателните придружават съществителни нарицателни най-често замяната им става без да се излиза от полето на синонимността: нерꙁкотво́ренѝный кр҃овь (10 септ.), нерꙁкотво́рен хра́мь (13 септ.); жнвоно́снаго ре́бра, наред с жнвоно́сный кр҃те (и двете в службата за 13 септ.). Комбинациите с едно и също определяемо съществително водят до създаването на контекстова синонимия, подкрепена и от характерната при двукоренните прилагателни синонимна употреба на вторите съставки: жнвоно́сный кр҃те срещу жи́вотво́рецїї кр҃ть (13 септ.).

Във функционален план старобългарското причастие е достигнало до пълна адективация при участието си като втора, независима, основа в двукоренните прилагателни, въпреки че е било предпочитано точно заради глаголната си основа в подчинителните синтактично-смислови отношения, които най-често ги изграждат (подложна, допълнителна, обстоятелствена, атрибутивна връзка).

В състава на сложните прилагателни са се развили деривати от страдателни причастия, които не са запазени в самостоятелна и непрефигирана употреба: да́внаа от дати в росъда́внаа, но́снмъ от носити в плодъно́снмо, бо́рные от брати в бгобо́рные и др.

От VIII в. насам, когато в края на иконоборчеството Теодор Студит приема, че божествената същност на Исус е неописуема, образите в минейните текстове търпят развитие и се изграждат с все повече относителни прилагателни, все по-често образувани от двукоренни формации. За сравнение в четенията от Стария завет в службата за 13 септември, посветена на мъч. Корнилий и празненство на честния кръст (листове 79а – 80а), в откъс, представляващ корпус от 234 пълнозначни думи, се среща само едно сложно прилагателно, а общият брой на композитата е 4. В същата служба, в непосредствено следващия непаримеен откъс от същия обем думи броят на сложните прилагателни е 5 от общо 13 двукоренни лексеми. Тъканта на богослужебните текстове се изгражда не толкова върху фабулността и предикативността, а посредством рисуването на образи. Не движението, а тяхното подреждане и съпоставяне най-вече занимава авторите на литургичните текстове и иконописците. В службите на минея нараства както честотата, така и комбинаториката при изграждането на двукоренните лексеми. В текстовете преобладават именните групи, личните глаголни форми са силно редуцирани, а много от причастията се адективират, като голяма част от деятелните причастия губят своята, характерна през старобългарския период на езика, предикативна функция.

ЛИТЕРАТУРА

Дьяченко, Г. (съст.) 1993, *Полный церковнославянский словарь*. Москва: Моск. патриархат, (Репринт. изд. 1900 г.).

Дуриданов, Ив. (ред.) 1993, *Граматика на старобългарския език – фонетика, морфология, синтаксис*. София: БАН.

Иванова-Мирчева, Д. (отг. ред.) 1999, 2009, *Старобългарски речник*. Т. I, II. София: Валентин Траянов.

Хабургаев, Г. 1974, *Старославянский язык*. Москва: Просвещение.

Христов, И. (съст.) 1999, *Старобългарски академичен речник*. I-II. София: „Валентин Траянов“.

Цейтлин, Р. – Вечерка, Р. – Благова, Э. (ред.) 1994, *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*. Москва: Русский язык.
Цонев, Б. 1920**,** *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. София.
Kurz, J. 1959–1997, *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Praha: Academia.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ВЪЗМОЖНОСТИ НА БЪЛГАРИСТИКАТА ПРИ СЪПОСТАВИТЕЛЕН АСПЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Добрина Даскалова

In the present article the contrastive aspect of research capabilities are examined and commented on through analysis of the formal, semantic and functional characteristics of phraseological units. The interest in them has been aroused by their specific character in expression aspect and contents aspect, respectively by the discussions existing in linguistic literature, which are unable to find unambiguous solution in one separate language frames. The research does not offer concrete analysis. Its aim is to outline the direction, to specify the tasks and pose the problems, which can be solved at the contrastive aspect of evaluation, respectively to mark the limits and the fundamental parameters of the study.

Възможностите на съпоставителния аспект за изследване в настоящата работа се коментират във връзка със съществуващите в езиковедската литература дискусии за формалните, семантичните и функционалните характеристики на някои видове фразеологични единици, които не могат да намерят еднозначна оценка при представянето им в рамките на отделен език. Интересът към тези единици е провокиран от спецификата им в план на изразяване и в план на съдържание. Наложително е да се потърсят изходни позиции, които доказват обективността на критерии, приложими към анализа на по-богат като параметри и зависимости, респективно по-разнообразен като конкретни факти езиков материал, осигурен от различни езици (всеки от тях със свои типологични особености). Съпоставителното разглеждане осигурява предпоставки за използване на усложнена методология за проучване, която дава възможност за прилагане на многоаспектни изследователски подходи. Създават се условия за постигане на интересни резултати, обусловени от идентичността на процесите и от универсалността на моделите при задължителната семантична трансформация на словосъчетанията.

Изследването не предлага конкретен анализ. Неговата цел е да очертае посоката, да конкретизира някои от основните задачи и да постави въпросите, които могат да бъдат решени при съпоставителния аспект на оценка, съответно да маркира границите и основните параметри на подобен тип проучване. При такъв подход спецификата в семантиката и в поведението на отделните видове фразеологични единици се обяснява чрез речевата практика на носителите на различни езици, както и чрез тяхната идентична реакция при търсенето на образи и модели за експресивна номинация на извънезиковата реалност. Идентичността на логическите операции и на отделните етапи при изграждането на конкретното фразеологично словосъчетание се наблюдават върху по-

широка изходна база. Сравнението на фактите от две или повече езикови системи позволява да бъдат установени и обяснени съществените за такова проучване универсалии. Осигуряват се предпоставки за наблюдение на изоморфни характеристики, за анализ на паралелни зависимости и тенденции, за оценка на тъждествени семантични процеси, а също така за представяне и оценка на сходни речеви реализации на фраземите. По този начин се проследяват особености, които са резултат от общи когнитивни и емотивни фактори, използвани при езиковото моделиране и представяне на действителността. Създават се условия и база за многостранно разглеждане на дискусионни въпроси, чието решение изисква комплексен подход и многостранен анализ, за да се постигне обективен и безспорен резултат.

1. Фразеологичните единици провокират интереса и са предизвикателство за изследване в съпоставителен план, защото техните функционални характеристики, а също особеностите им в план на съдържание и в план на изразяване се определят както от зависимостите в конкретната езикова система, така и от универсални процеси, изразени в предпочитания към едни и същи концепти като мотивираща база за изграждането им, съответно използване на еднотипни в същността си метафори (по-рядко метонимии) и аналогични като процес, последователност и резултати семантични трансформации. Създаването на тези единици в много голяма степен е обусловено от своеобразното възприятие на света през призмата на националната култура (вж. Антонякова 2006: 11), но при тяхното формиране влияние оказват и някои общовалидни фактори – преди всичко сходството в асоциациите при преосмисляне на изходния образ, а също така аналогията в начина, по който се осигурява връзката и степента на споеност между отделните елементи на словосъчетанието, за да се получи неразложимо формално и семантично единство.

Фразеологичните единици се създават не за да назовават, т.е. да служат за основна номинация на предмети, явления и т.н., а за да изразят преди всичко оценка, отношение към нещо, което вече има свое название, свой номинант. Причините и основанията за тяхната експресивност се откриват в оценъчни реакции, съображения и измерения, които имат общочовешки характер. Тази експресивност е резултат от двуплановостта във възприемането им – в осъзнаването едновременно на вътрешната форма, т.е. на значението на образа, който е в основата на създаването им, и на значението на самата фразема.

Вниманието при съпоставителния анализ на фразеологичните единици трябва да се насочи преди всичко към възможностите за успоредно разглеждане на общите зависимости в сравняваните езици. Такъв аспект на изследване позволява да се установят конкретните параметри на очертаните езикови универсалии, както и да се разкрие значителната роля на комуникативната компетентност на говорещия и на лингвокултурологическите предпоставки, свързани с изграждането и използването на конкретната фразеологична система. При подобен подход съществена е речевата проява на нейните единици, защото но-

си информация както за съотносимостта на семантичната структура и условията за реализация на отделните фраземи в речта, така и за техните граници, съответно за задължителните и за факултативните елементи при формирането им. Когато се изследват две генетически свързани системи, чрез практиката в речта може да се установи също спецификата на мотивиращата и на деривационната база на фразеологичните единици, както и да се провери дали съответната група е еднородна с оглед на тези свои характеристики. **Мотивиращата база** е „значението, което подлежи на материализация във фразеологичните единици. Това значение има вербален израз и обикновено е оформено във вид на дума или съчетание от думи" (Гвоздарев 1977: 43). Под **деривационна база** „се разбира езиковият или речевият материал, с помощта на който се материализира мотивиращата база" (Гвоздарев 1977: 43).

2. Възможностите на съпоставителния аспект при анализа и оценката на фразеологични единици от различни езикови системи могат да се проверят и докажат като конкретни резултати в различни аспекти.

2.1. Такъв тип изследване позволява да се изведат и коментират някои от дискусионните въпроси във фразеологията, свързани с установяване на езиковите универсалии при семантичната трансформация на една и съща мотивираща база, както и с определяне на специфичните процеси, проявени в отделните езици, съответно с представяне на техните типологични особености като деривационна база. В случая актуална е ролята на когнитивната лингвистика, която поставя акцентите върху някои по-общи понятийни категории, свързани с познавателната дейност на човека. При такъв подход явленията и зависимостите във фразеологичната система се осмислят като отражение на скиртите зад тях ментални процеси, съответно като отражение на съществуващата картина на света в езиковото съзнание на един или друг етнос. Концептуалните анализи и подходи в когнитивната лингвистика се основават на база данни, която съдържа различен тип знания: езикови – знания за езика и за неговата употреба; извънезикови – общи знания за света и знания за контекста (вж. Герасимов, Петров 1988: 7). Посредством съпоставителния аспект на изследване може да се установи принципно кой от тези два типа знания е доминиращ за изграждането на фразеологичното словосъчетание като неразложимо единство, както и да се определят общовалидните процеси, свързани с начина на възприемане и оценяване на извънезиковата реалност независимо от особеностите на конкретната езикова система. Могат да се установят също някои типологични характеристики на сравняваните езици, проявени с оглед на наблюдаваните зависимости, и да се проследи логиката, съответно последователността в етапите, свързани с преосмисляне на изходния образ. За отправна точка при описанието на концептите, използвани като мотивираща база, трябва да се имат предвид техният буквален смисъл, вярванията, суеверните представи, обичаите и традициите, които в единството си изграждат основата, свързана с тълкуването им. Резултатите, получени при такова съпоставително из-

следване, са интересни и информативни за типа мислене, обусловен от манталитета и културата на даден етнос, а също за еднаквите възможности при внушаване на образи от извънезиковата реалност.

2.2. Съпоставителният аспект на изследване може да даде съществена информация при решаването на спора за границите на фразеологичните единици. Анализът в случая изисква сравнение между факти от различни езици и се основава на особеностите в речевата реализация на еднотипни като структура (формална и семантична) и като поведение фраземи. Установяват се идентични връзки и отношения на изреченско равнище, респективно значими разлики и върху такава основа се създават предпоставки за цялостна обективна проверка на съществуващите в съвременното езикознание теоретични постановки, отнасящи се до този проблем. Едновременно с това се осигуряват повече и по-сигурни доказателства за еднозначно решение на някои от дискусионните въпроси във фразеологията. Един от съществените спорове в случая предполага наблюдение на много и различни конкретни реализации в границите на изречението, за да бъдат разграничени мотивирано и обективно собствените конструктивни елементи на фразеологичната единица от елементите на контекста. Тук основанията за съществуващите дискусии могат да се проверят посредством общите моменти в реакцията и в речевото поведение на носителите на различни езици, а също чрез установяване на изреченски модели и на синтактични зависимости, чиято проява в тъждествени комуникативни условия е резултат от едни и същи съображения. Трудна е задачата, свързана с осъзнаване на разликата между външните елементи, проникнали в материалния състав на дадени фразеологични единици при употребата им в речта, и близки на пръв поглед до тях елементи, които всъщност са част от самата структура на тези единици. В първия случай при определени речеви ситуации във формалната структура на дадена фразема (от типа *взех си беля на главата*) може да проникне атрибутивен елемент (*взех си **голяма** беля на главата*), който има само уточняваща, конкретизираща функция и е с характеристиките на самостоятелна дума от езиковия контекст. Този елемент остава вън от границите на фразеологичната единица. Различна е реализацията и характеристиката на атрибутивния елемент в случаи като *правя **мили** очи някому* – тук той е част от материалния състав на самото словосъчетание. В случая сравнението между проявата на единици от различни езикови системи позволява да се провери дали има идентични зависимости, свързани с изграждане на изреченски конструкции, в чийто контекст съответните фраземи се включват по един и същи начин. Установяването на общи зависимости при речевата реализация на фразеологичните единици, както и на аналогични връзки със структурните елементи на изречението дава възможност да се провери логиката и обективността на съществуващите теоретични постановки, както и да се потърсят възможности за проверка на тяхната достоверност, за уточняването и прецизирането им върху по-богат и разнообразен изходен материал.

Въпросът за границите на фразеологичните единици се проявява като съществен основно при фраземите с отворена синтактична структура: ***вадя душата някому, аз*** (***ти, той, Иван***) *вади душата* – отворена по отношение на подлога; ***държа в шах някого, измервам с очи някого, турям рога някому*** – отворени по отношение на допълнението (пряко и непряко); ***пара играе някъде*** – отворена по отношение на обстоятелственото пояснение; ***вземам ума на някого*** – отворена по отношение на определението (съгласувано или несъгласувано). Различен от посочените реализации е случаят с фраземи от типа ***държи ми влага***. Тук ***ми*** е дателен падеж на личното местоимение ***аз***, включва се в границите на съответната фразеологична единица и видоизменя нейната граматическа форма (в такава позиция могат да попаднат и кратките дателни форми за другите лица и числа – ***ти***, ***му***, ***ни***, ***ви***, ***им***). Нужно е добре да се мотивира и обективно да се обясни и защити с примери от сравняваните езици диференциацията на фразеологичните единици от двата типа.

Дискусии, отнасящи се до въпроса за границите на фразеологичните единици, могат да възникнат и във връзка с тяхната ***лексическа съчетаемост*** при речевата им проява. Като пример и база за разсъждения в случая могат да се посочат предложно-именни съчетания от типа ***<чак> до гроб*** (това са т. нар. **минимални** или **едновърхови** фразеологични единици). Съчетанието се актуализира като фразема при връзката с глаголи от едно и също семантично поле. Посредством общия компонент в семантиката си тези глаголи могат да мотивират фразеологичното значение на конкретното предложно-именно съчетание по един и същи начин и с еднакъв краен резултат (срв **обичам, любя, мразя, ненавиждам ...** ***до гроб = до края на живота си***), защото са съотносими в план на съдържание чрез инвариантната характеристика на парадигмата (вж. Даскалова 2004: 74-88). Сравнително рядко предложното съчетание може да се реализира като фразема чрез свързване с единици от две семантични полета (от типа **обичам / гоня, преследвам** ***до гроб***). Пространството на съответното поле може да бъде сегментирано чрез изграждането на синонимни (по-рядко антонимни) семантични парадигматични редове (срв. **обичам, любя, харесвам, уважавам, почитам** ***до гроб*****; обичам / мразя** ***до гроб***). Във всички случаи на замяна конкретната предложно-именна фразеологична единица запазва смисловото си съдържание, получено при трансформация посредством непроменящото се типово значение на думата-актуализатор. Индивидуалното лексикално значение на тази дума може само да нюансира в определени граници семантиката на целия словесен комплекс (промените не могат да се разглеждат като вариативност на предложно-именните фраземи, защото съпровождащият елемент не се включва в границите им). Има още едно доказателство за спецификата на минималните фразеологични единици, свързано с тяхната конкретна реализация – речниковите антоними актуализират значението на предложното съчетание с еднакъв резултат в план на съдържание (срв. **лягам / ставам** ***с кокошките = много рано*****; продавам / купувам** ***на зелено = предварително, преди да е дошло времето за нещо***).

За пръв път в теорията на фразеологията на тази група фразеологични единици обръща внимание Н. Амосова. В монографията си „Основы английской фразеологии" (1963) тя отбелязва, че има фраземи, функциониращи в речта, свързани само със строго определена дума („екзоелемент", т.е. външен елемент), която запазва своето лексикално значение и е единственият необходим елемент за реализация на значението на тази фразема. Основните различия при представянето и оценката на такъв тип фразеологични единици се свързват с характеристиките на съпровождащия елемент, който според повечето изследователи не се включва в тяхната формална и семантична структура (вж. Молотков, 1977; Ройзензон 1973; Ничева, Чолакова, Спасова-Михайлова 1974: 26; Mlacek 1984: 77; Koškova 1998:13). При такава оценка със статут на фразема се признава само „фразеологизираният елемент, който при свързване с глагол или прилагателно име изпълнява функцията на наречие" (Koškova 1998: 13). Авторките на двутомния фразеологичен речник на българския език теоретично споделят тази позиция, но не я прилагат последователно в практиката си. Според тях взаимнозаменящите се лексикални единици в семантичен и във функционален аспект остават извън границите на фразеологичната единица, имат поведението на самостоятелни структурни елементи на контекста, чрез които се обуславя „лексикално свързаното значение" на този вид фраземи (Ничева, Чолакова, Спасова-Михайлова 1974: 26). В българската езиковедска литература В. Кювлиева мотивира и друга позиция (вж. Кювлиева 1986), като включва думите, които са задължителни за реализацията на единиците от разглеждания тип, в техните граници. Според нея при съществуващите в езиковедската литература оценки се подценява и нарушава задължителното единство между форма и съдържание, съответно неразложимостта на фразеологичната единица. Като неделима част от фразеологизма съпровождащият елемент „е строго определен, фиксиран и не подлежи на свободна замяна, защото е в тясно функционално взаимодействие с останалите компоненти, които се преосмислят" (Кювлиева 1986: 13).

3. Очертаните посоки и представените аспекти на анализ при съпоставителното разглеждане на фразеологичните единици дават основания за следните обобщения.

3.1. Общата мотивационна база, която се използва при създаването на еднотипни като съдържание и поведение фразеологични единици от различни езикови системи, деривационните процеси и спецификата в реализацията на тези единици като експресивно маркирани номинации създават предпоставки за установяване на съществени за фразеологията езикови универсалии. Посредством тези универсалии могат да се изведат и коментират характеристики и зависимости, които в рамките на един отделен език не дават достатъчно основания за цялостно представяне и решение на дискусионните въпроси.

3.2. Особеностите във формата, съдържанието, функцията и речевата реализация на фразеологичните единици доказват, че многостранен и пълен анализ може да се направи тогава, когато се отчитат всички общи измерения на

когнитивните и емотивните съображения, които са съществени за формирането на тези единици, съответно когато се имат предвид идентичните асоциации, свързани с метафоричната образност и със задължителната семантична трансформация.

3.3. Споровете при оценката на фразеологичните словосъчетания могат да бъдат решени чрез непосредствената реакция на носителите на сравняваните езици при решаването на анкета, която включва въпроси, отнасящи се до съществуващите в езиковедската литература дискусии (за конкретните резултати от подобна анкета вж. Даскалова 2004: 74-88). Основното съображение за използване на анкетата като метод за цялостна оценка на фразеологичните единици от две или повече системи, е, че в този случай конкретната им реализация в речта е следствие от допълнително усложнен социален и езиков контекст, който насочва към езиковите универсалии и осигурява повече и по-сигурни предпоставки, респективно доказателства за техния многоаспектен анализ. Спонтанната реакция, на която се разчита при провеждането на анкетата, представя възможностите на езика в ежедневното общуване и е много ценна, защото обективизира речевите факти и ги освобождава от абстрактността и нормативността на системата.

ЛИТЕРАТУРА

Амосова, Н. 1963, *Основы английской фразеологии*. Ленинград.

Андреева, М. 1984, Механизми на образуване на фразеологичните единици в българския и словашкия език. *Slavica Slovaca*, 19. Братислава, 27–35.

Антонякова, Д. 2006, *Фразеологические единицы русского языка, связанные с народными обычаями и обрядами*. Прешов.

Антонякова, Д. 2011, *Русская фразеология в зеркале суеверия*. Прешов.

Гвоздарев, Ю. 1977, *Основы русского фразообразования*. Ростов на Дон.

Герасимов, В., Петров, В. 1988, Новое в зарубежной ливгвистике, вып. XXIII. *Когнитивные аспекты языка*. Москва: Прогрес.

Даскалова, Д. 2004, Отново за дискусиите, свързани с българската фразеология. *Любословие*, 74–88. Шумен.

Дюлгерова, Г. 1985, Минимални фразеологични единици в съвременния български език. *Български език* № 2, 152–159.

Кювлиева, В. 1968, Структура на фразеологизмите в българския език. *Славистичен сборник*. София.

Кювлиева, В. 1978, Компаративните фразеологизми в българския и словашкия език. *Славистичен сборник*, София.

Кювлиева, В. 1986, *Фразеологизмите в българския език*. София.

Мокиенко, В. 1975, Искажение фразеологического образа и семантическая динамика фразем. *Проблемы русской фразеологии (республиканский сборник)*. Тула.

Молотков, А. 1977, *Основы фразеологии русского языка*. Ленинград: Наука.

Ничева, К. 1982, Фразеологични модели, обусловени от структурата и семантиката на фразеологичните единици. *Български език* №5.

Ничева, К. 1982, Фразеосхеми (фразеологизирани конструкции) в българския език. *Език и литература* № 5.

Ничева, К. 1987, *Българска фразеология*. София.
Ничева, К. 1990, Фразеосхеми и фразеологизми в българския език. *Съпоставително езикознание* № 4-5.
Сидоренко, М. 1964, К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц. *Проблемы фразеологии*. Москва-Ленинград.
Чолакова, К. 1961, За устойчивото в структурата на някои фразеологични единици. *Български език* № 5-6.
Чолакова, К. 1967, Към въпроса за формата на фразеологичната единица. *Ивестия на института за български език* № 15.
Шански, Н. 1969, *Фразеология современного русского языка*. Москва.
Blanár, V. 1993, *Porovnávanie lexiky slovanckých jazykov z diachrónneho hľadiska*, Bratislava.
Koškova, M. 1998, *Z bulharsko-slovenskej frazeológie*. Bratislava.
Mlacek, J. 1970, Základné typy ustáleného prirovnania. *Jazykovedný časopis* 21, 2., 172–188
Mlacek, J. 1980, O spôsoboch vznikania frazem. *Slovenská reč* № 5.
Mlacek, J. 1984, *Slovenská frazeologógia*. Bratislava.
Sabol, J. 2007, Semiotická podstata frazémy. *Frazeologické štúdie*. (*Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii*), Ružomberog.

ГРАМАТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ В ЗАГЛАВИЯТА НА ПРОЗАТА

(С оглед жанра роман)

Мария Дудаш

The study reviews the titles of 660 novels written in the new Bulgarian literary period. The titles are studied in terms of grammar and syntax, excluding the study of relation between novel and title.
In this period the novel as a genre was born and flourishing in a variety of types. The number of children's and youth novels exceeds all others therefore this proportion was followed also in the selection of titles for this study.
We classified the titles in three groups: short titles, phrase-titles and sentence-titles. In case of short titles we examined to which lexical category they belong, whether they are singular or plural, definite or indefinite. Phrase-titles are reviewed in terms of grammatical structure, sentence-titles in terms of syntax.

В художествената литература заглавията имат важна роля – идентифицират всяка отделна творба, бележат началото ѝ; съществена е значимостта им и от граматично гледище. От една страна те са съществителни собствени имена, въпреки различната им граматична структура, от друга страна заглавията могат да подсказват темата и имат задача да привлекат вниманието на читателя. Тук ще бъдат представени заглавията от граматично гледище и ще бъдат анализирани според тяхната граматична структура. Встрани оставяме отношението между роман и заглавие. Класификацията, която ще следваме, е направена от Каталин Й. Шолтес, унгарски езиковед, която има разработка за различните видове заглавия в унгарската литература (J. Soltész 1965). Използваната от нея класификация не може да бъде напълно адаптирана, тъй като има характеристични различия между унгарската и българската граматика, но основни положения смятаме за продуктивни.

В полето на анализ ще попадне само един литературен жанр – този на романа. В периода на новата българска литература се пишат различни видове романи: исторически роман, роман-мемоар, хумористичен и сатирико-хумористичен роман, научнофантастичен роман, ироничен роман, документален роман, роман-пътепис, биографичен роман, роман в стихове, роман за деца и за юноши. От всички тях най-голяма е групата на романите за деца и юноши. Техните заглавия се различават от структурата на заглавията на другите видове романи. Общият корпус на романните произведения се състои от 660 заглавия, от които 60 заглавия принадлежат на романи за деца и юноши. Творбите са написани между 1878 и 1992 година. Корпусът е конструиран от *Речника по нова българска литература* (РНБЛ). В речника се различават романи за деца, романи за юноши и романи за деца и юноши, които в анализа се преглеждат заедно. Всички граматични явления са представени с три примера, където е

възможно. След примера в скоби е дадено името на автора и годината на издаване според речника РНБЛ. Първо се дават примери за заглавия, характерни за романите, после се изтъкват и заглавията за деца и юноши, след което се прави обобщение.

Еднословни заглавия

В тази група се включват кратките заглавия, които се състоят от една пълнозначна дума. В анализа се преглежда морфологичната структура на еднословното заглавие – част на речта, число, определеност. Като заглавие в най-голям брой творби се среща нечленувано съществително име в единствено число: *Дълг* (Игнатов, Рангел 1957), *Взрив* (Михайлов, Радослав 1971), *Лице* (Димитрова, Блага 1981). Заглавието може да бъде и съществително име с абстрактно значение: *Любов* (Гуляшки, Андрей 1955), *Обич* (Карасимеонов, Александър 1969), *Жажда* (Михайлов, Радослав 1983); или отглаголно съществително: *Пробуждане* (Мантов, Димитър 1956), *Приближаване* (Карасимеонов, Александър 1976), *Изчезване* (Михайлов, Радослав 1983).

При някои заглавия съществителните имена биват членувани: *Реката* (Фучеджиев, Дико 1974), *Дървото* (Шумналиев, Димитър 1978), *Наследникът* (Бъчварова, Свобода 1985).

В голяма част от заглавията съществителното име стои в множествено число: *Врагове* (Марчевски, Марко 1934), *Момичета* (Остриков, Иван 1981), *Нерви* (Топалов, Кирил 1989). Както в единствено число, така и в множествено число съществителното може да е членувано: *Правилата* (Цончев, Дончо 1972), *Принцовете* (Цончев, Дончо 1976), *Бомбите* (Мутафчиева, Вера 1985).

Друга група на съществителните представя собствените имена, които също се откриват в заглавия на романи. Първите примери са само лично (първо) име или само фамилия. Женски имена: *Ангелина* (Петканов, Константин 1940), *Люба* (Калчев, Камен 1982), *Ангела* (Антонова, Неда 1985); мъжки лични имена: *Самуил* (Талев, Димитър 1958), *Ивайло* (Констатинов, Евгени 1961). Няма роман с фамилия на жена, но има на мъже: *Левски* (Калчев, Камен 1971), *Бенковски* (Язова, Яна 1988). Имената са на герои от българската история. Не би трябвало да се включват в тази група заглавията с цяло име (първо и фамилия), но са представени тук, защото се наблюдава интересен факт при употребата на името и на пола. Само един роман носи пълното име на жена – *Ана Дюлгерова* (Язова, Яна 1936), докато мъжко име се среща в няколко заглавия: *Кръстю Асенов* (Страшимиров, Антон 1906), *Владо Булатов* (Чилингиров, Стилиян 1922), *Иван Кондарев* (Станев, Емилиян 1958).

При еднословните заглавия най-често срещаната част на речта е съществителното, но има заглавия и с прилагателно име. Прилагателното име се среща само членувано. Единствено число в две заглавия: *Другият* (Немиров, Добри 1918), *Ангелогласият* (Немиров, Добри 1938); множествено число в едно заглавие: *Кръвожадните* (Райнов, Николай 1947).

Едно заглавие е членувано бройно числително име в единствено число: *Третият* (Калчев, Камен 1985). Три примера има за наречие: *Напред* (Немиров, Добри 1945), *Надали* (Антонова, Неда 1987), *Вчера* (Даверов, Владо 1989).

Еднословната структура рядко се среща в заглавията на романите за деца и юноши. Само четири заглавия имат еднословна структура, това е най-рядко срещания тип. Две заглавия са съществителни нарицателни, едното в единствено число и членувано: *Ястребът* (Мантов, Димитър 1981), а другото в множествено число и нечленувано: *Сирачета* (Малина, Калина 1933). Има още две заглавия, но те са съществителни лични имена: *Илинденци* (Талев, Димитър 1955), *Рали* (Дичев, Стефан 1960). Едното лично име е на лице, герой на романа, другото на селище, място на събитията в романа.

В анализа са включени 190 еднословни заглавия. Само 4 романа са за деца и юноши. Заглавието на 54 романа е нечленувано съществително нарицателно в единствено число, в 41 заглавия съществителното е членувано, в 28 заглавия съществителното име е в множествено число и е нечленувано, в 6 примера е членувано. Съществително собствено име в 23 заглавия намираме, 15 романа са с мъжко име, само 7 романа с женско. При женските имена се среща по-често само лично име, при мъжките имена е характерно пълното име. Другите части на речта не са характерни.

Към еднословните заглавия трябва да бъдат включени и заглавията със структура предлог и име, защото предлогът не е пълнозначна дума. Между романите намираме 15 романа с тази структура в заглавието. Първите примери са предлог и нечленувано съществително нарицатлно : *Без път* (Страшимиров, Антон 1919), *Пред буря* (Попдимитров, Емануил 1921), *През април* (Калчев, Камен 1965). В следващите примери съществителното е члунувано: *За свободата* (Дичев, Стефан 1954), *В лабиринта* (Дичев, Стефан 1977), *През бурята* (Игнатов, Рангел 1983). Към предлога може да се прибави съществително лично: *Край Марица* (Коралов, Емил 1952), *Близо до София* (Каменова, Анна 1957). Само едно заглавие има тази структура между романите за деца и юноши: *На село* (Караславов, Георги 1942).

От 15 заглавия със структура предлог и име само едно е за деца и юноши. 8 заглавия са предлог и нечленувано съществително, от които две заглавия са съществително собствено, а другите 6 заглавия са членувани.

Заглавия със структура на словосъчетание

Във втората група се включват заглавия със структура на словосъчетание, която е най-често срещаният вид. Различаваме съчинителни и подчинителни словосъчетания. В корпуса намирме 13 заглавия със съчинително словосъчетание. Първите примери са собствено име и социална характеристика или титла: *Господин Никой* (Райнов, Богомил 1967), *Хан Крум* (Мантов, Димитър 1973), *Хайдут Велко* (Мантов, Димитър 1985). Срещат се още звания като княз, цар, поручик. В две заглавия съществителните са свързани със съчинителен съюз: *Разказвачът и смъртта* (Марковски, Георги 1985), *Прадеди и правнуци*

(Мантов, Димитър 1990). Към тази структура може да се прибави и предлог: *Между пустинята и живота* (Райнов, Николай 1919), *За деца и възрастни* (Томов, Божидар 1987). При романите за деца и юноши се среща само едно заглавие със съчинително словосъчетание: *Яков и дявола* (Гуляшки, Андрей 1981).

Подчинителните словосъчетания изграждат най-характерната група. Първите примери са за именни подчинителни словосъчетания, при които основната дума е съществително име, а характеризиращата е прилагателно име: *Мъртво сърце* (Карима, Ана 1940), *Лош ден* (Стоев, Генчо 1965), *Огнено кълбо* (Мартинов, Иван 1968). При романите за деца и юноши: *Златно сърце* (Калина Малина 1929), *Любовен джаз* (Акьов, Васил 1982), *Размирна година* (Мантов, Димитър 1990). Прилагателното име в словосъчетанията може да бъде членувано: *Старото време* (Петканов, Константин 1930), *Каменният бог* (Карапетров, Петър 1939), *Погрешната стъпка* (Станчев, Лъчезар 1984). За деца и юноши: *Безсмъртният вожд* (Коралов, Емил 1941), *Вятърната мелница* (Чернишев, Славчо 1957), *Голямата игра* (Гулев, Димитър 1979).

Словосъчетанието-заглавие може да бъде образувано от числително и съществително име: с бройно числително: *Пет момичета* (Каменова, Анна 1938); с редно числително: *Първи бразди* (Немиров, Добри 1929), *Първа жертва* (Чилингиров, Стилиян 1935), *Третият път* (Райнов, Богомил). В повечето заглавия с редно числително име намираме думата „първо“. Тази структура се среща само в едно заглавие за деца и юноши с числително редно, нечленувано: *Първа дружба* (Стоян Даскалов, 1957).

Структурата причастие и съществително име също се среща между именните словосъчетания: *Невиждан враг* (Чилингиров, Стилиян 1936), *Намереното съкровище* (Станчев, Лъчезар 1942), *Тлееща жарава* (Константинов, Евгени 1957). Заглавието само в един пример е членувано. За деца и юноши: *Летящият отряд* (Коралов, Емил 1945), *Откраднатата баба* (Мочуров, Атанас 1987). И двата примера са членувани.

Многобройни са именните подчинителни словосъчетания със съществителни имена. Те се отличават от предишните примери в структурно и семантично отношение. От структурно гледище те са предложни именни словосъчетания. Представям ги в отделни групи според техните отношения. За най-голямата група е характерно притежателното отношение: *Плодът на ветровете* (Асенов, Драгомир 1966), *Смъртта на небето* (Жеков, Васко 1968), *Вина на невинните* (Люцканова, Весела 1986). За деца и юноши: *Детето на затворника* (Калина Малина 1940), *Дворецът на свободата* (Коралов, Емил 1943), *Островът на щастието* (Коралов, Емил 1945). Типична черта на подложните словосъчетания с притежателно отношение е, че повечето са в единствено число, че те са членувани, че са със структура от две съществителни имена свързани с предлог. Срещат се и случаи в множествено число: *Деца на ада* (Чилингиров, Стилиян 1932), *Героите на Белица* (Марчевски, Марко 1950), *Брегoвете на реката* (Наковски, Атанас 1971). За деца и юноши: *Децата на*

пещерите (Лъчезар Станчев, 1939), *Приключенията на несговорчивите братя* (Емил Коралов, 1939).

Подчинени заглавия за предназначение: *Училище за смелите* (Коралов, Емил 1951), *Пари за умиране* (Шумналиев, Димитър 1983), *Притчи за невинния* (Вълев, Димитър 1987). За деца и юноши едно заглавие: *Повест за една гора* (Станев, Емилиян 1948). Заглавия с пространствено отношение: *Борба под земята* (Станчев, Лъчезар 1946), *Улица зад реката* (Наковски, Атанас 1964), *Щъркели на леда* (Люцканова, Весела 1988). За деца и юноши: *В царството на пигмеите* (Станчев, Лъчезар 1939), *Приключение на таванския етаж* (Коруджиев, Димитър 1983). За определителни отношения: *Градът на светло* (Коралов, Емил 1975), *Прощаване с пролетта* (Константинов, Петър 1988), *Жена без тяло* (Кинов, Васил 1990). При романите за деца и юноши за определително отношение няма пример.

За заглавията със структура на словосъчетание може да се обобщи, че са най-често използваната структура в заглавията на романите. Общо 135 романа съдържат словосъчетание в заглавието си. 13 заглавия са съчинителни словосъчетания, 122 заглавия подчинителни именни словосъчетания. С нечленувано прилагателно име са образувани 63 словосъчетания, а 59 заглавия са с членувано прилагателно име. Останалите части на речта не са характерни. Другата голяма група представят предложните словосъчетания – 117 заглавия. 59 предложни словосъчетания са с притежателно отношение, 21 заглвия с предназначение, 21 с пространствено отношение и 14 с определително отношение. При романите за деца и юноши се предпочитат подчинените именни словосъчетания с прилагателни имена от една страна – 20, със съществителни от друга – 21.

Заглавия със структура на изречение

Като последно остават заглавията, които се състоят от изречение. Те са най-малко на брой. Техният анализ е от синтактично гледище, според изразеното в изреченията отношение към действителността и по цел на изказването. По структура всички заглавия са прости изречения. Най-характерни са утвърдителните изречения в сегашно време, съдържащи само подлог и сказуемо: *Живите помнят* (Калчев, Камен 1950), с допълнение: *Гласовете ви чувам* (Талев, Димитър 1966), с обстоятелствено пояснение за време: *Болките се будят нощем* (Мочуров, Атанас 1989). Отрицателни изречения също в сегашно време: *Смърт няма* (Монов, Тодор 1960), *Денят не си личи от заранта* (Райнов, Богомил 1981). В представените вече изречения намираме глаголно сказуемо, но има и именно сказуемо и в утвърдителни, и в отрицателни примери: *Градът е същият* (Каменова, Анна 1933), *Черните не стават бели* (Полянов, Владимир 1932), *И никога не е късно* (Атанасов, Герчо 1977). След заглавията в изявително наклонение са дадени примери в повелително наклонение: *Изчакай утрото* (Атанасов, Герчо 1980), *Не ме разсмивай* (Райнов, Богомил 1983), *Бягай... Обичам те* (Топалов, Кирил 1986). На последно място

привеждам примери с преизказно наклонение, тъй като условно наклонение не се среща: *Слънцето угаснало* (Полянов, Владимир 1982).

Освен в сегашно време съществуват и заглавия в минало време: *Войната свърши в четвъртък* (Антонова, Неда 1979), *Греших докрай* (Атанасов, Герчо 1984). Само едно заглавие е в бъдеще време: *Слънцето няма да угасне* (Мартинов, Иван 1985).

При романите за деца и юноши само едно заглавие се състои от подлог и сказуемо, което е в сегашно време: *Следите остават* (Вежинов, Павел 1954). В заглавието *Птици долитат при нас* (Славински, Петър 1957) към подлога и сказуемото се прибавя и обстоятелствено пояснение за място, както и в заглавието на романа *Хайдути шетат по море* (Мантов, Димитър 1988). Две заглавия съдържат именно сказуемо, едното е утвърдително: *Искам да стана учител* (Калина Малина 1952), а другото отрицателно: *Ти не си сам* (Гулев, Димитър 1974). Дадените примери са в сегашно време и са съобщителни. Едно заглавие е в минало време, което е въпросително: *Защо избягах от къщи* (Станчев, Лъчезар 1979).

Заглавията със структура на изречение не са широко използвани: от 600 романа 55 заглавия имат тази структура. Според класификацията за глаголни времена се наблюдава, че изречението е в сегашно време (50), но има и минало време (4) и едно в бъдеще време. Според анализа за наклонение намираме изявително наклонение в 47 заглавия, в 7 – повелително наклонение и в едно заглавие – преизказно наклонение, условно наклонение няма в заглавия. В отношение към действителността 40 заглавия са утвърдителни, а 15 – отрицателни. За деца и юноши има 6 романа с такава структура в заглавието. Пет са в сегашно време и едно в минало, пет са утвърдителни и едно отрицателно, всичките са в изявително наклонение.

В статията са представени заглавията на романите от граматично гледище, за да се определят главните черти при избор на заглавие. В прегледания литературен период са написани 660 романа, от които най-голяма група представляват романите за деца и юноши, затова при анализа те са представени отделно. Според граматичните си особености заглавията са представени в три групи – еднословни заглавия, заглавия със структура на словосъчетание и заглавия със структура на изречение. В обобщение може да се каже, че структурата на словосъчетание е най-често срещаният вид. Близо еднакви са на брой подчинените именни словосъчетания с прилагателно и със съществително име. Характерно за еднословните заглавия е, че те са съществителни имена в единствено или множествено число, които могат да бъдат и членувани. Други части на речта не се намират. Характерната черта за заглавията със структура изречение, че те са прости изречения в сегашно време и в изявително наклонение.

ЛИТЕРАТУРА

РНБЛ – *Речник по нова българска литература 1878–1992*. София: Хемус, 1994.
J. Soltész, K. 1965, A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban. *Magyar Nyelvőr* № 89, 174–187.

ЕЗИКОВИТЕ ДИСКУСИИ ЗА НАЛАГАНЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Димитрия Желязкова

Language changes have taken place in Bulgarian linguistic space since 2012, which gave rise to discussions among linguists. Discussed are existing forms for which there are no alternatives and language mistakes are repeated and wide spread. Some recently adopted forms which shape the regulation are also argued about. Some of those forms are remote enough from the speech practice of Bulgarians and that leads to efforts to inculcate richer variability in language, represented by the influence of live speech of people. What we have here is an addition to a research, presented in the Sankt Petersburg State University in March 2014.

В тази статия се стремя ясно да очертая отделни въпроси, по които езиковедите спорят или се обсъждат съществуващи форми, за които липсва вариативност, а езиковите грешки се повтарят, и то масово разпространени. Тези въпроси са свързани с излезлия на пазара през септември 2012 г. Официален правописен речник на българския език. Изложеното тук е допълнение към разработка за демократизация и интелектуализация на езика, представена в Санктпетербургския държавен университет през март 2014 г.

Що е демократизация в развоя на книжовния език?

Под **демократизация** се разбира влиянието на живата народна реч върху книжовния език, по-засилено навлизане в него на някои народно-разговорни фонетични, граматични, лексикални и фразеологични особености. Демократизацията е една от основните тенденции в развоя на книжовните езици, заедно с интелектуализацията (Иванова, Ницолова 1995: 212).

Какви са дискусиите днес по отношение на опозицията книжовно – разговорно?

Проф. Боян Вълчев от Софийския университет обобщава възможностите да попаднем на неспазване на правописния и пунктуационния регламент, като казва, че почти никъде няма да намерим текстове, които точно да го съблюдават. В това отношение не са изрядни дори и учебниците и учебните помагала. Особени адмирации, както посочва и проф. Вълчев, заслужава въвеждането на най-употребяваната – т.е. най-правилната – форма на числителното „40“: *четиресет*. До този момент наред с архаичната форма „**четиридесет**“ съществува и „**четирийсет**“. За обучаващите се последната е твърде непозната и звучи „диалектно”. Така че е постижение за авторите на речника, подходили отговорно към този факт на демократизация. Ще посочим най-коментираните правописни и граматични промени в българското езиково пространство.

1. Частта **слято, полуслято, разделно писане. Няма ясни и прозрачни правила.** Говори се за **главна и подчинена основа,** за което неспециалистът, а в някои от случаите и специалистът понякога твърде много се замислят и едновременно с това в теоретичната част се посочва дадена дума, а в словника липсва или има разминавания (с предговора). Обобщено представяне на разминаванията в предговора и словника:

ПРЕДГОВОР	СЛОВНИК
бънджи скокове и бънджискокове (с.52)	бънджи; бънджита (с.184)
душ-кабина (с. 51)	душ кабина и душкабина (с.242)
паник бутон (с. 63)	паникбутон (с. 452)
паркинг място (с. 63)	паркингмясто (с. 453)
поп-фолкфест (с. 65)	поп фолкфест и попфолкфест (с. 495)
ретро изпълнение и ретроизпълнение (с. 52)	липсват
ръководител движение (с. 63)	ръководител-движение (с. 562)
топ листа (с. 63)	топлиста (с. 618)
чалга култура (с. 63)	липсва

За пример посочва езиковедът от Пловдивски университет Теофана Гайдарова *кафе машина* (с. 52), а в същото време в словника липсва. По-късно е добавена в словника при втория тираж като дублетна – *кафемашина*. Същото можем да уточним и за *кафепауза*, изписана и слято, и разделно. Или още: *душкабина* е посочена в предговора (с. 51), а *душкабина* (слято и разделно) в словника (с. 242). Може би това е грешка в предговора на речника?! При *бънджискокове* отново се разминават словника и теоретичната част. *Бънджи скокове и бънджискокове* се сочи в предговора (с. 52; 53.4.1.1.), а в словника откриваме само *бънджи* (с.184). Доста трудно е да се ориентира пишещият, да речем, при думата *бизнеселит*, която, незнайно защо, не се пише като всички останали с тази основа (без *бизнесмен*, която винаги се е изписвала слято!) – и слято, и разделно. С основата *допинг* също има колебания – липсва единство (само *допинг комисия, допинг лаборатория* и *допинг скандал* се изписват разделно!). *Голмайстор* се изписва слято, а *голлиния* е възможно и слято, и полуслято. Така посочени формите само усложняват и вместо да се подкрепят формалните правила, които улесняват, се въвеждат нови, които ще доведат до по-големи затруднения. А как ли ще напишем *крем карамел* и *крем пита*? Най-вероятно ще се доверим на традицията в Правописния речник през 2002 г., където са посочени с разделно писане. За същото гадаем и при думи, съчетани с думата *ски*: *ски бягане, ски гардероб, ски дисциплина*, *ски състезател(ка), ски купа, ски отбор*. Липсват в словника, което означава, че отпада по традиция слятото им изписване. Има и **пълно разминаване** в теоретичната част и словника: *топ*

листа (с. 63) и *топлиста* (с. 618). С втора основа *клуб* също има доста голямо разнообразие: *кафе-клуб*, но *гейклуб* (и *гей клуб* – посоченото словосъчетание е на с. 63), *геймклуб*, *яхтклуб*, *артклуб* и т.н. Липсват примери за *бизнес* и *евро клуб*, което само предполага тяхното разделно писане.

Проф. Вълчев подчертава липсата на единство и при някои наречия: *у дома* и *вкъщи*, а от друга страна липсата на предлог *въз*, отново незнайно защо, поставя противоречиво изписване: разделно – *въз основа*. Още примери: *от горе до долу*, но: *от горе надолу*. Разделно се пишат: *от горе до долу, от тогава до сега, от време на време, от край до край, от горе надолу, от ляво надясно*. Отпаднали са следните два случая: *от къде на къде, от тук на там* (Алексова, 2013: 34). Трябва да се постигне уеднаквяване.

Друго колебание се наблюдава в изписването на прилагателни, обозначаващи цветове. В учебните помагала, когато става дума за два цвята, думата се пише с дефис, а когато се касае за нюанси – слято. В новия речник обаче *кафяво-розов* се пише с малко тире, а *лилаворозов* – слято. *Сивкаво-червеникав*, което е нюанс, е посочено, че се изписва правилно полуслято, а *кафеникавочервен* и *кафеникавожълт* – слято.

2. Глаголи. Нито един глагол не е представен със словоформи, а само във 2-ро лице: *изям – изядеш*. Глаголите от I и II спрежение са изключително проблемни в причастните форми, особено там, където има променливо „я". В стария речник от 2002 г. *брояли* и *броели* са дублети, а в новия е посочено само броя и броиш. Изписано е само: *смая, смаеш се*. Най-големият проблем са именно **причастните форми**. *Смаяни* например, е причастната форма, която се пише с „я", а *лаели*, както и *лаени* е с „е", така е в речника от 2002 г. Сега е трудно да се установи правилната форма, защото в словника от 2012 г. тези думи липсват.

3. Прилагателни имена. Употреба на главна буква. Според досегашното правило, когато притежателно прилагателно е образувано от лично и фамилно име или само от фамилно и завършва на -ов и -ев, -ин се пише с главна буква и полуслято: *Иван-Вазов роман*. В новия речник обаче *Димовски хумор* е с главна буква, а *ботевско чело* и *геомилевски стил* – с малка, тъй като не изразяват притежание, а качествена характеристика. *Шилеров* и *шекспиров* пък се изписват с малка буква. Недоумение буди и полуслятото изписване на *дядо-Петровото магаре, професор-Ивановата теорема*. Не е ясно защо се изписва например *социално-икономически* полуслято и слято *социалнопсихологически*. За да се улесни българина – трябва да се постигне максимална еднаквост.

4. Членуване. Демократизация ли е в езика присъствието на една лексема в словника от 2012 г., за чието членуване и специалистът, и неспециалистът биха се затруднили? В табличен вид онагледяваме кодификацията при членуване на някои съществителни имена, част от които са представени с дублети в Правописния речник от 2002 г.

От таблицата е видно, че само една речникова статия съвпада, наложена от кодификаторите (*nom, nomma*) в продължение на 10-годишния период. За останалите нормата е по-толерантна. Нормата е „всичко, което се казва (и се разбира) именно на този език" (Е. Косериу 1990: 286). По своята същност „**кодификацията** е узаконяване на меродавното обществено мнение относно статута на езиковите конструкции" (Виденов 1999: 97). След проучване на общественото мнение явно кодификаторите ограничават свободата при изборната дублетност, но и още повече оставят неспециалистът да гадае членуваните форми от типа на: *летописът или летописта, книгописът и книгописта, стенописът и стенописта, калът и калта*. Ограничава се не само изборната дублетност, но и лексикалният езиков пласт, като паронимните двойки (**жарът** – увлечение, страст, **и жарта** – разгорещени въглища, жарава) отпадат.

Кодификацията през 2012 г.	**Кодификацията през 2002 г.**
глъч	глъчът, **глъча и глъчта**; глъчове, (два и т.н.) глъча
гнилоч	гнилочът, **гнилоча и гнилочта**
жар	жар, **жарът**, жара; жар, **жарта (пароними)**
живопис	живописът, живописа; живописи, (два и т.н.) живописа
летопис, летописи, (два и т.н. летописа)	летописът, **летописа и летописта**, летописи, (два и т.н.) летописа
книгопис	книгописът, книгописа
кал	калта; калища
пот, потта	пот, потта
стенопис, стенописи, (два и т.н.) стенописа	стенописът, стенописа; стенописи, (два и т.н.) стенописа

Примерите не биха спрели дотук, но изискванията в ограничеността на публикацията налага това. Факт е, че в езиковото пространство се разглеждат мнения на езиковеди по представяне на некодифицирани речникови форми, които се доближават до „масовите грешки" и над които кодификаторите трябва да се замислят за бъдещото им узаконяване. Така че по-нататъшните реализации на езика, още некодифицирани, би следвало да се дискутират. Ето някои от предложенията в езиковото пространство:

1. Свръхякавите форми се приемат като по-представителни: *бяли, голями, живяли, четяли* и т.н. За причастните форми с променливо „я" се предлага въвеждането на дублетност (проф. Боян Вълчев): *четяли и чети*.

2. В национално анкетно проучване сред 2018 пълнолетни българи за езиковите нагласи към 12 правоговорни отклонения, доц. Красимира Алексова от

СУ налага извода, че повече от половината българи (51,3%) са толерантни към „мекането”: *говориме, мислиме, четеме*, още повече са посочили, че е правилно правоговорно явление, а от това следва и узаконяването му в даден момент.

Демократизирането на езика е кодифицирано през 2012 г. чрез включване на варианти, придобили гражданственост. Изборната дублетност при форми с променливо „я” улеснява носителите на езика с въвеждането на екавите варианти: *бялна* и *белна*, *дялна* и *делна, рязна* и *резна*. През последните години висока фреквентност получи лексемата *домошар,* както и *жокер*. Законодателят ги наложи от 2012 г. като дублетни на *домашар* и съответно *джокер*. От 2002 г. се въведе лексемата *вземам*, която затруднява носителите на езика, защото от правописния регламент през 1983 г. *вземам и взимам* са дублети. Най-новият речник отново връща тази по-стара традиция с налични дублети и улеснява пишещите и говорещите. Но пък като че ли е пресилено да се въвежда дублетна форма на *гръмове – гърмове?* Така посочените дублети ни връщат към нормативността от 1983 г., което е склонност към консерватизъм. Още нововъведени дублети: *гликоза* и *глюкоза*, *ерихонски* и *йерихонски*, *жълъд* и *желъд*, *лявовъртящ* и *левовъртящ*, *закопчая* и *закопчея* (се), *откопчая* и *откопчея* (се), *стъбло* и *стебло*, *теракота* и *теракот*, *янтарножълт* и *янтареножълт* и т.н.

Демократизацията е постигната и при отпадане на дублети от типа на: *гладенета* и *гладения, готвенета* и *готвения, грабенета* и *грабения, губенета* и *губения, драскането* и *драскания* и др., като формата, наложена от законодателя, е само една: *гладене, готвене, грабене, губене, драскане* и т.н. В този списък поставяме и форми, които не са придобили гражданственост и са изкарани от речниковия списък: *гавроши* (остава само *гаврошовци*), *заптии* (остава само *заптиета*), *папирȍс* (остава само *папирȍса*), *обкова* (остава само *обков*), *метода* (остава само *метод*), *демагожки* (остава само *демагогски*), *можȁне* (остава само *мȍжене*), *вишестоящ* (остава само *висшестоящ*), *фаул* (остава само *фал*), *паеве* (остава само *пайове*), и *чаеве* (остава само *чайове*). Не ще прескочим и формата, приета за дублет на *четирима*, *четирма*, която е налице в правописния речник от 1983, 2002 г. и чак през 2012 г. е вече премахната.

Тенденцията към демократизация се изразява и в количественото опростяване на дублетни форми с начално ***о-*** и ***у-***. Единствено добавени са дублетите *осреднявам* и *усреднявам*. Глаголите *мотолевя, смотолевя* са заети от руски език. До 2012 г. *мотолевя и мутолевя* (побългарена форма) са дублети, но в новия речник не се налага побългаряване. В правописния речник от 1983 са отразени думите от руски произход *оборка и уборка*, без обаче да се свързват в дублети. В руски се среща само втората като производна на глагола *убирать* ’почиствам’. През 2002 г. са въведи като дублетни форми, а през 2012 г. не се налага побългарената лексема (остава само *уборка*). От двойката дублети отпада управия и остава само *оправия*, както и – *неуправия* и остава само *неоправия, неоправии*; от *буботя* и *бобо тя* – остава само *бобо тя*. Някои руски заемки будят недоумение у българите: *каменоломня* се въвежда като дублет на

каменоломна, но пък руската заемка *конюшня* се възприема според регламента с мекото произношение на *н*. Отпадат и *деветмина* и *десетмина* от двойнописните, като остават *деветима* и *деветина*, *десетима* и *десетина*.

Изводи

1. Демократизирането на езика се наблюдава най-вече на **лексикално равнище**, като относително по-стабилни остават промените на други езикови равнища – фонетика, морфология и синтаксис. В книжовната норма се включват варианти, придобили масово разпространение (взимам, домошар, жокер, стебло и др.), а други са отстранени от книжовната норма като остарели (паеве, чаеве, заптии, фаул и др.). Група двойнописни форми са нововъведени: *аневризъм* и *аневризма, екстравертен* и *екстровертен, кинезилечение* и *кинезолечение, кинезитерапия* и *кинезотерапия* и др.). Съществуват и тройнописни форми: калимавка (и *калимявка*, и *килимявка*).

2. Демократизация се наблюдава в налагане на хаос при усвояване на езикови правила („оварваряване" на езика). В речника от 2002 г. се изписва полуслято *лимонено-кисел*, а кодифицираната форма през 2012 г. се изписва слято (*лимоненокисел*). *Содо-лимонаден* се изписва полуслято, но традицията от 2002 г. не се следва (*содолимонаден*). *Административнонаказателен* също не следва традицията от 2002 г., където е наложена форма с полуслято изписване – *административно-наказателен*. Същото важи и за словосъчетанието *храм паметник*, което от 2012 г. е представено като сложна дума, изписана полуслято (*храм-паметник*). Трябва да се възприеме последователна позиция за лесното запомняне на сложните думи. Объркване би настъпило не само при нефилолога.

3. Налагането на новите реалии (*преекспонирам, кемпингувам, съдомиялна, фламбе, туромясто, бешамел* и др.) и американизирането на езика (*айпади и айпадове, айподи и айподове, пънчингбол, мърчандайзинг, скайсърфинг, хендсфри, фастфуд, стайлинг* и др.) отразяват най-голяма чувствителност към обществените изменения, която проявява **лексиката**. Въведени са и група нарицателни имена за хора, жители на определени населени места: *карнобатчанка и карнобатлийка; карнобатчанин и карнобатлия; козлодуйчанка* и *козлодуйка; козлодуец* и *козлодуйчанин; ловчанлия* и *ловчалия, ловчанлийка* и *ловчалийка* и т.н. Наред с появата на лексиката, очертаваща новите реалии, е необходимо да посочим отпадането на една част от турцизмите: *кавърдисвам, кабардисвам, кабар, кабарче* (но присъства*: габър(че)* (дърво)!).

4. Дали е обоснован кодификационен акт или е въпрос на недоглеждане да се въведат някои акцентни дублети, а други да липсват: *аптѐкарка* и *аптекàрка*, *дàрове* и *даровѐ, двòрове* и *дворòве, джòбове* и *джобовѐ, мòстове* и *мостòве, стòлове* и *столòве, дѐкан* и *декàн, грѝмът* и *грим°т, гàменски* и *гамѐнски* и т.н. Липсват например, срещащи се в узуса, форми като ключòве, училищà, за които законодателят мълчи, а масовата практика го налага. Дали е интуитивно наложено отпадането на формата *четѝнест* или е резултат от задълбочени

проучвания? Отпадането на двоякия начин на писане в едни случаи и пренебрегването на други, наложени в говорната практика, думи създава трудности в усвояването на регламента.

5. С течение на времето се натрупват нови езикови явления и това налага необходимостта от периодическо преразглеждане на езиковите правила. Необходимо е да се изследват обществените нагласи. Днес чести грешки пораждат трудности и колебания при правилния избор на форми от типа на: *мислиме, слезна, влезна, слязах, влязах, пекан, влекан* и т.н. Сега езиковедите трябва да продължат да водят оживени дискусии за налагане на определени норми като израз на демократизация в езика.

ЛИТЕРАТУРА

Алексова, Кр. 2013, Промени в правописа и пунктуацията. *Български език*. София: „Клет България" ЕООД.

Виденов, М. 1999, *Езикът и общественото мнение.* София: Акад. издателство „Проф. Марин Дринов".

Вълчев, Б. 2013, Правописът (не) трябва да е самоцел, той е само средство. *Български език и литература. Електронно списание за хуманитаристика* [онлайн], № 1, *година LV,* [прегледан 08.04.2013]. http:www.azbuki.creativesolutions.bg/editions/magazines/bulgarian/contents/248-balgarski-ezik-i-literatura-knizhka-1-godina-lv-2013.

Георгиева, Е., Станков, В. (ред.) 1995, *Правописен речник на съвременния български книжовен език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Желязкова, Д. 2013, За някои от промените в Официалния правописен речник на българския език и възприемането им от езиковите носители. В: *Сборник от Трети международен конгрес по българистика.* София, 23–26 май 2013 г. (под печат).

Желязкова, Д. 2014, *За някои промени в правописа и пунктуацията.* Второ преработено и допълнено издание. Пловдив: „Хоризонти".

Желязкова, Д. 2014, Тенденции в механизмите на езиковото развитие от гледище на нормата, наложена през 2012 г. в българския език. В: *Сборник от XLIII Международная филологическая научная конференция 11–16 марта 2014 года*. Санкт-Петербургский государственный университет (под печат).

Иванова К., Ницолова, Р. 1995, *Ние, говорещите хора.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Косериу, Е. 1990, *Лекции по общо езикознание*. София: Наука и изкуство.

05 ноември 2012< http://www.marica.bg -news92890.html>

<http:// www.bg-voice.com/articles/view/skandal_s_noviya_rechnik_na_ban/1419/>

<http://www.dnes.bg/stranata/2013/12/09/pisheme-cheteme-pravilen-pravogovor.208873,4>

http://www.tksi.org/SUB/papers/3-1/3-2-7.pdf

РАМКИРАНЕ И ПРЕРАМКИРАНЕ НА КОМУНИКАТИВНИТЕ СИТУАЦИИ

Мария Жерева – Галина Молхова

The study examines the semantical framework of the various communicative situations. This framework is the basis of understanding between the participants. The speaker only uses and adapts to the listener the knowledge and ideas characteristic to them, and the listener reconstructs their own cognitive framework according to the information received. These processes are effective because the communication between the participants takes place within a common cognitive framework.

Информацията за света, която се извлича от опита, се пази в човешката памет не в хаотичен вид, а под формата на различни свързани помежду си конструкти, които се наричат **рамка, сцена, сценарии.**

„**Рамката** е схематизация на опита (познавателната структура), представена на концептуално равнище и запазена в дълготрайната памет. Тя свързва елементи и единици, асоциирани със специфична културно включена сцена, ситуация или събитие. Рамките включват различни видове знание, включително атрибути и отношения между атрибутите“ (Пенчева 2011: 75).

Рамка е всяка система от концепти, свързани по такъв начин, че за да се разбере някой от тези концепти, е необходимо да се разбере цялата система и със запознаването на който и да е концептуален резултат, той става достъпен за всеки.

Лангакър твърдо застъпва тезата за мотивираността на лингвистичните структури и зависимостта им от общите когнитивни процеси. По тази причина той възприема категориалното съдържание на езиковите единици като резултат от два основни когнитивни процеса, които нарича обобщено и последователно сканиране. Чрез първото една сцена се сканира изцяло, като всички нейни фрагменти остават едновременно достъпни и тя се възприема като единен образ (гещалт). За разлика от него вторият вид сканиране проследява последователно трансформацията на една сцена в друга, което предопределя способността му да засича промените в събитието и да подчертава една или друга негова фаза, която обаче не може да бъде мислена отделно от цялостната трансформация, защото ще разруши нейното единство. Първият процес е насочен към възприемането най-вече на статични ситуации, а вторият към промените и събитията (Langaker 1987: 72).

Семантичната рамка в емпиричната семантика набляга на връзката между езика и опита. Това е концептуална структура, кодираща културното знание на дадена ситуация и „нейните участници. В основата на теорията за семантичните рамки лежи схващането, че за да се разбере значението на думите, трябва да

съществува знание за концептуалните структури, които са предпоставка за съществуването на думите в езика и за тяхната употреба.

В качеството си на лингвистична концепция **рамковата семантика** е предложена от Ч. Филмор и е продължение на падежната граматика. Той предлага идеята за **конструкциите**, т.е. такова езиково изразяване, в което има аспект на план на изразяване и план на съдържание, които не са изведени от значението или формата на неговите съставни части. Една от основните начални точки е идеята, че човек не може да разбере значението на дума (или лингвистичен израз по принцип), без да има достъп до всички енциклопедични значения, свързани с тази дума. Това очевидно е свързано с неавтономната същност на природата на семантичния език: това значение в естествения език не е разделено от други форми на познанието. Най-общо казано, рамките са ставащите и случващи се едновременно неща в реалността. В класическия вече пример, за да разберем думата *продавам*, трябва да имаме познание за положението на търговския трансфер. Това включва част от процеса на продажбата, този, който продава, този, който купува, стоките за продажба, парите или друг вид заплащане и т.н. „Семантичната рамка от този вид е последователна структура от свързани понятия, където връзките трябва да действат с понятията, които съвместно възникват в ситуации в реалния живот. Познанието на рамката е необходимо за подходящо познание на думите, които се отнасят до понятията в рамката: една дума активира рамката, подчертава индивидуалните понятия в обсега на рамката и често определя една точна перспектива, в която рамката се вижда. При стандартна търговска операция, например *продажба* се свързва с положението от гледна точка на продавача и *купувам* от гледна точка на купувача“ (Geeraets 2007: 15).

Думи като *продавам* се появяват със своя собствена поредица от конструкции (като *продавам нещо на някого* или *продавам нещо на определена цена*) и различните конструкции се отразяват по различен начин, по който рамката може да бъде подчертана. Така семантичната рамка се явява един от начините за определяне на семантичните конструкции. „Тя използва структурата на енциклопедичните познания като основа за описание на значенията в естествения език, описва един от начините, при който концептуалното познание на енциклопедичната природа (т.е. които не са конкретно лингвистични) е структурирана“ (Geeraerts 2007: 16). Целта е да се детерминира ситуацията, към която се отнася изречението, или да се дефинира необходимата информация, за да се интерпретира правилно дадено изречение.

При семантичната рамка думата представя обобщение на опита. Създава се категория, представена от дума и причината за нейното създаване се включва в описанието на значението на думата.

„Рамковата семантика се опитва да разкрие структурния инвентар от знания, асоциирани с думите и да определи какви последствия могат да имат характеристиките на тази система от знания за даден модел на семантиката. Тя

предполага специфичните структури на енциклопедичното знание. Тези „рамки“ са това, което се случва или се среща едновременно в действителността, т.е. те са схематизация на опита, познавателни структури, които са представени на концептуално равнище и пазени в дълготрайната памет. Рамката съотнася елементите с дадена културно вкоренена сцена от човешкия опит“ (Пенчева 2011: 76).

В рамковата семантика значенията на думите, словосъчетанията, изреченията, текста и др. се съотнасят със **сцени** в рамките на общата теория на семантиката. Това е съвкупност от елементи, които съдържат необходимата информация, представяща типичното поведение на участниците в ситуацията. Тя представя начина, по който могат да се характеризират принципите на създаване на нови думи и изречения, появяването на нови значения, а също така съвкупността от значения на отделните елементи на текста в едно цяло.

Рамките и сценариите са конструкции, които са безценни за проучванията на естественото разбиране. Според Богранд и Дреслер (1981: 90) рамките представляват „световен образец“ от „знания на здравия разум за някоя главна конструкция“, така че лексикалният пункт показва конструкцията, която предизвиква цялата рамка. По същество рамките са статични конфигурации на познанието. Сценариите, от друга страна, са по-динамични в природата. Обикновено сценариите се свързват с това, което сме споменали по-рано като основно ниво на събитията, например „измий чиниите“ и „иди на лекар“, които са построени според очакваната последователност на подчинените събития (Rosh 1978).

По същество **сценарият** е рамка, предназначена за описание на стереотипна поредица от събития. Типичен пример за сценарий е популярният сценарий „ресторант“. Той включва знания за обектите и хората, които обикновено се намират в един ресторант, за техните функции и за поредицата от събития, които са типични при посещението на ресторант (заемане на места, запознаване с менюто, поръчване, хранене, плащане на сметката, напускане). Ако сценарият бъде нарушен, в този случай може по време на храна да ни заболи зъб, то ние автоматично влизаме в друг сценарий – оставяне на храната и отиване на зъболекар, например. Когато обаче сценарият се наруши в процеса на междукултурно общуване, това може да доведе до неприятни или комични недоразумения.

Рамката е основа за съгласие, допускане на споделено знание между говорещия и слушащия или между участниците в сцената, сценария. Говорещият използва иманентно присъщи за него знания, адаптира ги към слушащия, а слушащият реконструира своята когнитивна рамка в зависимост от постъпилата информация. Осъществяването на тези процеси е взаимно благодарение на възможната обща за участниците в комуникацията когнитивна рамка на отделните значения на думите.

Този апарат за използване на аналогии и обобщени описания на обекти, ситуации и т.н. позволява представата за един обект да не се изгражда изцяло

всеки път, а да се използват готови обобщени структури (празни рамки, прототипи (по Мински 1975), които само да се допълват и конкретизират. Така новите знания се изграждат в контекста на наличните, т.е. на придобития, натрупан опит. Част от знанията са включени в статична описателна структура – рамка. Има и допълнителни знания от рамката, как да се свързват тези знания със знанията от други рамки.

Сходството между рамката и речевите тактики може да се обясни с хипотетичната структура на двете понятия. В моделите на речевите тактики, както и в рамката, има стандартен набор от комуникативни ходове, но не е възможно да се отчетат всички фактори, които влияят на речевото поведение.

Условието за адекватен избор на речева тактика е идентификацията на ситуацията – определението на съответната на нея тип рамка. Всъщност, това е отговор на въпросите „Какво се случва тук?“, „Какво ми се иска да се случва тук?”, които говорещият задава сам на себе си. Една от типичните грешки на комуникантите е неопределеността в постановката за целта на речевото общуване и, как вследствие от неяснотата на представата за рамката на ситуацията може да не се постигне желания резултат. Например, обръщайки се с молба към някого, човек може да изрази тази молба като изискване, обвинение и оскърбление. В повечето случаи непланираното изменение на рамката води до комуникативен неуспех.

Грешките могат да се заключават не само в избора на рамка, но и в запълването на един от компонентите на рамката. Например, при частта от интерактивната рамка за отношенията между комуникантите. Една и съща стратегия може да бъде реализирана различно в зависимост от установените комуникативни рамки в отношенията. Тактиката на прекия отказ, например, в повечето случаи предизвиква отрицателна реакция от страна на партньора и напрежение в отношенията между комуникантите. Като алтернатива може да се използва отказ-преадресация: *Прекрасно Ви разбирам и бих се радвал да Ви помогна, но законът ми забранява.* Тази тактика формира отношения на солидарност между комуникантите – *ние с вас сме против системата* – за разлика от отношенията на конфронтация в случай на пряк отказ.

Повечето комуниканти не осъзнават рамката на ситуацията, в която трябва да си взаимодействат без специален стимул. Рамката се възприема като даденост и подбужда действия в очертани граници. Следователно не се прилагат усилия да се преконструира ситуацията, за да стане тя благоприятна за реализиране на интенцията.

Един от начините за осъществяване на контрол за резултатни речеви действия е **управлението на рамкирането**. Става дума за това, че говорещият може осъзнато да прогнозира комуникативния акт и при необходимост да променя рамката, ако междинните резултати не го удовлетворяват. Това ние наричаме **прерамкиране.**

Съществуват два начина за прерамкиране. 1. Може да се измени рамката без обсъждане. 2. Може да се обсъди ситуацията на общуването с партньора. В този случай смяната на рамката се осъществява чрез метакомуникация.

Прерамкирането често се използва в случаите, когато комуникативната ситуация като цяло или някой от нейните компоненти не устройва говорещия. Например: *Две студентки харесват едно и също място в аудиторията. Едната се обосновава с това, че си е забравила очилата, а от това място се вижда по-добре черната дъска. Тогава другата предлага: добре, днес ти седиш на това място, а утре – аз.* Тук рамката „уговаряне", при която една от студентките избира ролята на по-слабия, който разчита на съчувствие, е заменена с рамката „преговори", в която разпределението на ролите се осъществява чрез обективни критерии „днес – ти, утре – аз".

Друг начин за изменение на рамката е обсъждането от комуникантите на ставащото между тях. Това е комуникация за комуникацията, т.е. метакомуникация. Необходимостта от подобно обсъждане диктува самата същност на езика – нееднозначността на някои изказвания в определен контекст с имплицитен смисъл и като резултат – погрешна интерпретация. Има многозначни тактики и възможности за косвено изразяване на интенцията. За резултата от речевото въздействие е необходимо да се отчитат нежеланите интерпретации и навреме да се блокират. Например: *Две колежки влизат заедно в залата за конференция и едната предлага на другата да мине първа през вратата с думите: „Влез ти, аз след тебе. На твой фон, аз ще изглеждам по-добре…Ама, как глупаво се изразих…"* Забележката за двусмислеността на комплимента, направена от говорещата, помага да бъде избегната интерпретация, която има обиден смисъл.

Друг разпространен случай на грешна интерпретация, който не може да бъде прогнозиран от говорещите, е имплицитният смисъл, който се намира в изказването на партньора. Това се обяснява с факта, че в повечето случаи (в частност в ситуация на междуличностна комуникация), освен буквалния смисъл в съобщението, присъства и информация от друг род – за отношението на говорещия към партньора си, за скритите му намерения, свързани с даденото съобщение и др. Степента на съвпадение на представите за тези компоненти на изказването между комуникантите може да бъде много различна. Например, при спор между съпрузи за нещо елементарно, когато едната страна тълкува погрешно това, което не е изказано (имплицитното съобщение). В такъв случай кавгата тръгва от например, неизмитите чинии и се стига до заключението: *Ти смяташ, че аз съм лоша домакиня. Кажи си го направо, че искаш да се разведем!.* В такъв случай най-правилна е смяната на рамката с тактиката на помирението, чийто инструмент може да бъде откритото обсъждане на това, което става: *Ние какво правим сега? Караме се за нещо, което не заслужава толкова внимание. Не исках да те обиждам, просто попитах*.

Възможностите за грешно тълкуване наистина са много. Всяко речево действие, което потенциално допуска използване с определена цел, може да

бъде изтълкувано и като намерение, независимо от това, искал ли го е говорещият. В похвалата може да се намери желание за самоутвърждаване, в искрения комплимент – подмазване, в съвета – заплаха и т.н. Критиката на дома, дрехите, храната, децата, любимия ресторант на някой човек се възприема като лично оскърбление. Тези ефекти на критическа метонимия трябва да се отчитат при избора на рамката на ситуацията чрез блокиране на нежелана интерпретация: *Не го приемай лично, но…, Не мисли, че това засяга лично тебе…* и др.

Обсъждането на метасъобщенията може да се гради на основата на анализа на комуникативните неуспехи, обусловени от неверен прочит на намеренията. От тази гледна точка е полезно да се опишат най-разпространените комуникативни грешки, характерни за една или друга рамка на ситуациите. В междуличностната комуникация има много погрешни интерпретации при положителната оценка (похвала, комплимент), при съвета, предупреждението, критичната оценка и точно те изискват вниманието на изследователите.

По такъв начин прерамкирането като комуникативна тактика представлява избор на тактики от репертоара на друга стратегия, а не тази, която се прогнозира или осъществява в началния етап на комуникацията. Този метод позволява осъзнат контрол на резултатите от речевото взаимодействие и гарантира условията за максимална реализация на интенцията на говорещия.

ЛИТЕРАТУРА

Beaugrande, R. de – W. U. Dressler 1981, *An introduction to Text Linguistics.* London: Longman.

Fillmore, Ch. 1968, *The case for cas*e. Universals in Linguistic Theory. New York: Harper and Roy.

Greeraerts, D. 2007, *Introduction. A rough guide to Cognitive Linguistics*. The Oxford handbook of Cognitive Linguistics. Oxford University Press.

Langacker, R. W.1987, *Fanations of cognitive Grammer*. V.I. Stanford University Press, Stanford Press, Oxford.

Minsky, M.1975, *A Fraimwork for Representing Knowledge*. Winston, Patricks.

Пенчева, М. 2011. *Когнитивна лингвистика. Речник на понятията и термините*. София: Университетско издателство „Св. Кл.Охридски”.

Rosh, E. 1978, Principles of categorization. In: Rosh, E. – Lloyd, B. (eds.) *Cognition and Categorization*. New Jersy: Hilsdale.

ЕЗИКОВЕДСКА НАУЧНА БЪЛГАРИСТИКА В САНКТПЕТЕРБУРГСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ В КРАЯ НА XX-НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК

Елена Иванова

The present paper gives an overview of the curricula of St. Petersburg University related to Slavic studies, with an emphasis on the new specialisations at the Chair of Slavic studies and the present-day peculiarities of teaching of Slavic languages. Discussed are teaching aids and learning materials published by the Chair.

Българският език се е преподавал в Петербургския (Ленинградския) университет дълго време преди образуването на специализираната катедра по славянски филологии. Началото на университетската славистика в Петербург, а и в Русия се полага през 1835 г., когато Министерството на народната просвета въвежда нов университетски устав, въз основа на който в четирите университета (в Санкт Петербург, Москва, Харков и Казан) се откриват катедри по история и литература на славянските народи. Обучението се е осъществявало в рамките на общата подготовка на студентите-слависти. Обаче задълбочените научни изследвания започват едва след обединението на преподавателите по славянските езици в самостоятелна катедра (1944 г.) и най-вече с идването в катедрата (1946 г.) на Юрий Сергеевич Маслов – най-изтъкнатия руски българист и един от най-значимите руски лингвисти от втората половина на XX век, който има фундаментален принос в общата аспектология и общото езикознание.

През 1944 г. Маслов прекарва няколко месеца в България. Благодарение на лингвистичния си усет и искрения интерес към българския език, Юрий Сергеевич, както бе написано по-късно от Калина Иванова в рецензията за неговата прочута граматика на българския език, „е овладял български в степен, която му позволява да съперничи с най-добрите наши автори“ (Иванова, 1982). Блестящото познаване на българския език сполучливо се съчетава с ерудицията на Маслов, с оригиналността и дълбочината на неговите научни концепции.

Дълбокото разбиране на структурата на българския език в голяма степен предопределя ориентацията на изследванията на Ю. С. Маслов. От една страна, това са проблемите на общото езикознание, преди всичко аспектологията, на учението за глаголния вид. От друга страна, това е българистиката. Българският материал дава възможност да се разгърне масловската аспектологична концепция в задълбочен и завършен вид, откривайки специфичните черти на българския език върху широк типологически фон. Работата върху теорията на глаголния вид намира отражение в много негови публикации (между основните са монографиите (Маслов 1959; 1963а; 1984). Освен че е основопо-

ложник на славянската аспектология, Маслов е и автор на Граматиката на българския език (1956 г. първо издание и 1981 г. преработено издание и двата издания са преведени на български, което е несъмненно жест за признание на високото им равнище.) През 2004 г. издателството „Языки славянской культуры“ публикува книгата „Ю.С.Маслов. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание“ (Маслов 2004), в която е събрана значителната част на неговото научно наследие, най-напред статиите, които са излезли доста отдавна и не се намират лесно по библиотеките.

Преди да се спра на съвременното състояние на научната българистика в катедрата, ще спомена още имената на професорите, бивши възпитаници на Катедрата по славянски филологии, които са дали и дават най-голям принос в развитието на българистиката.

Известният лингвист проф. Г. А. Цихун, доктор Honoris Causa на Софийския университет, завършва българска филология в нашата катедра през 1956 г., защитава кандидатска дисертация при проф. Ю. С. Маслов през 1964 г. и докторат през 1982 г. Сега завежда отдел Славянско и теоретично езикознание в Института за езикознание „Якуб Колас“ в Минск и е професор в Катедрата по теоретично и славянско езикознание на Беларуския университет.

Проф. Б. Ю. Норман, завършил българска филология през 1966 г., също е възпитаник на Катедрата по славянски филологии, той е известен лингвист, автор на многобройни студии както върху български език, така и теоретично езикознание, сега е професор в Катедрата по теоретично и славянско езикознание в Беларуския университет.

В Минск много години също така е работил проф. В. А. Карпов – езиковед, завършил българска филология през 1967 г., за съжаление рано починал. Автор е на много книги, а също така и на учебник по български език.

От учениците на Ю. С. Маслов в катедрата работи неговата бивша аспирантка доцент Зоя Шанова. Темата, защитена в докторското ѝ изследване върху „аудитива”, е получила развитие в редица научни разработки, вж. по-подробно за другите научни интереси на З. Шанова (Иванова 2013).

Към катедрата има и аспирантура и докторантура по славянски специалности. Благодарение на това почти всяка година имаме защитена кандидатска или докторска дисертация.

2003 г. е защитен голям докторат на автора на настоящата статия. Дисертацията беше посветена на логико-семантичния аспект на руското и българското изречение. Очертана е реализацията в речта на четирите логико-семантични типа изречения – изречения за съществуване, идентификация, характеризация и именуване (Иванова 2003).

В следващата 2004 година е защитена докторската дисертация на сегашната ръководителка на катедрата – Марина Юриевна Котова „Славянская паремиология“ (Котова 2004), където бе включен и българският материал. Всички речници, помагала и монографии на Марина Котова по паремиография също отчитат и данните от български език (напр. Котова 2000, 2010).

Дисертацията на Олга Василева (Васильева 2006) е посветена на функционирането на перфекта в съвременния български език. Основно внимание авторката отделя на особеностите на тази глаголна форма в различни стилове на речта. Разглеждат се условията на взаимодействието ѝ с други времеви форми в контекста.

Дисертационният труд на Марина Ступкина изследва парцелацията – явлението, което обикновено в българската лингвистична литература се нарича по-силно обособяване и всъщност е добре проучено и от български лингвисти – започвайки още от Иван Хаджов (който пръв описа, както се изрази той, „забързаната точка“) до подробните студии на Елена Георгиева, Живко Бояджиев и други. Обаче нашата дисертантка не само анализира структурно-синтактичните особености на парцелацията, като изрично я отделя от сходните явления обособяване и присъединяване, но и я разглежда като елемент на експресивен синтаксис, на актуализиращия тип проза. В дисерта-цията вниманието е насочено и към по-нови функции на парцелацията в езика на художествената проза, особено случаи на графичната поддръжка на отделения парцелиран сегмент.

Годините 2008–2009 са били „жетварски“ за научната дисертационна българистика у нас. През 2009 г. са защитени 3 дисертации. Алина Маслова в докторското си изследване (Маслова 2009) обосновава съществуването на комуникативно-семантичната категория подбудителност и открива типологичната езикова специфика в реализацията на тази категория в родствените езици. Тук българският и сръбският език се описват на фона на руския.

В изследването на Надежда Ершова (2009) се описва системата на противопоставителните съюзи в българския език, взети както в сихроничен аспект, така и в диахрония. Целта на дисертационното съчинение е да се проследи процесът на изграждането на системата на противопоставителните съюзи и да се покаже динамиката на развитието им от семантично и стилистично гледище. Въз основа на статистическите данни е показано как се е променял съставът на противопоставителните съюзи и изразяваното в тях семантично отношение от старобългарския език до съвременното му състояние. Представени са и диалектните данни.

Наталия Прасолова посвети своята кандидатска дисертация (2008) на биноминативните изречения в българския език. В тази работа е отразено характерното за съвременната руска лингвистика преместването на фокуса на синтактичните изследвания към семантичния анализ на изречението и отражението на семантичните различия в структурата на изречението. Биноминативното изречение в българския език има обща форма, но различно семантично съдържание. От основните задачи на това изследване са установяване на маркерите, които бележат разлика в значението на изоморфната структура и отражението на тази разлика в граматичните характеристики на всеки семантичен тип биноминативно изречение. Преди всичко това са артиклевите показатели, особености на поведението на свързващия глагол, граматичните му форми, които

проявяват предпочитане към един или друг семантичен тип изречение, както и стиловите и жанровите особености на биноминативните изречения.

Последната дисертация по българистика е защитена през миналия декември. В кандидатското си изследване Виктория Лазарева (Лазарева 2013), сега преподавателка в Италия, си постави за цел да опише (от гледна точка на теорията за референцията) синтаксиса на собствените имена в три разноструктурни езика – руски, български и италиански. Като основен обект на изследването служи българският, след това получените данни се сравняват с руския и италианския. Освен че има висока научна стойност, защото открива и обяснява редица още дискусионни въпроси на знаковата специфика на собственото име, тази работа представя богат материал и интересни изводи относно употребата на определителен и неопределителен член в български и италиански език при имената на хора – като отчитаме, че артиклевите системи в български и италиански не са идентични. Показана е ролята на най-различни лексикални, дейктични и други актуализатори в изречението, които подпомагат правилното референциално разбиране на дадено собствено име. Основното внимание се отделя на най-сложните синтактични контексти, в които името разкрива различни страни на своя референциален потенциал.

Сега позволете кратко да ви опиша сферата на сегашните мои научни интереси. През последните години работя върху създанието на съпоставителен синтаксис на руския и българския език. Синтактичният том на съпоставителната българско-руска граматика, на която съм автор (Иванова 2009), излезе в София през 2009 г. под научната редакция на проф. Ст. Димитрова веднага след като същата година в Шуменското издателство излезе и първия, фонетичен том. Този синтаксис обаче беше погледът върху синтактичните системи на двата езика само от страна на семантиката на изречението, ср. също и с учебна цел (Иванова 2006).

Обаче напоследък липсата на обобщаващото изследване на синтаксиса проличава все по-явно. В руската лингвистика се отбелязва нарастващия и траен интерес към българския език, свързан със специфичните му характеристики, което потвърждава например участието на професор Руселина Ницолова в типологичните проекти на школата на Храковски. Имаше необходимост да бъде създадено обобщаващо описание на синтактичната система на българския език, при това изпълнено на руски език, което да представя синтактичните български особености комплексно и на фона на руския език, тоест с позасилено внимание към контрастивните елементи. Така възникна проектът „Синтактичната система на българския език на фона на руския“, поддържан от Руския хуманитарен научен фонд, – проектът, който миналата година беше завършен и текстът (около 800 страници) е подготвен за печат. Освен мене, участие в създанието на книгата взе и доцент Алла Градинарова от Софийския университет.

Концепцията на проекта поддържа становището на съвременната наука относно това, че изречението трябва да се описва като многоаспектна единица,

чийто строеж и значение се формират от елементи, като минимум от три основни плана: структурния, семантичния и комуникативния. Освен задължителния структурно-семантичен аспект, в работата ни е отделено значително внимание на комуникативни и семантични характеристики на изречението, при това всички аспекти по възможност са представени във взаимодействие. Отделя се място и на такива въпроси като референциалните аспекти на семантиката на изречението и отражението на референцията в артиклевата маркираност на именните групи и глаголните категории.

Тази книга е създадена за съвсем определена лингвистична аудитория – за руски лингвисти, които дори и да не знаят или не знаят добре български език, но искат да използват данните му в научните си съпоставителни описания. Затова изследването дава не само сведения в областта на синтаксиса, но и съдържа, по необходимост, морфологични коментари, които позволяват всеки езиковед да се възползва от представения материал.

При това че системата се описва последователно, по-особено внимание е отделено на специфичните характеристики на българския език, които влияят на структурата на изречението, както:

а) загуба на падежното склонение при именните части на речта, б) наличие на разклонена система от глаголни форми и граматикализация на редица глаголни значения, в) граматично изразяване на категорията определеност / неопределеност при балканския тип на строежа на тази категория; г) загуба на инфинитива и появяване на *да*-конструкцията, която обхваща не само областта на инфинитива, но и много други синтаксични позиции, д) загуба на деепричастията за минало време и трансформация на системата на причастията при активизиране на такова синтаксично явление като предикативното определение към подлога и допълнениего, е) „нулев подлог“ и специфика на реализацията на други синтаксични нули, ж) използване на предиката *habere* в посесивните изречения със сложни функционални разпределения между *esse* и *habere* в различни варианти на битийни изречения, з) запазване на глагола *esse* в копулни и битийни изречения, и) наличие на развита система от клитики – както сентенциални, така и групови.

На свой ред тези характерни черти оказват влияние върху формирането на редица други синтаксични особености на българския език на фона на руския, като например преразпределение в областта на подчинителните връзки в словосъчетания (активизиране на съгласуването и особено на прилагането), сливане на основи (корени) като начин за образуване на нови думи и съчетания, специфични начини за отстраняване на семантичния субект, структура на безличните изречения, експанзия на *да*-конструкцията в сферата на императивността и сложното изречение (в това число позициите, които в руския език се обслужват от условното наклонение), специфика на сложните изречения със съюзи, включващи елемент *да* (последователно разкъсване на сложния съюз и ограничаване на времевите форми на сказуемото), удвояване на допълнението

както нивото на простото, така и на сложното изречение, особености на словореда и преместване на сентенциалните клитики, своеобразие при формиране на комуникативни стратегии, възникващи в резултат на линейно-синтаксични ограничения върху словореда и съчетаване на комуникативни съставляващи с членни форми и др.

Разбира се, това описание отчита и най-резултативните синтактични изследвания на български езиковеди – както класическите, проверени от времето, трудове, така и нови, съвременни. Библиографията включва няколко стотин заглавия и носи в определена степен „препоръчителен характер“. Това означава, че нашият труд не предполага критичен обзор на езиковедската продукция, а взима само най-важното и най-полезното от цялата богата и динамично развиващата се българска лингвистика. Освен това, в отделен раздел са представени основни синтактични направления, по които работят български езиковеди сега, характеризирани са най-ефикасните научни парадигми. Показано е, че съвременните синтактични изследвания в България представят широка палитра от синтаксични течения, отразяваща признати световни научни парадигми.

Надявам се, че когато този труд бъде издаден, той ще допринесе за повече изследвания в Русия на българския език – несъмненно, един от най-интересните европейски езици, което всъщност съвременната лингвистика вече добре осъзнава.

ЛИТЕРАТУРА

Васильева, О. В. 2006, *Функционирование перфекта изъявительного наклонения в современном болгарском литературном языке*. Кандидатская диссертация. Санкт Петербург.

Ершова, Н. Б. 2009, *Система противительных союзов в болгарском языке (в диахроническом и синхроническом аспектах.* Кандидатская диссертация. Санкт Петербург.

Иванова, Е. Ю. 2003, *Логико-семантические типы предложений: Неполные речевые реализации (в русском и болгарском языках)*. Докторская диссертация Санкт Петербург.

Иванова, Е. Ю. 2009, *Сопоставительная болгарско-русская грамматика. Т. 2: Синтаксис* / Под науч. ред. проф. Стефаны Димитровой. София.

Иванова, Е. Ю. 2013, Зоя К. Шанова на седемдесет години. *Българска реч* XIX, кн. 3.

Иванова, К. – Маслов, Ю. 1982, Грамматика болгарского языка. *Български език*, кн. 3.

Котова, М. Ю. 2004, *Славянская паремиология*. Докторская диссертация. Санкт Петербург.

Котова, М. Ю. 2000, *Русско-славянский словарь пословиц (с английскими соответствиями)*. Санкт Петербург.

Котова, М. Ю. 2010, *Лекции по сопоставительной славянской паремиологии: Учебное пособие для магистрантов.* Санкт Петербург.

Лазарева, В. А. 2013, *Референциальный аспект функционирования имени собственного (в болгарском, русском и итальянском языках)*. Кандидатская диссертация. Санкт Петербург.

Маслов, Ю. С. 1956, *Очерк болгарской грамматики*. Москва.
Маслов, Ю. С. 1959, Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление). – *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва.
Маслов, Ю. С. 1963, *Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке*. Москва – Ленинград.
Маслов, Ю. С. 1981, *Грамматика болгарского языка.* Москва.
Маслов, Ю. С. 1984, *Очерки по аспектологии*. Ленинград.
Маслов, Ю. С. 2004, *Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание*. / Под ред. Бондарко А.В., Майсак Т.А., Плунгян В.А. и др. Москва.
Маслова, А. Ю. 2009, *Коммуникативно-семантическая категория побудительности и ее реализация в славянских языках (на материале сербского и болгарского языков в сопоставлении с русским).* Докторская диссертация. Санкт Петербург.
Прасолова, Н. В. 2009, *Биноминативные предложения в болгарском языке*. Кандидатская диссертация. Санкт Петербург.
Ступкина, М. О. 2008, *Парцелляция в современном болгарском языке (на материале художественной прозы)*. Кандидатская диссертация. Санкт Петербург.

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ЗА БЕЖАНЦИ. ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД ЕЗИКОВАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ

Катя Исса

Language policy of any country is part of its overall policy. Today Bulgaria has to change our educational system to make education one of the most important national priorities, and the Bulgarian language to become the most important aspect thereof.

Now in our country entered a huge wave of refugees from the south. The paper is dealing with the prospects of Bulgarian Studies on language integration of refugees.

Езиковата политика на всяка страна е част от общата ѝ политика. А общата политика е дейност на органите на държавната власт и държавното управление, дейност, която се определя от обществените цели и интереси, или поне трябва да бъде такава. Като нейна съставна част езиковата политика също е дейност – „дейност, свързана с организацията и управлението на словесната комуникация в определени социални обединения“ (Виденов 2003: 16), ръководена предимно от държавните институции. На 1 януари 2007 г. нашата страна влезе в ЕС като пълноправен член, следователно езиковата ѝ политика стана част от европейската. Отличителните белези на западния начин на живот не са необходимо условие на икономическия растеж (затова мечтаният статут не ни донесе мечтания стандарт), но предопределят аналогични модели на поведение между нас и другите европейци. В ситуацията на световна икономическа криза ние успешно се интегрирахме в европейския дискурс и заговорихме за езика на кризата, съпътстван от кризата в езика. Сега всички живеем в стрес и тревога за качеството на живота си, а също и за качеството на езика си като негово отражение. Основна грижа на езиковедите е грижата за българския език – „този най-важен идентификационен признак на българската нация“ (Вълчев 2012: 7). В годините на т.нар. преход ние преживяхме стилистична революция, отказахме се от табутата и от клишетата, стреснахме се от чуждиците и интернационализмите, изпитахме горчивина и страх да не ни струва скъпо приоритетната подмяна на българския език с английския, който да го асимилира и унищожи. И тъкмо когато осъзнахме, че трябва да се промени образователната ни система, образованието да стане един от най-важните национални приоритети, а българският език, като основен пазител на народностната ни същност и памет, да се превърне в най-важния негов елемент, в страната ни навлезе огромна бежанска вълна от юг. Тя заля с етническото си многообразие неподготвената ни общественост и това постави въпроси, които ни върнаха в началото на прехода и преди това. Проблемът не е в етническото многообразие на бежанците, а в огромния им брой, а той, на фона на демографския срив, пред който сме изправени, внесе в новата ни колективна психология нови страхове

относно езикова смърт и загуба на културна идентичност. Реакциите на нашата общественост се коментират ежедневно в медиите и във форумите в интернет. Те варират от пълно неприемане (в публичното пространство бежанците бяха наречени убийци, терористи и канибали; по улиците се сформираха расистки групи, които да ни пазят от тях), до проява на толерантност и афиширане на грижа за създаване на условия за ефективната им интеграция. Тази задача бе поета от Държавната агенция за бежанците (ДАБ) при МС като водеща институция, подпомагана от Държавната агенция за закрила на детето (ДАЗД), Министерството на образованието, младежта и науката (МОМН), МТСП – Агенцията за социално подпомагане (МТСП – АСП), БЧК, Българския съвет за бежанци и мигранти (БСБМ), Съвета на жените бежанки в България (СЖББ), Асоциацията за интеграция на бежанци и мигранти (АИБМ), Каритас – България, Българския хелзинкски комитет (БХК) и др.

Финансирането в рамките на утвърдения бюджет на ДАБ при МС за съответната година се извършва със средства от Европейския бежански фонд на новопризнатите бежанци за период до 1 година след предоставянето на статут. Според данните, които се изнасят от агенциите в интернет, всеки чужденец в Република България, получил статут на бежанец или хуманитарен статут, до една година от получаването му може да получи финансова помощ за жилищно настаняване, социално подпомагане, здравно осигуряване, обучение по български език, социална ориентация и културна адаптация, професионално обучение, преводачески услуги и съдействие за реализиране на основни права и възможности. Според интервютата с бежанци, излъчвани от българските медии и според мои лични разговори с много от тях, нищо от гореспоменатото не се случва, а проблемите се задълбочават, вместо да се решават. Тук няма да коментирам техните оплаквания и претенции, свързани със статута им, нито търсенето на работа, жилище, медицински услуги, реализация; нито отношението към тях на улицата и в институциите, нито поведението на онези от тях, които отговарят с агресия на нашата нетолерантност и това ги отвежда често зад стените на Централния софийски затвор.

Тук ще разгледам *перспективите на българистиката* относно *езиковата интеграция на бежанците*, водена от дълбоките си убеждения, първо: че само ако научат *нашия език*, бежанците имат шанс да се реализират в *нашата страна*; и второ: че *само българистите могат и трябва да предложат плановата стратегия на държавата*, определяща пътя за усвояване на езика ни от онези бежанци, които остават дългосрочно, избрали България за свое убежище. Въпреки насадените традиционно представи, подкрепяни административно и институционално, според които от научната общност съвет никой не приема, а езиковедските ни трудове самовлюбено плуват в море от самоцелност, мисля, че сега, повече от всеки друг път, трябва да покажем, че може да има и практическа полза от нас.

Засега ние си мълчим. По отношение на обучението на бежанците по български език мащабни българистични езиковедски трудове няма. Може би затова от ДАБ при МС се обърнаха за помощ към арабистите, което е, меко казано, безсмислено. Те могат да помогнат единствено с малкото на брой качествени преводачи (а не е възможно до всеки бежанец да се постави преводач) и с многото на брой провеждани изпити за смяна, назначаване и преназначаване на преводачи без дипломи и без опит в ДАБ при МС. Без да са специалисти по методика на преподаване на български език като чужд, арабистите биха могли да обучават най-много една част от децата на бежанците, на арабски, но и това е невъзможно поради огромния брой на сирийските и другите арабски бежанци. Едно, че преподавателите по арабски са много малко; и друго, по-важно, че е недопустимо в нашата страна да разширяваме образованието на подрастващите на друг език, вместо на български. *Всяка държава се стреми на цялата ѝ територия да функционира един официален език. Това е първият приоритет на езиковата политика.* Политиката на нашите управници обаче се обърна и към четирите на брой арабски училища в София, чието ниво е под всяка критика и което би спъвало още повече интеграцията на арабските деца, растящи тук. Това би попречило на тяхната информираност, на усвояването на нашите културни образци и социален опит. Иначе, на думи, българският език минава за приоритет. Задължително условие за достъп до финансово подпомагане било участието на новопризнатите бежанци в курсове за изучаване на български език, социално ориентиране или професионално обучение. Такива курсове има само на територията на бежанските лагери (но те се посещават само до получаване на статут и то по желание и се напускат веднага след това, защото получилият статут задължително напуска лагера до няколко дни), а също и в затвора, където е пълно с младежи, осъдени на по два-три месеца за дребни кражби. Качеството на обучение в тези откъслечни посещения няма да коментирам.

Преподаването на езика на страна, в която живеят бежанци, не е ново явление, в Европа е бурно дискутирано, но ние чакаме изглежда англоезичните автори да си избистрят концепциите и тогава да започнем да ги цитираме и пренаписваме. Ние дори следим техните препоръки, коментираме „Общата европейска езикова рамка“, която се отнася до изучаването на втори език, (но тя е за оценяване и за издаване на сертификати, а те се издават естествено след обучение), а също и Европейското езиково портфолио. И тези два документа, чиито ключови термини са *комуникативна компетентност и плурилингвизъм* (Ангелов 2012: 266), определят дейността ни както в теоретичен, така и в практичен аспект. Положението на бежанците в България в момента е такова, че никакъв плурилингвизъм (не сме в Канада, нито във Франция, Швейцария, Германия), не може да интегрира огромните тълпи от боси хора, прекрачващи южната ни граница пеша, с надеждата да бъдат заловени от нашата полиция и спасени от гладна смърт. Разбира се, най-важно е те да бъдат нахранени, ваксинирани и подслонени. Въпреки невероятния хаос в извършването на тези

дейности, все пак се достига до някакъв краен етап. След това бежанците се вливат в обществото ни и стават нашенци. И започват да спазват и да нарушават нашите закони.

Един от нашите закони е за задължителното образование. Децата би трябвало да посещават училище. А когато постъпващите в училище не знаят официалния език, логично е да имат една година подготвителен езиков курс. Това се разбира от само себе си, не е трудно, нито скъпо, за да се осъществи. Имаме достатъчно преподаватели, добре подготвени езиковеди, някои от тях безработни, други – отдадени на напъните си на стари години да се преквалифицират и да преподават английски. Всъщност някои добре се ориентират какво е „търсенето“ и предлагат да се възползват от „предлагането“ на някоя европейска институция, готова да финансира проект за обучение на бежанци. Те кандидатстват по тези проекти, опитват се да впечатлят платежоспособни фондации и се надяват най-после и нашият труд да бъде подобаващо оценен. За съжаление европейските фондации са много взискателни, изискват точно обяснение за предлаганата методика, за това как ще процедираме и за всеки лев, който ще похарчим. Не че е лошо да поискаме заслужена отплата за своя труд. Напротив, това е задължително. Моите страхове са свързани с това да не се вкопаем за пореден път в превърнатата в навик на филолозите самоцелност, без да потърсим, защото така сме свикнали, каквото и да било практическо приложение на наличните си знания.

За да се оправдаят финансовите отчети на годишните отчетни събрания на гореспоменатите институции, непрекъснато се правят проекти, в които се смесват безразборно методически практики и в тях отчитащите се се позовават безкритично на европейски политики, но се пренебрегва (а *това е втората най-важна задача на езиковата политика) планирането на учебния процес на територията на цялата страна.* Обучението на бежанците по български език за чужденци трябва да бъде *предварително планирано*. В Народното събрание най-сетне трябва да се обърне сериозно внимание на езиковата политика и на задачите на филологията. Успешното им интегриране е сред конкретните моментни нужди на обществото. А то може да се осъществи само и единствено чрез относително *единна методология*, която отговаря на актуалните нужди на държавата. Само така можем да намалим броя на потенциалните престъпници от средите на неграмотните бежански общности и да говорим за съвременен филологически проект. Време е и ние да отговорим веднъж, обединени от единодействие и единонасоченост, на потребностите на деня.

Ако участниците в представените проекти разберат за моите тревоги, навярно много ще се смутят. Те (кой знае защо анонимно) непрекъснато представят в интернет програми за обучение на бежанците. За съжаление ЕС финансира някои от тези програми, после се отчитат резултатите, но не от обучението, а от целесъобразността на програмата, чието практическо приложение се заявява за неясното бъдеще, а самите бежанци никога не узнават за нея.

Например от ДАБ обещават прилагане на мерки за интеграция на непълнолетни и малолетни бежанци, включващи заплащане на такса за детска градина, целева месечна помощ за деца, посещаващи български общински и държавни училища, допълнително обучение по български език и социална и културна ориентация, преводачески услуги и съдействие за реализиране на основни права и възможности. Все неизпълними обещания. Децата на бежанците, които трябва по закон да посещават нашите държавни училища, имат нужда не от допълнително, а от *предварително обучение* по български език. Иначе не ги приемат в кварталните училища. Ето че сивият сектор на частните уроци пак би процъфтял, ако бежанците, които остават у нас, не бяха предимно бедни.

Училището за бежанците не може да бъде пожелателно и да се насърчава желанието им чрез обещания за привилегии, а трябва да бъде *задължително*, какъвто е законът за българските деца. Преди началото на всяка учебна година получилите статут трябва да са длъжни да запишат децата си в българско училище. Според броя на записалите се в един квартал в София или в друг град може да се направят сборни групи от съседни училища, които да учат една година, подобно на чуждестранните студенти, в подготвителен курс. И без това откакто модернизирахме обучението по български език на студентите чужденци като ги принудихме да го заменят със западен език веднага след подготвителния курс, много университетски преподаватели останаха без работа. А неизползван сграден фонд има всяко българско училище. След завършване на този, съобразен с възрастта им, едногодишен подготвителен курс, записалите се, ако го провеждат в съседно училище, да се връщат в това, в което предварително са се записали и да продължат образованието си ако не с равен, то с приблизителен старт като българските ученици. Същото може да се направи и за бежанците студенти, прекъснали внезапно образованието си в университети, чиито сгради са изравнени със земята. Ако те бъдат освободени от годишна такса в подготвителния курс, това би било наистина стимул и не би утежнило почти с нищо бюджета на българските университети, в които подготвителните курсове са и без това непълни, а в редовния прием остават незаети много места.

Вместо това институциите непрекъснато провеждат конференции, на които не канят представители на научната общност нито от университетите, нито от БАН, а анализират националното законодателство и международните ангажименти на Република България, което безспорно е важно според т.нар. „Конвенция на Съвета на Европа“. Пред високопоставените посетители от Представителството на Върховния комисар за бежанците на ООН в България и Българския съвет за бежанци и мигранти се отчита „Изпълнение“ на Националната програма за интеграция и грижи за бежанците в Република България. За всички тези „грижи“ се обучават специалисти, което отнема време и средства. На кръглите маси се анализира политиката на достъпа до пазара на труда и трудовата заетост на бежанците, грижата за бежанците в неравностойно положение, жилищното им настаняване, дейности, които в европейските

страни се осъществяват успоредно и задължително с обучението по езика на страната, в която живеят. Това у нас не се прави. Решението, което може да се изпълни без специално обучение, защото специалисти по български език ние имаме, е *плановото изучаване на български език*, поне от децата. Бежанците трябва да знаят, че езикът ще служи на децата им преди всичко като *средство за образование*, а не само за комуникация. Мотивът, доказващ желанието им за приобщаване към нашата култура, се определя от факта, че са избрали България за свое убежище. Усвояването на българския език прави възможен стремежа на чужденеца за интегриране в новото общество чрез непосредственото му запознаване с нашата култура, което включва обучаващия аспект. Пребиваването на цели семейства в неродната социокултурна среда им създава огромни проблеми от всякакво естество, а осигуряването на образование за децата им предполага висока степен на културна осъзнатост благодарение на възможността за вписаност в нашата културна ситуация, която съответства на дефиницията за междукултурната комуникация. Така сред основните фактори за стимулиране на бежанците в България, е тяхното убеждение в практическата необходимост от нашия език за успешната им интеграция в нашето общество.

Бежанците в нашата страна търсят дом, в който да останат. Ако предложим образование на децата им, което да използва в началото методиката на преподаване на българския език като чужд, а после ги обучаваме на другите предмети на български, те много бързо ще се смесят с българските деца. Картината на света, която е в начален стадий на оформяне, за едните и за другите ще бъде еднаква. Езиковата картина на света се разполага в специфична концептосфера, което помага за разкриване на природата както на езика, така и на мисълта. В тази картина е щрихован манталитетът на народа, моралните норми, етническите убеждения, социалното поведение. За децата на бежанците, които пораснат тук, всички следващи щрихи върху картината ще бъдат български. Така целите им семейства и цялата им общност ще се приобщи безпроблемно към нашия свят. А ние ще докажем, че и нашият труд носи полза.

На това *предизвикателство* в трудните години на войни и конфликти можем да отговорим, без да чакаме да ни попитат. Институциите не ни обръщат внимание, но това не оправдава мълчанието ни. Трябва да проведем *собствена езикова политика*, достойна за глобализиращия се свят. В нея трябва да включим съвременно и методологически издържано описание на настоящото състояние на българския език и конкретни предложения за преподаването му на бежанци като втори език. Трябва да разработим политики за постигане на повисока езикова грамотност сред бежанците в училище. Също – да създадем сред общата публика интерес и чувствителност към езиковите проблеми на цялото общество, от което бежанците са вече неразделна част. Темите, които се разработват от българските лингвисти, да са свързани със задачата да се запази и утвърди българската национална идентичност в културното и езиковото разнообразие на Европа и света. Това би повишило и нашия, на езиковедите, об-

ществен авторитет. Разбира се, общественият авторитет се определя и от социокултурните потребности на обществото, а общата култура на носителите на българския език има пряко отношение към „социалната поръчка“ от лингвистични разработки.[37]

Човешката история е съхранила какви ли не случки за славни битки, за геройства и подвизи, за завоевания, разгроми и победи. Ние все се хвалим с нашите славни победи, но не показваме ли с това днешния си комплекс за малоценност? Възможностите, които сега имаме са две – да проявим *щедрост*; или да проявим присъщия си комплекс за *малоценност*. Която и да изберем, историята ще ни запомни. Всички битки, независимо от каузата им, се дължат на човешката воля за власт. Делото на Кирил и Методий отразява *човешката жажда за прогрес*. Затова сме го превърнали в емблема на своята дейност. И освен висок професионализъм, с правилна езикова политика можем да проявим и загриженост за националната ни идентичност, и щедрост в приемането на другите. Защото „слънцето свети еднакво за всички“...

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, А. 2012, *Еколингвистика.* София: МСД.
Виденов, М. 2003, *Българската езикова политика*. София: МСД.
Вълчев, Б. 2012, *Българският език в училището*. София: СФБ.

[37] Терминът *социална поръчка* е добре познат сред преводачите в ДАБ при МС, чиято основна задача е да спечелят всяка следваща. Веднъж обясних на един от тях, който е от арабски произход, как са създали Св. Кирил и Св. Методий славянската азбука. Казах, че първоначално са получили социална поръчка. Това предизвика грандиозен скандал от страна на преводачка българка, която ме обвини, че съм нарекла светите братя „далавераджии“. Ето как ние, днешните хора, гледаме на социалните поръчки. Като на далавери. А действителен авторитет в едно общество имат само хора с каузи.

ЕЗИКЪТ НА ПРЕХОДА:
ГОВОРИМ СИ КАКВО СЕ СЛУЧВА

Красимира Колева

This text analyzed the usage of the frequently found neutral impersonal reflexive verb ***sluchi se // sluchva se*** (‘to happen’) and its derivates in contemporary Bulgarian language. Apart from their normal use, which is mainly explained by means of the synonymic order in which the verb is dominant, these verbs are often found with (to a certain degree) irregular uses. Their appearance is due to the influence of English language (syntagms with ‘to happen’) and is typical for the journalistic style and political discourse. The influence of this innovation in other language styles (mainly the scientific) poses the question if this phenomenon is just a linguistic fashion or marks a tendency.

През периода на прехода от тоталитаризъм към демокрация във вербалната комуникация в публичната сфера се наблюдават процеси, които очертават тенденции. Тези процеси могат да се разглеждат както в контекста на глобализацията, така и на фона на конвергентно-дивергентните явления в езика. Стимулиращ фактор е и езиковата мода. Естествено динамиката в социалния живот и съпътстващият своеобразен хаос влияят върху езика. Интересен пример за това се открива в полето на граматичната рефлексивност. Тя е свързана с рефлексивността в социалната онтология, но това е тема на друго изследване.

Подзаглавието на текста насочва към употреби на рефлексивни глаголи в съвременния български книжовен език, главно в устната практика. То е цитат на много често срещана първоначално в публичното говорене фраза, въвеждаща в комуникативна ситуация, чиято тема са обществено значими въпроси. Възвратно маркираният плурален глаголен компонент *говорим си* (‘общуваме, поддържаме връзки, отношения’) измества обичайния за този контекст немаркиран облик *разговаряме* /с кого, за какво/ (‘водя разговор’), като вербализира социална практика, която по-често се асоциира с говорилня, отколкото с разговор. В подчинителния компонент възвратният глагол *случва се* също има нова конотация, получена в резултат на промененатa обществена среда. Тиражирането на този идиом в печатните медии (включително и в електронни издания, сайтове, блогове, социални мрежи и пр.) го превръща от лексикализирано явление в тенденция (Колева 2009). Факт е ежедневната делнична рубрика „Какво се случва” в националния радиоефир. Постепенно покрай безличното *какво се случва* зачестява употребата и на *какво **ми** се случва*. Паралелизмът в лексиката при говоренето / писането по обществени и по лични теми е симптоматичен. Той е огледало на процесите в посттоталитарния преход, от които гражданското общество е дистанцирано. Описването на събития, които се планират, като резултат от *случайното* добива масов

характер. Тази иновация все още не е санкционирана от кодификатора, въпреки отделни критични езиковедски публикации. Иновациите са постоянно явление в езиковата практика и са чест обект на изследване. Те са свързани с тенденцията към центробежност, характерна за всеки език. Някои от иновациите са продукт на интерференция, резултат от неизбежната глобализация в съвременната езиковата ситуация. Медийният дискурс има голямо влияние за навлизането на новите елементи, което в някои книжовни езици, между които е българският, се отчита и при кодификацията им (НПРБЕ 2002). Има ли място в езика всяка иновация? Винаги ли тя е в съзвучие с конотативните му възможности. Този реторичен въпрос отнасям към нови употреби на един от най-фреквентните (заради семантика им) глаголи във всеки език.

От началото на века в речта се активизира употребата на безличния глагол ***случи се // случва се***. Той се предпочита пред синонимите му ***става, бива, извършва се, среща се – независимо от нашата воля, случайно.*** Интересно е да се отбележи, че изследваният глагол не се среща като ключова дума в българската фразеология (БСР 2000). Ако първоначално иновацията е по-ограничена и се среща само в медийния дискурс (Колева 2003) главно при буквален превод от английския на синтагми с *to happen*, напр. *Какво **ще се случи** утре в България?* Днес мнозина се питат *Какво **се случва**? Защо **се случва**? Къде **се случва**?* Глаголът е навлязъл дори в научния стил: *Най-често вмъкването на звукове **се случва** при чужди думи*.

Приемам за **безлични глаголи** само двата лексикални разреда – ‘природни явления’ и ‘душевни състояния’. При тях не може да се посочи някаква същина като глаголно лице. Те са обособявани като „безлично спрежение”. (Теодоров-Балан 1958; Андрейчин 1978). В останалите случаи, към които спада и изследваният глагол, става дума за ***функционална безличност***, изразявана чрез средствата на синтаксиса (изключване на субекта, прибавяне на възвратна клитика и др.) и на морфологията (нулева флексия за лице и число). Само у Л. Андрейчин е посочен единствен пример за безлична употреба на този възвратен глагол: ***случва се, че…*** (Андрейчин 1978: 134).

За засилената употреба на ***случи се // случва се*** изобилие от примери има в медиите, в хода на парламентарните дебати, в реклами, в социалните мрежи и в разговорната реч. Лично събираният повече от десет години корпус е много голям. Примерите в текста са представителна извадка според нормите в социолингвистиката. Посочването на конкретния източник не е релевантно за целите на изследването, затова този тип информация тук липсва. Чести са примерите от типа на: *Предполагам, че така по-отблизо виждате какво **се случва** с българите в Унгария. **Конферентният превод от Брюксел се случва в тази кабина.** Четенето на лекции в университетската библиотека на Будапещенския университет – едно неподозирано преживяване! С благодарност към Наталия Няголова и Мария Дудаш, които ме поканиха и спомогнаха то **да се случи**! В бутилките **се случва** бавна ферментация.* Към тях може да се добавят и съчетанията на глагола с кратките дателни форми на

третоличните местоимения със значение ‘сполетява ме’ в изречения от типа *Не искам да* ***ми се случи*** (вм. *да ме сполети*) *неприятна изненада*. Извън контекста тези употреби на безличния глагол са приемливи, защото могат асоциативно да се свържат с обичайни за разговорния език изрази от типа на: *Всичко* ***се случва. Случва се*** *и в най-добрите семейства*. *Голямо нещастие* ***ще се случи***.

Не е необходим обаче контекст, за да установим, че в някои изречения употребата на глагола е несъвместима със *случайното*, със *случката* ‘дребно събитие, станало – обикновено без да му се надяваме’ (БТР 1973), тъй като дискурсът е обществено-политически: *Медиите тук* ***ще се случат*** *по интернет. От прокуратурата решават какво* ***ще се случи***. *Какво* ***не се случи*** *на Консултативния съвет за национална сигурност. Какво* ***ще се случи*** *в неделя с БСП? По много теми дебатът* ***се случва*** *в медиите. Изявлението на Тимошенко* ***се случи****, след като украинският парламент гласува днес за отстраняване на президента.* Ако в тези примери откриваме конкуренция в семантичното поле или сигнали за модата в езика, смущение и недоумение предизвикват изречения от типа: *Назначенията, които* ***се случват*** *в цялата държава*. ***Този дебат ще се случи на 15 май.*** *Благодарение на това, че след това преписката* ***се случи*** *в МВР. Реклама за сирене, която* ***се случва***. В тях употребата на безличния глагол е в противоречие с логиката. Неуместна е синонимната редакция с високочестотния глагол ***става / стана*** или с ***бива, среща се / срещна се*** заради еднозначността им по отношение на ограничаващата семантика ‘независимо от нашата воля’, нарушена в примерите. Пресупозицията ‘известно, планирано, зависимо’ в тях е ясна чрез ключови за обществено-политическия дискурс думи, като: *назначение, дебати, преписка, реклама* и влиза в логическо противоречие със ‘случайното, независимото от волята ни’, което означава неправилно употребеният в тези изречения глагол. Те звучат изкуствено, а някои предизвикват нежелан комичен ефект.

Конструирането на такива синтагми може да се обясни с лексикалната интерференция при калкирането от английския: *След доклада „Хътън” доверието в кабинета на Блеър се обърна и това* ***се случи*** *вчера* (Би Би Си); *Този ден* ***ще се случи*** *‘ще дойде’* (реплика от американския сериал “Дързост и красота”); *Много малка част от медалите* ***се случват*** *извън тази сцена*. (превод в ефир от олимпиадата в Сочи). Популярни личности мултиплицират употреби, като: *По начина, по който* ***се случват*** *гласуванията в Народното събрание. Мисловни коридори, които пресичат това, което* ***се е случвало*** *в българската литература*. ***Ще се случи*** *социално напрежение.*

Все по-често срещаща се е необичайната употреба на глагола ***случи се*** // ***случва се*** и на дериватите му в изречения от типа: *Този форум* ***може да се случва*** *през бизнес, през интелигенция, през различни клубове, които помагат да* ***се случват*** *подобни каузи. Т.г.* ***случването*** *на наградите „Икар”* ***се случва*** *за 40-и път. Ще разберем защо и как сме* ***се случили*** *на този свят – как е*

станало сътворението на света. ***След това да се случат хората, които ще осъществят концепцията за архитектурата на града*** **(София).** *Паметникът на Тодор Колев* ***се случва*** *в Шумен. Благодарна съм на шанса, че* ***ми се случи*** *Бургаският театър. Вече всичко* ***се случва*** *онлайн. Много ми се иска да* ***ми се случат*** *герои като на Джеръми Айрънс. Разрешавам на щаст-ливите събития да се наредят на опашка, за да* ***им се случа*** *аз. Л. Дилов ни помогна* ***да случим*** *този форум в 65-а аудитория на СУ.* ***Неслученият*** **канон** (автор М. Кирова). ***Случката „Култура" в Пловдив като кандидат за европейска столица на културата 2019.*** Известни журналисти и интелектуалци, висши държавни служители и политици тиражират ежедневно тези иновации в медиите. Посочените употреби **не са нормативни**. Те не са включени в речниците, не са коментирани и заслужават специално внимание поради голямата им фреквентност.

Как да обясним тази неправилна употреба. Ключът към отговора на въпроса е в смесването на два различни по функции възвратни глагола: личния глагол ***случа се*** (св.) // ***случвам се*** (несв.) и безличния ***случи /ми/ се*** (св.) // ***случва /ми/ се*** (несв.), образувани от обикновения глагол ***случа*** (св.) // ***случвам*** (несв.). Интересно е, че в повечето речници трите двойки глаголи са представени по различен начин.

Изследваният функционално безличен глагол има *две разновидности и употреби*: **1)** Третоличен глагол + възвратно-лично местоимение *се*: **случи се // случва се** 'става, бива, среща се – независимо от нашата воля' (РСБКЕ 1959: 236). В най-новите тълковни речници е добавен глаголът *извършва се* (СТРБЕП 1994: 835). В синонимните речници обаче той не фигурира. В тях глаголът *бива* е отбелязан като разговорен със синоним модалният глагол *може*, също разговорен (БСР 2000: 38); **2)** Третоличен глагол само в ед. ч. + кратка дателна форма на третоличното местоимение (*ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им*) + възвратно-лично местоимение *се*: **случи ми се // случва ми се** 'сполетява ме, става с мене, на мене': (СТРБЕП 1994: 813). Синонимните речници добавят глаголите: *връхлита ме, постига ме* и съчетанието *идва ми до главата* разг. (БСР 2000: 932) с вариант *дохожда ми до* (*на*) *главата* разг. (БСР 2000: 562). Единствено в РСБКЕ има бележки, свързани с парадигмата и със стилистичната употреба на тази разновидност на глагола: **а)** той има само сингуларна форма; **б)** лексемата е разговорна. Ясна е зависимостта между семантиката (+ възможностите за синонимна замяна) и формата на думите. В семантичното поле на **случайното** 'появило се, възникнало без предварително обмисляне и организиране; непредвидено, неочаквано', към което принадлежат и производните от коментираните глаголи имена ***случай, случаен, случайност, слука, наслука***, най-маркирани са (функционално) безличните глаголи и най-ограничен е списъкът с техните значения и синонимите им. Макар разнообразният в езиково отношение материал да може да се класифицира по няколко начина, семантичният подход разкрива механизма на появата на некодифицираните употреби на функционално безличните глаголи в

резултат на интерференцията между значенията на възвратно-личния и безличния глагол, чиято сфера на употреба се е разширила поради разговорния им характер, което се потвърждава в плана на изразяването чрез пълната парадигма от темпорални и модални форми и синтаксеми. Тази "разговорност" се поддържа от днешния медиен популистки език, който от една страна е в тон с модерния политически дискурс, а от друга е подчинен на комерсиалния интерес.

В изследвания корпус „случайни" се оказват различни неща, които са невъзможни без активно и планирано действие. Те се подреждат в няколко групи според честотата им на употреба. **Първата** включва най-често срещаните примери, при които е възможна синонимна редакция на безличния глагол със *стана // става* и *върши се, извърши се // извършва се*, но ключовите думи и съчетания, голямата част от които спадат към официалната политическа лексика, не допускат *случайното*: *Скандалът, който* ***се случи*** *в СДС. Разширяването на Европа* ***ще се случи.*** Тази употреба се среща и в по-широк тематичен кръг: *На колко хиляди години* ***се случва*** *появата на Марс? Ще видите една топка и какво* ***се случва*** *с нея.* Изследваният глагол се употребява с това значение и в заглавия: *Какво* ***се случва*** *в дясното пространство?* **Втората** много интересна употребата на ***случи (ми) се*** // ***случва (ми) се*** е вместо глагола *има* и по-рядко *няма*. Значението 'наличие / отсъствие' е ново и не е регистрирано: *В живота, който* ***ми се е случвал****, съм била убедена в едно. Добрата новина току-що* ***се случи.*** В някои случаи иновацията се дублира с обичайния за този контекст глагол: *В България* ***не се е случвало*** *да има такава институция.* **Третата** по-голяма група употреби са със значение **(не) се осъществява:** ***Ще се случат ли*** *тези решения след пленума на БСП? Обещанията* ***не се случиха.*** **Четвъртата** употребата на коментирания глагол, близка на предходната, е със значение ***състои се // състоява се***: *Представлението на „Вишнева градина"* ***се случи*** *вчера в Народния театър. Протестът срещу войната в Сирия* ***не се случи.*** **Единичните употреби** на функционално безличния глагол, които са характерни за възвратно-личния, имат следната семантика: **1) провеждам се:** *Дано конференцията* ***не се случи*** *както миналата година в Приморско.* **2) произлизам:** *Полицаят и кметът всичко знаят и въпреки това нищо* ***не се случва.*** **3) настъпвам:** *Докато неблагоприятните последствия от присъединяването към Европейския съюз* ***не се случат.*** **4) идвам / дойда:** *Този ден* ***ще се случи.*** **5) появявам се:** *Не че* ***не могат да се случат*** *и нови употреби на тези глаголи.* **6) падне (ми) се**: *Кой отбор не искаш* ***да ти се случи****?* **7) получи се**: *Доста трудно* ***се случват*** *нещата у нас.* **8) (не) успявам:** *Мандатът на БСП* ***не се случи.*** Тази употреба се среща само в контекст, свързан със семантиката ***'лице'***, индиректно присъстваща при сложното название.

Примерите от този тип иновация, които се увеличават, са свидетелство за деструктивни резултати, за непознаване на базисна категория, на която се опират класификациите на основните класове думи. Все по-често, за да се

разбере смисълът на съобщението, е необходимо да се потърси контекстов синоним не само на глагола, но и на именната част, която има конкретно значение и не позволява конотация със *случайното,* напр.: *Досега взрив в метрото на Москва* ***не се беше случвал****. Бизнесът очаква гаранционният фонд* ***да се случи****. Театърът, който иска* ***да се случва*** *тук и сега.* Когато глаголът е граматически маркиран, той ограничава избора на съществителни, с които може да се свързва, за да не се получава *нонсенс* от типа: *Българите* ***случват*** *живота. Трети март* ***не се е случил*** *на 3.III., ами на 19.II.* ***Случи се*** *Истанбул. Обичам темите, които* ***се случват*** *на хората.* **Най-голямо недоумение** буди смесването на част от парадигмата на обикновения глагол (неличните форми) с парадигмата на възвратно-безличния. Така глаголният апелатив ***случване***, образуван от несв. гл. ***случвам,*** се оказва до атрибутив, изразен със съществително, без да има семантична връзка със *случайното*. В част от примерите е възможна синонимна редакция с безлични глаголи: ***Случването*** *на самото битие на човека е почти изцяло техническо* (‘В живота се наблюдава превес на техниката’). *Ако се съди по* ***случването*** *на посетители през летния сезон...* (‘*Имаше посетители’*. Но в някои медийни изяви **замяната със синонимни глаголи** е невъзможна и те не постигат целта си на изказване: *Това е същински предмет на* ***случване*****;** *Въздухът да се насити с това* ***случване.*** *Първото и второто* ***случване*** *на текста на пиесата ми беше в Студентския театър.* Тези драстични примери са доказателство, че в езика не може всичко да ***се случва*****.**

В посттоталитарния език се наблюдава засилена некнижовна употреба на езикови факти от всички равнища, което е своеобразно огледало на хаоса в социалната среда и е резултат от занемаряването на езиковата култура. Субстандартът нерядко изтласква нормата. Когато обаче това засегне семантиката, причините трябва да се търсят в дефицитите в обществото, а не в модата в езика и в четвъртата власт.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин, Л. 1978, *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство.

БСР – Нанов, Л., Нанова, А., 2000, *Български синонимен речник*. София: БАН – Хейзъл.

БТР – Андрейчин, Л. и кол. (съст.), 1973, *Български тълковен речник*. София: БАН.

Колева, Кр. 2003, Какво **„се случва”** в медийния дискурс. В: Добрева, Е. (ред.), *Властта на медиите*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски”, 287–302.

Колева, Кр. 2009, Езикова мода или тенденция (нови употреби на възвратни глаголи в българската реч. В: Вълчев, Б. и др.(съст.), *Езиковедски изследвания в чест на чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев, проф. д-р Венче Попова и проф. Петър Пашов.* София: УИ „Св. Климент Охридски”, 146–157.

НПРБЕ – Станков, В. (отг. ред.) 2002, *Нов правописен речник на български книжовен език*. София: БАН – Хейзъл.

РСБКЕ – Младенов, Ст. (ред.) 1959, *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. III. София: БАН.

СТРБЕП – Буров, Ст. и др. (съст.) 1994, *Съвременен тълковен речник на българския език с приложения*. Велико Търново: ИПК „Свети Евтимий Патриарх Търновски".
Теодоров-Балан, Ал. 1958, *Нова българска граматика за всякого, дял I. Св. III*. София: БАН.

AZ OSZK EGYIK XVI. SZÁZADI KÓDEXÉRŐL – TEOFILAKTOSZ OHRIDI ÉRSEK ELŐSZAVA ALAPJÁN

Kocsis Mihály

The manuscript shelfmarked Fol. Eccl. Slav. 7. in the Hungarian National Széchényi Library is a gospel from the middle of the 16th century. According to the catalogue of the library, it was „written in the Ruthenian area", however the linguistic analysis of the text has not been yet done. The present paper examines the preface to the gospels written by Theophylact, archbishop of Ohrid from orthographic and linguistic aspects. The result is that the manuscript, in reality, must have been written in the Ukrainian language area.

Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Eccl. Slav. 7. jelzetű kézirata egy XVI. század közepén másolt tetraevangélium. A kódex 292+2 folióméretű levélből áll (a két utolsó lap későbbi eredetű).

A mű legalább két másoló munkája (a nyelvemlék középső levelein mintha többen is dolgoztak volna), ám időnként még a szöveg nagy részét rögzítő két kéz duktusa is alig különböztethető meg egymástól.

Az egyes evangéliumokhoz Teofilaktosz ohridi érsek írt előszót. Ezeket a 11a–13b, 87b–89a, 137b–138b, 217a–219a leveleken találjuk.

A kódexről eddig elmondottakat az OSZK cirill szláv kéziratainak abban az angol nyelvű katalógusában olvashatjuk, mely Ralph Cleminson, Elisaveta Musakova és Nina Vutova szerkesztésében jelent meg (Catalogue: 19–22). A nyelvemlék leírásából kiderül az is, hogy a tetraevangéliumot „rutén" területen írták (a katalógus szerkesztői ezt a jelzőt azokra a művekre értik, melyek a tartalom és a külső formai jegyek alapján Nyugat-Lengyelországtól kezdve – Halicson és a Kárpátalján át – Moldváig egyaránt keletkezhettek). A kézirat keletkezési helyének pontosabb meghatározásához a szöveg nyelvi sajátosságai nyújthatnának támpontot, ám erről a katalógusban csak annyit olvashatunk: egyházi szláv, a közép-bolgár tirnovói helyesírást kétségtelenül keleti szláv vonások tarkítják. Hogy melyek ezek a kétségtelenül keleti szláv vonások, továbbá hogy a szövegben találhatók-e olyan nyelvi jegyek, melyek a másolás helyét pontosabban mutatnák, már semmit sem olvashatunk.

Mindezek után jelen írás célja kettős: a Fol. Eccl. Slav. 7. jelzetű kódex helyesírásának részletesebb bemutatása, valamint a szövegben helyi nyelvjárási sajátosságok keresése. Ezt a célt a négy előszó elemzésével kívánjuk elérni.

A nyelvemlék fotokópiáját Pandur Julianna kollégánknak köszönhetjük, akinek segítségét ezúton is hálásan köszönjük.

Elöljáróban néhány szó az evangéliumi előszavak szerzőjéről. Teofilaktosz bizánci teológus, szónok és író 1088 és 1092 között került érsekként Ohridba. Valószínűleg 1126-ban vagy ezt követően halt meg, de az sem ismeretes, hogy haláláig ohridi érsek maradt-e. Egyaránt alkotott verses és prózai műveket, melyek között vallásos és világi tartalmúak is megtalálhatók. Gazdag életművéből mi itt most a

bibliamagyarázatokat emeljük ki: értelmezte csaknem a teljes Újszövetséget, továbbá az Ószövetség kis prófétáinak könyveit is. Írt továbbá két-két elmélkedést és legendát, világi tartalmú írásait pedig – többek között – kb. 130 fennmaradt levele reprezentálja (KME: 53–56).

A Fol. Eccl. Slav. 7. jelzetű kódex Teofilaktosztól származó szövegének elemzése során a következőkre koncentrálunk: a jerek használata, a juszok írása, a másoló lokális nyelvi sajátosságainak tükröződése, a nyelvemlékben talált és figyelmet érdemlő vonások előfordulása más XVI. századi – szintén Magyarországon őrzött – egyházi szláv kéziratban.

A jerek használata

Szóvégi, ún. néma helyzetben általános a ъ írása: **чистъ** 11a, **вл҃гъ** 12a, **влк҃ъ** 138b, **иныхъ** 217a, **грѡмъ** 219a és mások. Ettől az elvtől csak néhány szó esetében találunk eltérést (vagy inkább ingadozás az, amit tapasztalunk): **ѡаннъ** 12b (2x), de **ѡанны** 12a, 88a, 88b, 218a, 218b (2x) és **ѡань** 217b, 219a; **бъ҃** 88b; **апⷭлъ** 138a; **полъ** ‘nem’ 218b; **ѡцъ҃** 218b; **сн҃ъ** 218b, de **сн҃ы** 218b, 219a.

A **въ(-), въз-, къ, съ(-)** elöljárószóban és igekötőben rendszerint ъ-t ír a másoló, függetlenül attól, hogy az egykori redukált magánhangzó erős vagy gyenge helyzetben volt: **съмыслы** 11a, **въ срⷭци** 11b, **въсхоⷭ** 12a, **къ еврεѡᵐ** 13a, **възнеⷱнїа** 87b, **възирати** 89a, **сърѡⷭнииⷱ** 218b és mások. A ъ elhagyása nagyon ritka: **ѡ стѫжани** 12a, **споⷭᵛвихоᵐсѧ** 12a, **срⷣдьсти** 138a, **свⷣдитєствоүєть** (sic!) 217a – érdekes, hogy valamennyi példában ugyanazt a prefixumot találjuk. A redukált helyén **о**-t egyszer olvashatunk: **ко влк҃омь** 219a.

Az ősszláv **tъrt, *tъlt, *tьrt, *tьlt* és **trъt, *tlъt, *trьt, *tlьt* hangkapcsolat magánhangzójának helyén – két kivétellel – mindig **ъ** fordul elő: **блъгарскаго** 11a, **врⷯховны**ᵐ 11b, **понаплъни** 12b, **плътнⷣмь** 13a, **наүрътанїє** 88a, **ѿ҃кръвено** 88a, **съдръжимѡ** 88b, **дръжавныи** 138b és mások. A kivételek a vokalizálódást tükrözik: **покровено** 88a, **въплѡщенїє** 218a.

A jerek használatában a kódex másolója meglehetős pontossággal követi a megreformált tirnovói helyesírást (a reformról részletesen l. Василев 1980).

A juszok írása

Azokban a szavakban, amelyekben egykor nazális magánhangzó volt, gyakran nem juszt ír a másoló.

Kis jusz helyett **ѧ, ѩ** olvasható a következő példákban: **изнемогоша** 3pl 11a, **наша** Aplm 11b, **ѡвьдръжа**ⷱ 3pl 12a, **ѩзыка** 12b, **поүало** 13b, **лежащоү** 217a és mások. Nagy jusz helyén **оу** vagy **ю** szintén gyakran előfordul: **моүжїє** 11a, **голоүви** 11b, **тоүїю** 88a, **премоүⷭрости** 138a, **мѡгоүщеи** 217b, **предаюшимь** 218a, **вц҃ю** Asg 219a és mások.

A jelenség fordítottját (juszok nem etimológiai, hanem *a* és *u* helyén történő írását) is számos esetben láthatjuk: ѡ̃ маᵀѳѣѫ 11a, вѣчьнаѫ Apln 12a, ѡбыѫвлѣеть 138a, велегласїѫ Gsg 219a, továbbá възыскавшѫ Dsgm 12b, дрѫгъ съ дрѫгоᵐ 13a, вѣрѫемь 217a, разѫмѣти 217b és mások.

A felsorolt szóalakok egyértelműen igazolják, hogy a másoló olyan nyelvet beszélt, amelyben az ősszláv nazálisok *a,* illetve *u* magánhangzóvá váltak. Ez kétséget kizáróan igazolja a nyelvemlék feltételezett keleti szláv eredetét.

A szövegben juszcserére is bőven találunk példákat, ami a tirnovói reform akceptálásával magyarázható: имѫще 12a, гл҃ать 3pl 12b, нѣкоуѫ Asgf 88b, тъуїѫ 89a, сеѫ Gsgf 218b, є͡стьствнѫѫ (sic!) Asgf 219a és mások.

A másoló nyelvének pontosabb meghatározása

A nazális magánhangzók helyén olvasható betűk alapján nem lehet kétségünk afelől, hogy kódexünk másolója keleti szláv volt. Nyelvének pontosabb meghatározásához viszont már csak nagyon kevés fogódzót találunk.

A mai ukrán nyelvjárások túlnyomó részére jellemző a korábbi *i* és *y* magánhangzó egybeolvadása. (A változás csak néhány délnyugati és északi nyelvjárást került el – ІУМФ: 256–257). A съткиуе͡т 88a alak erre a jelenségre lehet példa.

Szintén ukrán sajátosság a szókezdő *i* hang elvesztése. Ezt a jelenséget mutatja a гемѡноу Dsg 138b alak (vö. на кнѧзеˣ и игемонѣхъ 138a).

Az evangélista nevének марко 12a, 87b, 88a és ма҆ко 12b (2x), 89a alakja szintén ukrán nyelvterületre utal.

Talán ukránizmus még az hangösszevonást mutató въ дѣканиˣ Lpl 217a forma, továbbá a єсмы 1pl 11b alak. Utóbbi formával kapcsolatban meg kell viszont jegyeznünk, hogy többes szám első személyben a *-my* végződés az óorosz nyelvben az atematikus igéknél nem volt ritka; ráadásul Ivan Charalampiev szerint a -мы írása a tirnovói iskola egyik jellemző vonása (Харалампиев 1984: 230). A mai ukránban a *-my* a lemk nyelvjárásokban hallható (Бевзенко 1980: 135).

Érdemes még megvizsgálni szövegünket az egykori torokhangokat jelölő к, г, х után álló betűk szempontjából is. A másoló ugyanis – nagyon következetesen – кы, гы, хы betűcsoportokat ír (ettől eltérést csak három idegen szóban találunk): толикыˣ 12a, єѵреискыᵐ 12b, дрѫгыи 13b, ѡ̃ лоукы 137b, хытростїѫ 138a, мнѡгыхъ 217a, великыᵎ 217b, нѣкымь 218a és mások. A három kivétel: архиеп͡па 11a, египе͡т 88a, антиѡхїанин 138a. Udvari István professzor véleménye szerint a jerynek az egykori torokhangok betűi utáni következetes írása kárpátukrán (ruszin) sajátosság (Udvari 1995: 75, 140).

Szintén ukrán nyelvjárási vonást tükrözhet a сѷцы 218b szóalak. A *c'* szinte következetes megkeményedése a délnyugati dialektusban ma a keletkárpáti (hucul) nyelvjárásokat jellemzi (Бевзенко 1980: 76).

Hasonló nyelvi sajátosságok más korabeli kódexben

Tizenkét XVI. századi ukrán egyházi kézirat szövegének alaposabb ismeretében (l. Kocsis 2008) azt jelenthetjük ki, hogy a most felsorolt ukrán (vagy *feltehetőleg* ukrán) vonások – az általunk leírt emlékek közül – leginkább a Piricsei Kódexben lelhetők fel (ismertetését l. Pandur 1985; Пандур 1990). Ebben az 1570 körül keletkezett tetraevangéliumban találtunk példát a kemény *c*-re (**оучѵ́ицы** Npl 86a, **старцы** Npl 86b, **юнцы** Npl 89a stb.), Lpl végződésében hangösszevonásra (**в писани**^{х} 88a), jelen idejű 1pl-ban a *-my* előfordulására (**вѣмы** 86b, 90a, **дамы** 294b) egyaránt (Kocsis 2008: 146).

Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Eccl. Slav. 7. jelzetű manuscriptumának Teofilaktosz ohridi érsekről származó részeit elemezve, arra a következtetésre jutottunk, hogy a kódex – az OSZK kézirat-katalógusának hipotézisét megerősítve – nyelvi szempontból is ukrán eredetű; az eddig alaposabban megismert XVI. századi emlékek közül a legnagyobb hasonlóságot a Piricsei Kódexszel mutatja.

Hozzá kell azonban tennünk, hogy ez a véleményünk mindössze kilenc levél szövegének beható ismeretén alapul.

IRODALOM

Catalogue – *Catalogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library.* Edited by Ralph Cleminson, Elissaveta Moussakova, Nina Voutova; with a historical essay by Orsolya Karsay. CEU MEDIEVALIA 9. Series Editor: József Laszlovszky. Budapest, 2006.

Kocsis, M. 2008, *Tizenhatodik századi ukrán egyházi kézirataink és helyesírásuk*. [Bibliotheca Slavica Savariensis X. Redigit: Károly Gadányi.] Szombathely.

Pandur, M. J. 1985, Két XVI. századi cirill-szláv tetraevangélium a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában: A „Piricsei Kódex" és a „Sárospataki Evangélium". In: *Könyv és Könyvtár* XIV. Debrecen, 121–135.

Udvari, I. 1995, *Ruszin (kárpátukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest.

Бевзенко, С. П. 1980, *Українська діалектологія*. Київ.

Василев, В. П. 1980, Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на българските дамаскинари. In: *Търновска книжовна школа, т. 2: Ученици и последователи на Евтимий Търновски.* София, 405–421.

ІУМФ – Жовтобрюх, М. А. – Русанівський, В. М. – Скляренко В. Г. *Історія української мови. Фонетика.* Відп. ред. В.В. Німчук. Київ, 1979.

КМЕ – *Кирило–Методиевска енциклопедия, т. IV*. Главен редактор: Лиляна Грашева. София, 2003.

Пандур, Ю. 1990, Кирилски ръкописни паметници в Библиотеката на Гръко-католическата Духовна Академия в град Ниредьхаза. Пириченски кодекс и Дюлайски фрагмент. In: *Dissertationes Slavicae, Sectio Linguistica* XXI. Szeged, 347–352.

Хараламиев, И. 1984, Основните принципи на Евтимиевата езикова реформа и езикът на Григорий Цамблак. In: *Търновска книжовна школа, т. 3: Григорий Цамблак. Живот и творчество.* София, 220–233.

BLENDED LEARNING – „ЗЛАТНАТА СРЕДА“ ПРИ ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ИНОВАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ В УНИВЕРСИТЕТСКОТО ОБУЧЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В ЧУЖДЕСТРАННИТЕ УНИВЕРСИТЕТИ

Елена Крейчова

The paper presents the new aspect in teaching Bulgarian language for foreigners at Masaryk university – the e-learning and concretely one of its parts – the so called blended learning. It shows the specific aspects of the e-learning and blended learning and the contribution to the study process of Bulgarian for foreigners at Masaryk university in Brno.

Понятието „*електронно обучение*“ *(e-learning)* може да бъде дефинирано по следния начин „*e-learning е форма на обучение, при която се използват мултимедийни елементи с цел организиране и управляване на учебния процес*“ (Zounek 2009: 17). Подобно широко определение се дава в доклада на Европейската комисия, където електронното обучение е дефинирано като *„ориентиран към учещия подход на използване на нови мултимедийни технологии и на Интернет за подобряване на качеството на учене чрез улесняване на достъпа до ресурси и услуги, както и до отдалечен обмен и сътрудничество.*“ (Кременска 2012). Електронното обучение (понякога се използва и терминът „*електронно учене*“, смятан от някои автори за по-коректен превод на английския термин *e-learning*) по своята същност обединява най-разнообразни практики, като се започне с използването на отделни технологии в подкрепа на ученето и преподаването, премине се към смесен тип учене (като комбинация от традиционни и електронно базирани учебни дейности) и се стигне до учене изцяло онлайн.

В рамките на изключително разнообразните практики, прилагани в рамките на електронното обучение, се срещаме и с понятието *„смесено“ обучение (blended learning).* В англоезичната литература терминът *blended learning* означава „*добре обмислено съчетаване на присъствен и онлайн обучителен опит*“ (Garrison – Voghan, 2008: 5). Смесеното обучение предполага активно прилагане и интегриране на разнообразни комуникационни технологии в традиционния присъствен образователен контекст, като това интегриране по никакъв начин не е ограничено под формата на някаква задължаваща модулност или регулация, преподавателят разполага с пълната свобода да прецени и да приложи електронното обучение и всичките му разновидности и реализации, които могат да променят начина, по който се преподава и съответно учи чужд език. Практиката в много световни университети доказва, че то предоставя нови възможности за повишаване на стандартите на обучението в

академична среда, акцентира се върху ориентирания към студентите и персонализиран подход на обучение.

Електронното обучение наскоро започна да се използва и при преподаването на български език като чужд във Философския факултет на Масариковия университет в Бърно под формата на създаване на електронно учебно съдържание, вкл. на допълнителни електронни учебни помагала и изпитни продукти за по-интерактивен учебен процес. Първият предмет, към който беше създадена т. нар. интерактивна основа за преподаване (в началото на академичната 2010-2011 година с техническата подкрепа на Центъра по електронно обучение към Масариковия университет), беше свободноизбираемият курс по български език като втори славянски език или още наричан „факултативен български език“ (т.е. този предмет не е част от програмата на специалността българска филология). Хорариумът на предмета е два часа седмично. Самият предмет е разделен на четири части (четири семестъра) – факултативен български за начинаещи, факултативен български за леко напреднали, факултативен български за средно напреднали, факултативен български за напреднали. Интересуващите се от изучаване на български език могат да се запишат на всяко едно от нивата, не е поставено условие за завършване на предишното ниво.

Интерактивната основа е достъпна в информационната система на Масариковия университет, и то само за студентите, които в конкретния семестър са записали този предмет, на техния преподавател и гаранта на специалността, т.е. тя не може да се използва и не е достъпна за обществеността, дори за други студенти и преподаватели от самия университет. Във всеки час преподавателят работи с аудио-визуалното оборудване на аудиторията, в която преподава, така че необходимата техническа база е предпоставка за избрания начин на преподаване.

Всяка интерактивна основа е разделена на няколко части, всяка основа съдържа 12 урочни звена, тъй като семестърът има 12 седмици. При създаването на урочните звена са използвани множество учебници и граматики по български език за чужденци, които по принцип се използват в процеса на преподаване на български език в Масариковия университет. Тези източници се посочват винаги след всеки интерактивен курс, например в предмета *Български език за начинаещи* на края на курса в самата интерактивна основа се посочва следната използвана литература към предмета:

1. Burov, Stojan. *Bălgarski ezik za čuždenci*. 2. izd. V. Tărnovo: Faber, 2000. 292 s.;
2. Gladkovová, Hana. *Učebnice bulharštiny*. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova, 1996. 173 s.;
3. Chadžieva, Elena a kol. *Bălgarski ezik za čuždenci. Obšt kurs*. Sofija: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2006. 343 s.;
4. Kufnerová, Zlata – Panev, Petr. *Bulharština pro samouky*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987. 334 s.

Всяка урочна единица съдържа текст за четене, който е съпътстван от аудиозапис, направен в звукозаписното студио на Центъра по електронно обучение на Масариковия университет, теоретично изложение на граматиката, включително помощни таблици, граматични упражнения за часа и за домашна работа, тестове и игри за упражняване на граматиката и/или лексиката вкъщи. По време на часа се работи с всички горепосочени електронни материали без тестовете и игрите.

фиг. 1 Фрази за поздрав, съпроводени с аудиозапис и превод на чешки език

Игрите, които също заемат важна част в концепцията на интерактивната основа на предмета, представляват един забавен и алтернативен начин, по принцип много харесван от самите студенти, за лесно усвояване на материала през извънаудиторно време.

Особено ценна за преподавателя е обратната връзка със студента посредством електронните упражнения и тестове, това е едно от големите предимства на този вид обучение и на самата разработена система, защото обратната връзка с преподавателя в този предмет е изградена така, че да дава информация дали студентите се упражняват редовно, как се справят с материала, къде най-често грешат и т.н. Преподавателят може да разгледа попълнения тест на всеки отделен студент, но може да види и статистика на обработените резултатите от всички студенти в курса. Тестовете са настроени така, че системата ги поправя автоматично, т.е. всеки студент веднага след попълването на теста получава своя резултат и може да разгледа поправения си тест, т.е. да види къде е сгрешил и какъв е верният отговор. Студентите не могат да разглеждат тестовете на колегите си.

фиг. 2а Игра „Колко е часът“ с отбелязан със зелено правилен отговор и възможност за чуването му

фиг. 2б Игра „Колко е часът“ с отбелязан с червено грешен отговор

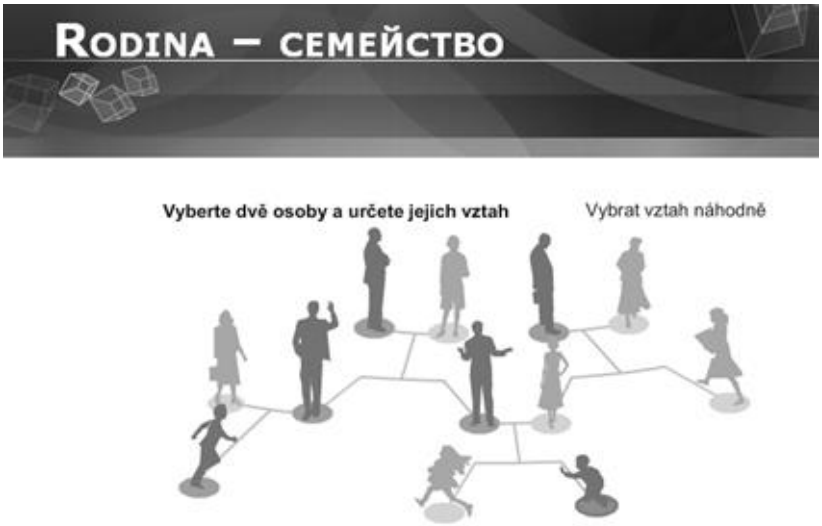

Фиг. 3 Игра „Семейство“за упражняване на лексиката, свързана с роднинските взаимоотношения

Тестовете позволяват на студентите да се подготвят добре за изпита в края на семестъра. В първата и във втората част (факултативен български език за начинаещи и леко напреднали – първи и втори семестър) студентите могат да правят тестовете неограничен брой пъти, могат да се връщат към тях и периодично да проверяват и освежават знанията си. В третата и в четвъртата основа (факултативен български за средно напреднали и напреднали – трети и четвърти семестър) тестовете не са предвидени за упражнение вкъщи, а трябва да се попълнят на определена, предварително договорена дата в домашни условия и за определено време (45 мин.).

Тъй като през третия и четвъртия семестър акцентът при обучението в рамките на факултативен български за средно напреднали и напреднали е върху граматиката (лексикалният запас се разширява главно в курса по разговорен български) упражненията включват и т. нар. виртуални есета. Става дума за електронни есета, които студентите пишат във виртуален форум. Те виждат есетата на останалите чак след като са написали своето, но не виждат кой е авторът на даденото есе. Това им позволява да се учат не само от своите, но и от чуждите грешки. Преподавателят поправя есетата във форума. По време на семестъра студентите трябва да направят 3 теста и да напишат 3 есета.

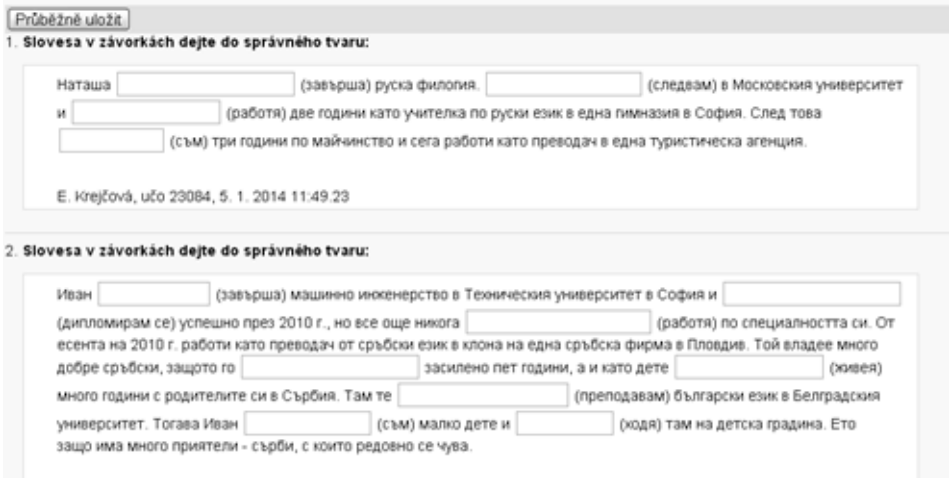

фиг. 4а Граматичен тест, български език за средно напреднали

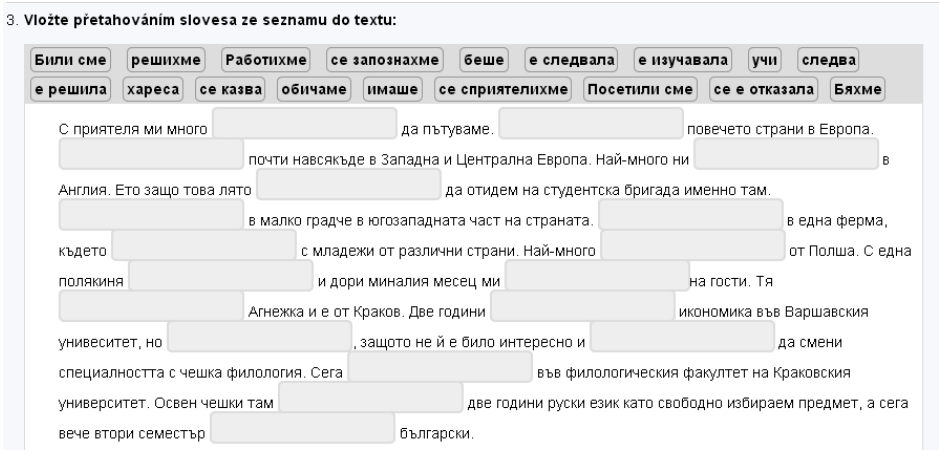

фиг. 4б Граматичен тест от типа ***drag and drop****, български език за средно напреднали*

Продавци снова

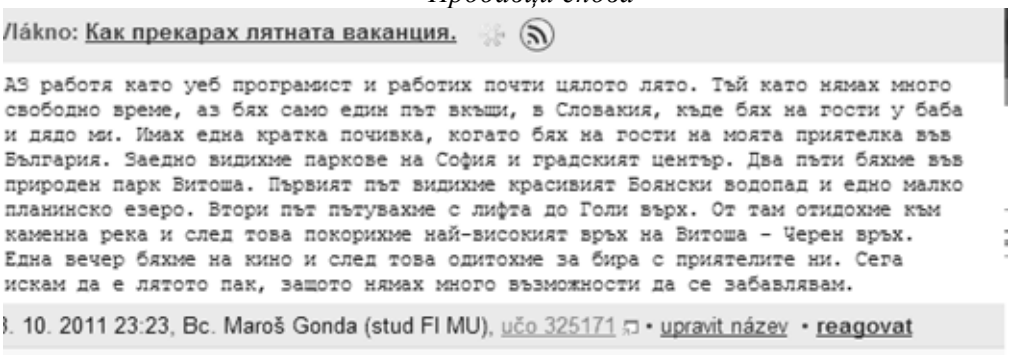

Фиг. 5 Есе: „Как прекарах лятната ваканция“

Особеност на този предмет е, че нито по време на час, нито в домашни условия не се използва нищо друго, освен учебният материал, който е на разположение в интерактивната основа. Не се работи по „класически учебник”, но основите са разработени на базата на „класически учебници” по български език като чужд (предметът посочва източниците, от които изхожда и които са използвани в процеса на смесеното обучение в приложената библиография към предмета) и от методите на „класическото обучение”. Предимството на blended learning-а (хибридното, смесеното обучение) е именно фактът, че стъпва върху основите на „класическото” (традиционното, изцяло присъствено) обучение, но използва възможностите на модерните технологии, за да го доусъвършенства и обогати не само като форма, но и като съдържание. По-нататъшното още по-широко навлизане на различни форми на електронното обучение в академична среда предполага иновиране на всички българистични предмети в Масариковия университет, но това е задача в много дългосрочна перспектива, изискваща материални и човешки ресурси, като същевременно смятаме, че не е необходимо да се преминава изцяло към използването единствено на материали за обучение, които са уеб-базирани. Различните форми на електронното обучение могат да бъдат допълващи дейности и методи на класическото аудиторно обучение, без да го изместват. В основата си нашите твърдения и заключения изхождат от тезата, че т.нар. модерни технологии сами по себе си не са гаранция за повишаване на качеството и модернизацията на обучението, а представляват средство в ръцете на преподавателите, от които зависи каква функция ще изпълняват в процеса на обучението и как точно ще допринесат за повишаването на ефективността му (Zounek–Šedová 2009: 1). От друга страна по наше мнение всички университети и техните филологически специалности занапред много усилено ще подкрепят и стимулират разработката и самото масово използване на електронното обучение.

ЛИТЕРАТУРА

Кременска, А. 2012, Възможности на виртуалните учебни среди за подпомагане на обучението по и на чужд език. Чуждоезиково обучение, кн. 6, достъпно на www.academia.edu/4458196/

Garrison, R. – Vaughan, N. 2008. *Blended Learning in Higher Education.* Framework, Principles, and Guidelines. Jossey-Bass.

Zounek, Jiří 2009, *E-learning – jedna z podob učení v moderní společnosti*. Brno: Masarykova univerzita.

Zounek, J. – *Šedová*, K. 2009, *Učitelé a technologie: mezi tradičním a moderním pojetím*. Brno: Paido.

ЗНАЧЕНИЕ И ПРИНОС НА „РОССИЙСКАЯ ГРАММАТИКА" ОТ МИХАИЛ В. ЛОМОНОСОВ В КОНТЕКСТА НА ТЕОРИЯТА ЗА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА

Константин Куцаров

Lomonosov`s grammar appeared in a crucial period of the development of the lunguistics and in particular in the development of the study of the parts of speech. This scientific composition tries to highlight the contributions of the major work in context of the evolution of the theories of the words classification.

Теорията за частите на речта несъмнено е най-старият концептуален казус в историята на общото езикознание. Известно е, че класифицирането на думите започва още в трудовете на граматиците и философите от Древна Индия и Древна Гърция, като проблематиката продължава да бъде актуална и в наши дни. Познатата ни традиционна подялба на думите в рамките на осем-десет части на речта е фиксирана пак в древността – от граматиците на Александрийската школа, в частност най-вече в трудовете на Аристарх Самотракийски (ок. 217–145 г. пр.н.е) и на неговия ученик Дионисий Тракийски (170–90 г. пр.н.е.), които обособяват осем класа думи: име, глагол, причастие, член, местоимение, наречие, предлог, съюз. Класификацията се ползва и от римските книжовници, чиято лингвистична деятелност се ограничава най-вече в прилагането на стандартите на александрийските граматици спрямо латинския език. Тук частите на речта отново са осем, като на мястото на липсващия в латинския език *член* Варон допълва като самостоен тип лексема *междуметието* (interiectio). Налага се впечатлението, че и през епохата на Европейското възраждане учението за частите на речта не прави сериозна крачка напред − поне в структурния си вид. Ренесансовите лингвистични съчинения ползват наготово класификациите на думите от старогръцкото и латинското наследство, като ги адаптират към новите изследвани езици. Все пак, ако може да се говори за някаква еволюция, тя трябва да се търси в конкретните лексико-граматични обрисовки на частите на речта при описанията на отделните езици. През XVII век в европейското езикознание възниква идеята за създаване на *всеобща рационална граматика*. Основната задача, посочена от идеолозите на течението – философа Антоан Арно (1612–1694) и езиковеда по класически и нови езици Клод Лансло (1616–1695), е да се изведат „рационални основи, общи за всички езици, и главните различия, които се срещат в тях". Ясно е, че авторите изхождат с презумпцията за обща логическа обоснованост на езика, от която конкретните езици се отклоняват в една или в друга степен.

На такъв преломен етап за езикознанието през 1755 г. в Санкт Петербург излиза „Российская грамматика" от Михаил В. Ломоносов. Значимостта на

труда се дължи преди всичко на обстоятелството, че „това вече не е пренесена с някакви приспособления на руска почва латинска или гръцка граматика, това не е и църковнославянска граматика с руски елементи, а граматика, възникнала от изследване на фактите единствено в руския език" (Супрун 1971: 9). Въпреки това Ломоносов остава верен на „сакралната" дотогава матрица от осем части на речта. Не може да се отрече и влиянието на т.нар. универсални граматики, тъй като диференцирането на думите е подчинено по-скоро на логико-психологически обосновки, отколкото на граматически.

Това проличава още от наименованието на четвъртата глава в съчинението („О знаменательных частях человеческого слова"), т.е. говори се за човешките думи изобщо в езика. Анализът се води на същата философска основа, като се казва, че „взирайки се във видимия свят, откриваме два вида битие. Първият вид са вещите, а вторият вид са същите вещи в някаква деятелност. Езикът е даден на човека за това да съобщи своите мисли на друг човек. Разбирайки действителността, говорещият съобщава на другия идеите си за вещите и тяхното действено битие. Думите, обозначаващи вещите, се наричат имена, напр.: *небе, вятър, очи*; думите, обозначаващи действия – глаголи, напр.: *синее, духа, виждат*" (Ломоносов 1755: 405–406, преводът мой). Името и глагола Ломоносов определя като „главни" („знаменательные" – рус.) части на речта.[38] Останалите шест типа думи са характеризирани като „служебни" или още като „спомагателни". Следва и цялостната им класификация: 1) име за назоваване на вещите; 2) местоимение за съкращаване на имената; 3) глагол за назоваване на действия; 4) причастие за съкращаване на съчетание между име и глагол в един израз; 5) наречие за кратко изразяване на обстоятелство; 6) предлог за обозначаване на принадлежност на обстоятелство към вещите или действията; 7) съюз за изразяването на взаимност между понятията; 8) междуметие за кратка изява на движението на духа (Ломоносов 1755: 408, превод мой). За Ломоносов осемчленната подялба е универсална. В това си становище той е последователен, като отхвърля възможността членът да присъства като девета част на речта в гръцките граматики. Според Ломоносов там тези думи имат статут на местоимения.

Отново в логико-психологически аспект Ломоносов представя и граматичния облик на частите на речта. Така „вещите" (назовани от съществителните имена, уточн. мое – К. К.) се делят на нарицателни и собствени („родови" и „видови"), на производни и непроизводни, на увеличителни и умалителни. Имената се делят на съществителни и прилагателни[39], те имат „промени" за единствено и множествено число, като граматикализацията е оп-

[38] „Знаменательные части слова" е термин, който в граматиката се употребява нееднозначно. В един случай с него Ломоносов категоризира името и глагола, а в друг – осемте части на речта като цяло.

[39] В тази глава Ломоносов още не говори за числителни имена.

ределена като „кратък способ" за изразяване; форми за шест падежа – именителен, родителен, дателен, винителен, звателен, творителен и „особен" седми падеж, който е наречен предложен, тъй като винаги се употребява с предлози; прилагателните имена могат да изразяват три степени на качество – положителна, „разсъдителна" и превъзходна степен. Интересни са разсъжденията на Ломоносов за граматичния род. Според него категорията логично се базира на физиологичната мъжка и женска полова диференциация, а третият род, какъвто е средният, би трябвало да обединява „бездушните вещи". Ломоносов обаче установява, че родовото разпределение обикновено е „безпорядъчно", при това някои езици като италиански и френски имат само мъжки и женски род, а в английски, турски и персийски имената са от „един общ род".

Като присъщи на глагола са посочени категориите време, лице, наклонение, залог и спрежение. Те отново са представени в съпоставителен план с други езици. Особено любопитни са разсъжденията за залога и неговите грамеми, които биха могли да достигнат до осем на брой – даден е за пример еврейският език.

Причастията са „прилагателни имена, произлизащи от глагол, следователно те са подчинени на техните закономерности" (Ломоносов 1755: 417, преводът мой).

Местоименията пък притежават граматичните характеристики на думите, които заместват, т.е. на съществителните и прилагателните имена. Също така, когато са в релация с глаголното действие, те имат форми за първо, второ и трето лице.

Като „несклоняеми" думи са квалифицирани наречието, предлогът, съюзът и междуметието.

Ломоносов прави опит да представи функционалността на частите на речта и в синтактичен аспект. Логиката на автора относно структурирането и членението на изречението обаче в голяма степен се препокрива с вече казаното за думите в предишната глава на граматиката. Имайки предвид и обстоятелството, че на този етап синтактичната наука и учението за частите на изречението са още в зората на развоя си, констатираме, че анализът не прави крачка напред в тази насока.

Граматиката продължава с детайлна парадигматична картина на частите на речта в живия за онова време руски език. Именно морфологичната обрисовка на изменяемите думи се оказва най-приносният сегмент на това забележително съчинение. Освен чисто практическа стойност в тези редове откриваме и иновативни концептуални идеи.

Така например в раздела за имената е обособена отделна глава, посветена на числителните имена. Ломоносов ги диференцира на два вида: „първообразни" и „производни" (вж. Ломоносов 1755: 475). От съвременна гледна точка „първообразни" са бройните числителни имена, а „производни" са редните. Макар и за двата вида да липсва теоретична характеристика, от названията им

лесно можем да предположим, че първите са третирани като същински (първични), а другите като вторични (в буквалния смисъл на термина производни). В това отношение изследователят безспорно е прав. По-важно за нас обаче е самото обособяване на класа на числителните имена в раздела, при положение че Ломоносов не ги включва в осемчленната матрица на частите на речта, която той ползва като универсална. Ясно е, че авторът има усещането за нещо уникално в природата на тези думи, но в граматиката то се експлицира само в практикоописателен план.

Подобен тип колизия откриваме при морфологичната характеристика на причастията и деепричастията. Тяхното категориално формоизменение е представено както в главата за глагола, така и в същинската глава за причастията. От изложението ясно личи, че това не е недоглеждане на Ломоносов. Очевидно той се влияе от хибридната същност на причастията, отдавайки заслуженото на силния им глаголен генезис, като същевременно се съобразява с осемчленната система на частите на речта и продължава да разглежда този клас думи като автономен. Интересно е представен и граматическият им облик. Според Ломоносов причастията имат форми за три рода, две числа, седем падежа и *пет времена*, като *шестото време – бъдеще* – се употребява рядко (курсивите са мои – К. К.). Същевременно, без да са упоменати изрично като причастни грамеми, в парадигмата се вплитат и шест залогови разновидности[40] (вж. Ломоносов 1755: 546 – 550).

Трябва да се каже, че в тези глави Ломоносов не търси дедуктивен подход спрямо частите на речта на базата на граматичните им проявления. Морфологичните категории също са несистематизирани, недефинирани и някак еклектично ориентирани към изразяващите ги лексеми. В този смисъл Адам Супрун, описвайки в хронология развоя на учението за частите на речта в руското езикознание, правилно отбелязва, че „думите за Ломоносов се делят на части на речта по своята функция за изразяване на мислите, а що се отнася до граматичните им особености, те още не се разглеждат като някаква основа за деление. Безспорно граматичните значения в съществена степен характеризират лексемите, съставящи частите на речта, но е видно, че това се разглежда като явление, непосредствено произтичащо от логико-психологическото предназначение на думите, принадлежащи към една или друга част на речта. Към възможността за чисто граматична класификация на думите Ломоносов очевидно все още не е готов да подходи" (Супрун 1971: 12).

[40] В раздела за глагола Ломоносов калкулира шест залога: действителен, страдателен, възвратен, взаимен, среден и общ. Очевидно те са пренесени механично и в причастното формообразуване.

ЛИТЕРАТУРА

Дионисий Тракийски, 1996, *Граматика.* Превод от старогръцки, речник на термините и бележки – Невена Панова. Научна редакция – Мирена Славова. // Съпоставително езикознание, 1996, № 4, 66–87.

Ломоносов, М., 1952, *Полное собрание сочинений, т. 7 – Труды по филологии.* М. – Л.

Супрун, А. 1971, *Части речи в русском языке.* Москва: Издательство „Просвещение".

ПЕРСПЕКТИВИ В РАЗВИТИЕТО И ИЗСЛЕДВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА МЕДИЦИНСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Павлина Кънчева

By Bulgarian medical terms we mean the names established by Bulgarian scientific tradition duplicating the Latin medical terms and coined with the means of the Bulgarian language or loan-words which are grammatically integrated (assimilated) into the Bulgarian medical text and are written in the Cyrillic alphabet. In their integrity and systemic relationships the Bulgarian medical terms make up the Bulgarian medical terminology. The unification and codification processes in the Bulgarian medical terminology are directly linked to and assisted by the medical education. The contemporary Bulgarian medical terminology has been investigated by modern terminological methodology. As a result of that a lot of treatises, dissertations, articles, textbooks and dictionaries are published. All they are contribution to Bulgarian linguistics and Bulgarian studies.

Когато се говори за медицинска терминология, обикновено се изтъква известният факт, че тя е латинска с участие на голям брой установени от традицията гръцки термини, т.е. обръща се внимание на нейния античен, древен произход и на обстоятелството, че в съвременната медицинска наука терминологията е наднационална, международна и в най-висока степен унифицирана и стандартизирана на базата на латинския език. По-малко се отчита обстоятелството, че всяка национална наука изгражда своя собствена национална медицинска терминология за нуждите на здравеопазването и широката обществена и образователна дейност в съответната страна. По същество това е съпътстваща, дублираща национална терминология, която (образно казано) служи като „мост" между латинския терминологичен стандарт и националния езиков контекст.

По линията на тези разсъждения тук извеждам следната дефиниция: Под български медицински термини се разбират утвърдените от българската научна традиция названия на медицински понятия, дублиращи латинските медицински термини, които се изписват с кирилица, адаптират се формално-граматически към българския медицински текст и се интегрират към него. В своята цялост и системни отношения тези названия изграждат българската медицинска терминология.

Както се вижда, определянето на един медицински термин като български не се основава на генетичната му връзка с българския език (която може да съществува, но не е задължителна), а на други критерии: *фиксиране в писмена форма* с кирилска азбука; *адаптиране* на съответния термин към българския език (разбирано като фонетично, морфологично и синтактико-семантично вграждане в българския медицински текст) и *интегрирането* му към българския език (разбирано като разклонение на съответния термин в българския

медицински текст чрез включването му в словообразуването (деривацията) и вторичната номинация (вж. по този въпрос и Попова 2012: 427-440). Тези критерии се налагат във връзка с обстоятелството, че в медицинската терминология, макар че отчетливо може да се отдели пласт на българоезични, домашни термини, най-голям е делът на заетите термини и заемането (за което ще стане дума по-нататък) се очертава като основен терминообразувателен начин.

При изучаването на медицинската терминология са правени опити за провеждане на вътрешна класификация, която произтича от частнонаучните медицински предметни направления. Така разпространено е класифицирането на общото понятие 'медицинска терминология' на три групи: 1) анатомична и хистологична терминология с качества на номенклатура; 2) многоаспектна клинична терминология; 3) фармакологична терминология и химическа номенклатура. Тази най-популярна в медицинските среди класификация обхваща терминологията в основните направления на медицината, но извън нея остават голям брой важни медицински науки като напр. медицинска биология, физиология и др. Затова по-уместна се оказва класификацията на медицинската терминология в две големи групи (обхващащи на практика цялата терминология): 1) предклинична медицинска терминология (към която се отнасят напр. медико-биологичните дисциплини, медицинската химия, медицинската физика и др.) и 2) клинична медицинска терминология, обхващаща напр. пропедевтиката на вътрешните болести, хирургията и др. Това деление е перспективно не само от гледна точка на терминологията, но и от дидактическа гледна точка, тъй като съвпада с последователността в учебния процес в българските медицински университети и колежи.

Във връзка с развитието на медицинското образование у нас и написването на голям брой български медицински книги, учебници и учебни помагала са направени основните езиковедски изследвания на българската медицинска терминология. В най-голямата си част те са подчинени на преподаването на медицински дисциплини пред чуждестранни студенти. В българската учебна литература са познати вече десетки учебници и пособия по специализиран български език и терминология, предназначени за чуждестранните студенти в медицинските университети. Бяха установени термини за обозначаване на новите насоки в лингводидактиката: *български език за медицински цели*, въведен от В. Тачева, МУ Варна (Тачева 2000); *клиничен български език*, въведен от П. Кънчева (Кънчева, Тодорова, Велкова, Цанкова 2012).

От гледна точка на езикознанието потенциален обект на изследване е терминологичната система във всяка частна медицинска наука. Така например вече е изследвана в подробности българската анатомична терминология, както в исторически аспект от периода на Българското възраждане (Николова 2003), така и в съвременния ѝ вид (Кънчева 2009). В последно време вниманието на по-млади изследователи е фокусирано в клиничната терминология. Някои от избраните теми за докторски дисертации в Медицински университет, София

са от областта на специализирания език в клиниката: „Терминологичната метафоризация в черепно-лицево-челюстната хирургия – върху материали на английски и руски език с оглед към българския език на академичната медицина" от Светлана Танева; „Днешната българска онкологична терминология – върху материали на английски и български език" от Бойка Петкова и др.

В подходите към медицинската терминология неминуемо се стига до феномена номенклатура, понеже редица частни науки боравят с развити списъци от хиляди наименования, обхванати чрез специална организация. Такива са напр. анатомията, микробиологията, вирусологията, паразитологията, химията, биохимията, ботаниката (като база на фармакологията) и др. Затова е важно да се изясни в теоретически аспект разликата между явленията 'научна терминология' и 'номенклатура'. За нас са важни фундаменталните положения, че не може да се говори за номенклатура там където още не е изработена терминология (Суперанская 1976:73), т. е. номенклатурата има надграждаща функция спрямо терминологията. Различията между научния термин и номенклатурния знак според М. Попова се създават в процеса на номинацията (установяване на названия за понятията). Авторката изтъква, че за термина този процес започва от обекта от действителността с неговите свойства, преминава през понятието за него и приключва с установяване на езикова единица – название, т.е. извършва се съдържателна номинация, при която назоваването е опосредствано от мисленето. На съдържателната номинация се противопоставя механичната, условната номинация, при която името механически се прикрепя към обозначавания, назовавания предмет във вид на марка, етикет. Така се създава номенклатурният знак (Попова 1990:13). Въз основа на тези разсъждения в терминознанието са очертани ясно два вида специална номинация – терминологична и номенклатурна (Суперанская 1976:73-83; Попова 1990).

Образуването на термини в българската медицинска терминология е съзвучно с активните терминообразователни процеси в българския книжовен език, вписващи се в лексико-семантично, лексико-морфологично и лексико-синтактично терминообразуване. Тези терминообразователни процеси (с известни изключения при лексико-семантичното терминообразуване) са повлияни или по-точно казано протичат, извършват се през призмата на заемането. Затова заемането се разглежда като основен начин за задоволяване на потребностите от термини в българската медицинска литература. За техниките на заемане в медицинската литература съм изложила подробни разсъждения, придружени с примери в предишна работа със заглавие „Съвременната българска медицинска терминология (относно развитието и днешното ѝ състояние), публикувана в излезлия наскоро сборник „Проблеми на социолингвистиката", т.11. Затова тук само ще спомена двете главни разклонения: заемане чрез превеждане и заемане на готови термини – директно заемане (вж. подробно в Кънчева 2014: 151–156).

Чрез лексико-семантичното терминообразуване се „захранва" българската медицинска терминология чрез домашни, български по произход термини. Извършват се изменения на смисловата страна на думи от общоупотребимия език (Манолова 1980: 220, 1984: 46; Христова 1999: 224), в резултат на които се обособяват два лексико-семантични терминообразувателни процеса: *специализация* на общоупотребима лексика – преосмисляне на значението на изходния денотат, определено в предишна моя работа като „слаба терминологизация на общоупотребима лексика" и пренасяне на значението (метафоризация) на общоупотребима лексика чрез втори денотат – определено на същото място като „силна терминологизация на общоупотребима лексика" (Кънчева 2008: 280).

Тези явления са добре проучени в българската анатомична терминология, в която като термини се включват общоупотребими съществителни имена с български произход от следните семантични класове:

- Съществителни имена за части на тялото: *бедро, брада, буза, бъбрек, венец, вежда, глава, глезен, гръб, гръбнак, гърда, далак, длан, дроб, език, жлеза, зъб, китка, коляно, корем, кост, кръв, кръст, лакът, мъдо, мъжец, небце, нокът, нос, око, опашка, палец, пета, пищял, подмишница, показалец, пояс, прасец, прешлен, пръст, рамо, ребро, ръка, слабина, сливица, става, стъпало, сърце, таз, теме, тил, уста, устна, ухо, ходило, хрущял, хълбок, чело, челюст, черво, череп* и др.
- Съществителни имена за релеф и повърхност: *бразда, вал, връх, върга, гънка, кухина, отвор, проток, ръб, склон, рид, улей, цепка, ъгъл, яма* и др
- Съществителни имена за предмети (вещи): *було, вретено, връв, дига, жлеб, запушалка, капаче, клин, клъбце, кука, кошче, макара, наковалня, палатка, ремък, решетка, седло, стреме, сърп, торбичка, фуния, цистерна, чашка, чукче, шило, юздичка, ярем* и др.
- Съществителни имена за растения и техните части: *грах, гъба, зърно, корен, круша, леща, лист, маслина, пшеница, сусам, цветче, черница, шишарка, ябълка* и др.
- Съществителни имена за животни: *гъска, куче, мида, охлюв, петел, тения, червей* и др.

Сериозен изследователски обект представлява метонимията в медицинската терминология. Така например чрез метонимни термини последователно се изразяват вътрешносистемни отношения в анатомичната терминология (отношения на съседство) – напр. *хранопроводна втиснатост, стомашна втиснатост, дебелочревна втиснатост, бъбречна втиснатост, надбъбречна втиснатост* – това са термини за описание на структури в черния дроб (вж. Кънчева 2011: 69–74).

Когато се засяга въпросът за вторичната номинация в медицинската литература, трябва задължително да се изтъкне като принос един подробен труд на тази тема на колегата от Пловдивския Медицински университет доц. д-р Светла Пачева-Карабова под заглавие „Метафоричният език на съвременната българска академична медицина" (Пачева-Карабова 2006).

Лексико-морфологичното и лексико-синтактичното терминообразуване издават съзнателно отношение към изграждането на терминосистемата, тъй като ясно може да се проследи мотивацията за терминологична номинация в терминологичните структури, напр. *предмишница, подбедрица, горно предно хълбочно бодило / долно предно хълбочно бодило* – номинация по място и разположение.

За медицинската терминология от особено значение са префиксното и суфиксното словообразуване, като се използват интернационални терминоелементи от префиксен и суфиксен тип, напр. *лат. префикси*: **а**климатизация, **ад**сорбция, **дис**локация, **ин**цизия, **про**гноза и др. и *гр. префикси*: **ана**филаксия, **анти**тяло, **апо**невроза, **екто**дерма, **ендо**дерма; суфикси от лат. произход: ботул**изъм**, страб**изъм** (значение – 'болестно състояние'), фрак**тура**, фи**сура** (значение - резултат от действие), суфикси от гръцки произход: гастр**ит**, кол**ит** (значение – 'възпалителен процес'), екз**ема**, ед**ема** (значение – обриви, отоци, абсцеси), хемат**ом**, карцин**ом** (значение – новообразувания) и т.н. В учебниците по български език за чуждестранни студенти в МУ-София традиционно се включват списъци с продуктивни терминоелементи от префиксен и суфиксен тип и прилежащи към тях езикови упражнения. Като цяло обаче префиксацията и суфиксацията като морфологични техники за терминологична номинация в медицината подлежат на сериозно проучване.

Централно място заема въпросът за композицията като лексико-морфологична терминообразувателна техника, която също очаква своето изследване. Сложните съществителни и прилагателни в българската медицинска терминология са изключително често явление. Компактното композиционно терминообразуване чрез съставки – терминоелементи, които не се използват като самостоятелни лексикални единици – се прилага широко, напр. **авто**инвазия, **аеро**динамика, **анти**ген, **био**ритъм, **вазо**стрикция, **кардио**стимулатор и др.; невр**алгия**, гастро**ектомия**, ан**емия,** а**трофия** и т.н. дентино**бласт** (от гр. blastos – 'зародиш'), макро**фаг** (от гр. fagia 'ядене'), микро**вила** (от лат. vilus – 'власинка') и т.н.

Лексико-синтактичният терминообразувателен начин се определя като най-продуктивният за образуване на термини в съвременния български език (Попова 1985: 5) и това положение е валидно за медицинската терминология. Явлението е проучено подробно в анатомията на човека, където се установява голямо структурно-семантично разнообразие: термини-словосъчетания без предлог и с предлог / предлози; има случаи на термини-словосъчетания със съюзи; броят на терминоелементите е различен и достига до 6 пълнозначни думи и т.н. (вж. Кънчева 2009: 43–54; 72–73).

Като обект за езиковедски изследвания и класификация в българската медицинската терминология без съмнение се очертават епонимните термини и терминологичните абревиатури.

Като обобщение следва да се подчертае, че съвременната българска медицинска терминология е лексикална подсистема на книжовния български език със стройна вътрешносистемна структура. Процесите на кодификация и стандартизация имат своя история и специфика. През 1917–1918 г се учредява медицинското образование у нас, в резултат на което започва активно превеждане на медицински книги на български език и написване на оригинални български учебници. Това е и началото на **кодификацията** на българската медицинска терминология. Тя се изразява в целенасочени унификационни и системни терминотворчески процеси, поставени още от 20-те години на миналия век на здрава научна основа. През втората половина на XX в. чрез издаването на голям брой авторски книги, учебници и учебни помагала по медицина редица установени чрез кодификацията през предишните периоди български названия добиват характер на стандартизирани български медицински термини. Характерно за **стандартизацията** на българските медицински термини е, че тя се осъществява чрез последователното включване на съответни термини във всички източници, като по този начин се удовлетворява изискването за консенсус по отношение на употребата на термините. Образуването на термини е стабилизирано според нормите на българския книжовен език и може да се говори за традиционно утвърдена българска медицинска терминология.

Традициите в българската медицинска терминология са добра база за създаване на термини за най-нови медицински понятия и за недопускане на произволно, хаотично и нерегулирано навлизане на терминологична лексика, която в периода на глобализация в науката прониква главно чрез английски език. Спазването и прилагането на добрите български традиции в терминообразуването и заемането на нови термини са най-актуалните задачи и перспективи в развитието на българската медицинска терминология.

ЛИТЕРАТУРА

Кънчева, П. 2008, Лексикално-семантични взаимоотношения между българската анатомична терминология и общоупотребимите съществителни имена за части на тялото. *Език и литература,* кн. 1-2, 278–289.

Кънчева, П. 2009, *Българската анатомична терминология днес.* София: Медицинско издателство АРСО.

Кънчева, П. 2011, Терминологична системност в анатомията на човека. В: *Многообразие в единството*, кн. 1, София: Съюз на учените в България, 69–74.

Кънчева, П. – Тодорова, Св. – Велкова, Л. – Цанкова, Пр. 2012, *Клиничен български език*. Учебник за чуждестранни студенти по медицина (I, II, III пилотно издание), София: ЦЕОФВС на МУ.

Кънчева, П. 2014, Съвременната българска медицинска терминология (Относно развитието и днешното й състояние). В: *Проблеми на социолингвистиката,* т. 11, София.

Манолова, Л. 1980, Образуване на научно-техническа терминология (с оглед на силикатната терминология). *Известия на Института за български език*, кн. 24, 203–233.

Николова, Н. 2003, *Българската анатомична терминология през Възраждането (1824-1878).* Шумен: Издателство „Антос".

Пачева-Карабова, Св. 2006, *Метафоричният език на съвременната българска академична медицина.* Автореферат за получаване на образователната и научна степен „доктор", Пловдив.

Попова, М. 1985, *Термини-словосъчетания*. София: Издателство на БАН.

Попова, М. 1990, *Типология на терминологичната номинация*. София: Издателство на БАН.

Попова, М. 2012, *Теория на терминологията.* Велико Търново: ИК „Знак'94".

Суперанская А.В. 1976, Терминология и номенклатура. В: *Проблематика определений терминов в словарях разных типов*. Ленинград, 73–83.

Тачева, В. 2000, *Български език за медицински цели*. Варна: Издателска къща Стено.

Христова, А. 1999, Лингвистична характеристика на някои основни термини от металознанието. Във *Въпроси на българската терминология*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов", 210–238.

СЛАВЯНСКА ИСТОРИЧЕСКА ТОПОНИМИЯ ОТ БАЛКАНИТЕ С ИМПЕРАТИВНА КОМПОЗИТНА СТРУКТУРА

Драгомир Лалчев

Compound toponyms are of great academic interest among Bulgarian as well as foreign slavists. These names are the subject of linguistic archeological research, with which we can reconstruct old Slavic forms preserved by them that are extinct from modern dialects. There are scanty imperative toponyms in the Proto-Bulgarian written records, due to the genre specifics of these literary works, few of which have been preserved to the present day.

Композитните топоними са обект на научен интерес сред редица български и чуждестранни слависти (Miklosich 1975; Jagić 1898–99; Кошелев 1964; Eichler–Naumann–Walther 1964; Mladenov 1929). Тези имена се явяват обект на лингвистичната археология, която дава възможност за реконструиране на вече изчезнали в днешните диалекти архаични славянски форми, запазени обаче в сферата на топонимията. В старобългарските писмени паметници императивните топоними са малобройни, поради жанровата специфика на тези литературни произведения, съхранени в оскъден брой до наши дни.

Това открива хоризонта за научни наблюдения и теоретични изводи от диахронно естество в две направления: 1/състоянието на старобългарската лексика от предписмения период, т.е. констатиране на праславянски структурни модели топоними от VII-VIII в.; 2/разкриване особеностите на славянския бит и култура на Балканите в измеренията на етнопсихологията и културната демография на балканските народи и в частност на славянския етнос сред тях.

Словообразувателният модел „глаголен императив+съществително име" е особен вид езикова структура, която притежава образно-експресивен колорит и модалност, която се съдържа най-вече в значението на глаголния елемент. Той изразява семантичен нюанс на необходимост, възможност или задължителност при извършване на глаголното действие. В повечето случаи е налице десемантизация на императивната глаголна форма във 2 лице, ед. число, сегашно време. Тя е породена от историческия процес на избледняване на първоначалното значение и загубване на мотивиращата връзка между отделните компоненти. Метафоричната трансформация на глаголния компонент трябва да е настъпила по пътя на преносната употреба и в крайна сметка сложният топоним като цяло е загубил връзката с конкретната семантика на съставните части. Така той е добил и пейоративна отсянка, присъща и на този тип сложни думи в българската разговорна реч, като: *варѝклѐчко, изгорѝкъща, бутнѝгàбър, въртѝопàшка, развѐйпрàх* и др. (Русинов 1962: 64).

Глаголно-именният модел композитуми в топонимията са предикативни форми, които съдържат в структурата си вербален елемент и показват наличие на субектно-обектни отношения, изразени в синтактичен вид. Те би трябвало

да се разглеждат в ономастичните трудове като сложни образувания от главна и подчинена част, чиято акцентна взаимообвързаност да се представя графически чрез две ударения (Булаховский 1959: 107), първото от които падащо върху глаголния компонент, а второто върху съществителното.

В това изследване е представена част от големия корпус императивни топоними, събирани дълги години предимно от територията на Централна и Западна България. Включени са известен брой примери и от езиковия ареал на съседни балкански страни: Сърбия, Черна Гора, Босна и Херцеговина, Хърватия и Словения (Михајловић 1992).

Според произхода си сложните глаголно-именни топоними се делят на две основни групи: а/ императивни топоними, образувани направо от готови сложни думи, срещани в диалектите, където означават най-често лечебни растения (Холиолчев 1973). Първата част в тези имена е глагол: *цъфтя, опивам, вися, боля*. Например: *Цъфти́-трън, Опи́й цвет, Боли́-глава́* (от раст. *боли-глава* Conium maculatum), *Виси́-реп* (от *репей* – вид тревисто растение); б/ императивни топоними , които са възникнали не от съществуващи диалектни думи, а във връзка с някаква случка, събитие в назованата местност. Например: *Звъни́-град, Вади́-очи́, Пали́-град, Неха́й-град, Скочи́-девóйка, Оплачи́-връх, Стани́-мъка, Претури́-са́ни, Празни́-торба́, Чуй-петéл, Гаси́-лула́, Дери́-вол* и мн. др. Тук първата императивна част за 2 лице, ед.число, сегашно време е представена в повечето случаи от транзитивен глагол*: звъня, вадя, паля, скачам, оплача, ставам, прекатуря, изпразвам, чувам, гася, дера*.

От разгледаните по-горе примери следва въпросът за произхода на този старинен модел географски имена: дали са образувани от готова композитна лексика, наследена от праславянски и съществувала в по-старите (старобългарски) фази от развитието на езика-приемник, или пък имената следват някаква структурно унаследена топонимична традиция със свойствени именотворчески особености. Заетата славянска топонимия в съседни неславянски езици също дава възможност за проследяване на миграционните процеси сред праславянските племена, чрез които са пренасяни на Балканите архаичните именни модели. Така може да се установи относителната хронология, интензивността и посоките на разпространение на този вид топоними, които са проникнали след VI в. на териториите на днешните балкански народи (славянски и неславянски). Това дава възможност да се определят приблизително контактните зони на взаимодействие между различните етнически групи балканско население (Дуриданов 2006; 1991: 61–62; Георгиев 1972).

На този въпрос може да се отговори чрез по-разширено, сравнително изследване на другите славянски езици при съставянето на общия „Славянски топонимичен речник и атлас” (Лалчев 1991). Може да се предполага, че една част от императивните композитни топоними вероятно са образувани от готови глаголно-именни апелативи, употребявани още или изчезнали вече от българските диалекти, но запазени в някои славянски езици. Това особено важи за географски имена, съдържащи диалектни названия на растения с образно-

експресивна оцветеност: *цъфтѝ-трън, болѝ-глàва, стърчѝ-крак, лàйкучка, кърпѝ-кожýх*.

Лексикалният състав на императивните композитуми съдържа географски термини, които са свързани с особеностите на народния мироглед и позволяват да се разгледат някои природни, географски, териториални и социални особености на славянския пасторален свят с неговата материална и духовна култура. Тази група сложни географски имена е една от най-разнообразните и в нея влизат примери с ярка образна основа. Те могат да бъдат представени в няколко семантични групи:

1. Термини за именуване на изпъкнал или равнинен терен (дол, бок ‘хълм, височина’, бара, хлембъ ’водопад’, връх, поляна, блато, вир, рид, чукар, могила, камък): *Бучѝ-дол, Газѝ-бáра Вертѝ-бок, Не видѝ-бок, Губѝ-поляна, Гледѝ-чукáр, Загубѝ-рътлѝна, Плачѝ-могѝла, Пържѝ-рид, Оплачѝ-поляна, Стърчѝ-кáмък, Делѝ-рид, Делѝ-блáто, Ломѝ-дол, Черпѝ-вир* и др.

2. Думи, свързани със земеделието, селскостопански растения, почвите и оръдията за обработване на земята (боб, грах, патáти ‘картофи’, мисир ‘царевица’, ръж, рало, плуг, коса, сърп): *Варѝ-бóби (~патáдес), Завлечѝ-мисѝр, Звекнѝ-сърп, Клепѝ-кáмик, Коренѝ-лъг, Кривѝ-плуг, Кърнѝ-храст, Кертѝ-пън, Ломѝ-косá, Палѝ-горá (~гредѝца, ~круша, ~óбело, ~слáма), Плещѝ-бáра, Повалѝ-ръж, Пържѝ-грах (~ормáн ~рид), Скочѝ-гръм, Странѝ-стóки, Трошѝ-рáло, Търколѝ-кочáн, Хватѝ-рек, Черпѝ-вир, Чупѝ-междá*.

3. Ботаническа лексика за означаване на горска растителност: бук, бор, бреза, върба, гора, горица, гръм , дъб, дърво, леска, лъг, обел ‘гора’, пън, трън, храст, цвят, шумка: *Берѝ-бук, Бричѝ-бор, Валѝ-гръм, Гърмѝ-бук (~гора), Кърнѝ-храст, Опѝй-цвет, Оплачѝ-трън, Перѝ-óрех, Палѝ-горá (~горѝца, ~óбел), Плачѝ-горá (~върбѝ, ~гóрница, ~дъб, ~круша), Рубѝ-брезá, Церѝ-дървó, Цъфтѝ-трън, Чепѝ-лескá*.

4. Думи за означаване на домашни животни: агне, вол, кобила, муле, коза, кон, крава, магаре, бивол, говедо, овца, квачка, жребче, петел, кучка, яре. – *Печѝ-áгне, Бесѝ-вол, Вървѝ-кобѝла, Вържѝ-вóлица (~муле), Гърмѝ-кóзе, Давѝ-кобѝла (~козá, ~кон), Делѝ-вол (~крава, ~магаре), Дерѝ-бѝвол (~говедо, ~кон, ~магаре, ~овца*), *Дерѝ-вол,, Жежѝ-крáвите, Колѝ-вол (~жребчéˊ, ~квáчка, ~козá, ~кон, ~крáва), Минѝ-кон, Не чуй-петéл, Подържѝ-кон, Пърлѝ-кучка, Ревѝ-магáре, Скочѝ-кобѝла, Трепѝ-магáре, Трещѝ-ярища, Търколѝ-биволи, Чуй- петéл, Яздѝ-вол*.

5. Анатомична лексика за означаване на части от тялото: глава, врат, гръб, гърбица, коляно, крак, коса, нога, око, опашка, палец, хвост ‘опашка’, например: *Бакнѝ-óко,, Болѝ-глáва, Вадѝ-óчи, Влачѝ-крак, Вържѝ-глáва (~пáлец), Вертѝ-глáва, Гладѝ-крак, Гризѝ-кост, Дерѝ-глáва (~ коляно,,~ челó), Дремѝ-глáва, Издáй-глáва, Кършѝ-врат (~коляно), Ломѝ-врат, Лупѝ-главá, Падѝ-кос, Парѝ-ногá, Пасѝ-глав, Печѝ-гърбѝца, Пърчѝ-нóга(~крак), Разбѝй-главá, Сечѝ-главѝца, Скубѝ-брадá, Сломѝ-врат, Стрижѝ-брадá, Стърчѝ-гръб (~крак,*

~нога), Трошú-глáва (~крак), Търчú-крак (~нога), Чупú-главá (~ кóсти). В славянската топонимия има много случаи на метафорична употреба на лексикални соматизми, функциониращи като народни географски термини: гръб, гърло, зъб, коляно, лице, нога, ребро, уши чело и др. С конотативната си метафорична семантика те изразяват стилизирана образност и емоционално-експресивна окраска в процеса на географската номинация (Димитрова-Тодорова 1987).

6. Зоологична лексика за именуване на диви животни, влечуги и птици (мечка, вълк, орел, жаба, змия, смок, мачка ‘дива котка’, врана, муха, къртица, гущер, риба): – *Борú-мéчка, Врещú-чукáр* (по отзвука от врещене на диви кози), *Дерú-вълци, Дерú-жáба, Дерú-змия, Дерú-смок, Дерú-мáчка, Кацнú-орлé, Колú-мáчка (~жáба), Кричú-врáна, Къркú-жáба, Лапнú-мушúца, Морú-врáна, Палú-къртúца, Печú-гущер, Пищú-орлú, Плашú-врáна, Плашú-рúба, Скочú-врáна, Смърдú-врáна*. В състава на императивния топоним, който изразява човешкото поведение, зоологичната лексема става семантичен център, тъй като именно в него е заложено основното метафорично значение, което прави географското название образно.

7. Термини за означаване на хидрографски обекти – водоеми с различен обем, най-често извори и реки (дол, вир, река, вода, кладенче, бара, хлемб ‘водопад’, блато, рема (от гръцки ‘река’), котел, сушица, пяна, стока ‘стичане, водосливане‘, поток, кладенец). Метафорично оформени хидроними: *Давú-дол, Давú-калугер, Давú-кобила, (~коза, ~кон); Завлечú-мисúр, Залевú-цървул,Капú-водúца, Капú-кáмен, Кипú-пяна, Левú-вир, Мътú-вир,, Пищú-вóда, (~дол), Плещú бáра, Разпелú-сушúца, Сипú-вир, Скочú-вир,(~вода), Сушú-кутел, Смърдú-бунáр (~потóк), Странú-стóки, Стърчú-кладенец, Сушú-кóло (~кутел), Хватú-рек, Черпú-вир*.

8. Термини за назоваване на обекти от материалната култура *сокáй* ‘женска украса за глава’, *воз* ‘кола‘, *сáни* ‘шейна’: *Звънú-град, Вий-венéц, Търсú-сокáй, Пазú-мост, Копáй-кошара, Варú-бóб, Валú-воз, Горú-град, Дерú-дисáг, Дерú-кожух, Дерú-гáщи, Забúй-клúнье, Захапú-конéц, Звекнú-сърп, Залевú-цървул, Претурнú-сáни, Разбúй-гърнé, Теглú-кука, Сушú-кутел, Стърчú-клáденец, Тънтú-бунáр, Чукнú-тъпан, Търколú-гърнé* и др.

9. Лексика с конкретна и абстрактна семантика, свързана с психическото и физиологичното състояние на човека (Бог, молба, дух, душа, надежда, страдание, глад, умора, почивка и под.): *Видú-Бог, Молú-Бóга, Помозú-Бог, Спасú-кáмен, Простú-кáмен, Измú-дух, Измú-душá, Вадú-душá, Мъчú-душá, Лъжú-душá, Сберú-душá, Станú-мъка*.

10. Мемориални топоними със структура на реплика или свързани с определени случки и исторически събития, станали на местността – *Прощáвай драгúнко, Платú-тигáн, Платú-дрóмос, Издáй-глáва, Трай Дянко, Не бой се куло, Пазú-стенá, Нехáй-град, Светú-град, Звънú-град, Горú-град, Тратú-чалмá, Захапú-конéц, Търсú-сокáй*. При речниковата статия на всяко от тези имена е дадено народно предание за историческо събитие или някаква битова случка, която е мотивирала създаването на топонима.

Днес в модерното езикознание активно навлизат интердисциплинарните изследвания на новото научно направление – лингвистична културология. В теоретично и приложно отношение се наблюдава как филологическата наука влиза във взаимодействие с други утвърдени фундаментални науки, каквито са историята, етнографията, археологията, фолклористиката, социологията, историческата география, архивистиката. Тясно свързана с тези научни области, лингвистичната културология става изразител на многовековната материална и духовна култура на балканския славянин, на неговия патриархален свят, наситен с богата метафорична образност на природата. Чрез езиковата интерпретация тя оформя в човешкото съзнание особена когнитивна и философско-прагматическа представа за природните явления, трудовата дейност на човека, религозната му нагласа и образно мислене. Лингвистичната културология разкрива емоционално-психологическото възприемане на природната среда, в която векове наред е живял славянският селянин на Балканите (Дуриданов 1993/1994; Дуйчев 1942). Езикът на метафоричните географски названия отразява по колоритен начин тази народна душевност във всичките ѝ измерения – историческа памет, духовни ценности, трудова дейност, тънка наблюдателност и усет за непосредствено възприемане на живата и неживата природа, отразена по образен начин в структурата на императивните топоними. Според Апресян експресивността е етнолингвистично и етнокултурно маркирана поради езиковата и извънезикова мотивираност на съдържащата се в нея оценка, стояща в пряка връзка с признака на именувания предмет (Апресян 2002; Вачкова 2002).

Много от императивните топоними във вътрешната си форма отразяват социокултурното своеобразие на славянското битие, формирано от условията на живот и особеностите в историческото развитие на всеки отделен народ измежду балканските славяни (Vasmer 1941). Подобно явление се наблюдава и в семантиката на езиковата фразеология, за която В. Н. Телия, отбелязва че също е „система от образи" фиксирани във фразеологичния състав на езика, като по един или друг начин е свързана с материалната, социалната и духовната култура на дадена езикова общност и свидетелства за нейния културно-национален опит и традиции" (Телия 1996: 2015).

Като обобщение можем да кажем, че със своята ярка функционална образност и експресивна колоритност, императивните топоними наподобяват фразеологизирани лексикални конструкции. Те обаче не се покриват напълно със същинските езикови фразеологизми, които се отличават със своята синтактична оформеност и идиоматична цялост и са словосъчетания със завършена десемантизация на съставните елементи.

ЛИТЕРАТУРА

Апресян, Ю. Д. 1995, *Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва.

Булаховский, Л. А. 1959, Акцентологическая проблематика древнейших славянских сложений типа имен существительных. В: *Изв. Акад. Наук, Отд. Литер. И яз.* Т. XVIII /1959/, вып. 2, 107.

Вачкова, К. 2002, Конотацията като лексикографски тип в многотомния Речник на българския език. В: *Палеославистика, лексикология, лексикография. Тезисы международной научной конференции, посвященной памяти Р.М. Цейтлин*, 27-29 ноября 2002. Москва, 6–10.

Гешев, В. 2000, *История на славянските езици*. Том 1. София.

Георгиев, Вл. 1972, Ономастика и историческа география. *Български език* год. XXII. кн. 3, 173–181.

Димитрова-Тодорова, Л. 1987, Анатомичната лексика в българската географска терминология и в българската топонимия. *Език и Литература*, год. 42/6, 109–124.

Дуйчев, Ив. 1942, Балканският Югоизток през първата половина на VI век. Начални славянски нападения. *Беломорски преглед*. София, 229–270.

Дуриданов Ив. (гл.ред.) 1991, *Граматика на старобългарския език. Фонетика, Морфология, Синтаксис*. София: БАН.

Дуриданов, Ив. 1993/1994, Заселването на славяните в Тракия по данните на топонимията. *Български език*, год. XLIII/XLIV, кн. 5/6, 405–417.

Дуриданов, Ив. 2006, Староевропейската хидронимия като извор за етногенезиса на балканските народи. В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Т. 8. София, 133–145.

Кошелев, А. К. 1964, Одна синтаксико-морфологическая модель в славянских языках. *Год. Соф.унив., Филол. фак*. Т. 58, 2.

Лалчев, Д. 1991, Лексикографските традиции при съставянето на Български топонимичен речник. В: *Състояние и проблеми на българската ономастика (Материали от Втора кръгла маса и Първа национална конференция по българска ономастика, състояли се на 14 юни 1990 и 21-25 октомври 1991 г. във Велико Търново)*.

Михајловић, В. 1992, *Име по заповести. Императивни ономастикон српскохрватског језика*. Београд: Изд. „Нолит".

Русинов, Р. 1962, Правопис на сложни думи, чиято първа част е повелителна глаголна форма. *Български език и литература*, кн.2.

Телия, В. Н. 1996, Русссская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспектъ. В: *Языки русссской культуры*, Москва.

Холиолчев, Хр. 1973, Ономасиологични успоредици в славянската растителна терминология. *Български език*, год. XXIII, кн. 1-2, 22–33.

Eichler, E. – Naumann, H. – Walther, H. 1964, Komposition in Ortsnamen. In: *Materialen zum slawischen onomastischen Atlas*. Berlin: Akademie-Verlag, 50–61.

Jagić, V. Die slavischen Compozita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten. – In: *Archiv fur slav. Philologie*. Bd. XX, Berlin. 1898-1899, 519–556.

Miklosich, Fr. 1875, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*. Bd. II. Wien, 377–417.

Mladenov, St. 1929, Geschichte der bulgarische Sprache. Berlin und Leipzig, 208–211.

Vasmer, M. 1941, *Die Slaven in Griechenland*. Berlin.

ВАРИАНТИТЕ НА ЖИТИЕТО НА СВ. САВА ОСВЕЩЕНИ В НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Илина Лулейска

The vitae of the Saint Sabbas the Sanctified written in Greek by Simeon Metaphrastes and Cyril of Scythopolis were translated in medieval Slavonic milieux. In addition, another hagiographic text was disseminated in Bulgarian vernacular compilations of hagiographic texts in the 17th-19th centuries, known as modern Bulgarian damaskins. The present paper systematizes linguistic and textological peculiarities of the vitae of the saint Sabbas in the Modern Bulgarian Damaskin: Tihonravov Damaskin, Troyan Damaskin, Koprivshtica Damaskin, Protopopinci Damaskin, Svishtov Damaskin and Damaskin 1066, Damaskin 1073 and Damaskin 1083 kept in SS Cyril and Methodius National Library in Sofia. These texts are characterized by a deliberate and thorough change, whereby differentiated three versions of the vitae of St. Sabbas the Sanctified in so-called Bulgarian Damaskins.

Най-значителният дял от българската книжнина от втората половина на XVI до началото на XIX в. е нравоучителната християнска литература. През XVII в. се появяват и сборници с дидактични слова на народен език или така наречените новобългарски дамаскини. Езикът, художествените особености и текстологията на редица произведения в тях са добре проучени[41]. Все още има множество неиздадени ръкописи, както и няма критически издания на отделните текстове. Настоящото изложение има за цел да разгледа текстовите разновидности и художествените особености само на един текст, на Житието на св. Сава Освещени, но в различни дамаскинарски сборници от XVII до началото на XIX в. Обект на изследване е животоописанието на пустинножителя Сава в Тихонравовия (XVII в.)[42], в Копривщенския (XVII в.)[43], в Троянския (XVII в.)[44] и в Свищовския дамаскин (1753 г.)[45], както и в неиздадените ръкописи 708[46] (или Протопопински дамаскин, XVII в.), 1073 (края на XVII и на началото на

[41] Вж. капиталните изследвания на Д. Петканова (1965), Е. Дьомина (1968-1985), Е. Мирчева (2001), Б. Велчева (2001) и др.
[42] Вж. Дьомина (1971), Петканова (1965: 239).
[43] Вж. Милетич (1908), Петканова (1965: 239).
[44] Вж. Иванова (1967), Байрамова (1995).
[45] Вж. Милетич (1923), Петканова (1965: 239) .
[46] Вж. Христова и др. (1982, № 602), Цонев (1923, 339-342), Петканова (1965: 239) .

XVIII в.)[47], 1066 (XVIII в.)[48] и 1083 (1821 г.)[49], които се съхраняват в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" в София.

Агиографският текст за основателя на Великата Лавра край Йерусалим е част от не-Дамаскиновите слова, т.е. не е оригинално съчинение на Дамаскин Студит. Все още не ми е известен източникът на тази новобългарска версия; как е влязла в състава на новобългарските дамаскини – дали е направен нов превод от гръцки, или е преработен средновековен превод на гръцко житие на светеца, предстои да издиря в бъдеще. Но според началните ми наблюдения върху това Житие, в анализираните от мен девет новобългарски дамаскини, е налице съзнателно направена промяна както на типа книжовен език, така и съществена намеса в изходния текст – в сравнение със средновековните преводи на Житието от Кирил Скитополски и от Симеон Метафраст.

Книжовниците от XVII в. са онародниле езика. В сравнение с двата средновековни текста са съкратени части, включително и такива, които може да се определят като библейски тематичен ключ; сведена е биографичната част до минимум, разместени са и епизодите на изложението. Така например, в житията от Кирил Скитополски и Симеон Метафраст чудесата приживе на светеца са описани в хронологичен ред в рамките на изложението на земните постъпки и деяния на преподобния по тип святост, докато в новобългарските дамаскини те са събрани в края на агиографския текст.

Житието на св. Сава в сборниците на народен език е преработка на старите пространни жития, но под каква форма се проявява тази преработка и има ли различни варианти?

Деветте дамаскина, в които се открива животоописанието на светеца, се характеризират с обмислена и цялостна промяна, която се проявява по различен начин в различните ръкописи от XVII до началото на XIX в. На базата на морфо-синтактично и лексикално равнище обособих три варианта на Житието. Тези три варианта кореспондират с предложената от Б. Велчева и О. Младенова (2013) класификация на новобългарските дамаскини, според която се обособяват отново три групи, условно обозначени по използваното в тях наречие за време: тогази, тогива и тогизи[50]. В I вариант на агиографския текст за Сава Йерусалимски, с представители Тихонравовия, Протопопинския, Копривщенския дамаскин и НБКМ 1066, и НБКМ 1073, се употребява наречието

[47] Вж. Христова и др. (1982, № 767), Стоянов, Кодов (1964: 380), Петканова (1965: 241).
[48] Вж. Стоянов, Кодов (1964: 363), Петканова (1965, 241), Христова и др. (1982, № 749).
[49] Стоянов, Кодов (1964: 398-400).
[50] За класификацията на новобългарските дамаскини, условно обозначени по използваното в тях наречие за време вж. О. Младенова, Б. Велчева (2013: 13-48).

тогази. Във II вариант, с единствен представител Троянският дамаскин, се използва тогива. А в III вариант, оформен от Свищовския дамаскин и НБКМ 1083, се среща наречието тогизи.

Следната таблица илюстрира част от текстовите отлики, поради които предполагам, че преработката на Житието на св. Сава Освещени в новобългарските дамаскини се различава в три варианта.

№	Вариант I	Вариант II	Вариант III[51]
1.	тогазн	тогива	тогъизн
2.	да унню това щь уннъı	това щь унин	да го сторѣ
3.	шногозн	на онѣзн	насрѣдь онзъı
4.	цр҃квнцѫ малѫ	цр(ъ)квица малка	една малка черкова
5.	да уннъı лѷоурѣгїа	да л(н)тоургисѫва	да строува литоургїа
6.	н досѣгаше до н҃бето	до н(е)бето	н стигаше до небїето
7.	ѿнзѣгорѣ	нзьштгоре	отдирѣ
8.	ѿц҃ь нашь сава	с(вѧ)тъı сава	светъıй отець нашь Саввъı
9.	да въсходъı	да нзлазн	да възлѣзова
10.	прѣбъıваше	стоаше	седѣшн
11.	н канѡнь уннѣше	н уннѣше м(о)лва	—
12.	нстнннъı	същн	нстнискн
13.	поставнше	тѫрнха	поставнха
14.	да пожнвете	да прѣбѫждете	да жнвейтъı
15.	б҃лго	добро	мирно
16.	вѣрѫ да мн нмате	вѣрѫвайте мн	вѣроувайте ма светъıй
17.	да прѣбъıвать	да посѣдъть	да седн
18.	унстнта	уестнта	унстота
19.	прнведоше	доведоше	заведоха го
20.	краснь	хѫбавь	добрь

[51] Тук извеждам само онези варианти, които са общи за НБКМ 1083 и Свищовския дамаскин, тъй като в паметника от 1753 г. има доста иновации спрямо Ръкопис 1083.

21.	да не въкѹсн	да не ѕкѹсн	да нн оукоусн
22.	его	мѕ	негово
23.	хѹбаво бл҃говѣнїе	хѹбава мѵрнѕма	мерезма хоубава благооуханїе
24.	своего раба	свое рока	раба своего
25.	да мн нмашь вѣра	вѣрѹвай ме	да ма вѣроуваш҃ъ
26.	среброто ѕкрадено	ѕкраденото сребро	среброто откраднно

Първият вариант на Житието вероятно пази по-архаичния прототип на текста. Срещат се примери, в които се пазят стари падежни форми: пѹстѣнножнтелемь, да се ѹн кнїгѹ; по честа употреба на старобългарските аористни форми на –ше, например съкраше, дойдоше, положнше, прѣкъываше, посретоше го и др. Освен това в тази група се забелязва и предпочитание на книжовниците към употреба на книжни форми, например ѵто вм. цто, ц҃ркви вм. ѵерковъ, монастѣре вм. манастѣрн.

Във вариант II, с представител Троянският дамаскин, има лексикални отлики. Открояват се форми, които не променят смисъла на текста, но заинтригуват читателя/слушателя с нов подход, с авторска намеса, която вероятно има за цел да представи пътя на пустинножителя Сава по по-достъпен и по-увлекателен начин. Тук книжовникът от XVII в. си е позволил да замени една лексема с друга, вероятно за да запази художествеността на агиографския текст. Предпочитат се думи като Ігѹмень вм. архнман҃дрнть, още вм. еднак/ енак, дохождаше вм. ѿхождаше, речешь – заповѣдашь, колоер҃скъ законь вм. калоер҃ско жнтїе, въпка вм. навъп҃ка, догде се разѵалн нощь – догде се раз҃вндѣлн, нстокь вм. въстоѵна, се събраха вм. се ѕмножнха, патрїарх – архїепнскопь, да оуѵюва вм. да ѕпазн, нзбїжать вм. ѕкъывать, поткань – подвнгь, оумори вм. ѕмрьтвъ, да мѕ тѹрнм вм. да мѕ положн҃, на мощнте – на тѣлото, да нспратнм – да проводнм, сѣкаква – снука. Предпочита се лексика, характерна повече за западните говори.

В III вариант на Житието е налице друг тип разказване, характерно за народните сладкодумци. На езиково ниво тук е отразен източен говор, който се допълва от редакторския подход на книжовниците. Те използват съкращения, добавки и инверсия. Така чрез цели пояснителни изречения или словосъчетания текстът е станал по-лесно възприемаем. Примери за добавки в Свищовския дамаскин и НБКМ 1083 са:

№	Вариант I	Вариант II	Вариант III
1.	тебе ѿпѹща	пѹщам	та оставѣмъ да оутндншъ на Іероусалнмъ
2.	велнкъын евꙗтнмїе	велнкъын евꙗтнмїе	светъын велнкъы евꙗтнмїе
3.	—	—	светомоу Саввн
4.	н помл̀н мѹ се, н рⷱ старꙗць. за мене оу̀е да мн даде рожꙗва	н пом(о)лн мѹ се царнца н реуе: пом(о)лн се за мене, о(тъ)уе, да мн даде в(ог)ь рожꙗва	н помолн моу са н реуе: отуе светъый, помолн са за мене, да мн даде богъ рожва
5.	—	—	Н тогнзъы моу дадн светъый Саввъы неговото пнсанїе, зарадн цюто бешъы проводннъ.
6.	тон го ѕзе на носнла	той го ѕзе на носнла	тогнзъы гоу зе Петрь владнка съсꙗ снла
7.	защо въкѕсн ѿ красꙗнь плодь	защо оукѕсн шт красень плшдь	защо оукоусн от хоубавїю плодъ, снрѣуь от райско дрьво
8.	н погледа шнъзн аблька, н фрьлн ю	н погледа онаzъы ꙗблька, н фрьлн ю	Н погледна оунаzн ꙗбалка, дето ѣ дрьжешн в рьцѣте сн, н фрьлн ꙗ
9.	ѕлѢзе, н нзлѣзе ннуто не почекньть нн тѣлото мѕ нн на рнзъыте мѕ	ѕлѣзе н нзлѣзе ннцо не почекнъть, нн тѣлото мѕ нн дрехъыте мѕ	едньць влѣзн оу една пещь распалнна н ннцо моу не бъı зараръ ннтъı на тѣлото моу ннтъı на дрехнте моу.

Има и няколко опита за съкращаване, част от които илюстрира таблицата долу:

№	Вариант I	Вариант II	Вариант III
1.	старꙑць архїепк҃па	старць архїеп(н)ск(о)па	архїепнскопа
2.	**Н** клг҃оуьстнвн се царь ѕарх҃оува.н пѫстн цр҃ьскъын корабь насрѣщѣ мѯ. н понде патрїархъ	**Н** клг҃оуьстнвн се царь ѕарх҃оува. н пѫстн цр҃ьскъын корабь насрѣщѣ мѯ. н понде патрїархъ	н проводн царъска гемїѧ на срещa моꙋ, н оутндн н патрїархъ
3.	н дрѫго уто р҃е ст҃ъын сава	н дрѫго уто р҃е ст҃ъын сава	—
4.	н послꙋша го уто р҃е	—	—
5.	н гонжаше се ѕа него	н гонжаше се ѕа него	—
6.	родѡ҃ѡ҃ ѡ҃ вердгїа	—	—

Промените, които са направили тези талантливи книжовници, имат само една цел: да направят текста по-достъпен за по-широк кръг от хора, така монашеският подвиг ще бъде разбираем и за по-необразованите монаси.

И трите варианта на Житието на св. Сава Освещени представят уменията на българските книжовници от различни векове. Тук те не са само добре подготвени преписвачи, те си позволяват да променят езика, отнасят се свободно към оригинала, с който разполагат, създават варианти, някои от които притежават и висока художествена форма.

Един чест похват, който се употребява в сборниците на народна основа, е употребата на словесни двойки. Такива двойки ползват и книжовниците, създали новобългарската преработка на Житието на пустинножителя Сава: **оунстн сн ѕмь н погледь; навънте се ѡ҃ мене, отн с҆мь азь кроткь н смѣрень; вѣше ѡ҃ц҃ь нашь сава, тнхъ съмъıслънь, н кроткь** (словесна тройка); **ц҃ркви направн н натъкмн; фннпцн ветхн н сѫхъı; грѣшнн н недостоннъı петрь; да прнемнншь наоꙋка н доврo; сребро ꙋюждо н мое; поеше н ѕаведоше; влѣзе н нзлѣзе** и др. (Тихонравов дамаскин, л. 126а – 130б). Повечето от изброените двойки са с еднакво или взаимно допълващо значение. В някои от примерите се забелязва „двоична изразна структура” (Байрамова 1995: 111–112), чрез която се постига по-висок

стил. Най-вероятно книжовниците от XVII в. са осъзнавали силата на словесните двойки и поради тази причина са ги ползвали сравнително често като стилен похват в своите текстове.

Емоционалното и картинното описание във вариантите на Житието на преподобния по тип святост се постига чрез употребата на прилагателни имена. Думата **хоуѵьав** се ползва редом с по-архаичната **красен**, но като техен синоним се появява и **добрър** (**краснь вѣше нагледь** – Тих. дам., л. 130а; **красьнь плод** – пак там; **хѵѕьаво бл҃говѣанїе** – Тих. дам., л. 130б; **хѵѕьава мѵрнѯма** – Троянски дам., л. 250; **добръ подвигъ** – Тих. дам., л. 129б). При описанието на светеца, както се очаква за християнски текст, се употребяват епитети, сравнения, метафори, свързани със светлина: **свѣтѣше като еднинь образъ на главьта старьцова, вѣнецътъ мѵ като сл҃нце свѣтьь даваше** – Тих. дам., л. 128б. Използват се и народни определения. Например словосъчетанието **каминкь мють тврьдѣ** (Свищовски дам., л. 246) се използва при обрисовката на стълпа, на който Сава прекарва голяма част от живота си, вероятно означаващ ‚неудобен, твърд‘. Употребява се народният епитет **ѵестить**, известен от фолклора: **ваша ѵистита дрьжава** – Тих. дам., л. 129а. Във вариантите на Житието се открояват и други епитети, чрез които се оформя художествеността на текста, някои от които в повечето случаи имат интензифициращa функция, например **вндѣнїе страшно** – Тих. дам., л. 127а; **страшно ѵюдо** – Троянски дам., л. 145; **мрежѯма хоуѵава благовѣханне** – Свищовски дам., л. 415; **стльпь ѡгнѣань** – Тих. дам., л.127а; **остарѣ тврьдѣ** – НБКМ 708, л. 136б; **ц҃рква ѵюдна** – Тих. дам., л. 127а; **голѣмь страхъ** – пак там; **ѯлато мнѡго** – НБКМ 1073, л.142б и др.

Друг обикнат подход при изграждането на художественост в новобългарските паметници е употребата на етимологически фигури (както в древния епос и фолклора). В Житието на св. Сава на народен език също се наблюдава стремеж към вътрешно допълване: **свѣтѣше като свѣтилънкь** – Тих. дам., 127а; **понска с҃тое прнѵещенїе н прнѵестн се** – НБКМ 1073, л. 145а; **съсъ добрьь поткань подканн се, вѣнча се праведнъым вѣнцем** – Троянски дам., л. 251.

Талантливи книжовници са направили извлечение на агиографския текст за св. Сава, предали са го на новобългарски, но след тях и други братя, отдадени на любовта към словото, допълнително са преработили текста, онароднили са го, за да са по-силни внушенията му, за да стигне посланието му до повече хора. Независимо от езиковите отлики, основното послание на животоописанието на пустинножителя Сава по пътя му към светостта съвпада и в трите изведени варианта. Художествените особености на текста представят в литературно отношение израстването на българския книжовник, който има само

една цел: да направи по-достъпна историята на един от основателите на монашеството, чийто манастир играе важна роля в установяването на източното богослужение и манастирските правила.

ЛИТЕРАТУРА

Байрамова, М. 1995, *Етюди за съюзите в Троянския дамаскин*. София: Агато.

Велчева, Б. 2001, Дамаскините от XVII век и началото на новобългарския книжовен език. В: *Старобългаристика*, № 4, 64-81.

Велчева, Б., Д. Иванова. 2010, *И от зазоряването тръгва денят...Изследвания върху приемствеността в развоя на българския книжовен език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски".

Дьомина, Е. 1968, *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Т. I. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов*. София: БАН.

Иванова, А. 1967, *Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в.* София: БАН.

Милетич, Л. 1908, *Коприщенски дамаскинъ. Новобългарски паметникъ отъ XVII вѣкъ*. София: Държавна печатница.

Милетич, Л. 1923, *Свищовски дамаскинъ. Новобългарски паметникъ отъ XVIII вѣкъ*. София: Придворна печатница.

Мирчева, Е. 2001, *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. Велико Търново: Faber.

Младенова, О., Б. Велчева. 2013, *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий".

Петканова-Тотева, Д. 1965, *Дамаскините в българската литература*. София: БАН.

Стоянов, Б., Хр. Кодов. 1964, *Опис на славянските ръкописи в Софийската Народна библиотека. Т. III*. София: Държавна печатница.

Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова. 1982, *Български ръкописи от XI до XVIII век, запазен в България. Своден каталог. Т. I*. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий".

ЕДНА ПОЧТИ НЕИЗВЕСТНА ВЪВ ФИЛОЛОГИЧЕСКИТЕ СРЕДИ ГРАМАТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ОТ УНГАРСКИ АВТОР – BREVIS GRAMMATICA BULGARICA НА АНДРЕАС ПАСТОРИ

Йордан Марков

The Hungarian Andreas Pastory was forced to leave his homeland and moved to Bulgaria. He took shelter in Plovdiv, known at that time as a cultural center of the country as well as for the tolerant coexistence of different religious communities. Having a great difficulty in learning the Bulgarian language and at the absence of any teaching materials to study it, Andreas Pastory decided to write the Brevis Grammatica Bulgarica – a Short Grammar of Bulgarian language. The report presents a facsimile edition based on the Latin manuscript of Andreas Pastory from 1856 with a translation into German and Bulgarian, which reached readers in 2013. The aim is to present a long-forgotten author and his work, which undoubtedly plays a role in marking the changes in the development of the Bulgarian language.

Обсъждайки научните перспективи на българистиката днес, бих искал да изложа на вниманието на читателя труда на унгарския автор Андреас Пастори от 1856 г. Brevis Grammatica Bulgarica в превод на български език. Трудът не е бил издаван и поради това не е бил удостоен с вниманието на българистите, славистите или издателите в какъвто и да е вид или форма до месец декември 2013 г.

Да започнем с няколко думи за автора и защо въобще се е стигнало до написването на граматика на българския език от един унгарски учител, използвайки за целта не българския, а латинския език.

Андреас Пастори е роден през 1824 г., следва право и работи като нотариус в съда. В Освободителната борба на Унгария през 1848–1849 г. той е на служба в артилерията като старши офицер. По-късно става лейтенант в трета пехотна батарея на 7-и армейски корпус. По време на военното примирие през 1849 г. той успява да избяга в България и на 26 януари 1850 г. вече се намира в Шумен (Comati–Gesemann–Krauß–Schaller 2011: 32–34), откъдето по-късно се премества в Пловдив и започва работа като учител по латински език в Католическото училище в града. В периода от 1852 до 1876 г. Андреас Пастори остава на работа като учител в Пловдив, но многократно бива командирован да преподава и в Букурещ. В Пловдив той има достатъчно време и възможности да се запознае отблизо с българската образователната система, с българския език, а също така и с голяма част от гимназиалните учители там. Когато Пастори пристига в Пловдив, видният български писател и езиковед Найден Геров е главен учител в основното училище. Геров изиграва важна роля в по-нататъшното развитие на Пастори и по-специално с подаръка, който прави

след многократни разговори и дискусии помежду им, а именно – издадената от братята Антон и Драган Киряк Цанкови през 1852 г. във Виена Българска граматика на немски език.

По това време Граматиката на братя Цанкови се смята за най-популярното помагало, както за изучаване, така и за основа за изработването на други граматики на българския език за чужденци. Известно е, че Андреас Пастори също използва граматиката на братя Цанкови при написването на своята Brevis Grammatica (Comati–Gesemann–Krauß–Schaller 2011: 33–34).

За съществуването на ръкописа на Пастори в Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“ съобщава Маньо Стоянов, ръководител на създаден през 1948 г. в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий” специален отдел „Ръкописи и старопечатни книги”.

Да обърнем внимание на самата граматика на Андреас Пастори. Тази възможност ни предоставят д-р Кирил Костов и д-р Клаус Щайнке след упорита работа върху манускрипта. Резултатът е едно прекрасно факсимилно издание, съдържащо 129 страници, предисловие от двамата автори, факсимилна част – разделена на 15 глави и послеслов, написан от д-р Зигрун Комати.

Предисловието съдържа кратка историческа ретроспекция на работата по книгата с разяснителни бележки относно трудностите, които двамата учени са срещнали, както и коментари към звукове, форми, лексика и примери.

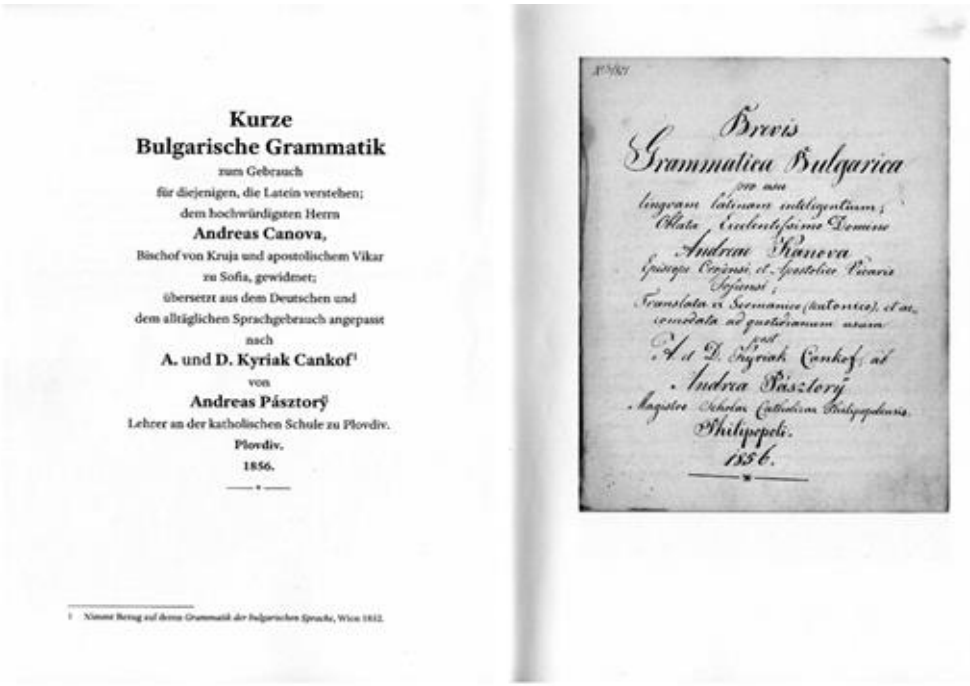

Kurze
Bulgarische Grammatik
zum Gebrauch
für diejenigen, die Latein verstehen;
dem hochwürdigsten Herrn
Andreas Canova,
Bischof von Kruja und apostolischem Vikar
zu Sofia, gewidmet;
übersetzt aus dem Deutschen und
dem alltäglichen Sprachgebrauch angepasst
nach
A. und D. Kyriak Cankof[1]
von
Andreas Pásztorÿ
Lehrer an der katholischen Schule zu Plovdiv.
Plovdiv.
1856.

1 Nähere Berug auf deren Grammatik der bulgarischen Sprache, Wien 1852.

Brevis
Grammatica Bulgarica
pro usu
linguam latinam intelligentium;
Oblata Excellentissimo Domino
Andreae Canova
Episcopo Cerbiensi, et Apostolico Vicario
Sofiensi;
Translata ex Germanico (dialecto), et ac-
commodata ad quotidianum usum
per
A. et D. Cyriak Cankof, ad
Andrea Pásztory
Magistro Scholae Catholicae Philippopolis.
Philippopoli.
1856.

Следва факсимилната част, в която се разглежда морфологията на българския език. В нея на всяка лява страница се намира преводът на немски език с примерите на български език от латинския текст в манускрипта, а копие от оригиналния манускрипт – на дясната страница.

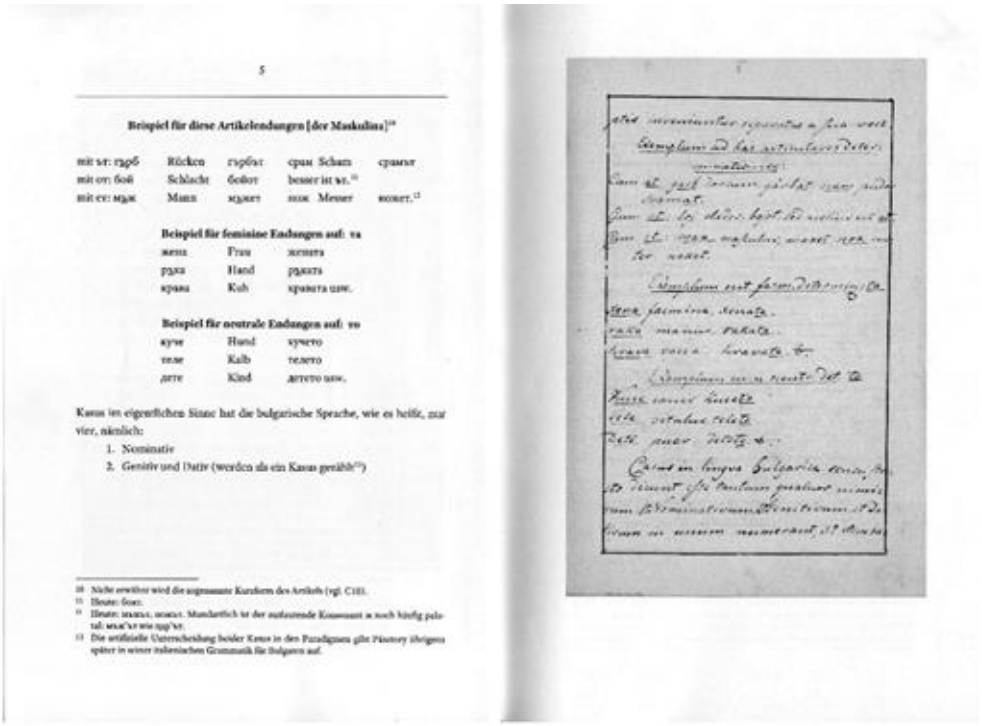

5

Beispiel für diese Artikelendungen [der Maskulina][10]

mit ът: гърб	Rücken	гърбът	срам Scham	срамът
mit от: бой	Schlacht	боят	benser ist вт.[11]	
mit ец: мъж	Mann	мъжът	нож Messer	ножът.[12]

Beispiel für feminine Endungen auf: та

жена	Frau	жената
ръка	Hand	ръката
крава	Kuh	кравата usw.

Beispiel für neutrale Endungen auf: то

куче	Hund	кучето
теле	Kalb	телето
дете	Kind	детето usw.

Kasus im eigentlichen Sinne hat die bulgarische Sprache, wie es heißt, nur vier, nämlich:

1. Nominativ
2. Genitiv und Dativ (werden als ein Kasus gezählt[13])

10 Nicht erwähnt wird die angenannte Kurzform des Artikels (vgl. C181).
11 Heute: боят.
12 Heute: знаел, ножът. Manchmal ist der auslautende Konsonant a noch häufig palatal: мъжъ'т wie пр'ът.
13 Die artifizielle Unterscheidung beider Kasus in den Paradigmen gibt Pastory übrigens später in seiner italienischen Grammatik für Bulgaren auf.

Тази част от книгата се състои от 15 глави, които са както следва:

1. Съществителни имена; 2. Правила за съществителните; 3. Правила за прилагателните; 4. Числителни; 5. Местоимения; 6. Глагол; 7. Урок за спрягането на пасивните и възвратните глаголи; 8. Префигирани глаголи; 9. Безлични глаголи; 10. Неправилни глаголи; 11. Образуване на отглаголни прилагателни и съществителни; 12. Наречие; 13. Предлог; 14. Съюз; 15. Междуметие

Тъй като ръкописът е изцяло на латински език, то и приведените от български език примери са изписани на латиница. Работата на двамата автори се е състояла основно в превода от латински на немски и български езици, както и добавянето на важни коментари към написаното от Пастори.

Последната част от изданието е послесловът на д-р по философия Зигрун Комати, вицепрезидент на Немско-българското дружество за насърчаване на връзките между България и Германия, в който накратко са обхванати три главни аспекта:

1. Относно създаването на тази граматиката.

Една от най-важните отличителни черти на Brevis Grammatica Bulgarica, както и неин основен принос е, че за разлика от повечето трудове по онова време като например „Рибен буквар“ (1824) на Петър Берон или първата българска граматика „Болгарска граматика“ (1835) на Неофит Рилски, тя е написана на латински език. Причината за нейното написване била необходимостта на Пастори като учител по латински език да разговаря със своите ученици, както и с енориашите, говорещи само български език. Освен това по този начин Пастори прави българския език достъпен за всички, независимо от тяхната националност, които владеят латински език, но не и българската азбука. Посредством своята граматика, Пастори прави възможно и по-задълбоченото изучаване на славянските езици, в следствие на което и откриването на важни моменти в развитието на индогерманските езици.

2. Исторически предпоставки за създаването ѝ.

През периода на Българското възраждане от средата на 18 в. до освобождението на България през 1878 г. се наблюдава не само възраждане на културата, съществуваща през 9-10 век, но и силен икономически подем, който довежда до оформянето на социална прослойка от заможни търговци. На фона на всички събития обаче, езикът на администрацията, армията и държавната власт продължава да бъде турският. Успехът при запазването на българския език през петте века на Османско владичество от 1396 до 1878 г. се дължи на неспирното практикуване на българските обичаи, предаването и разпространяването на българските легенди и приказки от българското население.Една от главните заслуги като подбудител на българската народност със сигурност е на първият български вестник „Български орел“, излизащ през 1846 г. в Лайпциг.

3. Актуално

Д-р Комати разказва накратко за личното си посещение в католическата общност „Пресвето сърце исусово“ в Генерал Николаево, община Раковски, за сформирането ѝ и за трудностите по време на съществуването ѝ, как малко след Втората световна война се налага затваряне на училището, почти цялостно разпускане на общността и че това са причините за преминаването на голяма част от библиотеката на общността, както и на прилежащата граматика в Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“ в София. В музея на католическата общност в наши дни са налични и други трудове като Българско-латинския речник на мисионера Маурицио де Кастелацо, личен пратеник на Папата. Навярно има още неоткрити творби, написани от духовници или личности, живяли с делата на общността в края на 19. век.

С този послеслов трудът на Кирил Костов и Клаус Щайнке за възраждане граматиката на Андреас Пастори придобива завършен вид.

Най-важният принос на Brevis Grammatica Bulgarica за българистиката остава самото свидетелство за състоянието на българския език от онова време. Ето накратко няколко примера за най-големите различия в езика от тогава и днес.

На първо място трябва да отбележим употребата на падежи в примерите от различните граматически категории в книгата, въпреки че е известно, че в българския език има само остатъчни падежни форми, но не и реални падежи. Авторът навярно си е послужил с падежната система за онагледяване с цел да улесни изучаващите български език чужденци.

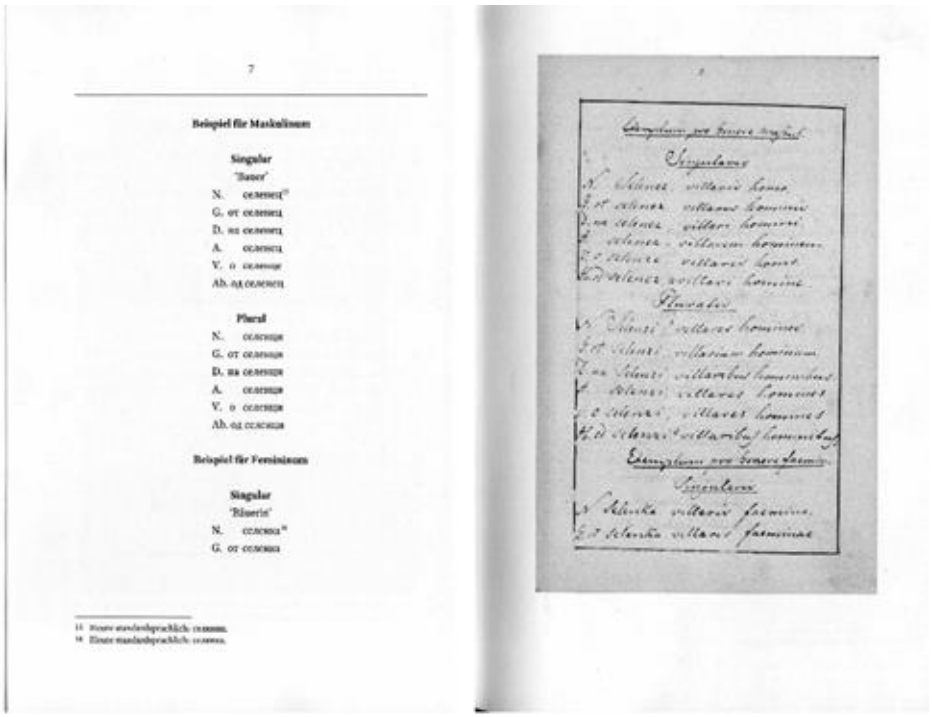

Beispiel für Maskulinum

Singular
'Bauer'
N. селянец[13]
G. от селянец
D. на селянец
A. селянец
V. о селянце
Ab. од селянец

Plural
N. селяци
G. от селяци
D. на селяци
A. селяци
V. о селяци
Ab. од селяци

Beispiel für Femininum

Singular
'Bäuerin'
N. селяка[14]
G. от селяка

13 Bauer maskulinbezeichnet.
14 Bäuerin maskulinbezeichnet.

Като второ можем да обърнем внимание на склонението на личните имена, което в съвременния език не се употребява.

Трето: В групата на гласните звукове Пастори изброява само 5 – *a, e, u, o, y* като не споменава липсващия в други езици типичен за българите звук [Ъ]. Неговият единствен коментар е, че гласните звукове в българският език притежават различно произношение, което може да се научи от практиката (стр. 3 бел. 4). Също така авторът си служи само с латинския език – което всъщност не би трябвало да е истинска причина за неотбелязването на „Ъ“, но липсата му е факт, както се вижда от примерите.

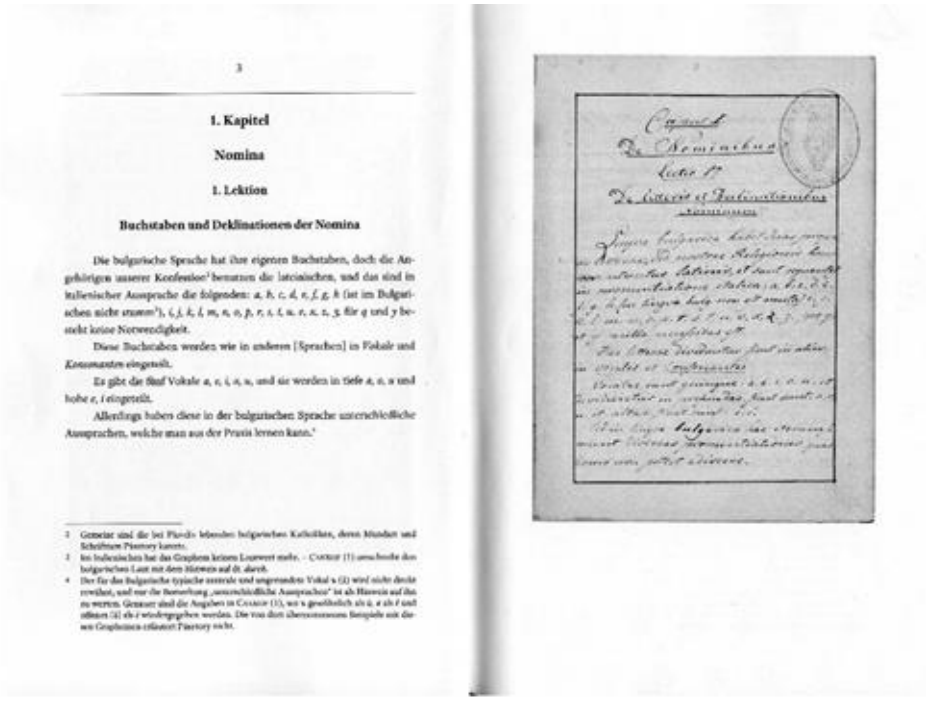

3

1. Kapitel

Nomina

1. Lektion

Buchstaben und Deklinationen der Nomina

Die bulgarische Sprache hat ihre eigenen Buchstaben, doch die Angehörigen unserer Konfession[2] benutzen die lateinischen, und das sind in italienischer Aussprache die folgenden: *a, b, c, d, e, f, g, h* (ist im Bulgarischen nicht stumm[3]), *i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, x, z, ʒ* für *q* und *y* besteht keine Notwendigkeit.

Diese Buchstaben werden wie in anderen [Sprachen] in Vokale und *Konsonanten* eingeteilt.

Es gibt die fünf Vokale *a, e, i, o, u*, und sie werden in tiefe *a, o, u* und hohe *e, i* eingeteilt.

Allerdings haben diese in der bulgarischen Sprache unterschiedliche Aussprachen, welche man aus der Praxis lernen kann.[4]

2 Gemeint sind die bei Plovdiv lebenden bulgarischen Katholiken, deren Mundart und Schriftform Pastory kannte.

3 Im Italienischen hat das Graphem keinen Lautwert mehr. – CASSIOF (1) umschreibt den bulgarischen Laut mit dem Hinweis auf dt. durch.

4 Der für das Bulgarische typische zentrale und ungerundete Vokal *ъ* (ă) wird nicht direkt erwähnt, und nur die Bemerkung „unterschiedliche Aussprachen" ist als Hinweis auf ihn zu werten. Genauer sind die Angaben in CASSIOF (1), wo *ъ* grundsätzlich als *a, e* als *i* und offenes [ɛ] als *ĕ* wiedergegeben werden. Die von dort übernommenen Beispiele mit diesen Graphemen erläutert Pastory nicht.

Четвърто: Разлика в членуването на числителните бройни имена, в сравнение със съвременния български език.

Като следваща разлика трябва да се спомене съществуването на неопределено бъдеще време, което в съвременните български граматики не се споменава, защото е изпаднало от употреба.

От изложеното дотук става ясно какъв е основният принос на Андреас Пастори и неговата Brevis Grammatica Bulgarica – отбелязването на тогавашните морфологични норми в езика и възможността, която Граматиката предлага да се направи подобно на горното сравнение между тогавашните и сегашните норми в българския език.

За съжаление нито българските, нито чуждестранните филолози отделят необходимото внимание на труда на Пастори. Едва след откриването на манускрипта от д-р Кирил Костов през втората половина на 20 в., по време на работата му като библиотекар в Националната библиотека в София и последвалия превод от него и проф. д-р Клаус Щайнке на немски и български език, води до издаването на Brevis Grammatica Bulgarica в края на 2013 г. с помощта на д-р Зигрун Комати и подкрепата на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий" и на Немско-Българското дружество за подпомагане на връзките между Германия и България.

Ohne Artikel
Singular
'eins'

N.	един	една	едно
G.	от един	от една	от едно
D.	на един	на една	на едно
A.	един	една	едно
Ab.	од един	од една	од едно

Mit Artikel
Singular
'eins'

N.	единът[139]	едната	едното
G.	от единът	от едната	от едното
D.	на единът	на едната	на едното
A.	единът	едната	едното
Ab.	од единът	од едната	од едното

Deklination der Kardinalzahl ‚два, две' ‚zwei' ohne Artikel

	Mask.	Femin. u. Neutr.
N.	два	две
G.	от два	от две
D.	на два	на две

[139] Die Form mit i fehlt hier, wird aber in der Vorlage als Variante edno-jot angegeben (C 10).

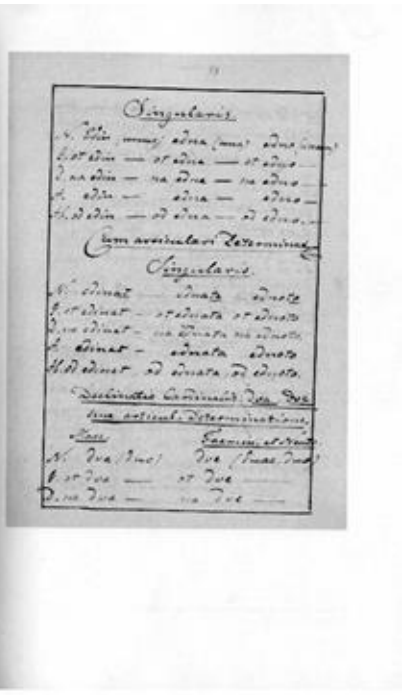

Perfekt

1. аз съм светил, а, о	вие сме светили
2. ти си светил, а, о	вие сте светили
3. онзи е светил, а, о	онези са светили

Plusquamperfekt

1. аз бях светил, а, о	вие бяхме светили
2. ти беше светил, а, о	вие бяхте светили
3. онзи беше светил, а, о	онези бяха светили

Unbestimmtes Futur

1. аз ще свети	ние ще светим
2. ти ще свети	вие ще светите
3. онзи ще свети	онези ще светят

Bestimmtes Futur

1. аз ща/жа светя	ние щем/жем светим
2. ти щеш/жеш светиш	вие щете/жете светите
3. он ще/же свети	онези ще/же светят

Imperativ

	да сисъдяме ние
2. седей ти	седете вие
3. да седи онзи	да седят онези

Със своя превод и бележки към ръкописа на Андреас Пастори и издаването на така оформилото се факсимилно издание, Кирил Костов и Клаус Щайнке са направили изданието полезно за преподаватели и за студенти от специалностите българистика, славистика, романистика и германистика, както в България, така и навсякъде по света.

ЛИТЕРАТУРА

Чилингиров, Ст. *Драган Цанков,* http://liternet.bg/publish10/schilingirov/dcankov.htm – 26.04.2014

Comati, S. Gesemann, W. Krauß, R. Schaller, H. *Bulgarien-Jahrbuch 2011*, München-Berlin-Washington: Verlag Otto Sagner, D.C. 2012, http://repository.kubon-sagner.de/vosoa/pdfx2/buljahr2011_9783866882430.pdf – 26.04.2014

Pasztory, A. 2013, *Brevis Grammatica Bulgarica*. München: Kubon & Sagner.

1. http://www.comati.de/ - 26.04.2014
2. http://www.nationallibrary.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0016&n=322&g: 26. 04. 2014
3. http://www.nationallibrary.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0120&n=&vis: 26.04.2014
4. http://catholic-rk.com/ – 26.04.2014

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЕЗИКОВАТА ЧИСТОТА ПРЕЗ 50-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА СИТУАЦИЯ

Надка Николова

The middle of 19th century was characterized by lively discussions about the language purity in a number of European language situations. Purism doctrine was the culmination in language rationalization of the nationalistic idea in the time when standard language was prominent above all for its symbol functions. The doctrine was also topical in Bulgarian language situation, which was specific mainly for two characteristics: on the one hand, Bulgarian is the oldest standard Slavonic language, and on the other hand, the developing processes were so dynamic that they caused a radical change in the initially synthetic language system. The topic of the presentation, devoted to the concepts of the purity of Bulgarian standard language in the decade, is placed namely in the context of these two circumstances.

В литературата, посветена на историята на българската стандартология, има множество пръснати бележки или специално посветени изследвания на темата за езиковото чистачество на отделни възрожденски автори или за процеси, съпътствани от борба за чистотата на езика. Проявите на пуризма в българската езикова ситуация от началото на националната епоха до края на Възраждането, когато езиковият контакт се комбинира с периода на формиране на новобългарския книжовен език (т.нар. предстандартизация), в основни линии са изяснени откъм аспекта на пуристичните заместявания. Натрупаният фактологичен материал обаче все още не е обобщен в цялостно изследване, в което да се види какви са обхватът, насочеността, целите и резултатите на българския езиков пуризъм през първия етап на езиковата стандартизация, кои са генераторите му, как се е оценявал от онези, които имат отношение към книжовността, и как се е възприемал от обществото. Специално проучване, обхващащо целия възрожденски период, не е правено, не са събрани всички елементи, от чието сглобяване да се изяснят много въпроси – характерни ли са за българската книжовноезикова история всички фази на пуризма, или отделните прояви нямат физиономията на организирано движение, как се характеризират, от какво се движат, какви признаци имат и т.н. Предстои тяхното обобщаване и оценяването на последствията както за формирането и по-нататъшното функциониране и обогатяване на книжовния език, така и на общественото мнение за облика и употребата му. Тук се предлага обзор на темата, фиксиран в средата на XIX в., който е преломен в етапа на формиране на новобългарския книжовен език: въпросът за структурната основа е почти решен, но все още няма единодушие относно конкретните норми, в това число и лексикалните.

1. Една от мишените на възрожденския пуризъм през 50-те г. са членните форми. През същата 1852 г. на страниците на „Цариградски вестник" (бр. 80 и 81), се отпечатва изпратената от Одеса статия на възпитаника на Ришельовския

лицей **Николай Палаузов**, озаглавена „Няколко мисли заради българското правописание". Той обвинява българските книжовници, че „весма мало внимание обръщат, за да го (езика, б.м.) правилно очистат и улучшат" (Русинов – Гърдева 2007: 239). Противопоставяйки се на предложението за нов правопис на И. Добрович в сп. „Мирозрение", Н. Палаузов посочва за пример руския език, който е „и по-изящен, по-чист и по-богат от Българскиат, но никому не дохождало на мисл да изобретява ново правописание" (пак там, с. 242). В края на статията си емоционално призовава „да очистим язика от тия варваризм: мними и неуместни членове -атъ, -та, -то" (пак там, с. 243). Всъщност реакцията му, поставена на фона на езиковите борби през втората четвърт на XIX в., е анахронизъм: въпросът с членните форми практически вече е решен. Но изказването му е показателно за нещо друго – аргументите на Н. Палаузов за неуместността им са потърсени в скалата на домашно – чуждо, изконно – варварско. Идеята за култивиране на българския език, като се следва пример – руския език, почива най-вече на три негови качества, между които е и неговата чистота.

Всеизвестно в историята на новобългарския книжовен език е, че възгледът за говоримата основа на новобългарския книжовен език, а следователно и за присъствието на членните форми, е окончателно утвърден теоретично през същата година от друг възпитаник на Ришельовския лицей – **Найден Геров**. Това е статията „Няколко мисли за блъгарский език и образованието у блъгарити", написана първоначално като реакция към група българи, изложили възгледите си за предимствата на образованието на гръцки език на страниците на органа на гърцизма „Босфорски телеграф", а после издадена и като самостоятелна брошура. Н. Геров признава, че в българския език се използват „някои чюжди речи" – от гръцки, турски и не повече от пет от латински език; „обаче това не е, зачтото нямаме на язика си тия речи – всичкити речи, что употребляваме от други язици, имаме си ги и Блъгарский, а употребляваме чюждестраннити само от един прост навик". Това обаче според него е напълно естествено, тъй като „Това можем да забележим у всякий народ, който е размесен с друг народ. Всякой такъв народ, без да ся усети, зима за употребление в разговор речи от язика на други народи, с които той живее размесено" (Русинов – Гърдева 2007: 436). Съветвайки българите да не пишат, както се говори само в „един град и в едно село", а да сравняват българската реч по различни места, той смята, че така ще може да се образува „едно наречие по-чисто и по-право… В него ако да няма някаква чуждица, сир. нячто извън свойствата на Блъгарский язик, то той испрьво ще да стане общ говоримий язик на ученити, а испосле ще има благотворно влияние и на говора на народа… Црьковно-Славянский язик само с речити си може да послужи нам за ръководство, по него да ся оправяме, за да познаваме кое е право и кое криво в речити на говоримий ни язик… А зачтото и в тоя язик има, както ся каза, много чюждица, която ся е всяла в него още като са превождани Црьк. книги на тоя язик и после, кога ся исправял споряд Русското наречие; то трява да ся внимае да не вземаме чюждото за свойственно

на тоя язик и да искаме да го пренесем и в сегашний наший; зачтото това нечто ще остане такова всегда като присадено и мъчно ще ся прихване, мъчно ще го приеме и усвои народът". Като препоръчва да се адаптират черковнославянските думи така, че „да не ся познават, че досега не сме ги употреблявали", Н. Геров изисква за коректив да се вземат народните творения, тъй като те са „естествени, та в язика им не може да бъде ничто погрешно или несвойствено" (Русинов – Гърдева 2007: 439). Тези обстоятелствени аргументи от брошурата са нарочно цитирани тук, за да се установи, че Н. Геров е на противоположни позиции по отношение на членните форми, но аргументите му са същите като на Н. Палаузов: изконността на езиковото явление трябва да се търси в онова далечно и невинно състояние, в което езикът ни е бил чист. Това състояние се е съхранило в езика на народа и ако той употребява членните форми, те трябва да намерят място и в артифициално създадения книжовен общобългарски език.

А що се отнася до т.нар. „Црьковно-Славянский язик", в началото на 50-те години книжовниците са вече убедени в това, че той е редакция именно на стария български език. Остава да бъде убеден и ученият свят: „Понеже е чудно и удивително и на малко време ще се увери всекой учен народ, че е Старобългарскийат церковно-Старославянски язик" пише **Йордан Хаджиконстантинов-Джинот** в поместената в „Цариградски вестник" статия „О церковном или славянском язику" през същата година (Русинов – Гърдева 2007: 227).

Темата за утвърждаването/отхвърлянето на членните форми в структурната тъкан на новобългарския книжовен език е третирана в българската историческа стандартология главно във връзка с установяването на морфологичните норми и техните варианти (вж. напр. Първев 1975: 62–80; История 1989: 390–392 и пос. литература), както и във връзка с изследване приноса в това отношение на отделни книжовници, чиято дейност е значима за формирането на новобългарските книжовноезикови норми. В този смисъл едва ли би могло да се добавят нови щрихи по темата от гледна точка на фактологията. Различното в случая е доколко въпросът е поставян в светлината на темата за свързването на граматическата категория определеност и нейните формални изразители с чуждоезиково влияние и оттам – с темата за пуризма. Известно е например, че тази тема е била третирана именно от гледна точка на езиковата чистота в историята на словенския книжовен език. Става дума за предпоставените членни форми за определеност (*ta*) и неопределеност (*en*), регистрирани още през XVI в. в словенската литература, интерпретирани и тогава, а и днес като германизми. Съвременният словенски книжовен език не ги познава, което е в резултат от целенасочените пуристични действия срещу тях в името на възвръщането на изконното му състояние, в което определеността не е имала граматически израз. Паралелът, който се прави тук, не е произволен, тъй като в българския естествен език тези форми се появяват стотици години преди Възраждането и са факт от устната езикова комуникация на българите. Мястото им в писмената комуникация обаче е въпрос, който се решава не само от гледна

точка на закономерния лингвистичен развой или прагматичния момент в интерпретацията им, от тяхната целесъобразност, не само от позициите на книжовниците – по-демократични или по-консервативни, но и от гледна точка на подозренията за тяхната чуждост. От една страна, тя им е била вменявана като привнесена под въздействието на гръцкия език, който получава минусов знак у повечето книжовници – наред с цялостното негативно оценено влияние върху образованието и богослужението на българите. От друга странна, определителните членове са били оценявани като варварски, присъщи на необразованите носители на езика, които не познават черковнославянските (разбирани като изконни старобългарски) текстове. Така или иначе отхвърлянето им става и във връзка с пуристичните настроения у възрожденските книжовници и доколкото то е част от възгледите на архаистите, би трябвало именно те да бъдат подозирани в пуризъм.

Доказателствата за това са много, но най-ярко съображенията за отхвърляне на членните форми от позициите на пуризма, макар и анахронични вече на преобладаващата книжовноезикова практика, са представени от **Георги Раковски**. В „любословний български народен лист за наука и забава" „Дунавски лебед" от 1857 г. книжовникът помества пространната статия „Понятия о българскому язику", в която изразява мнението си относно членните форми: „В него время[52] ся е развратил съвсем наш бльгарский язик и са ся вмъкнали толико несвойственна нему изречия, а най-паче неправилно и разновидно употребляемии днес членове, кои са чист грькимс, или по подобия разглобленнаго просто-грькоримскаго язика вмъкнати в наш бльгарски язик от вишеречния простаци калугери" (Русинов – Гърдева 2007: 299). Негативната конотация на определенията *разглобленнаго* и *простаци* носят патоса на отрицанието – според Г. Раковски членните форми са вредни за естествения български език със своята чуждост и следователно непотребни в комуникацията, независимо от преобладаващата практика. В обобщенията, направени благодарение на дълбоките му интереси към старобългарските ръкописи (Остромировото евангелие, съчиненията на „Ювана Ексарха", Манасиевия летопис и др.) и стегнато представени в края на статията, той заключава по отношения на тях: „3. Членове не са природни бльгарскому язику, как и от где са ся вмъкнали в него". Той смята, че е дал достоен отговор на утвърдилия ги с граматиката си отец Неофит Рилски – „любителю члена и грьцкаго изречия". Аргумент за отхвърлянето им е и липсата им в някои диалекти – „Сравнение говоримаго днес язика с остатки правилно и без членове говорими днес от народа и доказателства от стари записки после падение Българии". Като отхвърля правото на съществуване на членните форми в книжовния език, Г. Раковски предлага на българските „учени" решението „Как може писменний български язик да ся причисти и украси и да бъди класичний, какъв си е бил и ест" (Русинов – Гърдева 2007: 301–302). Книжовникът не отстъпва от позициите си и в „Ключ бъл-

[52] След 1764 г., когато патриарх Самуил закрива Охридската архиепископия.

гарскаго язика" от 1858 г. продължава да твърди, че съчиненията, които издирва и прочита, са написани „по подражанию на другити язици", пояснявайки под линия, че са гръцки и латински. Изворите са тези, които го мотивират да търси източника на класическата форма на българския език, в която намира „най-паче голямото сродство, да не кажем почти единство" със санскритския език. Със същия патос отхвърля членните форми и в писмото си до Александър Екзарх от 1859 г., в което пише: „Колкото памятници ся са'съхранили до падения Българии, нигде не съм видял член и от того съм ся убедил твърдя кряпко и непоколебимо, чи то злоупотребление члена до падения Българии не е било нити в писмени язик, нити в говорими, но отпосле ся е увело, едно от невежьства, а друго от грькоманства" (Русинов – Гърдева 2007: 305 – 306).

С аргумента за чистота на българския език обаче си служат и защитниците на членните форми. Верен на формàта българските книжовници да излагат публично мнението си по езикови въпроси, **Ботьо Петков** публикува през 1857 г. в три броя на „Цариградски вестник" отговор на статията на Раковски „Понятия о българскому язику". Ботьо-Петковата статия „Писменност на българскийат язик" е също пространна и засяга много въпроси, един от които е за членните форми. „Не престануват още някои да ни съветуват – пише той, вероятно имайки предвид Раковски – да оставиме готовий член -тъ, който е употребляван в старий ни язик и който и досега са говори в местата, гдето *най-чист* (курсив мой, Н.Н.) ся е увардил Блъгарский язик" (Русинов – Гърдева 2007: 251). Отново с аргумента чуждост, но този път с обратен знак – приписана на черковнославянския език, ще се утвърждават от **д-р Васил Берон** членните форми в предисловието към „Първа българско-френска грамматика с едно изложение на българското правописание" (1859). Племенникът на д-р П. Берон, който е и дългогодишен директор на Болградската гимназия, като коментира употребата на определителния член „подир прилагателните и причастията", пише: „Желателно било би наистина да последуват всичките наши учени Г. Кръстювичевите совети, а не, както с жалост забалежвами у някои наши нови списатели, да гонят и мразят всичко, що е Церковно-Славянско, кьчи ли тойзи язик не е и чюжд и непонятен!" (Русинов – Гърдева 2007: 291).

2. Другата мишена на пуризма от 50-те години на XIX в. е чуждата лексика. Наличието на чужда лексика определено вълнува българските книжовници през това десетилетие и доказателство за активното им отношение по темата е един речник – практически първият цялостен речник на чуждите думи в българския език: *Речник на думи турски и гръцки в язика български сбран от г-на Михаила Павлева, а наредил и оимотил Александър Т. Живков, плевнянин…, Букурещ, 1855*. Двамата лексикографи **Михаил (Мирю) Павлев** и **Александър Живков** не са широкоизвестни. Биографични данни за тях извлича и популяризира В. Кювлиева (вж. подр. Кювлиева-Мишайкова 1997: 223–226). Впечатление правят два факта: А. Живков е ученик на Н. Геров; и двамата автори са търговци в Букурещ, следователно предполага се, че са далеч от книжовно-езиковите занимания, което обаче се опровергава от речника им. За да излезе

той през 1855 г., би трябвало няколко години преди това двамата да са се занимавали със събирането и обработването на лексикалните единици, което по време съвпада с изказванията на редица книжовници през 50-те г. Ясно е, че се оформя обществено мнение относно чуждото и домашното в езика.

Речникът, дефиниран от В. Кювлиева-Мишайкова като речник с пуристична насоченост, обхваща не повече от 1500 лексикални единици, разположени на 62 страници. Гръцките думи са около стотина, преобладава турската лексика. Интересен в това отношение е предговорът на речника, от който стават ясни мотивите за „бъщеньето (бъхтане, блъскане – Н.Н.) за сбир на чюжди думи из язика ни" – това е желанието им да се „истласка из него този омразен смес, който потъмнова светлината и умалова блещивити рази (чети – Н.Н.) на преимъщието му", което „е неотменна и най-свята длъжност всякиму от нашянцити; зачто неразработений и неотъкмений язик никоги не донася успех, пък е и срамотно и непростено нам да имаме такъв язик прохвален от просветений свет зарад имотството му и да не радеем за него, за неговата природност и ясна еднаквост…". Следва критика за употребата на думите *севда* вм. българската *любов, либенье*; *мирство* вм. *рахат; бран, битка* вм. *кавга*. Зачитайки труда на събирача М. Павлев, съавторът му А. Живков споделя: „изясних му всяка дума български как е и как ся може рече и дето не ся намираха думи от говоримий език, затичвах ся там, отдето ни излазя имято и кръвта, и гръдити, и месото, и същото млеко, дето сме го сукали. Наший язик е български, както и славянский, но под друго право; и сеги е дума да ся разработи, а да ся разработи ще рече да ся отреби, да ся очисти от ръжди и да му ся даде въспитванье спорад природата му, пък на това въспитванье требва да съпикасваме (съглеждам, съзирам – Н.Н.) и да вникнуваме като на всяко въспитванье. Българе! Земете си назад думити ваши, дирете ги насяду, дето ся говори български язик, дирете ги в вашити книги, в вашити ветхи ръкописи, в майчиний си язик и ся определете само в вашити правици. С накърпен язик сте биле толкоз години, та знаете как ви върви; поопитайте ся и с свойа си и щете вид как ще ви тръгне" (Русинов – Гърдева 2007: 247). Разбира се, патосът на думите, подчертан и от В. Кювлиева-Мишайкова, изразява неизбежния наивен и неподправен романтизъм на времето. Авторите са убедени в правотата на подхода си: турските и ненужните гръцки думи трябва най-напред да се разпознават и запомнят, а след това и да се избягват. Всъщност това е стратегия за постигането на две от символните функции на книжовния български език от Възраждането – неговата диференцираща и идентифицираща функция. За да се разпознаеш чрез езика като българин, е най-важно да се отграничиш от другия, от този, който не използва българския език. В този смисъл речникът на двамата лексикографи има онази пионерска роля за формирането на национално книжовноезиково съзнание, която имат предходните речникови приложения към граматиките на Неофит Рилски и Иван Богоров.

Така оформилото се обществено мнение поставя българските възрожденски книжовници в трудна позиция. Все още недостатъчно изясненото отношение

към чуждите лексикални единици – доколко са непрестижни по принцип, всякакви чужди ли следва да бъдат подложени на изгонване от книжовния речник, с какво да бъдат заменени и подобни въпроси – всява смут при употребата им. Така например активният преводач и участник в книжовния живот от десетилетията след средата на XIX в. **Кръстю Стоянов Пишурка** в предговора към преведената в стихове от сръбски език „Аделаида, алпийската пастирка" (1857) едва ли не с оправдание пише: „За еднаквото изговаряние на стиха употребих рядко и по някоя чюжда реч и ся надея да е опростено това в стихосложението" (Русинов – Гърдева 2007: 248). Без съмнение, за него чуждата лексика не е белег на добър стил, но е неизбежна в търсенето на рима, ритъм и синонимия.

Възрожденските книжовници от 50-те г. проявяват разнородна компетентност и ревност по темата за езиковата чистота. От наивните слова за извинение на Кр. Пишурка, през горещо защитаваните романтично-патриотични позиции на Г. Раковски до солидните и реалистични в научно отношения разсъждения на Н. Геров прозират активни позиции. Зряло и авторитетно тежат разсъжденията на **Никола Михайловски** в поместената на страниците на „Цариградски вестник" статия „За новобългарския език" от 1857 г. „Подир второто покорение на България… езика бърже упадал от примеса с други народи, губи древните грамматически форми и зижди нови. Древното произносенье донейде само уцеляло, без да река вече и за чуждите речи, които крадишком испьстрили езика. Тъй се образовал новобългарския език, по грамматическото си устройство противоположен на древния" (Русинов – Гърдева 2007: 258). Н. Михайловски не е смутен от това, че граматическото устройство на новобългарския език е продукт на ново съзидание, което съвсем естествено ще бъде проникнато (крадешком) и от езиците на други народи, с които българите са във вековни контакти. За него езикът на XIX в. е такъв, какъвто е, и той безпристрастно описва основните му морфологични характеристики: отсъствие на падежни окончания, образуване на сравнителна и превъзходна степен с частиците по и най, отсъствие на инфинитив и на (сегашните страдателни) причастия.

През 1856 г. в Санкт Петербург се публикува първата свезка (А – влека) на подготвяния речник на българския език от Н. Геров. **Сава Филаретов** представя свезката на българската публика в статията „Писменност" на страниците отново на „Цариградски вестник" през следващата 1857 г. Като предимство на Найден-Геровия труд, а не като недостатък С. Филаретов изтъква наличието на чужди думи, характерни за устната реч на българина: „Той тълкува и обяснява по-тънко не само чисто българските думи, нъ и онези думи, които в сегашнето време са употребяват и происходят от чюжди язици Турский, Грьцкий и др. (Русинов – Гърдева 2007: 264). Видно е, че част от българските книжовници от 50-те г. приемат спокойно и с научна мъдрост факта, че в българския език – като във всеки друг език – има и чужда лексика, която е утвърдена в узуса и която не понижава качествата му.

ЛИТЕРАТУРА

Русинов, Р. – Гърдева, М. (съст.). 2007, *За български род и език. Възрожденските книжовници за българския книжовен език*. Велико Търново: УИ Св.св. Кирил и Методий.

Кювлиева-Мишайкова, В. 1997, *Българското речниково дело през Възраждането*. София: Проф. Марин Дринов.

Macura, V. 1983, *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*. Praha.

СЕМАНТИЧНИ И ФОРМАЛНИ ЗАВИСИМОСТИ В СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С ПРЕДИКАТИ ЗА СЪОБЩАВАНЕ

Галина Петрова

Subjects of research are the semantic and formal dependences between subordinate conjunction clauses and the speech predicates in the main clause. Our goal is to present the factors which determine the use of the conjunctions “che” and “da” in Modern Bulgarian language.

Въведение

Обект на изследване в настоящата работа са сложни изречения с глаголи за съобщаване в качеството им на сказуеми в главното изречение. Тези предикати присъединяват подчинени допълнителни изречения, които се свързват с главното изречение посредством съюзи (*че* и *да*) или безсъюзно (т.е. с помощта на относителни или въпросителни местоимения, наречия и частици) (Пенчев 1998: 108–117). Поради широтата на проблема нашето внимание ще бъде фокусирано само върху съюзните подчинени допълнителни изречения и проявяващите се семантични и формални зависимости между тях и присъединяващия ги предикат. Целта на работата е да се разкрият факторите, които обуславят избора на една от двете съюзни връзки.

Изложение

Теоретична основа на изследването е базисното в съвременните синтактични теории схващане за предиката като лексикална опора, която въз основа на семантичните си особености отваря в значенската си структура позиции за свои задължителни пояснения, наречени аргументи. Семантичната специфика на предиката следователно детерминира и своеобразните му синтактични свойства да присъединява зависими елементи, с което на практика се предопределя структурният минимум на простото или сложното изречение.

Ситуацията на съобщаване предполага двама участници и предавано информативно съдържание. Това означава, че глаголите, обозначаващи тази ситуация, отварят три аргументни позиции. Външният аргумент (с роля подлог в синтаксиса) представя адресанта, т.е. източника на съобщението. Вътрешните аргументи (наричани още комплементи) заемат обектни позиции и представят съответно втория участник в ролята на адресат, както и самото информативно съдържание. То може да бъде изразено както със съществително име (напр. *Тя ми каза истината* или *Тя ми каза за срещата*), така и със съюзно подчинено допълнително изречение, напр.:

1) *Тя ми каза, че говоря високо*.
2) *Тя ми каза да говоря високо*.

3) *Той ми разказа, че са се запознали във влака*.
4) *Той им заповяда да претърсят офиса*.
5) *Аз ти благодаря, че ми помогна*.

От представените примери се вижда, че в (1) и (2) един и същ предикат (*казвам*) присъединява и *че*-, и *да*-изречения. В останалите случаи (3, 4 и 5) предикатите присъединяват или *че*-изречение (3 и 5), или *да*-изречение (4). Въпросът следователно е кои са факторите, които обуславят избора на съюзна връзка, което по същество е и предметът на настоящото изследване.

За целта ще проследим семантичната специфика на глаголните сказуеми в главното изречение. Общо за всички глаголи е това, че се обозначава ситуация, при която някой съобщава нещо на някого. Глаголът *казвам* в (1) и (2) означава ‘съобщавам, известявам’ (БТР), т.е. предавам някому информация за нещо. Глаголът *разказвам* в (3) означава ‘излагам, описвам с думи нещо видяно, чуто, преживяно или измислено’ (БТР). В значението и на двата глагола се съдържа семантичен компонент ‘предаване на информативно съдържание’. Въз основа на това такъв тип глаголи се класифицират общо като глаголи за речева дейност (ГСБКЕ 1983: 329). Глаголът *заповядвам* означава ‘изказвам заповед’ (БТР), т.е. адресантът съобщава, изказва волята си някой друг да извърши определено действие. В значението на глагола следователно се съдържа и семантичен компонент ‘волеизява’. Този смесен в семантично отношение вид в граматичната ни литература се определя като глаголи за волево-речева дейност (ГСБКЕ 1983: 329). Глаголът *благодаря* (в перформативна употреба) обозначава ситуация, при която някой изказва чувството си на благодарност към друг за нещо. В случая е налице друг допълнителен семантичен компонент – ‘емоционално отношение’. Това дава основание този тип глаголи да бъдат квалифицирани като глаголи за емоционално-речево действие (Петрова 2006: 73). Очертават се следователно три семантични подгрупи глаголи за съобщаване, в чиито рамки ще проследим спецификата на взаимоотношенията между тези глаголи и присъединяваните от тях съюзни подчинени допълнителни изречения.

Първо ще разгледаме предикати, които присъединяват само *че*-комплемент, за да установим причината за това ограничение.

В първата семантична група за речево действие, както вече отбелязахме, е налице неоднородност, като част от глаголите допускат само *че*-връзка. Те могат да бъдат представени в няколко подгрупи. Близост в значението си показват глаголите *разказвам, разправям, говоря, коментирам*, които обозначават ситуация, при която някой излага с думи, описва нещо видяно, чуто, преживяно, т.е. предава се информация за някакъв факт, за някакво фактическо положение на нещата, напр. *Хората разказват/ говорят/ приказват/ коментират, че се е оженил за пари*. В друга подгрупа се обединяват глаголите *докладвам, рапортувам, заявявам, декларирам*, които най-общо обозначават ситуация, при която някакъв факт се прави достояние на друг (служебно лице,

висшестоящ и т.н.), т.е. и тук се съобщава за някакъв факт, напр. *Той докладва/ рапортува, че е изпълнил задачата; Той заяви, че напуска; Той декларира, че предава материалите на прокуратурата*. Близки по значение са глаголите *оплаквам се, жалвам се*, които означават ‘изказвам жалба, мъка или недоволство от нещо’, напр. *Тя се оплака, че съседите вдигат много шум; Постоянно се жалва, че всички я пренебрегват*. Характерно за ситуацията е това, че човек изказва недоволството си от някакъв факт, от нещо, което е реално. Към групата за речева дейност се отнасят и глаголите *предсказвам, пророкувам* с общо значение ‘съобщавам предварително за някакъв бъдещ факт, събитие’, напр. *Още преди години тя предсказа, че България ще започне да се оправя след 2017 г.* Към групата за речева дейност се отнасят и глаголите *споделям, доверявам, разкривам, признавам*, които обозначават ситуация, в която някой изказва свои мисли, чувства, преживявания, т.е. съобщава съкровени, неизвестни досега за друг факти, напр. *Тя ѝ сподели, че с мъжа си често се карат*. Към групата за речева дейност се отнасят и глаголите *хваля се, твърдя, потвърждавам*. Глаголът *хваля се* обозначава ситуация, при която някой с гордост или самовлюбеност съобщава за свои придобивки, прояви, качества и т.н., напр. *Не спира да се хвали, че е получил награда*. Глаголите *твърдя* и *потвърждавам* означават ‘казвам нещо с настоятелност, с увереност в истинността на това, за което съобщавам’ (БТР), т.е. някой е сигурен в реалността на някакъв факт, напр. *Той твърди, че пистолетът не е бил зареден*.

Въз основа на представеното за тези глаголи от семантична група за речево действие може да се направи заключението, че появата само на съюз *че* е предопределена от лексикалното значение на сказуемите в главното изречение, защото в него се съдържа не само семантичен компонент ‘предаване на информативно съдържание’, но и импликация за някакъв факт или за нещо, което се окачествява като реално.

Само *че*-комплемент присъединяват и глаголите от семантична група за емоционално-речева дейност. Това са случаи като *Благодаря ти, че ми помогна; Извинявам се, че те безпокоя по това време; Сърдя ти се, че закъсня за срещата; Прощавам ти, че тогава не каза истината*. При тази перформативна употреба се дава словесен израз на различни по вид чувства, адресирани към този, който е станал причина за възникването им. Подчинените изречения следователно обозначават конкретната причина, събитието, фактическото положение, станало повод за чувствата, които някой изказва.

Може да се направи заключението, че изборът на съюз *че* при представените глаголни сказуеми е обусловен изцяло от спецификата на лексикалното им значение. Общо при всички е това, че в значението им е имплицирана фактичност, поради което те не допускат *да*-комплемент.

Само *да*-изречения присъединяват глаголите от семантична група за волево-речево действие. Част от тях обозначават ситуация, при която се изказва (в устна или писмена форма) подбуда от различно естество – заповед, нареждане, поръка, указание, съвет, молба, забрана, разрешение. Тук по волята

на адресанта някой трябва или не трябва да извърши някакво действие, което се обозначава с подчиненото допълнително изречение. Към тази група се отнасят глаголите *заповядвам, нареждам, възлагам, заръчвам, поръчвам, забранявам, отказвам, позволявам, разрешавам, предлагам, предписвам, препоръчвам, съветвам, посъветвам, завещавам, моля, моля се, помоля се, примолвам се*, напр. *Той им заповяда да обкръжат протестиращите, Лекарят ме посъветва да пия витамини, Те ни завещаха да обичаме родината*. Общото при тези глаголи е това, че в значението им се съдържа не само семантичен компонент 'предаване на информативно съдържание', но и 'подбуда'. Това означава, че действието в подчиненото изречение е нещо желано или необходимо, т.е. иреално, поради което тези глаголи, по силата на лексикалната си специфика, присъединяват само косвеноподбудителни *да*-изречения. Времето на глагола в подчиненото изречение е сегашно, но то не е реално (Пенчев 1998: 109).

Друга част от групата за волево-речево действие са глаголи, свързани с изразяване на пожелание – *желая, пожелавам*, напр. *Пожелавам ти да успееш на изпита, Желая ти да бъдеш здрав*. Глаголът *пожелавам* означава 'изказвам желание за осъществяване, изпълнение, сбъдване на нещо добро, хубаво' (БТР), т.е. в значението на глагола е имплициран и семантичен компонент 'желание'. Желанието или пожеланието е нещо иреално, ето защо тези косвенооптативни подчинени изречения се въвеждат само със съюз *да* и изключват появата на съюз *че*.

И *че*-, и *да*-комплемент допускат част от глаголите от семантична група за речево действие. Представителни за групата са глаголите *казвам* и *съобщавам*, които означават 'предавам информативно съдържание', напр. *Каза, че шофираш бързо* и *Каза да шофираш бързо*. Липсата на допълнителен семантичен компонент дава възможност да се съобщава както за някакъв факт, за нещо, което е реално или се смята от говорещия за реално, така и за нещо желано, необходимо, възможно, т.е. иреално. По същество тези изречения представляват трансформация в непряка реч на съобщителни или подбудителни изречения – *Той каза: „Шофираш бързо" → Той каза, че шофираш бързо; Той каза: „Шофирай бързо!" → Той каза да шофираш бързо*. Освен с косвеноподбудителни *да*-изречения пресупозиция за нефактичност може да се изрази и с *че*-комплемент, но тогава в подчиненото изречение се включва като маркер за ирealност и модален глагол, напр. *Той каза, че трябва да шофираш бързо*.

Към глаголите за речева дейност, които допускат както съобщителни *че*-изречения, така и косвеноподбудителни *да*-изречения спадат няколко семантични подгрупи. Основание за това са различните нюанси на казването, които те обозначават. Това са например глаголи, обединени от общо значение 'казвам за досещане, по деликатен начин' – *намеквам* (напр. *Тя ми намекна, че е време да тръгваме* и *Тя ми намекна да ги оставя сами*), *загатвам, напомням, подмятам, споменавам, подсказвам, подхвърлям*. Други глаголи се обединяват от общото значение 'казвам със силен, висок глас' – *извиквам* (напр. *Тя ми*

извика, че вечерята е сложена и *Тя ми извика да затворя вратата*), *изкрещявам, крещя, викам, подвиквам, развиквам се, разкрещявам се*. Друга група глаголи се обединяват от значението ‘казвам с тих глас’ – *прошепвам* (напр. *Тя му прошепна, че ще го чака навън* и *Тя му прошепна да си тръгва бързо оттук*), *нашепвам, подшушвам, шушукам, шепна*. Общо за друга група е значението ‘казвам нещо неясно, неразбрано’ – *измърморвам* (напр. *Измърмори, че е уморен* и *Измърмори да не го закачам*), *изломотвам, изфъфлям, измънквам*. Тук се отнасят и глаголи с общо значение ‘казвам с укор, с недоволство’ – *натяквам* (напр. *Натяква ми, че печеля малко пари* и *Започна да ни натяква да си харесаме по някоя мома*), *карам се, скарвам се*. Към групата за речево действие се отнасят и глаголи с общо значение ‘казвам, съобщавам по телефона или чрез друго средство’ – *обаждам се* (напр. *Обадиха ми се, че тръгват* и *Обадиха ми се да тръгвам*), *телефонирам, телеграфирам, пиша, написвам*. Към групата за речево действие се отнася глаголът *повтарям* със значение ‘казвам втори път’ (БТР) (напр. *Повтори ми, че ще ме чака в кабинета си* и *Повтори ми да се обадя на сестра си*) и глаголът *предавам* със значение ‘казвам нещо, което съм чул от друг, което са ми казали’ (БТР) (напр. *Предаде ми, че срещата се отлага* и *Предаде ми да отида при директора*).

В групата за речево действие се наблюдава и още една особеност – налице е присъединяване на *да*-изречение, което обаче не е нито косвеноподбудително, нито косвенооптативно по характер, напр. *Той не каза да е напускал сградата*. Особеното при този вид употреба е това, че глаголът в подчиненото изречение е в перфект, а главното сказуемо – в отрицателна форма. За да изясним специфичното в случая, ще съпоставим употреби и с двата съюза. В изречението *Жената не каза, че е напускала сградата* напускането е факт, установен от свидетел, но жената не е съобщила за този факт. В изречението *Жената не каза да е напускала сградата* напускането не е факт, а хипотеза, възможно, предполагаемо действие, защото не е установено нито от свидетел, нито за него е съобщено от самата жена.

Същото се отнася и до глагола *признавам*. Той означава ‘съгласявам се с някого, потвърждавам казаното от някого’ (БТР), напр. *Той призна, че се е срещал с нея* (т.е. призна, че срещата е факт, че нечие твърдение отговаря на истината); *Той не призна, че се е срещал с нея* (но срещата е факт); *Той не призна да се е срещал с нея* (т.е. отхвърли тази възможност, тази хипотеза). Тук също са налице формални ограничения за перфект на глагола в подчиненото изречение и за отрицателната глаголна форма на сказуемото в главното изречение.

Употребата на такъв тип *да*-изречения е възможна и при глагола *отричам*. Той обаче означава ‘отхвърлям това, което се твърди’ (БТР), т.е. в случая негацията е имплицирана в семантиката на глагола, при което той се явява в положителна форма, напр. *Той отрече да се е срещал с нея*, т.е. отхвърли тази хипотеза, това предполагаемо от някого събитие.

Може да се направи обобщението, че някои глаголи присъединяват *да*-комплемент, с който се обозначава възможно, хипотетично действие. Тук обаче са налице формални (или семантични) ограничения, свързани с наличието на негация при главния предикат и перфект на глагола в подчиненото изречение.

Подчинено изречение и с двата съюза допускат и глаголи с общо значение ‘изказвам готовност да направя нещо, гарантирам с думите си’, т.е. адресантът се ангажира да направи или да не направи нещо, като дава дума, клетва и т.н. Тук се отнасят глаголи като *обещавам* (напр. *Той обеща, че ще помогне* и *Той обеща да помогне*), *заклевам се* (напр. *Тя се закле, че казва/е казала/ще каже истината* и *Тя се закле да отмъсти за унижението*), *заричам се, вричам се*. Общото при *да*-изреченията е това, че осъществяването на действията се отнася към бъдещ момент, т.е. означава се нефактивност.

Общо за представените глаголи, които допускат и двата съюза, е следното: те съдържат в значението си само семантичен компонент ‘предаване на информативно съдържание’, което позволява избор на съюз *че* или *да* в зависимост от това дали с подчиненото изречение се обозначава реално положение на нещата, т.е. фактивност, или някакъв вид подбуда или възможност, т.е. нефактивност. Следователно определяща роля за семантиката на сложното изречение има съюзът. Знак, че подчиненото изречение се свързва с пресупозиция за нефактивност е съюзът *да*, докато съюзът *че* , както е посочила Р. Ницолова (Ницолова 2008: 268), означава не-нефактивност. С някои допълнителни модални индикатори той може да означи и нефактивност.

Заключение

Направеният анализ показва, че един от факторите за избор на съюзна връзка е лексикалното значение на сказуемото в главното изречение. То определя употребата само на единия от двата съюза, когато в значението му се съдържа импликация за фактивност (съюз *че*) или нефактивност, ирреалност (съюз *да*). Когато главният предикат не съдържа тези допълнителни импликации, роля за семантичната интерпретация на сложното изречение имат съюзните връзки, при което съюзът *да* е знак за нефактивност. При малка част от глаголите са налице и формални ограничения за перфект на глагола в подчиненото изречение и за отрицателна глаголна форма (или семантика) на сказуемото в главното изречение.

ЛИТЕРАТУРА

БТР – Попов, Д. (отг. ред.) 2008, *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство.

Генадиева-Мутафчиева, З. 1970 *Подчинителният съюз ДА в съвременния български език*. София: БАН.

ГСБКЕ – Институт за български език. 1983, *Граматика на съвременния български книжовен език, т. III. Синтаксис.* София: БАН.

Ницолова, Р. 2008, Проблематика на сложните изречения с комплементи в българския език. В: *Южнословенски филолог* LXIV, 261–272.

Пенчев, Й. 1998, *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. Пловдив.
Петрова, Г. 2006, *Семантични роли на кратките дателни местоимения*. Бургас: Димант.

A PARTICIPIUM CONIUNCTUM HASZNÁLATA AZ ENINAI APOSTOLBAN

Pozsgai István

The aim of this work is to examine the use of the several types of the "participium coniunctum" in "Apostol of Enina", a manuscript which was written in the second half of the 11th century. I am mainly concentrating on the use of participles 1) in the attributive function, 2) in the appositive function and 3) in the predicative function. Besides I turn my attention to the phenomena which can be connected with the loss of declension of the short participles. I compare the analyzed syntactical constructions with Greek, Russian and Hungarian translations the Acts of the Apostles.

Bevezetés

Az Eninai apostol (Енински апостол (Енински изборен апостол)) XI. századi óbolgár nyelvemlék, amelyet 1960-ban Eninában, a Szent Paraszkeva-templom felújítása során találtak meg (http://www.europeana.eu). A nyelvemlék 39 pergamenlevélből áll. A szöveg több levélen is csak töredékesen maradt fenn. A kódex az apostolok cselekedeteiből és leveleiből álló válogatás, de ezek között prokimenonokat, tropárionokat, valamint a pap számára szóló útmutatásokat is találhatunk. A kéziratot Szófiában, a Szent Cirill és Metód Nemzeti Könyvtárban őrzik (http://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg). Ez a legrégibb szláv apostoloskönyv-fordítás, a kódexet Kiril Mircsev és Hriszto Kodov a XI. század második felének első évtizedeire datálja (Мирчев – Кодов 1965: 190). A nyelvemléket Kelet-Bulgáriában másolták, a szövegben több olyan vonás is van, amelyek csak később, a középbolgár nyelvemlékekben váltak gyakoribbá, és a nyelvezete a XI. századi élő bolgár nyelv több vonását is tükrözi (Мирчев – Кодов 1965: 225). A kéziratot Kiril Mircsev és Hriszto Kodov adta ki a nyelvemlék elemzésével együtt 1965-ben, majd faximile kiadásban 1983-ban is megjelent a kézirat. Elemzésünkben az 1965-ös, betűhű szövegkiadást használjuk.

A tanulmányban az Eninai apostol participiumainak használatát vizsgáljuk a participium coniunctum nevű szerkezetekben. Mint ismeretes, a melléknévi igenevek (participiumok) használatában a participium absolutum mellett még egy nagy területet különíthetünk el, a participium coniunctum vagy relativum nevű szerkezetet. Ha a participiumos szerkezetet oly módon alakíthatjuk át mellékmondattá, hogy annak alanya egybeesik a főmondat alanyával, vagy legalábbis előfordul a főmondatban, és a melléknévi igeneves szerkezet jelentése függ a mondat főmondatrészeitől, akkor ezt a mondattani szerkezetet participium coniunctumnak vagy relativumnak hívjuk, mivel a participium a mondat valamelyik részével kerül kapcsolatba (rávonatkoztatásba).

A participium coniunctumnak az óbolgár és az óorosz nyelvben – szintaktikai funkciója alapján – háromféle használata különböztethető meg: 1) az attributív funkció, amikor a participiumot jelzőként használjuk; 2) az appozitív, azaz adverbiális vagy értelmezői funkció 3) a predikatív funkció, amikor a melléknévi igenév az összetett állítmány részét képezi (Vondrák 1912: 607).

1. A participium használata attributív funkcióban

A participiumok attributív funkcióban jelzői szerepet töltenek be a mondatban, hasonlóan a jelzőként használt melléknevekhez. Ezeket a melléknévi igeneves szerkezeteket jelzői mellékmondattá alakíthatjuk át, tehát ezek a szerkezetek jelzői mellékmondatok rövidítésére szolgálnak. Ebben a funkcióban gyakrabban használtak pronominális (hosszú alakú) participiumot. Az attributív participiumokat egyeztetni kellett a jelzett főnévvel vagy névmással nemben, számban és esetben. Az attributív participiumok használatára az alábbi példákat találtuk:

1.1. Participium praesentis activi esetében. **троуждающомоу сѧ дѣлат**[є]|**лю подобаєтъ прѣжде от плода въ**|**коусити**: 1a.6-8 (Pál II. levele Timótheushoz, II. 6.). **и да отъстѫпитъ отъ нє**|**правдъı въсѣкъ именоуѧ им**|**ѧ г҃не** ·:·: 2a.12-14 (Pál II. levele Timótheushoz, II. 19.). **а творѧи любъı въ сво**|**є тѣло съгрѣшаєтъ**·: 2b.17-18 (Pál I. levele a korinthusbeliekhez, VI. 18.). **въ** | **неиже стамна злата**· **имѫщи** | **манна**· **и жезлъ аронъ**· ...: 29a.5-7 (A zsidókhoz írt levél, IX. 4.). **въ** | **неиже стамна злата**· **имѫщи** | **манна**· ... **прѣвъıше** | **же ем херовимъ славѣ**· **осѣнѣѭщи о**|**лтаръ**·: 29a.5-10 (A zsidókhoz írt levél, IX. 4-5.), a második participium nemben és esetben helytelenül van egyeztetve. … **приемєтъ** | **бо тѧ припадаѭща**·: 36b.8-9. **а нє боѧи сѧ нє съ**|**кръшаєт сѧ въ любъви**·: 37b.4-5 (János közönséges I. levele, IV. 18.), a **нє** tagadó particula felesleges a mondatban, a görög szövegben nincs benne ((Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ. 1987: 579). További példákat az alábbi helyeken figyeltünk meg: 1a.17, 1b.16, 2 a.13, 2b.10, 3a.1,18, 4a.11,17, 4b.4, 5b.10-11,12,15, 6b.12,13, 7b.17, 8b.14, 9a.14, 9b.14, 10a.8, 18b.7, 21a.7, 23a.11-12,16, 24a.9-10, 27a.2-3, 28a.5, 29a.3, 30.a, 30b.14-15, 32a.13, 33a.18, 34a.2-3,12-13,13,17, 34b.8-9, 39b.18.

1.2. Participium praeteriti activi esetében. **пом**[**и**|**наи и҃с҃а**] **въставшаго ѿ мрътвъı**|[…]…: 1a.9-11. **могѫщомоу же** | **оукрѣпити въı** · **по євангєлию мое**|**моу**· **и проповѣданию ис҃х҃оу** ·| **по ѡкръвєнию таинъı**· **лѣтъı вѣ**|**чнъı**· **оумлъчанивѣ** **гавлъши сѧ н**|**ъıнѣ**· **книгами же пророчъсками**· | **по повєлѣнию же вѣчна б҃а въ по**|**слоушаниє вѣроı**· **въ въсѣхъ ѧзъı**|**цѣхъ**· **познавъши сѧ**· **єдинѣмъ** | **прѣмѫдромъ б҃ѣ нс҃х҃мъ**· **ем**ѹ | **же слава въ вѣкъı аминъ** ·:·:: 4b.4-14 (Pál levele a rómabeliekhez, XIV. 24-26.), a két múlt idejű participium egyeztetetése esetben helytelen. **г҃ъ повѣстъ в книгахъ**· **людє**|**мъ и кнѧзємъ симъ бъıвшим** | **въ немъ.**

…: 27a.10-12. **въ | неиже стамна злата· имѧщи | маннѫ· и жезлъ аронъ· проꙁѧбъ|ше** ...: 29a.5-8 (A zsidókhoz írt levél, IX. 4.), csak a második participium múlt idejű, amely számban és esetben hibásan van egyeztetve a jelzett szóval. **и памѧ͡т· сты̑мъ** [о]ц҃емъ · р҃з҃ ·| **събравшем сѧ· на ст҃ѣмъ | і҃ велицѣмъ сборѣ** […]: 33a.15-17. …**приемъı тѧ | на пръси възлегша**·…: 36b.9-10. A feltüntetetteken kívül még ezeken a helyeken találtunk példákat: 10a.17, 24a.12, 25a.17, 26b.3-4, 28a.3,8, 29b.10,14, 30a.10, 30b.4, 33b.17-18.

1.3. Participium praesentis passivi esetében. си въспоминаи [… по]слоу|шаѧ **прѣдъ бм̑ъ не слово | прѣпирати сѧ в ничтоже | ключимо· на разоре|ние слъıшѧщимъ**: 1b.12-16 (Pál II. levele Timótheushoz, II. 14.). **г|лава же о гл̑ емъıхъ·**: 24a.12-13 (A zsidókhoz írt levél, VIII. 1.). … **и ст҃го м҃ка корната· епс̑ к|оупа· иконъска· старѣиша въ|** ... [рек]ѡмъıѧ· оурсала· бъıвъ при |пер[н]и кнѧꙁ: 29b.12-15.

1.4. Participium praeteriti passivi esetében. ащє бо гла̑ное анг̑лъı | [сло]во …: 8b.18 – 9a.1 (A zsidókhoz írt levél, II. 2.). **непъщоуєм[ъ] о вас | възлюбени· лючъша при|дръжѧще сѧ спс̑ение**· …: 10b.3-5 (A zsidókhoz írt levél, VI. 9.), a mondatban a passzív participium valószínűleg már főnévként használatos. … **прѣдъста** [ц҃ри]ца о деснѫ|ю тебе· въ ризахъ позла|шенахъ· одѣна и прѣ|оукрашена** ·:·:26a.10-13, csak az első participium attributív. A fentieken kívül még az alábbi helyeken figyeltünk meg példákat: 1a.15, 22a.12-13,13-14, 24a.12, 29a.5, 36a.6, 37b.1-3, 38a.13.

2. A participium használata appozitív funkcióban

A participiumot általában akkor használták appozitív, azaz értelmezői vagy adverbiális funkcióban, amikor a benne kifejezett cselekvés, történés, létezés vagy állapot alanya, tulajdonképpen a melléknévi igenév „logikai alanya” megegyezett a mondat alanyával (Baleczky – Hollós: 1987, 179). Ahhoz, hogy ez a feltétel bekövetkezzen, értelemszerűen a participiumnak is nominativusban kellett állnia. Ezért figyelmünket elsősorban a nominativusban álló rövid alakú cselekvő melléknévi igeneveknek a mondat alanyával való egyeztetésére fordítjuk. Ez azért is fontos, mivel mind a bolgár, mind az orosz nyelvben a határozói igenevek a nominativusban megmerevedett rövid alakú (nominális) cselekvő appozitív participiumokból alakultak ki (Мирчев 1978: 242–243; Кузьмина – Немченко 1982: 292).

Az appozitív participiumos szerkezeteket időhatározói, okhatározói, célhatározói, módhatározói és feltételes mellékmondatokká lehet átalakítani, hasonlóan a dativus absolutus mellékmondattá alakításához, de azzal a különbséggel, hogy itt a mel-

lékmondat alanya megegyezik a főmondat alanyával. Tehát az appozitív parti-cipiumos szerkezetek is határozói mellékmondatok rövidítésére szolgáltak, amelyekre az alábbi példákat találtuk:

2.1. Participium praesentis activi esetében. [воинъ] бꙑвамъ обѧ[ꙁ]аєтъ сѧ коуп|ѣмї житиисками· …: 1a.1-2 (Pál II. levele Timótheushoz, II. 4.). си въспоминаи [… по]слоу|шаѧ прѣдъ бм̃ъ нє слово | прѣпирати сѧ в ничтоже | ключимо· на разорє|ниє слъшѧщимъ: 1b.12-16 (Pál II. levele Timótheushoz, II. 14.), csak az első participium appozitív. о|тъ нихъже єстъ· оумнеи филитъ· | ѣжє ѡ истинє погрѣшистє гл̃ѧ|ща […]: 2a.5-8 (Pál II. levele Timótheushoz, II. 17-18.). иже съı сиѣ|ниє славѣ єго· и образъ лица єго | носѧ же въсѣ гл̃омъ силъı своєѧ· | собоѧ оцѣшени грѣховъ наши|хъ сътворъ· сѣдє о деснѣѧ вели|чьствиѣ …: 6a.12 – 6b.1 (A zsidókhoz írt levél, I. 3.), csak az első két participium jelen idejű. … […нї и па]|къı двиꙁаєтъ кр̃стъ […] тако|ждє гл̃ѧщє пѣниє ·; 31a.16-18, a participium egyeztetése hibás, ha a двиꙁаєтъ ige hiányzó alanyára vonatkozik a melléknévi igenév, bár az előző szövegrész többes számú alanyához is kapcsolódhat. A fentebb közölteken kívül még a következő helyeken figyeltünk meg példákat: 2a.11, 5a.8, 6a.7, 7b.16, 9a.19-20, 10b.4-5, 22a.17-18, 22b.10-13 (2x), 22b.15-16 (2x), 26b.5, 28b.5-6, 28b.8-9, 29a.12-14, 31b.10-11, 33b.9, 34a.10-12, 34b.8,10,14,15-16, 36b.12, 38b.4-5.

2.2. Participium praeteriti activi esetében. многочъстъно и | многоразлично · древє гл̃авъ | б̃ъ оц̃емъ прр̃окъı· напослѣдъ|къ дни сихъ· гл̃а намъ сн̃о|мъ· …: 6a.6-10 (A zsidókhoz írt levél, I. 1.). иже съı сиѣ|ниє славѣ єго· и образъ лица єго | носѧ же въсѣ гл̃омъ силъı своєѧ· | собоѧ оцѣщени грѣховъ наши|хъ сътворъ· сѣдє о деснѣѧ вели|чьствиѣ …: 6a.12 – 6b.1 (A zsidókhoz írt levél, I. 3.), csak az utolsó participium múlt idejű. тръпѣнию бо | имате трѣбѣ да волєѧ бж̃иєѧ | сътворше приимете обѣтован|ниє·: 9b.3-6 (A zsidókhoz írt levél, X. 36.). въсѣкъ· бо | архиереи· отъ чл̃вкъ приемъ […] | ꙁа чл̃вкъı поставлѣєтъ сѧ иаж[…] …: 10a.3-5 (A zsidókhoz írt levél, V. 1.). […] | поклонитъ сѧ колѣнома по|клѧкъ· прѣдъ с̃ тъımъ кр̃ст[о]|мъ· …: 31a.1-4, A поклѧкнѧти (‘térdet hajt, térdre ereszkedik’) ige, amelyből a participiumot képezték, hapax legomenon, mivel más óbolgár nyelvemlékben nem fordul elő (Мирчев – Кодов 1965: 214), és a Prágában kiadott nagy óbolgár szótárban is a kérdéses szó forrásaként egyedül az Eninai apostol van megjelölve (Kurz 1973: 125). A feltüntetett mondatokon kívül még az alábbi helyeken figyeltünk meg példákat: 5a.4,6-7, 6b.2, 7b.12-13, 23a.8-9, 23b.10-11, 25b.18, 34b.6, 35b.1, 35b.2,4, 36a.3-4,5,9-10, 39b.2.

2.3. Participium praesentis passivi esetében. Itt csak egyetlen példát találtunk: […] слємı ꙁа хотѧщѧ на|[слѣдов]ати сп[сє]ниє·: 8a.14-15 (A zsidókhoz írt

levél, I. 14.), a participium funkciója attributívként is értelmezhető, vö. a magyar és az orosz fordítás közötti különbséget: „Avagy nem szolgáló lelkek-é mindazok, elküldve szolgálatra azokért, a kik örökölni fogják az idvességet?" (Szent Biblia. Új Testamentom 1990: 257). „Не все ли они суть служебные духи, посылаемые на служение для тех, которые имеют наследовать спасение?" (Библия 1991: 1191).

2.4. Participium praeteriti passivi esetében. Itt két példát figyeltünk meg, de egy mondatban: … **прѣдъста** [ц҃ри]**ца о десна҇|х҇ тебе· въ ризахъ позла|шенахъ· одѣна и прѣ|украшена** ·:·:26a.10-13, csak a két utolsó participium appozitív.

3. A participium használata predikatív funkcióban

Predikatív funkcióban rövid alakú participiumokat találhatunk, amelyek az összetett állítmány részét képezik, azaz állítmánykiegészítőként szolgálnak. Hasonlóan a többi funkcióban lévő melléknévi igenevekhez, az appozitív participiumot is egyeztetni kellett a hozzá tartozó szóval (itt a mondat alanyával) nemben, számban (és természetesen esetben is). Ebben a funkcióban általában passzív participiumokat használtak, de lehetséges volt cselekvő melléknévi igenevek használata is, főleg jelen idejűeké, amelyek a kopulaként szolgáló létigével együtt ismétlődő vagy hosszú ideig tartó, vagy a szubjektum számára szokásos cselekvést vagy állapotot fejeztek ki (Дуриданов 1991: 425). Ilyen példákat azonban a vizsgált nyelvemlékben nem találtunk. Természetesen a predikatív funkcióban használt melléknévi igeneveket nem lehet mellékmondattá átalakítani. A predikatív participiumok használatára az alábbi példákat találtuk:

3.1. Participium praesentis passivi esetében. Itt csak egy példát találtunk: **аврамъ два | сн҃ы имѣ· единъ отъ рабы· | а дроугы отъ свободныѧ· и|же же отъ рабы по плъти роди | сѧ· а єже отъ свободнъıѧ о|бѣтованиемъ· ѣже єста | иносъказаємa· сиѣ бо є|ста два завѣта**…: 27b.4-11 (Pál levele a galátziabeliekhez, IV. 22-24.).

3.2. Participium praeteriti passivi esetében. … […] **тъ не вѣнъчаєт сѧ | ащє не законъно мѫчєнъ бѫд[є]|тъ·**: 1a.4-6 (Pál II. levele Timótheushoz, II. 5.). **въсѣ ми лѣтъ сѫтъ | [нѫ] не въсѣ на полъзѫ· въсѣ ми | лѣтъ естъ· нѫ не азъ обла|данъ бѫдѫ·**: 2a.15-18 (Pál I. levele a korinthusbeliekhez, VI. 12.), a participim praeteriti passivit indirekt tranzitív igéből képezték. A magyar szövegben direkt tranzitív ige van, így a magyar fordításban a szenvedő ige egészen természetesnek tűnik: „…de én nem adatom valakinek hatalma alá" (Szent Biblia. Új Testamentom 1990: 199). … **коуп|лени бо єстє цанѫ·**: 3a.3-4 (Pál I. levele a korinthusbeliekhez, VI. 20.). … **в нєже и з|вани [бъı]стє въ едино тѣло·**: 22b.7-8 (Pál levele a kolossébeliekhez, III. 15.). **тако гл҃ѣтъ г҃ъ· отъвръста | бѫдѫтъ врата твоѣ їер҃ сламє**:: 30a.13-14. … **лъстиѫ оубиєнъ бъıстъ**:: 38a.10. **по многѫ | мѫкѫ·**

камениємъ побиєн | бъістъ·:: 38b.8-10. A fentieken kívül még az alábbi helyeken találtunk példákat: 8a.3-4, 15b.9, 22b.7-8.

4. A participium használata egyéb funkcióban

Az óbolgár és az óorosz nyelvemlékekben is találkozhatunk a participiumoknak olyan funkciójával, amely gyakran az appozitív funkcióhoz közeli rendeltetéssel bír, és a predikatív funkcióhoz is közelít, de nem képezi összetett állítmány részét, mint pl. a kettős accusativust vagy genitivust tartalmazó szerkezetek (Vondrák 1912: 610). Megemlítjük, hogy W. Vondrák ezeket a szerkezeteket predikatívnak tartja (Vondrák 1912: 610), bár attributívként is szokták ezeket értelmezni (Baleczky – Hollós 1987: 179).

Ha ezeket a participiumos szerkezeteket átalakítanánk, akkor általában nem határozói mellékmondatokat kapnók, hanem elsősorban tárgyi mellékmondatokat: **по|тъщи сѧ себе искѹшенꙗ·| поставити прѣдъ бм̃ъ** …: 1b.17 (Pál II. levele Timótheushoz, II. 15.). („Igyekezzél, hogy Isten előtt becsületesen megállj, …" (Szent Biblia. Új Testamentom 1990: 252) szó szerint fordítva az óbolgár szöveget: Igyekezz magadat az Isten előtt kipróbáltnak mutatni, …). **ѣже ѡ истинѣ погрѣшистє гл̃ѧща** […]**шени**^{є} **юже бъівъше·** …: 2a.7-8 (Pál II. levele Timótheushoz, II. 18.), csak a második participium vesz rész a kettős accusativus nevű szerkezetben. („A kik az igazság mellől eltévelyedtek, azt mondván, hogy a feltámadás már megtörtént …" (Szent Biblia. Új Testamentom 1990: 252)). **ащє бо кто видитъ тѧ | им[ѧ]ща ра҂зѹмъ въ трѣ[б]ищи[и] | възлежаща·** …: 3a.17 – 3b.2 (Pál I. levele a korinthusbeliekhez, VIII. 10.), az első participiumot attributívnak is lehetne tartani, vö.: „Mert ha valaki meglát téged, a kinek ismerete van, hogy a bálványtemplomnál vendégeskedel …" (Szent Biblia. Új Testamentom 1990: 201). **ра҂зѹм|ѣите апл̃а· и архиерєѣ · исповѣданиѣ нашего іс̃а | вѣрна сѫща· сътворшомѹ | и:** 25a.14-18 (A zsidókhoz írt levél, III. 1-2.). („… figyelmezzetek a mi vallásunknak apostolára és főpapjára, krisztus Jézusra, A ki hű ahhoz, a ki őt rendelte, …" (Szent Biblia. Új Testamentom 1990: 258), a magyar műfordításban jelzői mellékmondat van.)

Összesítések és következtetések

Az Eninai apostolban összesen 139 értékelhető esetben figyeltük meg a participium coniunctum használatát. A participium coniunctum attributív funkcióját 71 példában figyeltük meg, az appozitív funkcióját 53 példában, a predikatív funkcióját 11 példában, míg a melléknévi igenév egyéb funkcióban való használatára 4 esetet találtunk.

A vizsgált kézirat participium coniunctumainak attributív, appozitív és predikatív használatát az 1. táblázattal összesítettük.

Predikatív funkcióban csak nominális alakú melléknévi igeneveket találtunk, de appozitív funkcióban, noha nem szokás hosszú alakú melléknévi igenevet használni,

egy pronominális alakot is megfigyeltünk (**съ|грѣшдѧщєи** 3b.7-8). Attributív funkcióban vegyesen használták a pronominális és a nominális alakokat, de az előbbiek gyakrabban fordulnak elő: 39 esetben pronominális, 31 példában nominális alakokat figyeltünk meg, egy esetben pedig (L. pl. masc. esetében, **обрѣтъшии|χъ** 26b.3-4) nem lehetett pontosan eldönteni a kérdést.

1. Táblázat: A participium coniunctum attributív, appozitív és predikatív használata a vizsgált kéziratban

	Attributív funkció	Appozitív funkció	Predikatív funkció
Participium praesentis activi	41	30	0
Participium praeteriti activi	16	20	0
Participium praesentis passivi	3	1	1
Participium praeteriti passivi	11	2	10

A participiumok egyeztetése a hozzájuk tartozó főnevekkel, ill. névmásokkal viszonylag jónak mondható. Attributív funkcióban 4 példában találtunk hibás egyeztetést, míg appozitív funkcióban csak 1 példában figyeltünk meg lehetséges helytelen egyeztetést számban, így az Eninai apostol adatai alapján nem állíthatjuk, hogy a nominális cselekvő participiumok elkezdtek volna átalakulni határozói igenévvé. Ugyanakkor figyelmet érdemel az a tény, hogy mind az öt hibás egyeztetést nominális alakú cselekvő participium esetében találtuk, és mind az öt helytelenül egyeztetett participium alanyesetben áll, tehát megállapíthatjuk, hogy a kéziratban már elkezdődött a rövid alakú cselekvő participiumok deklinációjának elvesztése.

IRODALOM

Baleczky Emil – Hollós Attila 1987, *Ószláv nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Horálek, Karel 1967, *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Kurz, J. (hlavní redaktor) 1973, *Slovník jazyka staroslověnského*. t. III. Praha: Československá Akademie Věd.

Szent Biblia, Új Testamentom, Károli Gáspár fordítása. Budapest, 1990.

Vondrák, W. 1912: *Altkirchenslavische Grammatik*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

http://www.europeana.eu/portal/record/9200114/EAA4DA8BEFE742F8D1176750E92F325610EE2897.html

http://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/index.php/2000-01-12-19-58-00/52-old-bulgarian-mss/78-enina-apostle

Библия, Москва: Новая жизнь – Советский Союз, 1991.

Дуриданов, Иван (главен редактор) 1991, *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис.* София: БАН.
Кузьмина, И. Б. – Немченко, Е. В. 1982, История причастий. In: Аванесов, Р. И. и Иванов, В. В. (ред.) *Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол.* Москва: Наука, 280-411.
Мирчев, К. 1978, *Историческа граматика на българския език.* София: Наука и Изкуство.
Мирчев, К. – Кодов, Хр. 1965, *Енински апостол. Старобългарски паметник от XI век.* София: БАН.
Цейтлин, Р. М. – Вечерка, Р. – Благова, Э. (редакторы) 1994, *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков).* Москва: Русский язык.
Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ 1987, ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ.

АРХЕМЕТАФОРА И ОНОМАТОПЕЯ

Борислав Попов

A unique process in archaic nomination is presented in which the original onomatopoeic property of an object gives rise to another property which motivates a second object. By way of a structural relation, it is later addressed back to the first object and transforms into its underlying content. What is observed is the reverse way of nomination by specific function – via onomatopoeic nomination reflecting a specific property (sound) an important characteristic of the object comes to be encoded in a secondary internal form shaped through 'reverse metaphorical projection'. This is an **archemetaphor** established in the process of primeval creation in language.

При някои древни индоевропейски означения за животни (както и при някои по-късни названия) се открива един интересен процес на номинация, осъществяван по обратен начин от предполагаемия досега. Налице е необичаен и непознат за съвременните ни представи процес при архаичната номинация, в който основна роля играят ономатопеята и „обратният метафоричен пренос".

Вътрешната форма на редица първични названия на животни, при които се е променил първоначалният код на значението по метафоричен път, вероятно притежава ономатопеичен произход (по въпроса вж. Попов 2009). Напр. индоевропейската праформа за *вълк* – ие. **u̯l̥kᵘ-o-s* притежава вътрешна форма 'разкъсвач', 'завличащ' (Specht 1947: 37). Индоевропейският корен **u̯l̥k[ʰ]o-* е засвидетелстван в стинд. *vr̥kaḥ*, авест. *vəhrka*, гр. λύκος, стб. **влькь**, лит. *vil̃kas*, алб. *ulk*, а неговият фонетичен вариант **u̯l̥p[ʰ]-* се открива в хет. *ulippana*, лат. *lupus*, гот. *wulfs*. Хипотетично се приема, че и двете форми за вълк с първично значение 'разкъсващо (плячката) животно', т.е. 'разкъсвач', произлизат от индоевропейския корен **u̯el-* 'разкъсвам', 'ранявам', 'убивам' и суфиксите **-k[ʰ]o-* и **-p[ʰ]-*, от които възникват двата варианта на основата, срещащи се в древните индоевропейски диалекти (вж. Гамкрелидзе, Иванов 1984: 492); друг подобен хипотетичен вариант с близка семантика обяснява произхода от ие. **u̯olk*, **u̯elk-* 'дърпам, тегля, влача' с разширен корен (вж. Младенов 1941: 72, 89; БЕР 1971: 165, 206).

В настоящата разработка ще бъде предложена съвсем различна хипотеза, според която етимонът **u̯l̥k[ʰ]o-*,**u̯l̥p[ʰ]-* или **u̯l̥kᵘ-* е възникнал в резултат на ономатопея. Основание за това е фактът, че той съдържа в себе си звуковото съчетание от билабиален сонор и латерален сонор, т.е. *u̯* + *l̥*, наподобяващо вълчия вой (вж. Попов 2009: 73–74). И макар в етимологичните изследвания да се твърди, че древното индоевропейско название на вълка притежава семантиката 'разкъсвач' или 'завличащ', твърде логично е да се предположи наличието на ономатопеичен елемент в корена и обратна връзка при номинацията.

В такъв случай какъв е механизмът на такава архаична номинация? Названието бива схващано първично от древните индоевропейци със значение ‘вълк’, но вероятно от него възниква друго название със значение ‘разкъсвам’, ‘влача’, от което към първото означение вторично (чрез вторична номинация по функция) се създава мотивирана структурна обратна връзка, т.е. при първото впоследствие „се образува” вътрешна форма със значение ‘разкъсвач; влачещ, завличащ’ за предаване на една от най-важните характеристики на вълка, който разкъсва или влачи плячката си.

Този интересен процес може да се опише по-конкретно по следния начин: 1. чрез определено качество на обекта (звук), изразено чрез звукоподражание, се именува самият обект; 2. по-късно от възникналото ономатопеично название (в случая от индоевропейския архетип *$\underset{\circ}{\underset{\frown}{u}}lk^{[h]o}$-,*$\underset{\circ}{\underset{\frown}{u}}lp^{[h]}$- или *$\underset{\circ}{\underset{\frown}{u}}lk^{u}$-) се създава нова форма (ие. *$\underset{\frown}{u}el$- със значение ‘разкъсвам’, ‘ранявам’, ‘убивам’ или *$\underset{\frown}{u}olk$, *$\underset{\frown}{u}elk$- със значение ‘влача, дърпам, тегля’), която е мотивирана от важен признак (функция) на обекта (начина, по който вълкът убива или носи плячката си); 3. впоследствие звукоподражателният произход на названието се забравя, а глаголната форма (която не е изключено да е заместила друга по-стара изчезнала глаголна форма със същото съдържание) получава по-широко разпространение и нейното значение постепенно започва да се схваща като вътрешна форма на старото ономатопеично название за вълк, тъй като отразява специфична функция на обекта. Може да се предположи, че вътрешната форма ‘разкъсвач; влачещ, завличащ’ има вторичен характер поради вторична мотивация от функцията към обекта. Приложими към горния анализ са обясненията на Х. Паул за ролята на аперцепцията в процеса на първотворчество, при който определен звуков комплекс се отнася към някакъв комплекс от представи, но връзката между тях е без посредничеството на друг подобен комплекс от представи, свързан преди това със звуковия комплекс. Същностна за другия начин на номинация при първотворчеството е причинната (мотивационната) връзка между новоназования обект и неговото название – тя е по-рано назован обект, който в случая изпълнява функцията на промеждутъчно звено (Пауль 1990: 47–48).

Интересното и необичайното при разгледания пример с означението на вълка в сравнение с познатия ни тип номинация е, че от първоначалния ономатопеичен признак (по специфична характеристика) на номинация на първия обект се поражда друг признак (по функция), изразен чрез глаголна форма (втори обект), който чрез създадената на семантично равнище структурна връзка се връща към първия обект и се превръща в негово съдържание, т.е. в негов номинационен признак. Така наблюдаваме обратния начин на номинация по специфична функция на обекта – чрез ономатопеичната номинация, отразяваща специфичен признак (звук, издаван от животното), се стига до отразяването на важна характеристика (функция) на обекта посредством вторична („лъжлива”) вътрешна форма, създадена чрез „обратен метафоричен пренос”

(„обратна метафора"), т.е. метафора с обратна посока. Такава архаична номинация при първотворчеството, макар и да напомня метафора, не е метафора – тя съдържа в себе си зародиша и на метафората, и на метонимията, но е друг, трети вид тропа – **архетропа** или **археметафора**, от която впоследствие възникват метафората и метонимията. Археметафората създава иконична (мотивирана) връзка между форма (названието на вълка) и съдържание (понятието за вълк). По този начин чрез една конкретност – имитация на звук, се означава друга конкретност – представа за обекта, а впоследствие и трета – качество (по специфична функция) на обекта. Движението от конкретност към абстрактност при такъв тип архаична номинация може да се дефинира по следния начин: *абсолютна конкретност > конкретност > относителна конкретност.* В настоящия случай актуални са разсъжденията на Ю. Монич, който предупреждава, че значенията на реконструираните корени имат твърде абстрактен характер, а семантиката на индоевропейските архетипове, използвана от изследователите като удобен работен ориентир, едва ли е съществувала в съзнанието на древните индоевропейци в този си вид. Затова и знакът преди да стане немотивиран е извървял дълъг път по еволюционната стълбица – хората първоначално именували конкретните жизнени същности и ситуации, а впоследствие с тяхна помощ описвали и абстрактните явления и същности (Монич 1998: 98). По-конкретни за архаичния човек същности са били някои от дивите животни, с които той се е намирал в непрекъснат досег, а като по-абстрактни са се схващали някои техни свойства и функции, някои черти на външния им облик и пр. Тогава възниква въпросът дали най-ранните означения на важните за човека диви животни са създавани по признаци на назования обект? И ако не са, то в такъв случай твърде вероятна остава хипотезата за ономатопеичния произход на някои от тях.

Налице е и още един показателен факт – при индоевропейския корен **u̯el-* с варианти **u̯olk-*, **u̯elk-* и значения 'разкъсвам; ранявам; убивам' или 'влача, дърпам, тегля' се проявява семантична вариативност или съвместяване на двете значения, които се намират в общо семантично поле с близост по съседство. Дали в тази праформа са вплетени две последователни действия, или едно, чиято по-обща семантика позволява да се схваща като две страни на едно по-цялостно (състоящо се от отделни сегменти) и по-общо действие, е трудно да се определи. Но и в двата случая се касае за действия, отразяващи специфична функция на вълка, а именно – начина, по който той убива и пренася плячката си. Тогава се налага изводът, че щом в тази праформа се проявяват две специфични характеристики на хищника чрез семантична вариативност или съвместяване на двете значения, то голяма е вероятността тя да произлиза от самия етимон за вълк – ие. **u̯l̥k$^{[h]o}$-*,**u̯l̥p$^{[h]}$-* или **u̯l̥k^{u}-*.

Могат да се представят и други подобни примери, при които чрез звукоподражанието (чийто материал са конкретните естествени звукове, възпроизвеждани от съответния обект) непосредствено се мотивира знакът (думата), а като следващ етап в номинацията същата тази дума посредством огледална

структурна връзка с производна от нея дума придобива определен мотивиращ признак, т.е. терминът започва да отразява съдържанието на концепта за същия обект.

Реконструираният индоевропейски етимон за мечка *$\underset{\smile}{H}\underset{\circ}{r}t^{[h]}k^{\widehat{h}]}$- (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 497) с варианти *$\acute{\underset{\circ}{r}}k\underset{\frown}{h}os$, *$\acute{\underset{\circ}{r}}k\hat{s}os$, *$\acute{\underset{\circ}{r}}k\hat{t}os$ (Specht 1947: 37; Pokorny 1959: 875) води до общоиндоевропейски термин (вероятно изчезнал в славянските, германските и балтийските езици), чиито форми са отразени в различните езици по следния начин: хет. *ḫartagga*; санскр. *$\acute{\underset{\circ}{r}}kṣa$-*, *$\acute{\underset{\circ}{r}}kṣaḥ$*, *$\acute{\underset{\circ}{r}}kṣas$*; авест. *aršō, arša-, arəšō*; перс. *xirs*; гр ἄρκτος; лат. *ursus*; ср. ирл. *art*; кимр. *arth*; гал. *artos*; алб. *ari*; арм. *arj* (Meillet 1921: 282 и сл.; Specht 1947: 37; Havers 1946: 34; Pokorny 1959: 875; Фасмер 1986–1987, 2: 589; Гамкрелидзе, Иванов 1984: 497). Индоевропейският корен *$\underset{\smile}{H}\underset{\circ}{r}t^{[h]}k^{\widehat{h}]}$-, съдържащ ларингал, вибрантен сонор, преграден консонант с придихание и преграден лабиовелар с придихание, възпроизвежда характерните за горския звяр звуци – нещо между ръмжене и хрупане (вж. Попов 2004: 9; 2009: 73). Още Ф. Шпехт обяснява семантиката на тази форма като ‘разрушител, вредител’ в релация със стинд. *rákṣas-* ‘разрушител’, авест. *raš-* ‘повреждам’ (Specht 1939: 22 и сл.), авест. *rašayeiti* ‘повреждащ’ (Specht 1947: 282). Изглежда обаче е по-вероятно индоиранските означения да са произлезли от древния индоевропейски ономатопеичен корен за мечка чрез архетропа (археметафора), чийто първоначален код представя денотата *мечка*, реализиран мотивационно чрез важна същносттна звукова характеристика на животното. Оттук вторично се прекодира означаването на определен субект като *разрушител* и на определено действие като *разрушавам, повреждам*, като мотивацията при тази вторична номинация идва от характерна същностна черта на мечката и от специфични действия, които тя извършва.

Още два факта навеждат на мисълта, че санскр. *$\acute{\underset{\circ}{r}}kṣa$-* ‘мечка’ е по-ранна форма, от която произлиза санскр. *rákṣas-* ‘разрушител’. Първият е, че в староиндийския език се среща корен със значение ‘разбивам, разрушавам’, чиито съответствия в други индоевропейски езици водят до обща праформа. Това е ие. **rou-* ‘дърпам’ с разширение *-s-* ‘бързо движа, събарям’, а неин наследник е санскр. *ru-, rav-* ‘разбивам’, *rutás* ‘разрушен’ (вж. Младенов 1941: 564). Другият показателен факт е наличието на сонор *$\acute{\underset{\circ}{r}}$* в санскр. *$\acute{\underset{\circ}{r}}kṣa$-*, докато в санскр. *rákṣas-* сонорът изчезва и на негово място се появява *ra*, т.е. соноризацията, често срещана в индоевропейския праезик (срв. и изходната праформа за мечка), тук се губи, а сричката се изгражда чрез вокализация с гласна. Така новата форма става по-лесно произносима и звуково се отдалечава от по-трудно произносимия древен ономатопеичен корен, чиято артикулация е твърде близка до възпроизвежданите от мечката звуци. Поради липса на типични гласни индоевропейският корен *$\underset{\smile}{H}\underset{\circ}{r}t^{[h]}k^{\widehat{h}]}$- е сравнително труден за артикулация.

Индоевропейската праформа за змия предлага редица въпросителни. За нейните индоевропейските названия първоначално е констатирано, че те притежават едно средно диалектно разпространение, откриващо се само в някои географски съседни езици. Като такива А. Мейе обособява три групи диалекти според формите, които са родствени само в рамките на определената група, съответно: ориенталски и елински термин (в индоирански, гръцки, арменски), термин на централния район (в латински, славянски, балтийски), западен термин (в готски, ирландски, латински) (вж. Meillet 1921: 286). Някои изследователи (Шрадер) са на мнение, че в индоевропейските езици е налице съгласуване на тези названия, докато други (Неринг) подлагат на критика споменатия възглед, визирайки съществуващите индоевропейски основни форми за *змия*; така в началото на думата при отделните езици при съгласуването на гласните се наблюдава твърде голяма разлика (вж. у Havers 1946: 44). Според Мейе не е възможна реконструкция на индоевропейската изходна праформа (Ernout, Meillet 1951: 52), а Ю. Покорни предполага, че в индоевропейските форми **ang^{u}(h)i-* ‘змия, червей’, **eg^{u}hi-*, **og^{u}hi-* и **eĝhi-* има най-малко две етимологични различия, но с „кръстосано” роднинство, чието отношение още не е ясно (Pokorny 1959: 43). Индоевропейският архетип **eĝhis* според Шпехт се открива в стинд. *áhi-*, авест. *aži-*, гр. ἔχις, арм. *iž*, а показателно за някогашното му по-широко разпространение е производното от него название за *таралеж* (змиеядец) (Specht 1947: 39). Той е бил изместен в голяма част от индоевропейската езикова област от формата **aŋgus-* от **angu-*, където флектират неправилни *i*-основи, срв. лат. *anguis* ‘змия’; срирл. *esc-ung* ‘змиорка’; стгорнем. *unc* ‘змия’; лит. *angìs*, латв. *ùodzis*, стпрус. *angis*; прасл. **ǫzь*; гр. ἔχις от **ŋgui-*; арм. *auj, oj*; (Specht 1947: 34; Порциг 1964: 298). Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванов обясняват фонетичните различия на индоевропейските форми със семантиката на думата. Според тях първичната основа **eĝ$^{[h]}$i-* е подложена на различни табуистични преобразувания с фонетичен характер, в резултат на което са получени различаващите се една от друга форми **ang$^{[h]o}$i-*, **og$^{[h]o}$i*, означаващи *змия* и *Змей* като ритуално и митологично значими персонажи. Етимологично съотносими една с друга са лексемите в старите индоевропейски диалекти със следните фонетични варианти: стинд. *áhi* ‘змей’, авест. *aži-* ‘змей’, гр. ὄφις ‘змия’, арм. *iž* ‘змия’ от ие. **og$^{[h]o}$i-*; лат. *anguis* ‘змия’, ‘змей’, срирл. *esc-ung* букв. ‘водна змия’, лит. *angìs*, стпрус. *angis* струс. *ужь*, арм. *awj* ‘змия’, тох. Б *auk* ‘змей’ от ие. **ang$^{[h]o}$i-*; гр. ἔχις ‘змия’, ἔχιδνα ‘митологична змия’ от ие. **eĝ$^{[h]}$i-* (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 525–526).

Най-ранният индоевропейски архетип **eĝ$^{[h]}$i-* притежава звуковото съчетание от преден широк среден вокал, прегражден лабиовеларен консонант с придихание и преден тесен висок вокал, което уподобява както шума от придвижването на змията, така и звука (съскането), възпроизвеждан от нея. Затова логично е семантиката на ие. **angw(h)-i-* ‘крив, кривя; червей; змия’, с която се обяснява евентуалното начално означаване на змията като ‘нещо криво, което криви, лъкатуши’ (вж. Младенов 1941: 93–94; БЕР 1971: 201), да се отнесе

към ономатопеичната мотивация на праформата *$eĝ^{[h]}i$- по аналогия между шума от придвижването и начина на придвижване (посредством извиване, кривене и лъкатушене) на влечугото (вж. Попов 2009: 74). Археметафората, чрез която в индоевропейския праезик се е образувало по-късно (или едновременно с означението за змия) означението ‘крив, кривя’, е вторична номинация според начина на движение, чийто първичен код е ономатопеичен. Неслучайно съществува структурна семантична връзка между звука, възпроизвеждан от придвижването на животното, и начина, по който то се придвижва, т.е. пресечният семантичен код е движението.

Изведените от основа *ang- (срв. ие. *$anĝh$- ‘тясно’ у Pokorny 1959: 42), ие. *$ang'u$- ‘тесен’ и *$angu$- ‘змия, риба-змия’ са показателни за това как издълженото тяло мотивирало едно от табуистичните названия *$angu$-, заместващо първоначалното име на змията (вж. Александрова 1999: 45). И ако се възприеме предположението на Гамкрелидзе и Иванов за *$ang^{[h]o}i$- като резултат от табуистично фонетично преобразуване на първичната изходна форма *$eĝ^{[h]}i$- (вж. по-горе), то тогава звуковото му съвпадане с *$anĝh$- ‘тясно’, $an'gu$- ‘тесен’ може да се обясни чрез аналогия, поради което змията при тази номинация се е схващала вече като *тясна* в съответствие с една от важните характеристики на понятието за нея. Срв. и хипотезата на Шпехт (по-горе) за изместването на изходната праформа *$eĝhis$ от *$aŋgu̯s$- в по-голяма част от индоевропейската езикова област. Дали тук са приложими и схващанията на Ж. Ж. Варбот и Л. В. Куркина за семантичната близост като определяща фонетичните трансформации и формалното сближение, както и за кръстосването в значенията вследствие на омонимично сближение (вж. Варбот, Куркина 1980: 190), или може да се потърси друго обяснение? Вероятно *$anĝh$- ‘тясно’ е възникнала от по-старата звукоподражателна форма *$eĝ^{[h]}i$- чрез вторична номинация (по представения по-горе механизъм на археметафората) според характерен признак от понятието за влечугото. Впоследствие (или едновременно с това), поради създадената структурна семантична връзка между двете етимологично близки (или „кръстосани”) форми, с по-късното означение са започнали да именуват и змията, а когато ономатопеичната мотивация на първото (по-ранното) постепенно е била забравена, значението на второто (*тясно*) е започнало да се схваща като вътрешна форма на първото, тъй като е отразявало специфична характеристика на обекта.

От представените примери се вижда, че пред нас се разкрива необичаен процес в архаичната номинация, при който от първоначалния ономатопеичен признак, заложен в означението на един обект, се поражда друг признак, мотивиращ названието на втори обект, а по-късно чрез структурна връзка се връща към първия и се трансформира в негово съдържание. Става ясно, че съвременната етимология ще трябва да преосмисли както начините, по които обяснява някои от механизмите на номинация, така и това дали са първични, или вторични по произход някои от реконструираните форми.

ЛИТЕРАТУРА

Александрова, Р. 1999, *Мотивационни модели в славянската зоонимия. Дисертация за присъждане на научната и образователната степен "Доктор"*. София.

БЕР 1971 – *Български етимологичен речник, т. 1 (А – З)*. Георгиев, Вл. (ред.). София: Издателство на БАН.

Варбот, Ж. Ж., Куркина, Л. В. 1980, Рецензия: Etymologie // Hrsg. von R. Schmitt. – *Этимология 1978*. Москва.

Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984, *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.* Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

Младенов, Ст. 1941, *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език.* София: Христо Г. Данов.

Монич, Ю. В. 1998, Проблемы этимологии и семантика ритуализованных действий. – *Вопросы языкознания*, № 1, 97–120.

Пауль, Г. 1990, Первотворчество. – Във: *Воронин, С. В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании (Очерки и извлечения).* Ленинград, 45–58.

Попов, Б. 2004, Типология на назоваването при древните индоевропейски термини за някои опасни и хищни животни. – *Съпоставително езикознание*, № 1, 5–23.

Попов, Б. 2009, Реконструкция на архаичната номинация при индоевропейските названия за диви животни и ролята на ономатопеята. – *Съпоставително езикознание*, № 2, 65–85.

Порциг, В. 1964, *Членение индоевропейской языковой области*. Москва: Прогресс.

Фасмер, М. 1986–1987, *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения чл.-корр. О. Н. Трубачева*. Т. 1–4. Москва: Прогресс.

Ernout, A., Meillet, M. 1951, *Dictionaire étymologique de la langue latine.* Paris.

Meillet, A. 1921, *Linguistique historique et linguistique générale.* Paris.

Havers, W. 1946, Neuere Literatur zum Sprachtabu. – *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*. Band 223, Heft 5.

Pokorny, J. 1959, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Band I. Bern.

Specht, F. 1939, Sprachliches zur Urheimat der Indogermanen. – *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Begründet von A. Kuhn*. Berlin – Gütersloh – Göttingen, № 66.

Specht, F. 1947, *Der Ursprung der Indogermanischen Deklination*. Göttingen.

ВРАТАТА КАТО ПРОСТРАНСТВЕН КУЛТУРОЛОГИЧЕН ЗНАК

Катажина Попова

„Нашият език е изтъкан от пространството"
Жерар Раймон Женет

The author of this article aims at revealing culturological code of *door* through language means, indicating the cognitive relations of language with culture and tracking the semantic realization of phrasal units with the constitutive element *door* in Bulgarian language. The study is based on a cognitive approach to linguistics and its aim is to identify the concept of *door* as a spatial culturogical code.

Домът, нашето пространство, има граници, за да се отдели от опасностите на външния свят, като една от знаковите точки на тези граници е *вратата*.

Авторката на настоящата статия цели да разкрие културологичния код на *вратата* чрез езика, да покаже връзката на езика с културата и да проследи семантичната реализация на езиковите средства с компонент *врата* в българската фразеология.

Изследването се основава на когнитивния подход в лингвистиката и е насочено към концепта *врата* като пространствен културологичен знак и като фрагмент от българската езикова картина на света.

Приетата в работата концепция за езиковата картина на света по естествен начин кореспондира с методологията на когнитивната лингвистика, която е насочена към връзките на езика с културата, разбирана широко, с познавателните способности на човека и третира езика като източник на знание за самия човек. Когнитивистите подчертават антропоцентричния характер на езика. За тях основният въпрос се крие не в това, какво означават думите, а как хората ги разбират, по какъв начин езикът концептуализира света, как се формира визията за света. В центъра е поставена семантиката, семантичният образ и неговото разбиране в езика.

Фразеологията утвърждава предимно тези свойства на предметите, които са най-важни и най-характерни за човека. ФЕ[53] с лексемата *врата* не са малко на брой и образуват различни понятия. Човекът възприема *вратата* в определен аспект, според Й. Бартмински в определена *„faseta"* (Bartmiński 1993:271). Всички аспекти на даденото понятие образуват неговия профил. Профилирането е мисловна операция, която се основава на езиковото възприемане на понятията от определена перспектива с оглед на определени свойства, приписвани на десигнатите или забелязвани в тях от хората. Й. Бартмински приема, че профилирането обхваща встъпителната категоризация на предмета, подбора

[53] фразеологични единици

на аспектите, отговарящи на направената категоризация, и качествените характеристики на предмета в рамките на приетите аспекти.

В лингвистичната литература редом с определението *„faseta”* (Bartmiński 1993: 271) се срещат термините домен *„domain”* (Langacker 1995: 29–30), *„subrama”* (Tokarski 1996:109–110), които са съставна част на една цялостна структура със свързани помежду си понятия (категории). Тази структура се определя като фрейм *(frame)* в теорията на Филмор (Fillmore 1985) или концептуален модел (Wierzbicka 1993; 1999). Фреймът, наричан в литературата когнитивен или интерпретационен, структурира значението на една дума или група думи от едно лексикално поле и е основа за тяхното разбиране. Теорията на фрейма показва, че значението на думата не е сбор от случайни елементи, а е структура от свързани помежду си и взаимно мотивиращи се свойства. Направените от мен изследвания показват, че в структурата на концепта *врата* се открояват няколко насоки в интерпретацията.

Вратата е безспорно най-важната част на сградата, дома, жилището. Можем да я затваряме, да я отваряме, да потропаме на нея, да я блъскаме и т.н. През деня отваряме многократно най-различни врати. Вратата е някаква граница, свързана с прага. Отваряйки вратата и прекрачвайки прага, ние навлизаме в различни условия на живота, в друго състояние на човешкото съзнание, тъй като вратата води към други хора, в друга атмосфера, в друга действителност.

Вратата символизира преминаване от външния във вътрешния свят и е граница между тези два свята. Във физическо отношение тя ни предпазва от атмосферни явления, но в духовно отношение вратата ни пази от чуждото, от злото, което може да дойде отвън и да наруши нашето щастие и спокойствие, затова входната врата като главен отвор на дома се предпазва по различен начин, за да преминава през нея само добра и положителна енергия.

Вратата като неразделно и много близко място в нашия дом и като част от нашия дом се реализира във фразеологията със значение за близко място или време:

- *на вратата* ‘съвсем близко или непосредствено предстоящо’;
- *пред вратата е* ‘за нещо – ще стане, ще настъпи в най-близко бъдеще, съвсем скоро’.

Нашият дом може да бъде много близо до друг дом:

- *врата във врата съм с някого* ‘живея съвсем близко до някого, в най-близко съседство с някого’.

Вратата е вход в дома:

- *от вратата* ‘при самото влизане, веднага с влизането’.

Вратата е нашият живот: *ще дойде слънцето и пред нашата врата* – употребява се, за да се изрази, че лицето, което говори, очаква настъпването на щастливи дни или някакъв успех, сполука.

Най-характерното свойство на вратата е, че тя се отваря, а отворената врата символизира гостоприемство:

- *отварям/отворя вратата (вратите)* някому или за някого, за нещо [книж.];
- *откривам/открия вратата (вратите)* някому или за някого, за нещо [книж.];
- *разтварям/разтворя вратата (вратите)* някому или за някого, за нещо [книж.] 1.‘приемам някого с готовност и желание някъде’. 2. ‘давам, предоставям възможност на някого или нещо да има свободен достъп някъде, да участва в нещо или да се ползва от нещо’.

Безсмислено е да се бие в отворена вратата или да се разбива:

- *бия в отворени врата* [книж.];
- *разбивам отворени врати* [книж.] ‘полагам безсмислени усилия да докажа нещо, което е съвсем очевидно’.

ФЕ са калки от френски език *enfoncer une porte ouverte* и се използват от XIX век.

Отворената врата може да означава и някаква възможност:

- *оставям/оставя отворени врати*, но умалителната форма *вратичка* внася допълнителна семантика:
- *оставям/оставя <отворена> вратичка* ‘запазвам някаква възможност за евентуално бъдеще действие’, като това действие невинаги е с добро намерение.

Обратното движение на вратата е затваряне. Обикновено затваряме вратата пред хора, които за нас са неприятни и не са добре дошли в нашия дом по различни причини:

- *затварям/затворя врятата (вратите), някому или на някого* [книж.] 1. ‘отказвам да приема някого някъде или престава да го приемам’. 2. ‘не давам или отнемам възможността на някого да има достъп някъде, да участва в нещо или да се ползва от нещо; отказвам някому нещо’. 3. на нещо – ‘отнемам възможността на нещо да стане, да се реализира’.

Особено е неприятно, когато:

- *затварям/затворя врятата (вратите) под носа* на някого ‘отказвам на някого да го приема, не го допускам да влезе някъде, където непосредствено се намира’.

Затварянето на вратата предполага нежелание да присъстват външни хора: *закрити врата (врати)* [книж.] ‘без присъствието на външни лица (при съдебно заседание, съвещание и под.)’. ФЕ е калка на латинската юридическа процесуална формула *ianuis clausis*, но днес се използва в по-широко значение не само в юридическите среди. Тайни, скрити разговори пред други стават на *закрити врата*.

Прието е при влизане или излизане да се затваря вратата, а когато не се прави това, употребяват се следните ФЕ с неодобрително отношение: *баща му няма врата; у баща си врати видял ли си; у вас врати няма ли*; *сякаш че не е имал къща, ни врата*.

Често ни потропват на вратата, обикновено когато искат от нас помощ или подкрепа:

- *потропвам/потропам на нечия врата*; *потропвам/потропам на вратата на някого*;
- *почуквам/почукам на нечия врата; похлопвам/похлопам на нечия врата* 1.'поисквам помощ, подкрепа от някого'. 2. [диал.] 'направям предложение за женитба на мома';
- *потропвам/потропам на вратата (вратите); похлопвам/похлопам на вратата (вратите); почуквам/почукам на вратата (вратите)* 1. самост. за нещо 'ставам, случвам се, настъпвам'. 2. на някого, 'сполетява ме, постига ме (за някаква беда, нещо лошо)';
- *тропам на нечия врата; хлопам/чукам на нечия врата* 1.'искам, моля помощ, подкрепа от някого'. 2. [диал.] 'правя предложение за женитба на мома';
- *тропам от врата на врата; хлопам/чукам от врата на врата; тропам по вратите; хлопам/чукам по вратите; хлопам/чукам на вратата (вратите)* 'ходя при различни хора и настоятелно ги моля за помощ, подкрепа'.

Латинската поговорка казва: „Не на всеки, който чука, му се отваря вратата" – *Non cuilibet pulsanti patet ianua,* особено ако *завирам си/завра си пръста между вратата* 'бъркам се, намесвам се в някоя работа, от която си докарвам неприятности' или *пъхам си (пъхвам си/пъхна си) пръста там, дето скърца вратата* 'постъпвам така, че сам си навличам неприятност, сам си докарвам беда'.

На тези хора обикновено *показвам/покажа, посочвам/посоча вратата някому*, т.е. 'изпъждам, изгонвам грубо някого'. В тази ситуация има и съвет: *намажи вратата със зехтин да не скърца* [диал.] 1. 'казва се на някого, когато искат да го накарат да си върви, да го изпъдят', 2. 'казва се на някого, когато излишно пита какво да прави, а трябва да знае много добре какво да работи'; *изхвръквам/изхвръкна из (от) вратата* 'бивам изпъден, изгонен отнякъде'.

Ярки отрицателни конотации със съответната отрицателна семантика и с обществено измерение излъчват *задна врата* и *чужда врата*. Пространственото мислене, характерно за човека като умствена функция, съгласно концепцията на Кант (1993) създава модели на пространствено подреждане в нашата психика, на обществени отношения и на взаимни отношения между човека и света. По този начин възникват понятията за средата и нейните периферии, за което говори румънският философ и културолог Мирча Елиаде: „Примитивните традиционни общности считат своя свят за микрокосмос. Границите на този затворен свят са началото на неизвестна и лишена от форма необятност. От една страна, има пространство, което създава космосът, то е обитавано и организирано, от другата страна, извън това близко и известно пространство се простира таинствен и страшен свят на демони, ларви, на умрели и чужди – хаос, смърт и нощ." (Eliade 1961: 1390).

Пространствено разделение присъства във ФЕ:

- *от задната врата; през задната вратичка* ‘не по общоприетия ред, не както е редно’; *влизам/вляза през задната врата* [ирон.]; *минавам/ мина през задната врата* [ирон.] ‘бивам приет да уча, да следвам някъде по незаконен начин, без изпит и класиране’.

Прието е да се влиза през главен, централен вход. Задната врата, особено вратичка, поражда негативни асоциации. ФЕ използват ориентационна метафора, изградена върху пространствена ориентация с противопоставяне на ПРЕДНА СТРАНА – ЗАДНА СТРАНА; ЦЕНТЪР – ПЕРИФЕРИЯ. Пространствените метафори служат не за това да съобщават за пространство, но за да кажат в пространствени категории за нещо друго. В разговорната реч не осъзнаваме метофоричността на пространствените изрази, те са утвърдени езикови метафори. Метафоричността на пространствените изрази силно се влияе от езикови, антропологични и културологични фактори.

Разделението на пространството пряко кореспондира с теорията за прототипите, създадена през 70-те години на XX век от Елеонора Рош (Rosch 1977), една от основните теории на когнитивна граматика. Според нея прототипът се разбира като идеален, най-добър екземпляр на дадено понятие. Близко до прототипа стои понятието на стереотипа, като тези понятия са размити и няма ярка граница между тях. За част от прототипите или стереотипите много важна е опозицията в обществения макрокосмос – СВОЙ/ЧУЖД, като положителният стереотип е свързан със СВОЙ, а отрицателният – с ЧУЖД:

- *ходя по чужди врати (врата)* ‘прехранвам се, препитавам се с работа като ратай’;
- *вися на чужда врата; на чужда врата съм* ‘прехранвам се, препитавам се с работа като ратай при някого’.

Посочените пространственни опозиции се включват в определена оценъчна скала и се подлагат от човека на аксиологизация: СВОЙ и ПРЕДНАТА ЧАСТ – положително, ЧУЖД и ЗАДНАТА ЧАСТ – отрицателно.

Извън границите на дома, зад вратата е място за определени принадлежности:

- *намерила булката метлата/секирата/черяслото зад вратата* [ирон.]; *нашла булката брадвата зад вратата* [ирон.]; *нашла младата невеста секира зад вратата* [ирон.] ‘употребява се, когато някой казва, че е намерил нещо, а той го е взел оттам, където му е мястото’; *загубила си булката брадвата/черяслото зад вратата* [ирон.] ‘употребява се, когато някой казва, че е загубил нещо, а то се намира, където му е мястото’.

Зад вратата трябва да се почиства, независимо, че това е вече място извън дома:

- *зад вратата ѝ печурки никнат* [диал.], [ирон.] ‘за жена – много е мързелива’

За вратата можем да говорим иронично, особено ако тя е шарена: *като теле пред (в) шарена врата, гледам (заглеждам се)* [ирон.] ‘глупаво, без да разбирам нещо (гледам) (употребява се за нещо, което буди голямо недоумение)’;

- *на вратата мандалото, на цървата клепалото* [ирон.] ‘за съвършено различни неща, които изобщо не могат да се сравняват’

Църквата също има врата, но пожеланието *на църквата пред вратата да те видя* обикн. за 2 и 3 л. [диал.] не предсказва нищо хубаво и означава ‘дано станеш просяк; дано почнеш да просиш’.

Предложеният анализ, без да претендира за изчерпателност, показва, че в българската фразеологията се реализират най-важните и най-съществените профили на вратата: характерното за нея отваряне и затваряне, практическото приложение и връзката с човека. ФЕ с компонент *врата* разкриват пространственото поведение на човека в материалния свят. Това поведение се реализира в семантиката на фразеологизмите не само с дословното си значение, но също така получава символично измерение, като обективнотото физическо пространство слага свой национален езиково-културен отпечатък. „Времето и пространството са рамките, които затварят в себе си цялата действителност. Не можем да разберем нито една реална вещ по друг начин освен само в условия на време и пространство” (Cassirer 1981: 131). Ограничените рамки на изследването не позволяват да бъдат анализирани всички ФЕ с компонент врата. Беше *открехната врата* към интерпретиране на най-характерните понятия с цел представяне концепта *врата* в българската езикова картина на света, като остава *отворена врата* към други аспекти, свързани с пространствено мислене на човека, реализирано в езика.

ЛИТЕРАТУРА

Кант, И. 1993. *Критика на способността за съждение.* София.

Bartmiński, J. 1993. *O profilowaniu i profilach raz jeszcze* [w:] O definicjach i definiowaniu, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin.

Cassirer, E. 1981. *Esej o człowieku.* Przeł. E. Staniewska, Warszawa.

Eliade, M. 1961. *Symbolika środka*, Znak, XIII/10.

Fillmore, Ch. J. 1985. *Frame and Semantics of Understanding*,„Quaderni di semantica“, VI, 2.

Gennette, G. 1976. *Przestrzeń i język,* Przeł. A. A. Labuda. „Pamiętnik Literacki” z.1, s.231.

Langacker, R. 1995. *Wykłady z gramatyki kognitywnej*, red. H. Kardela, Lublin.

Rosch, E. 1977. *Human Categorization*, [w:] N. Warren [red.], Advances in Cross-Cultural Psychology, Academic press, New York, t.I,.

Tokarski, R. 1996. *Ramy interpretacyjne a problemy kategoryzacji (przyczynek do tak zwanej definicji kognitywnej)* [w:] Językowa kategoryzacja świata, red. R. Grzegorczykowa, A. Pajdzińska, Lublin.

Wierzbicka, A. 1993. *Nazwy zwierząt* [w:] O definicjach i definiowaniu, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin.

Wierzbicka, A. 1999. *Język – umysł – kultura*, Wybór prac, pod red. J. Bartmińskiego, Warszawa.

ЯБЪЛКОВИ СЛЕДИ В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА СВЕТА

Ивелина Савова

The paper focuses on the concept of apple in the Bulgarian linguistic worldview. It discusses linguistic aspects of the word, such as its meanings and uses in terminology and phraseology. Apple as a key notion is used to test associative thinking of Bulgarians in an experiment conducted with two groups of respondents. In the analysis the associations are grouped into different areas such as: apple tree, sorts of apples, apple foods and drinks, apple in health and beauty industry, apple in mythology and the Bible, apple in science and education, art, advertising, apple as a symbolic name and image, etc.

След неохумболтианците в съвременното езикознание се установява терминът *езикова картина на света*, респ. *модел на действителността*. Понятието на Л. Вайсгербер визира специфичния за дадената езикова общност начин за възприемане и конструиране на света, обусловени от особеностите на родния език (вж. Даниленко 2009). По този начин езикът се разглежда като условие и форма за познание на света и се лансира идеята, че действителността съществува за човека като белязана от езика действителност.

В тази работа ще бъдат представени концептите „ябълка, ябълков" в моделираната по езиков път картина на света на носителите на българския език. Причината тези именно концепти да бъдат избрани за предмет на съобщението, е, че едно наблюдение, направено във връзка с импресията на Филип Делерм „Аромат на ябълки"[54], разкри изненадващо разклонена структура от понятия и идеи, произлизащи от ключовото понятие „ябълка", и с това провокира по-нататъшния интерес.

Какво знаем за ябълката

Ябълката е едно от най-разпространените растения по света. То е от рода Malus (Malus domestica) от семейство Розоцветни и произлиза от Западна Азия. Ябълките са сред първите дървета, култивирани от хората. Годишната продукция на ябълки в света надминава 55 милиона тона, а сред най-големите производители са Китай, Индия, Иран, Турция, Русия, Италия, САЩ (Уикипедия 2014).

[54] Филип Делерм е съвременен френски писател, нашумял с книгата си „Първата глътка бира и други малки удоволствия от живота" (1997 г.), бързо превърнала се в международен бестселър. Творбата, определяна от критиците като сборник с разкази (оригинално заглавие Philippe Delerm. La première gorgée de bière et autres plaisirs minuscules), по непретенциозен начин представя „малките големи неща", които могат да направят човека щастлив в рутината на ежедневието му.

Ябълката е натоварена също тъй с богата символика. *Ябълковото дърво* е добре познат символ на пролетта, младостта, плодородието, знанието и мъдростта. Според българския съновник видиш ли в съня си ябълка, значи те очакват всякакви добри неща (Съновник 2014). *Ябълковият цвят* се символ на красота, нежност и младост. В много народностни традиции той се използва, подобно на портокаловите цветчета, за булчинско украшение. *Ябълковото клонче* е с подобна символна натовареност; приписва му се и магическа сила. В митологията на древните келти например то е обвързано с отвъдното, с вълшебствата и тайното знание (Маргарита 2001).

Ябълката като плод е знак за здраве, сила, щастие, любов, плодовитост, дълголетие. Редица митове я описват като плод, даряващ сила на боговете. Например за древноскандинавската богиня Идун се знае, че пазела чудни златни ябълки, на които боговете дължали вечната си младост. Според древногръцките вярвания да се предложи ябълка, означава да се направи любовно признание. Тя е и брачен символ – преди да влязат в брачните покои, младоженците си разделят ябълка (Маргарита 2001).

Като символ на здраве и плодородие ябълката присъства на българската коледна трапеза и на трапезата на еврейската Нова година. У нас с червена ябълка се украсява сурвачката и се даряват сурвакарите. Според българския съновник дават ли ти ябълка, предстои ти годеж; сънуваш ли ябълки на дърво, ще имаш голямо и задружно семейство; береш ли ябълки, ще натрупаш опит и знания; ядеш ли насън ябълка, ще бъдеш щастлив и ще имаш добро здраве; ако изгубиш или изтървеш в съня си ябълка, предстои ти загуба на любим или на приятел; белиш ли ябълка, ще се простиш с любовна надежда (Съновник 2014). Ябълката има също тъй тълкувания като еротичен или като космически символ (вж. Маргарита 2001).

Езикови репрезентации на ябълката

Съществителното ***ябълка*** се употребява с четири значения (вж. РСБКЕ 1959). Първото значение е „овощно дърво, което ражда възкисели и сладки плодове с кълбовидна форма". За българския език е характерно, че и дървото, и плодът му се наричат по един и същ начин – *ябълка*. В други езици са оформени две различни думи (или словосъчетания), напр. *яблоня ~ яблоко* (рус.); *apple tree ~ apple* (англ.), *Apfelbaum ~ Apfel* (нем.), *pommier ~ pomme* (фр.), *melo ~ mela, pomo* (итал.), *manzano ~ manzana* (исп.). Дивата, некултивирана ябълка в българския език се нарича още *киселица*. Това е обозначение както на дървото, така и на плода, а преносно обозначава нещо, което е с много кисел вкус (ТРБЕ 2014).

Второто значение на думата е „плод от дърво ябълка". За ябълката се говори, че е най-полезният от плодовете; англичаните дори имат поговорка, че една ябълка на ден държи лекаря надалеч (An apple a day keeps the doctor away).

Третото значение е народно и преносно; думата се употребява обикновено в множествено число и означава „двете издадени кости под очите на черепа у

човек; скули", напр. „Лицето му… със силно изпъкнали *ябълки*… имаше изражение свирепо и диво" (Ив. Вазов). В някои райони на България *ябълки* се наричат и двете изпъкнали кости на челото (над очите, близо до косата).

Четвъртото значение е също преносно – *ябълка* в разговорния език се нарича „горният заоблен край на бедрената кост".

Речникът на българския език посочва и няколко терминологични и фразеологични словосъчетания с основен елемент *ябълка* (РСБКЕ 1959):

Адамова ябълка – разговорно наименование на „издадената напред хрущялна кост на гръкляна". Смята се за вторичен полов белег при мъжете[55].

Очна ябълка – разговорно название на окото като анатомичен орган: „орган на зрението с кълбовидна форма, разположен в специална вдлъбнатина на лицевата кост на черепа".

Вълча ябълка е названието на вид полски бурен, виреещ по сухи, тревисти места – „вид тревисто растение, плевел по ниви, орници и лозя".

Земна ябълка се нарича „растение от рода на слънчогледа, с подземни грудки, които се ядат". Грудките са от типа на картофите и също се наричат земни ябълки. Другото название на земната ябълка е *гулия* или *йерусалимски артишок*.

Ябълка на раздора е фразеологизъм с книжовен произход и значение „нещо, което поражда несъгласия и вражди". Отвежда към старогръцката легенда за гнева на богинята на раздора Ерида[56].

Фразеологичният речник посочва още два фразеологични израза, които съдържат словосъчетания със съществителното *ябълка*: *липови ябълки, ерови ябълки*. Фразеологизмите са съответно *Пращам/пратя за липови ябълки; Пращам/пратя за ерови ябълки* (ФРБЕ 1975: 184). Първият фразеологизъм е със значение „излъгвам, измамвам някого", напр. „Способен е да те замангильоса така, че да те *прати за липови ябълки*. Затова никой не му вярва" (Г. Краев). Вторият фразеологизъм е с регионален обхват и има значение „за жена – излъгвам мъжа си, изневерявам му". За етимологията на израза *ерови ябълки* не са намерени сведения в лингвистичните справочници.

Няколко други растения и техните плодове, без да са ябълки, също съдържат в названието си думата *ябълка*, вж.:

---

[55] Народното тълкуване е, че при опитването на плода на райското дърво късче ябълка заседнала в гърлото на Адам, откъдето дошло и названието *адамова ябълка*.

[56] Ядосана, че не е поканена на едно тържество на боговете, Ерида намислила да им отмъсти, като предизвика раздор между тях. Тя написала на една златна ябълка „На най-хубавата" и скрито я подхвърлила на масата. Между богините Хера, Атина и Афродита възникнал спор коя да получи ябълката. Зевс наредил съдия в спора да стане Парис – синът на троянския цар Приам. Парис дълго се колебал, но накрая дал ябълката на Афродита, която от всички богини му обещала най-скъп подарък – любовта на най-прекрасната от смъртните жени – Елена, заради което започнала и Троянската война (Кун 1985: 206-209).

Райска ябълка – вид тропическо растение, произхождащо от Китай и Япония. Пренесено е през XVIII в. в средиземноморските страни и оттам в Европа; в България вирее от 30-те години на XX век (Уикипедия 2014). Има ябълкоподобен плод с оранжев цвят, а вътрешността е мека, с приятен вкус. Известно е и с местното име *медовина*.

Розова ябълка е екзотично растение от семейство Миртови. Представлява храст или неголямо дърво. Идва от Източна Индия. По форма плодът е подобен на ягода, има приятен аромат и хрупкава вътрешност; богат е на тиамин и витамин С.

Шоколадова ябълка е дръвче, разпространено в Централна и Северна Америка. Плодът е сферичен, отвън зелен, а отвътре кафеникав, с вкус на шоколадов пудинг.

Персийска ябълка е друго название на прасковата (makum persicum, Persischer Apfel). Нарича се така, понеже персийците са я пренесли от родината ѝ Китай в Европа.

Прилагателното ***ябълков*** е производно от *ябълка* (в първото и второто значение), напр. *ябълкови градини*, *ябълков мармелад*. По-рядко се употребява и фонетичният вариант *ябълчен*.

Асоциации по изходно понятие „ябълка”

В психологически смисъл асоциация е връзката между представи, мисли, чувства, идеи и пр., при която появата на едно от тези психически образувания извиква друго или други, съотнесени с първото по някакъв начин, напр. връзка по прилика, контраст, място, време, род, вид и т.н. Асоциативната връзка възниква в съзнанието на индивида, възбудена от конкретни обстоятелства.

Представите и идеите, произтичащи от изходното понятие „ябълка”, са много и изключително разнообразни – някои конкретни и по-близко свързани с ключовия елемент, други по-абстрактни и по-далечни, опосредствано или дори през повече междинни нива отвеждащи към изходния елемент.

За целите на това изложение е проведен асоциативен експеримент с група студенти (28 души) и група преподаватели в Шуменския университет (езиковеди, литературоведи, историци, психолози). Записани са множество асоциации, някои от които се повтарят или са сходни. Повече пъти се повтарят например идеите „дърво”, „плод”, „свежест”, „витамини”, „червено”, „златна ябълка”, „раздор”, „Адам и Ева”, „Снежанка и седемте джуджета”. Анкетираните проявяват знания, произлизащи от познавателния им репертоар в рамките на т. нар. обща култура: осведоменост върху различни факти и събития от българската и световната социална практика, пряко или косвено свързани с понятието и думата *ябълка*, познания върху митове и художествени творби и пр. Асоциациите най-общо могат да се групират така:

Растение ябълка и негови „принадлежности”. Това са асоциации от типа: ябълково дърво, ябълков цвят, ябълкова клонка, ябълков прашец, ябълкови листа. По-далечни асоциации в групата са (ябълкова) градина и дърво.

Сортове ябълки. Плодът ябълка е познат чрез много сортове (близо 7500 типа), появяващи се като асоциации така: петровка, златна превъзходна, червена превъзходна, айвания, бяла кюстендилска, есенна, дива, ренета, рамбо, гала и пр. По-далечни асоциации в групата са плод, ябълков мирис, семки, (ябълкови) обелки.

Свободни асоциации спрямо двете основни значения на думата *ябълка*: свежест, младост, червено, полезно, сладко, кисело, стипчиво, пчели, червеи, пролет, лято, есен, незабравимо детство, носталгия по миналото, стаята на баба, високи цени (на ябълките), казарма, зълва. Всяка от тези асоциации има своето обяснение. Асоциацията „стаята на баба" е свързана вероятно с мирис на ябълки, така характерен (заедно с аромата на дюли) за българската селска къща през есента. Асоциацията „казарма" произтича от спомена за ябълките като неизменен десерт в казарменото меню. Интересна е асоциацията „зълва". Първичното значение на думата е „сестра на съпруга по отношение на съпругата му". В българската роднинска терминология сестрите на съпруга имат разнообразни обозначения. Докато за по-големите се употребява общо название (*кака*, *буля*), за по-малките сестри са обособени отделни названия: първата се нарича *калина*, втората – *малина*, третата – *хубавка*, четвъртата – *ябълка*, петата – *дунка* (Гълъбов 1963). Най-срещано е първото обозначение *калина*; *ябълка* (както и *дунка*) е рядко, поради по-рядкото наличие на четири и пет по-малки сестри на съпруга.

Храни и напитки от/с ябълки. Тук вариацията на асоциации е голяма. Появяват се много продукти, директно произведени от ябълки, напр. ябълков оцет, ябълков сок, ябълкова ракия, ябълково вино, ябълково сладко, ябълков мармелад, ябълково желе, (детско) ябълково пюре, ябълково брашно, напитка „Степ" с вкус на ябълка и под. Тук стоят десертите с ябълки тип ябълкова пита, ябълков пай, ябълков щрудел, торта с ябълки, захаросани ябълки, печени ябълки. Най-далечната асоциация в тази верига е „канела", тъй като канелата е добре позната като подходяща подправка за ябълкови десерти. Ябълките се използват като съставка в ястия и салати, като гарнитури, като добавка към напитки, така че са очаквани асоциации като патица с ябълки, свинско с ябълки, зеле с ябълки, салата от ябълки и моркови (наричана в някои менюта „Салата „Здраве"), чай с ябълки и канела и пр.

Здраве и красота. Към рубриката се отнасят асоциациите, отвеждащи към разнообразните диети с ябълки; към лекарствените продукти и хранителните добавки върху основата на ябълки – ябълков пектин, капсули „Ябълков оцет", известни като лекове срещу висок холестерол; към козметични продукти с дъх на ябълка: шампоан и душгел „Зелена ябълка", сапун „Ябълков цвят" и под.

Митологични и библейски сюжети. Редица такива сюжети са свързани с ябълка, откъдето произтичат и асоциации като раздор, ябълка на раздора, Парис, Елена, Троянска война, Херакъл/Херкулес и златните ябълки, райска градина, райско дърво, Ева, Адам, змия, плод на греха, изкушение, грехопадение. Първите изброени асоциации несъмнено се съотнасят с мита за ябълката

с надпис „За най-хубавата”. Споменаването на Херакъл или Херкулес в контекста на мотива „ябълки” вероятно визира златните ябълки на Хесперидите от 12-тия подвиг на героя, извършен по време на службата му при царя на Микена Еврисей[57]. Останалите изброени асоциации в групата произтичат от християнската традиция ябълката да се свързва с изкушението и първородния грях. Това е широко разпространено тълкуване, но според познавачите на Библията доста съмнително. В Светото писание не се казва какъв е бил забраненият плод, който Ева, подучена от коварната змия, опитала, а после дала и на Адам. В книгата „Битие”, където стои текстът за грехопадението, се казва само, че това бил плод от „дървото за познанието на доброто и злото”. В тълкуванията на текста има различни предположения за естеството на плода – смокиня, грозде, орех, нар, мандарина. Най-разпространената идея все пак е, че това е била ябълка.

Наука и образование. В тази област има само няколко асоциации, но твърде любопитни. Те са: Нютон, закон за гравитацията, учебник по текстолингвистика.

Може би най-популярната научна градска легенда в света е тази за Нютон и ябълката[58]. Обикновено се мисли, че това е анекдот, каквито често се разказват за великите личности, но се оказва, че в основата си историята е вярна. Това споделил самият Нютон пред своя биограф Уилям Стъкли. Днес разкрасяваме историята с това, че ябълката паднала върху главата му. Всъщност той седял в градината на майка си и наблюдавал как ябълките падат от дървото и това било първото нещо, което го накарало за прозре идеята за всеобщото притегляне на телата (Обекти 2013)[59].

Интересна е асоциацията с учебника „Текстолингвистика” (Добрева – Савова 2000). Асоциацията е на студенти, които вероятно съотнасят понятията ябълка и текстолингвистика поради изображението на корицата – покрита с текстове нахапана ябълка. Според замисъла на авторите комбинацията на ябълката като символ на познанието в библейски смисъл и монтираните върху нея текстове трябва да внуши, че познанието за света идва до съвременния човек основно чрез възприемане на различни по вид текстове.

---

[57] Като последна и най-трудна задача злобният Еврисей изисква от Херакъл да отиде до края на земята и да донесе от овощните градини на Атлас трите златни ябълки, надзиравани от Атласовите дъщери – Хесперидите. Те растели на едно златно дърво, а Херакъл, както е известно, трябвало да надхитри дори самия Атлас, който крепял на плещите си небесния свод (Кун 1985: 128).

[58] Разказва се, че веднъж, както си седял под едно ябълково дърво, една ябълка се откъснала от клона и ударила учения по главата, което го накарало да се замисли за силата, която я привлича към земята. Така той направил най-великото си откритие – закона за гравитацията.

[59] Ръкописът на Стъкли (William Stukeley. Memories of Sir Isaac Newton’s Life, 1752 г.) днес може да се види на интернет страницата на британското Кралско общество.

Художествени творби, интерпретиращи „ябълков" мотив.

„Ябълковата" тема е силно експлоатирана в народното и личното творчество – словесно, изобразително, филмово, занаятчийско и пр. Европейските народи едва ли са белязали друг плод с толкова мощна и разностранна творческа интерпретация.

Много словесни творби имат в сюжета си „ябълков" мотив – някъде по-ясен и запомнящ се, другаде появяващ се мимоходом. Вече стана дума за древногръцките митове за ябълката на раздора и за ябълките на Хесперидите.

Най-ярък художествен символ е златната ябълка – на богатство, щастие, добруване – и той е въплътен в много образи. „Тримата братя и златната ябълка" е българска народна приказка, която обаче има аналози почти навсякъде по нашия континент (вж. напр. колекцията от текстове у Miettinen 2014). Друга българска народна приказка с „ябълкова" връзка е „Келешът и царската дъщеря"[60]. Отровната ябълка, с която злата царица иска да отнеме живота на красивата Снежанка, е ключов елемент в сюжета на една от най-обичаните приказки на Братя Грим – „Снежанка и седемте джуджета".

Епизодът с ябълката е централен и в легендата за Вилхелм Тел, която лежи в основата на много произведения на изкуството[61].

Българската поезия и проза познават редица препратки към ябълка, ябълков цвят, ябълков дъх. Ябълковият цвят обикновено „вали" и ръси ухание на пролет, младост, чистота и нежност; ябълковият дъх носи усещане за златна есен, плодородна земя, щедра зрялост и любовна нега. Много участници в експеримента започват литературните асоциации на ябълката с Христо Смирненски и неговия „Юноша": „Но не пролет и химн покрай мен прозвъни, / не поръси ме *ябълков цвят*: / пред раззинали бездни до черни стени / окова ме злодей непознат". В стихотворението на Станка Пенчева „Не можах да бъда" (познато повече като песен в изпълнение на Ваня Костова по музика на Тончо Русев) ябълковият дъх отвежда през асоциацията „есен" към златната и зряла любов на жената: „Няма да има пролетни мълнии, / юлски горещници няма да има: / с кротка нежност ще те изпълня, / с *ябълков дъх* и нещо без име".

---

[60] Келешът се наел да пази царската дъщеря, за да обади на баща ѝ къде дъщеря му си къса всяка нощ чехлите. Той проследил нея и влюбения змей, който всяка нощ я отвеждал в палатите си. Там те си играели със златна ябълка, която търкаляли един към друг. Келешът откраднал ябълката и я занесъл на царя като доказателство. И разбира се, според условието се оженил за принцесата.

[61] Според преданието Вилхелм Тел (легендарен герой на борбата на швейцарския народ против австрийското владичество) бил подложен на изпитание да улучи с арбалета си ябълка, поставена върху главата на сина му. Изкусен стрелец, Тел успял, а по-късно убил тиранина Геслер, с което започва въстание, довело до независимостта на Швейцария.

Младежите често извеждат като асоциации на „ябълка, ябълков" имена на песни, в които се споменават думите и техни съчетания, и на певци по модела „ябълков цвят в песента на….". Характерен е напр. припевът на неостаряващия шлагер „Провинциална пролет" (изпълнение на Силвия Кацарова и група LZ): „Момичета, мили момичета, / сънят ви е хубав, нали? / По зелени пътеки тичате / и *ябълков цвят* ви вали". По същия модел се споменава и групата „Остава" с техния хит „Поля от слънчогледи", в който „ябълка" и „ябълков цвят" са запомнящи се образи, вж.: „*Ябълка* и праскова. / Устни затворени. / Сняг и *ябълков цвят* ще вали. / Чисто и бяло. / Никога не ще се стопи".

От съвременната българска проза впечатлява разказът „Обещание ябълков цвят" на Румен Романов. Текстът повествува за любовта на беден студент и проститутка в Лондон през 1888 г., а ябълковият цвят е със символно значение. Жената често говори за слънчевите градини на графство Съри, където ябълките вирeят целогодишно, и сякаш тя самата носи аромата им: „Разпиляваше коси над лицето ми, които *ухаеха на ябълков цвят* от градините в Кройдън". Веднъж тя не идва на срещата. После той прочита във вестника, че Изкормвача е взел поредната си жертва: „Изскочих обезумял на улицата. Валеше. *Валеше най-прекрасният ябълков цвят*, който някога съм виждал."

Множество „ябълкови" сюжети има и в изобразителното изкуство – като се започне от картините за грехопадението и се стигне до различните натюрморти с ябълки. Въпреки неустановеността какъв е бил забраненият плод на изкушението в райската градина, художниците се придържат към класическото тълкуване, че той е бил ябълка. На множество картини за греха на Адам и Ева ябълката ясно се вижда. Много известна е например картината на Тициан „Грехопадение", датирана около 1565-1570 г. Същият сюжет е разработван и от Микеланджело и Рафаело. На редица картини за раждането на Исус младенецът е рисуван с ябълка – като символ, че той поема върху себе си греховете на света (напр. „Девата от Вейл" на Бергоньоне). За българите обаче картините с ябълки са свързани преди всичко с името на Владимир Димитров – Майстора. Много популярни са няколко негови платна, изобразяващи момичета на фона на ябълки (напр. „Мома с ябълки", „Мома на фон на ябълки").

На познавачите са известни и редица гоблени с „ябълкови" мотиви, напр. гоблен „Ябълков цвят", гоблен „Момиче с ябълки", гоблен „Вино, ябълки и грозде" и др.

Киноизкуството също не е чуждо на алюзиите към ябълката. Заглавието на един български филм от жанра трилър е „Да изядеш ябълката" (1976 г.; режисьор Никола Рударов, сценарист Свобода Бъчварова). Драмата е свързана с убийството на красива жена, участничка в антифашистката борба от миналото, от бивш царски офицер. Любопитни са и асоциациите на ябълката с турския сериал „Забраненият плод", прожектиран в България. Сюжетът се върти около непозволената любов на племенник към младата съпруга на неговия чичо. Заглавието, както и логото (ръце които държат червена ябълка), недвусмислено насочват към библейския сюжет за греха.

Редица ***рекламни продукти*** също включват в съдържанието си „ябълкова" идея. Например една от актуалните в момента реклами на българска банка лансира кредитен продукт на банката на фона на ябълково дърво с големи жълти ябълки, които се появяват една след друга с посочването на всяко следващо предимство на кредита. Здравна застраховка на друга банка под името „Здраве всеки ден" се рекламира на фона на няколко зелени ябълки. Реклама на екологичен биокрем се прави на фона на нахапана зелена ябълка; реклама на плодове в известна верига магазини изобразява жена с ябълки и слоган „За всички, които избраха свежестта" (примерите могат да бъдат продължени).

Накрая стои асоциативната група ***Символни названия и изображения***. Оказва се, че редица обекти или носят като обозначение форми на думата *ябълка*, или имат ябълката като символ или фирмен знак.

На първо място са собствените имена на обекти и хора. В България две села (в Кюстендилска и в Хасковска област) носят името *Ябълково*. Названието на старата столица на Казахстан – *Алма-Ата* – е с буквален превод „бащата на ябълката". Името *Ябълков* е познато и като фамилно име на лица.

Трябва да се спомене и руската партия с името „*Яблоко*". Говори се, че то произлиза от инициалите на фамилните имена на основателите на партията Явлински, Болдирев и Лукин – *ЯБЛоко*.

С мотива „ябълка" е тясно свързан и град Ню Йорк – неговото прозвище е „*Голямата ябълка* (*Big Apple*)". Емблемата на града също е ябълка и този символ широко се използва за рекламни цели.

Легендарната група „Бийтълс" е дала на своята звукозаписна къща, основана през 1968 г., името „*Apple Corps*" и също използва за нея изображение на зелена ябълка. През 2009 г. „Бийтълс" издават 14 свои албума, събрани в USB устройство с формата на зелена ябълка.

Технологичната компания на Стивън Джобс също носи името „*Ябълка*" – „*Apple Inc*.". Голям фен на „Бийтълс", Джобс дава на прототипа на първия си компютър името *Apple I* (1976 г.), а през 1977 г. професионална рекламна агенция прави и всеизвестното лого на компанията (нахапана вдясно ябълка на ярки цветни линии)[62].

Сред другите символни названия внимание привлича празникът „*Златна ябълка*" на църквата „Свето успение Богородично" в с. Горни Воден (квартал на Асеновград), свързан с чудото с неплодната жена от 1765 г. Иконата на Богородица тук също се нарича „*Златна ябълка*".

---

[62] Известно е, че между компанията на Джобс и звукозаписното студио, което все още е собственост на Пол Маккартни и Ринго Стар и на наследниците на Джон Ленън и Джордж Харисън, се води дългогодишен съдебен спор за името „*Apple*". През 2007 г. двете компании постигат споразумение за използването на марката и логото.

Следват наградите „*Златна ябълка*”, създадени от Националната мрежа за децата и връчвани на организации и хора, допринесли за по-добрия живот на децата у нас.

По някаква логика с „ябълкови” мотиви в названието се подвизават и редица търговски стоки, напр. бисквити „*Ябълков цвят*”, спалня (като мебел) „*Ябълков цвят*”, спално бельо „*Ябълков цвят*”, водка „*Флирт Зелена ябълка*”, шампоани, сапуни и пр.

Не остават по-назад и имената на фирми, търговски обекти, ресторанти и хотели, напр. „*Зелената ябълка*” – къща за гости в Долна Баня, ресторант в „Албена”; „*Златната ябълка*” – нощен клуб във Видин, апартаменти от хотелски тип в Поморие, фирма за производство на органични продукти от микроводорасли и др.

Разсъжденията върху темата могат да продължат и да се обогатят с още идеи и факти. В съобщението се излиза от езиковия и познавателния опит на носителите на българския език, но с висока степен на вероятност може да се предположи, че в подобни параметри ще се движи и опитът на носителите на други езици. Защото хората имат различни езици, но общите неща от ежедневието са в основата на нашите общочовешки познания и ценности.

ЛИТЕРАТУРА

Гълъбов, И. 1963, За произхода на група названия от българската народна роднинска етимология. *Известия на етнографския институт и музей*, № 6.

Даниленко, В. П. 2009, Языковая картина мира в теории Л. Вайсгербера. *Философия и человек*, № 1.

Добрева, Е. – Савова, И. 2000, *Текстолингвистика*. Шумен.

Кун, Н. А. 1985, *Старогръцки легенди и митове*. София: Наука и изкуство.

Маргарита 2001, Ябълката. *Електронно списание „Маргарита”*, № 6 <http://www.margarita.dir.bg>.

Обекти 2013, Наистина ли ябълката е паднала върху главата на Нютон? *Електронно списание Обекти*, 7 август 2013 <http://www.obecti.bg/nauka/8758>.

РСБКЕ – Романски, Ст. (гл. ред.), *Речник на съвременния български книжовен език, т. III (Р – Я)*. София: БАН, 1959.

Съновник 2014, Ябълки. *Съновник. бг.* 4 април 2014 < http://www.sanovnik.bg>.

ТРБЕ – *Тълковен речник на българския език*. Електронно издание. 4 април 2014 <http://www.talkoven.onlinerechnik.com>.

Уикипедия 2014, Ябълка. В: *Уикипедия. Свободна енциклопедия*. 9 юни 2014 <http://www.bg.wikipedia.org>.

ФРБЕ – Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова, *Фразеологичен речник на българския език, т. II (О – Я)*, София: БАН, 1975.

Miettinen, H. 2014, *Once upon a Golden Apple*. Helsinki: Inkerin kulttuuriseura.

ЗА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИКАЦИЯ И МЕТАКОМУНИКАЦИЯ

Марияна Стефанова

The article deals with some issues of Bulgarian psycholinguistics and sociolinguistics – the problems of meta-language, meta-communication, language means which „comment „ the components of communicative situation - which are not deeply investigated till now.

The topicality of the problem is connected with the expenson and clarification of teoretical knowledge and practical skills concerning the means by which the speaker could control the process of the current speech act.

През последните години в България се извършват все по-интензивни изследвания в областта на езиковата комуникация. Свободната българска енциклопедия Уикипедия (Общуване 2014) представя комуникация, която за нея е общуване, като за термин с две значения: първото – използването на лексемата *комуникация* за означаване на научната област и второто – като съвкупността от дейности (речеви действия), свързани с нея. Там четем, че метакомуникацията трябва да се приема за едно от двете нива на комуникация, които са: 1) действителна комуникация и 2) *метакомуникация*. Нашето проучване приема съществуването на това делене като използва и термина същинска комуникация за синоним на действителна.

Развитието на теорията на комуникацията е свързано с кибернетиката, информатиката и не на последно място – с лингвистиката, в частност със семиотиката. Безспорно, *комуникация* е един широко употребяван термин в днешните хуманитарни и социални науки. Но и до днес една общоприета дефиниция за него няма. Смята се, че терминът възниква през 30-те години на XX век във връзка с развитието на масовите комуникации в света: телевизии, радиа и др. и че през 50-те години е открита и първата катедра по комуникация в американски университет (Коммуникация 2014). Терминът етимологически е свързан с латинския език. Взетото от този език съществително *communication* означава на български език приблизително „съобщаване, споделяне". Съществителното *communication* е производно от глагола *communico*, който е със значение на „съобщавам, беседвам, общувам". В езиците, изпитали сериозно влияние от латински, communication изразява както определен тип действие, така и резултатът от този действие (Буркарт 2000: 17).

Изследването споделя позицията на френският семиотик Бернар Тусен, който дава следната дефиниция на думата „комуникация" като елемент от метаезика: „Изграждане на кодирани отношения между говорещия и слушащия, при условие че слушащият може на свой ред да стане говорещ" (Коммуникация 2014).

По различно време различни учени са създавали свой модел на комуникацията. В схемата (или модела) на комуникация (по Р. Якобсон) ключова роля има езикът, чрез който адресантът отправя към адресата съобщение. То се създава и инерпретира с помощтта на кода, който трябва да е общ за всички участници в комуникацията. Общият код е езикът, разглеждан като система. Комуникацията е актът на предаването на информация чрез изказванията (или речевите действия) в дискурса (или разговора) (Назарчук 2009: 181).

В изследването се приемат за важни следните характерни особености на комуникацията: че е динамичен процес, чрез който двама (или повече) души си споделят *информация*; че е обмен на съобщения (или изказвания) между получател и подател; че представлява трансфер (пренос) на съобщения (изказвания) от получател към подател; че е обмен на знакови структури с цел извличане на информация. Общата характеристика на комуникацията като процес е, че тя винаги е семиотична (т. е. използва знаци) и е взаимодействие (или интеракция) между задължително поне двама души. Видовете комуникация (Общуване 2014) се определят в зависимост от различни критерии, по-важните от които могат да бъдат представени в таблица 1.

1. Таблица за видовете комуникации

Според тактиката на общуване	Според типа на дискурса	Според участниците в процеса	Според възможността за обратна връзка	Според канала
монологична	всекидневна	междуличностна	двупосочна	зрителна
диалогична	научна	масова	еднопосочна	слухова
комбинирана	дидактична			тактилна
	религиозна			вкусова
				обонятелна

Предлаганото изследване проучва: *междуличностната* комуникация (според участниците в процеса); *диалогичната* (според тактиката на общуване), *двупосочната* (според възможностите за обратна връзка), *всекидневната* (според дискурса), и най-вече *слуховата* комуникация (според канала).

Всяка комуникация предлага една семантична арена, на която се срещат подадената *информация* и скритата в нея *метаинформация*. Изказването във всяка комуникация съществува на две равнища: това, което е казано, и това, което се предполага. Например знакът „забранена улица" означава „не влизай", но ако се окаже сложен като плот на масичка за кафе в някое крайпътно или квартално кафене, той загубва своето значение. Ако, обаче, се окаже сложен на някоя малка уличка, съседна на булеварда, той означава „влизай, ако няма наблюдение от полицаи".

Лингвистите днес все по-често обръщат внимание на факта, че при комуникация освен информация, характеризираща действителността, се предава и информация, характеризираща самия комуникативен акт или обръщат внимание на съществуването на т. нар. метакомуникация в акта на комуникация.

Проблематиката на метакомуникацията, на метаезика, на метаинформацията в полето на информацията е сравнително нова област в лингвистиката, но вече осъзната като много перспективна (Якобсон 1960; Бахтин 1979; Банчеровски 1979, Гарнър 1985; Мечковская 1993; Вежбицкая 1999, Бърдсонг 2000, Стефанова 2001; Георгиев 2006 и др.). Метакомуникацията, която се разбира като „комуникация за самата комуникация" (Девкин 1987: 31), дава информацията, характеризираща например: начина за нейното получаване, състоянието на подателя или на получателя, реакцията на получателя на информация и т. н. (Стефанова 2014: 36-49). С други думи, метаинформацията дава информация за това, как се интерпретира информацията, която е подадена. Получава се както от смесването на контекста и културата на езиковите обществата, в които се създава връзката, така и от диференциалните признаци на отделните езикови индивиди, участници в комуникацията.

В работата се приема: първо, че метакомуникацията трябва да се смята за особен вид комуникация, предмет на която е самия процес на общуване, или с други думи – че това е *комуникацията по повод на самата комуникация* и второ, че метакомуникацията също така се смята и като скрита комуникация с цел контрол, като отношение към общуването и на общуващите един към друг, на скрития смисъл на тяхната комуникация (Коммуникация 2014). Неделима част от собствената комуникация е метакомуникацията, основна функция на която е възстановяването и профилактичното поддържане на общуването между комуникатните. В процеса на комуникация са необходими езикови средства и способи за отправяне на диалога в необходимата насока, за отстраняване на пробивите в комуникацията. Тази функция успешно се реализира от метакомуникативните изказвания, или метакомуникативните речеви действия.

Метакомуникацията е средство от първа необходимост за развитие на междуличностните взаимоотношения между хората. Тя е от изключително значение, защото хората комуникират на различни нива, и човек би могъл да не е наясно с всички свои послания, които изпраща. Действителният смисъл на това, което човек казва, е очевидната форма на комуникацията, но съществуват и други форми: контекстът, в който говорещият казва нещо; тонът и силата на неговия глас; изражението на очите и всички други прояви на „езика на тялото" – жестове, пози, телодвижения.

Метакомуникацията в развитието на една комуникация е непрекъснат процес. Съществуват много възможни ценностни възгледи, отнасящи се до начина, по който двама души комуникират помежду си. Общуващите трябва последователно да поддържат внимание към това как подават информация един на друг, търсейки винаги начини за усъвършенстване. Но това е възможно

само, ако комуникантите положат усилие, отнасящо се и до размяна на информация.

Общуването (или същинската комуникация) е процес, чрез който хората, обменят помежду си *информация.* Информацията като основно понятие принадлежи към теорията на комуникацията, но много често се среща и в други науки. Понятието информация е сложно, може да се употребява в различен смисъл и за съжаление различните изследователи влагат в това понятие различен смисъл. Информация (от лат. „изобразявам", „оформям") е всяко едно „съобщение, което дава сведения за някакво положение, или за нечия дейност; сведение." (РЧДБЕ 1982: 349).

В това изследване *информацията* се употребява като конкретно понятие най-вече със значението на *известявам, уведомявам, съобщавам* и др. Например: *Тая информация ми показва, че ...; Получих информация, че ... Постъпилата информация дава да се разбере, че ...* Приема се, че информация е всяка нова вест, нови данни и т.н. Следователно, ако получателят на информация в процеса на комуникация достига до такава новина, която преди това е била непозната за него, това означава, че той получава нова информация. Получаването на нова информация означава нарастване на вътрешните информационни запаси на езиковия индивид..

Процесът на комуникация може нагледно да се представи по следния начин: ПД – С – Пл, т.е. подател (ПД) – сигнал (С) – получател (ПЛ), който приема, тълкува и с това намалява собственото субективно отношение. Получателят (Пл) има предварителна нагласа за изпратения сигнал, той по собствен начин модифицира получения сигнал или интерпретира (тълкува). Интерпретацията на сигналите е не само конвенционална, но отразява и знанията на получателя, тези които е придобил, научил, и от биологично предопределените. Например при невербалната комуникация: кимането ни с глава, махането с ръка или с пръст, с усмивка (приветлива или гузна) са комуникативни знаци, ако получателят е усвоил този основен паракод. Истина е, че в тези случаи има и правила, които в дадена култура са известна конвенция. Например: (1) РС: – *Той кимна с глава.* Това изказване съдържа много информация, т.е. то не е обикновена комуникация, то е като сигнал за тълкуване: *какво значи това*? Дали човекът изразява невербално поздрав при среща, дали – знак за раздяла, или просто дава съгласие. Езиковото общуване има възможност да реализира такива изказвания (изречения), които получателят може да интерпретира, като при тълкуването трябва да се отчита империчната зависимост на всички данни. Това свойство на езиковата компетенция, в такъв аспект, е характерно само за човека. Понятието за метаезикова комуникация е тясно свързано с понятието метаезикова компетенция.

Комуникативно-прагматическият подход към езика за специални цели (или метаезика) поставя и въпроса за особена метакомуникативна компетенция, или за комуникативно-целесъобразна употреба на метаезиковите единици на различни нива в безкрайно разнообразните жизнени ситуации.

Метакомуникативната компетентност се усвоява в процеса на социализация на личността и се реализира по специфични правила и съобразно комуникативната задача (комуникативната цел) и ситуацията на общуването. Тя е част от езиковата компетентност, под която се разбира възможността на човека да произвежда и да разбира не само естествения език, но и метаезика. Затова металингвистичните проучвания търсят начини да изяснят механизмите на възприемане на езика в дискурса, както и рефлексивната нагласата на участниците в общуването (или разговора) по отношение на езиковите факти и манипулацията с тях в акта на речевото общуване.

Метапрагматическата компетентност налага на говорещия (или подателя) да не може да остане безразличен към езика и речта на комуникантите в речевото общуване – към своята реч или към тази на партньора (или получателя) в комуникативния акт. Често говорещите, особено младите хора, са неразбрани и им се налага да чуват реплики от по-възрастните като например: *Как може така да говориш? Какъв е този език, който използваш?* или *Ти не говориш с приятелите си, не забравяй!* Поводът може да бъде от невинните младежки метадуми като *Споко!* (вм. спокойно) и *Яко!* (вм. чудесно), до по-конкретните и емоционално натоварени метаизрази: *Навитак ли си?* (вм. съгласен ли си?) или *Чат ли си*? (вм. разбра ли). Този вербален контрол над вербалните изказвания формира метаезика в речевото общуване на младите хора.

Вниманието към езика се проявява във въпросите за думите (за техните значения, звучене, различия), в поправките на чуждата и своята реч, в преиначаването на думите и формите, в езиковите игри, в коментирането на речта. При децата езиковата игра е както смешка, така и акт на усвояване на думите. Металингвистичната сложност в речевата дейност на децата често е изненадваща. Пет-шестгодишните в изследването на Глейтман и др. (по Бърдсонг 2000: 20–21) се проявяват като малки арбитри на езиковата форма, предлагащи решения на изказването, което е видно от следващия диалог между майка и нейното четиригодишно дете. Малчуганът изглежда по-ангажиран с морфосинтаксиса в изказването, отколкото с предстоящата опасност: (2) Майката (К1), правейки остър завой с колата говори с детето (К2) си: (2) (К1) РС: – *Дръж се здраво!* // (К2) РР: – *Не е ли здраво?*

Докато сведенията за самопоправяне и корекции на речта на другите са много, то могат да се срещнат и деца, които не са в състояние да поправят неправилна форма. Пример за това е следната размята на реплики на детската площадка между майка (К2) и нейното дете (К1) на видима възраст около три години: (3) (К1) РС: *Никой не ме не обича!//* (К2) РР: *Не, кажи: "Никой не ме обича!"//* (К1) РС: *Никой не ме не обича! //* (К2) РР: *Не, слушай внимателно и повтори: "Никой не ме обича!" //* (К1) РС: *Никой не ме не обича! ...* Следват още две повторения на този диалог. Някои деца са металингвистични спецове, а други са металингвистични неудачници и това се дължи преди всичко на възрастта, която е най-забележителната променлива, с която би могла да се обяснят по-добрите металингвистични способности у децата. Пример за това може

да бъде следния диалог между баткото (К2) на шестнадесет години и малкото сестриче (К1) на четири години. (4) (К1) РС: *Батко, имаш ли си приятелка?//* (К2) РР: *Не, нямам приятелка.//* (К1) РС: *Защо нямаш*?// (К2) РР: *Не съм срещнал подходящата.*// (К1) РС: *Коя е подходящата*?

Пълната картина на различните металингвистични способности сред деца, включва не само различия, свързани с възрастта, но също така и многобройни съотносителни ендогенни (когнитивни и метакогнитивни) променливи и екзогенни (свързани със заобикалящата страна и опита) променливи. Ван Клийк (1982; по Бърдсонг 2000: 22) посочва няколко такива променливи и ги асоцира с конкретни металингвистични изходи и всичко това онагледява с таблица 2.

2. Таблица за видовете променливи и конкретния металингвистичен изход

Екзогенни променливи	Ендогенни променливи	Металингвистичен изход
Стимулиране на развитието на общите езикови умения; контакт с други езици	Ранно развитие на използването на езика като социално-интерактивен инструмент	Спонтанни прояви в раз-говора: поправка и проверка на речта, адаптиране на речта към събеседника
Валоризация на грамотността (на детето често се чете и то наблюдава другите да четат)	Висока словесна интелигентност	Академични (декон-текстуализирани) употреби: преценяване, сегментация и синтез; последващо развитие на уменията за четене, писане и правопис
Езикови игри; насърчаване на необичайни приложения на езика	Творчество	Фигуративни употреби на езика

Знанието за видовете метакомуникации и езиковите средства за тяхното отразяване способстват за формиране у носителя на езика на метапрагматическа осведоменост. Става въпрос за осведоменост за това, какви метаезикови средства и операции трябва да са съзнателно избрани, за да се постигнат поставените цели на комуникация, което от своя страна помага да се моделира процесът на речевото взаимодействие и въздействие върху хода на диалога.

В рамките на функционалния подход за изучаване на речевото общуване е актуално знанието за езиковите средства, които оказват определено речево въздействие на участниците в диалогичното общуване и позволяват осъзнато да се моделира процесът на речевата интеракция с цел да се достигне в максимална степен до нейната ефективност. Изборът на езиково средства за метакомуникация ще ни даде отговор на въпроса по какъв начин субектът на речта

управлява процеса на текущото речево взаимодействие. А това е перспективата за следващ етап на нашето проучване.

ЛИТЕРАТУРА

Бахтин, М. 1972, *Проблемы поэтики Достоевского*. Москва.

Букарт, Р. 2000, *Наука за комуникацията*. Велико Търново: Пик.

Вежбицкая, А. 1999, *Семантические универсалии и описание языков*. Москва.

Гарнър, А. 1985, *Скритият смисъл на думите*. София.

Георгиев, Б. 2006, Езикът, на който говорим за битието на езика. *Електронно списание LiterNet*, 28.05.2006, №5 (78).

Девкин, В. Д. 1987, Метакомуникация – *Иностранние языки в школе*, кн. 5, 31–36.

Коммуникация 2014, Коммуникация (социалые науки). Статия в Свободная энциклопедия Википедия. www.ru.wikipedia.org.

Мечковская, Н. 1993, Модальность и метаязыковой план высказывания. *Russian Linguistics*, vol. 17, № 2. 279 – 297.

Назарчук, А. В. 1969, *Теория коммуникации в современной философии*. Москва: Прогресс–Традиция.

Общуване 2014, Общуване (комуникация). Статия в Свободната енциклопедия Уикипедия. www.bg.wikipedia.org.

РЧДБЕ – Филипова-Байрова, М. и др. (състав.) 2001, *Речник на чуждите думи в българскиея език*. София: БАН.

Стефанова, М. 2001, Метаинформационни структури в диалогичното общуване. В: *Отговорността пред езика*. Шумен: УИ "Епископ Константин Преславски", 233–240.

Стефанова, М. 2014, *За българската метакомуникация: метаезик и метаинформация*. Велико Търново: Знак` 94.

Banczerowski, J. 1979, *A nyelvi kommunikáció es az információ néhány kérdése*. NytudErt. 99. Budapest: Akadémiai Kiado.

Birdsong, D. 2000, *Metalingvistic Performance and Interlinguistic Compretence*. Springer-Verlag: Berlin Heidelberg New York London Paris Tokyo.

Jakobson, R. 1960, Linguistics and Poetics, In: *Style in Langage*, Cambridge.

РЯДКО СРЕЩАНА КОНФИГУРАЦИЯ ОТ КОНСОНАНТИ В ЕДИН БЪЛГАРСКИ ГОВОР

Антони Стоилов

The Blagoevgrad dialect is spoken in approximately 15 villages located on the right bank of river Struma. An examination of its consonant system has shown that it contains 27 consonant phonemes, with its distinctive characteristic being the presence of the /l/ phoneme. Another peculiarity of the dialect are the *л''*, *л* and *l* phonemes, the analysis of which is the topic of this study.

Особеностите на благоевградския говор се представят от петнадесетина села, разположени по десния бряг на река Струма. Те са разположени на 15-ина км в западна посока от Благоевград, на 30-ина км в югозападна посока от Благоевград и на 10-ина км в източна посока от него (още за обхвата на благоевградския говор – вж. Христова 1995: 6–7).

Проучванията върху особеностите на благоевградския говор датират от преди 110 години. През 1904 г. Христо Попстоилов в кн. 20 на Сборника за народни умотворения, наука и книжнина на с. 1–33 помества студията си „Горно-Джумайски говоръ. Звукове, форми и образци (По програмата на проф. дръ Б. Цоневъ)". В нея авторът по данни от с. Лешкò представя основните фонетични и морфологични свойщини на този диалект, „който по нищо не се отлича отъ тоя на другитѣ села въ Горно-Джумайската каза." (Попстоилов 1904: 1). В кн. 1 на Известия на Семинара по славянска филология от 1905 г. на с. 183-216 същият автор представя своята студия „Ударението на Горно-Джумайския говоръ. Приносъ къмъ българската акцентология" (вж. Попстоилов 1905: 183-216). В нея авторът представя акцентните особености на изменяемите части на речта в благоевградския говор, тъй като „за ударението на Горно-Джумайския говоръ много малко се знае" (вж. пак там, с. 183). В по-ново време върху негови отделни особености внимание обръщат и други автори (вж. Десподски и Цанов 2009: 372; Кочев, Ив. 1980: 625–647; 1982: 488–493; Младенов, М. Сл. 1973: 61-64; Попова, Т.В. 1974: 49–90; Христова, Евд. 1991: 50–54; Христова, Евд. 1995, докт. дис.). Единственото многоаспектно цялостно проучване на благоевградския говор прави авторът на този доклад (вж. Стоилов 2013).

Благоевградският говор е неделима част от групата на югозападнобългарските а-говори. На север той граничи с дупнишкия и с кюстендилския говор, на запад – с делчевския говор в Малешевско (в Република Македония), юг – с петричкия подговор, на югоизток – с банско-разложкия източен говор от преходен тип.

Тук няма да представя особеностите на благоевградския говор (подробно тяхно представяне вж. у Стоилов 2013), а ще фокусирам вниманието върху

негова особеност в консонантизма, отбелязана досега също само от този автор (вж. пак там) измежду всички посочени по-горе обнародвани материали.

До 2013 г. най-подробно представеният консонантизъм на благоевградския говор е от Евдокия Христова (вж. Христова 1991; 1995). Компетентното и многоаспектно му описание е вън от съмнение. Ако все пак фокусирам вниманието си върху изнесените от нея особености, то е, за да допълня представени от нея данни. Тя сочи, че консонантната система на благоевградския говор „се представя от 26 фонеми, групирани в няколко основни реда: лабиален, апикален, палатален, гутурален, а също са налице и фонеми вън от локалните редове" (вж. Христова 1995: 15), като допълва, че „фонемите вън от локалните редове са двете сонорни фонеми *л* и *р*" (пак там, с. 17).

Прецизният анализ сочи, че всъщност консонантната система на благоевградския говор включва в състава си 27 консонантни фонеми (с една повече от посочените от Христова) и разликата се дължи на наличието на сонорна фонема *l*, с която фонемите вън от локалните редове вместо двете, посочени от нея, стават три – *л, l* и *р*. Шумовите консонанти са **б, в, г, д, ц, s, ж, з, к, л, l, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш** (твърди консонанти), **л'', н'', к'', г''**, **й** (истински палатали). Звучни от тях са **б, в, г, г", д, ц, s, ж, з**, беззвучни – **к, к", п, с, т, ф, х, ц, ч, ш**, сонорни консонанти – **й, л, l, л", м, н, н", р**.

Истинските палатали *л'', н'', к'', г'', й* както в останалите западни говори (вж. Кочев 2010: 31; 137), така и в благоевградския говор образуват самостоятелен палатален ред, който отсъства на изток. Получен е от „разцепването" на апикалния и гутуралния ред. Тези четири консонанта (***л'', н'', к'', г''***), заедно с ***й***, образуват четвърти автономен **палатален** ред от ранга на останалите три основни реда – **лабиален** (*п, б, м* – билабиални консонанти; *ф, в* – лабиодентални консонанти), **апикален** (*т, д, н* – алвеодентални консонанти; *с, з, ц, s* – съскави консонанти; *ш, ж, ч, џ* – шушкави консонанти) и **гутурален** (консонанти *к, г, х*).

1. Интерес предизвиква наличието в говора на консонантите ***л''***, ***л*** и ***l***.

1.1. Употребата на сонора ***л''*** в говора е силно позиционно ограничено. Той е палатал, употребява се само в средисловието, и то при определени условия – в интервокална позиция, като стои само пред широките вокали *е* и *а*: *гр³фа̀л''е* pl.t. 'гранули в прясно издоено мляко', *дръжа̀л''е* ср. 'дръжка на брадва, кирка, лопата или мотика', *ко̀л''е* м., мн.ч. 'колци', *lѝл''а̀че* ср. 'люляк', *мул''а̀* ж. 'мухъл', *по̀двал''е* pl.t. 'трупи, които се вграждат в основа на сграда', и др.

1.2. Сонорът ***л*** стои вън от локалните редове. Той е латерален и е в класа на твърдите фонеми в говора. Реализирането му е позиционно ограничено – липсва негова употреба в края на думата в позиция пред шумов консонант и сонор.

1.2.1. В **абсолютното началословие** този сонор се употребява само пред вокал: *ла̀ко* ср. 'лакът', *ла̀па̀дец* м. 'лапат', *ла̀ча̀* несв., II спр. 'отделям, отлъчвам от стадото'; *ло̀чка̀* ж. 'малка елипсовидна вдлъбнатина на земята'; *лула̀* ж.; *лък* м. 'трион с дървена рамка', *лъска̀ч* м. 'станиол', и др. Анализът сочи, че ***л*** се употребява пред всички непредни вокали в говора както когато те са в

акцентувана, така и в неакцентувана позиция, като най-ниска е честотата му на употреба в позиция пред вокалите *у* и **ъ**.

1.2.2. Употреба на сонора ***л*** в **средисловието**

1.2.2.1. **В интервокална позиция:** *бàло* ср. ‘домашнотъкан здрав вълнен плат’, *белобòкạ* прил., ж.р. ‘за коза, която е с бяло петно на хълбока’, *дел²ткạ* ж. ‘дървена треска при сечене на дърво с брадва’, *жàло* ср. ‘метална закопчалка на галош или сандал’, *кạлàм* м., ‘цев за домашен стан’, *пòлудеạ* св., I спр. ‘полудея’, *тàлок* м. ‘утайка’, и др.

Сонорът ***л*** се употребява пред всеки непреден вокал в говора.

1.2.2.2. **Пред сонор**: *вạлмò* ср. ‘топка от сплетени конци или нишки’, *зèлник* м. ‘баница с праз’, *кàлнạ* прил., ж.р., *цàлнạ* св., I спр. ‘целуна’, и др.

Сонорът ***л*** се употребява пред сонорните консонанти *м* и *н*.

1.2.2.3. **Пред беззвучен консонант**: *бạлтùạ* ж. ‘брадва’, *колчѐнце* ср. ‘колче’, *мòлци* м., мн.ч., *пàлкạм* несв., III спр. ‘търся нещо, опипвайки мястото с ръце’, *тàлпạ* ж. ‘дебела дъска’, и др.

Сонорът ***л*** се употребява в позиция пред беззвучните консонанти *к, п, т, ц* и *ч*.

1.2.2.4. **Пред звучен консонант**: *ạлвà* ж. ‘халва’, *бạлдùсạм* несв., III спр. ‘припадна от жега’, *Òлгạ* ж., *ст³лби* pl.t. ‘стъпала’, *кạлдър³м* м. ‘настилка от камъни’, *филЎàн* м. ‘чаша’, и др.

Сонорът ***л*** се употребява пред звучните консонанти *б, в, г, д* и *Ў*.

1.2.2.5. **Между консонант и вокал**: *Блàговец* м. ‘Благовещение’, *бр³блạ* ж. ‘козе изпражнение с топчеста форма’, *влàгạ* ж., *возглàве* ср. ‘възглавница’, *д²длạ* ж. ‘дървен съд за вода, подобен на канче’, *зглàвницạ* ж. ‘възглавница’, *ùглạ* ж., *клàпạ* несв., III спр. ‘дрънчи’, ‘върти се с луфт (за ос)’, *màсло* ср., *озлобùл* мин.деят.пр., *плàмен* м. ‘пламък’, *òблạк* м., *слотѐвạм‿се* несв, III спр. ‘скитам се’, и др.

В позиция пред вокал сонорът ***л*** стои пред широките вокали *а* и *о*.

1.2.3. **В абсолютното краесловие**: *вол* м., *màл* прил. (за всички родове само в отрицателна конструкция) ‘стойностен’ (*нè‿е мал* ‘не е стойностен човек, не е добър човек’), *ок²л* предл. ‘около’, *сфр³дел* м. ‘свредел’, *зạдръгнàл* мин.деят.пр. ‘не се движил плавно, задрал’, *нạрạмùл* мин.деят.пр., и др.

Консонантът ***л*** стои в абсолютното краесловие след широките вокали *е, а, о* и след тесните *и* и *у*.

1.3. Сонор ***l***

Сонорът ***l*** е латерален и е в класа на фонологично твърдите фонеми в говора, въпреки че има стойността на консонанта ***л*** (среден между ***л*** и ***л’***) от книжовния език в случаите, когато той се реализира пред предните вокли *е* и *и*: **лев, пиле; литър, лишей**.

По степен на мекост сонорът ***l*** е по-мек от ***л*** и по-твърд от истинския палатал ***л’’***, т.е в говора той е самостоятелна фонема, съществуваща успоредно с фонемите ***л*** и ***л’’***. И трите консонантни фонеми са плавни, като от тях ***l*** и ***л*** са твърди фонеми вън от локалните редове, а палаталът ***л’’*** е член на самостоятелен

палатален ред. Уникалността в консонантизма на благоевградския говор в случая се дължи на едновременното съществуване на три самостоятелни плавни фонеми от типа на **л**: *нàлам* несв. ‘търся нещо на невидимо място, опипвайки го с пръсти’; *шùлạ* несв. ‘заострям край на дърво’; *кòл’’е* мн. ‘колци’.

За самостоятелността на втората твърда фонема ***l*** покрай другата твърда фонема ***л*** в говора свидетелстват опозициите ***л ~ l*** в минимални двойки като: *нàлạ* гл., несв., III спр., 3 л., ед.ч., сег.вр. ‘търси нещо на невидимо място, опипвайки го с пръсти’ ~ *нàlạ* гл., несв., II спр. ‘паля’; *мèлạ* мин.деят.прич., ж.р. < гл. *мèтạ* ‘мета’ ~ *мèlạ* ‘меля’, гл., несв., I спр.; ***л****ут* прил. ‘луд’ ~ ***l****ут* прил. ‘лютив’; ***л***²*пạ* ж. ‘увеличително стъкло’, ***л***²*пạ* несв., 3 л., ед.ч., III спр. ‘бие’ ~ ***l***²*пạ* гл., несв. ‘махам обелка на плод’; *м*³***рл****о* ж., зв. ф-ма (за жена) ~ *м*³*p****l****o* м., зв.ф-ма ‘мърльо’ (за мъж); *осùл****о*** м. ‘пита инкубатор (като пчелната пита) на оси’ ~ *осùl****o*** м. ‘тънкият израстък от клас на житно растение’; ***пл***²*вạм* несв., III спр. ~ ***nl***²*вạм* несв., III спр. ‘плювам’; *сùлạ* ж. ~ *сùlạ (се)* несв., II спр. ‘заканвам се’; *тр*³***лạ*** ж. ‘подслон, покрит от едната страна и заграден отвсякъде, в който през зимата в планината нощуват овци и кози’ ~ *тр*³***l****ạ (се)* несв., III спр. ‘чеше (се) грубо чрез допир до нещо’; *шùлạ* мин.деят.пр. < *шùạ* несв., I спр. ‘шия’ ~ *шùlạ* несв., II спр. ‘заострям края (за дърво)’, и др.

Фонемата ***l*** се изговаря и пред предните вокали *е* и *и* (например *le* част. ‘ли’, *legàшкạ* ж. ‘леговище’, *lèжйạк* comm. ‘мързеливец’, *lènko* прил., ср.р. ‘леко’, *lecà* ж. ‘подвижна ограда от преплетени дървени пръчки’, *lètkạ* ж. ‘летвичка за залостване на дворна врата’, *lешкà* ж. ‘леска, Corylus avellana’; *lùạ* несв., I спр. ‘лея’, *lигèн* м. ‘леген’, *lùги* pl.t. ‘слюнка, потекла от устата’, *lùл’’ạче* ср. ‘люляк’, *lùсник* м. ‘листников фураж, изграден около ствол на дърво’, *lùчạ* несв. II спр. ‘изтривам написано’, и др.) и този факт сочи, че ***l*** пред *е* и *и* не е алофон на **л** (какъвто е случаят в книжовния език), защото в говора ***l*** се среща и пред задни гласни, т.е. ***l*** е самостоятелна фонема, чието наличие има историческо, а не съвременно обяснение.

ЛИТЕРАТУРА

Десподски, Ф. – Цанов, Б. 2009, *Речник на говора на с. Логодаж, Благоевградско*. София.

Кочев, Ив. 1980, Характеристика на говорите. В: *Пиринski край*. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София.

Кочев, Ив. 1982, Диалектна делитба на Пиринския край. *Български език*, кн. 6.

Кочев, Ив. 2010, *Българска фонология*. София.

Младенов, М. Сл. 1973, Инфинитивни форми в говора на село Церово, Благоевградско. В: *Rocznik Slawistyczny*, 34, 1.

Попова, Т.В. 1974, Морфологические чередования глагола в одном из западно-болгарских говоров. В: *ОЛА*. Материалы и исследования. Москва.

Стоилов, А.С. 1986, Още един български говор с рефлекси на *tj-*dj – шч-жЎ. В: *Годишник на ФНУП*, т., III, кн. IV. Благоевград.

Стоилов, А. С. 2000, *Земеделска и животновъдна лексика от говорите по Средна Струма с народно тълкуване*. Благоевград.

Стоилов, А. С. 2006, *Традиционна земеделска и животновъдна лексика от говорите по Средна Струма. Тематични групи. Лексико-семантични групи. Словообразуване.* Благоевград.
Стоилов, Хр. П. 1904, Горноджумайски говор. В: *СбНУ*, 20, 1–33.
Стоилов, Хр. П. 1905, Ударението в горноджумайския говор. В: *ИССФ*, 1.
Стоилов, Ант. 2013, *Благоевградският говор*. Благоевград.
Стойков Ст. 2002, *Българска диалектология*. София.
Христова, Евд. 1991, Палаталният ред във фонологичната система на благоевградския говор [върху материали от диалекта на с. Лешко, Благоевградско]. *Български език*. кн. 1.
Христова, Евд. 1995, *Фонологичната система на благоевградския говор* (автореферат). Благоевград.

ЗА „БИФОНЕМАТИЧНАТА“ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА МЕКИТЕ СЪГЛАСНИ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Елена Стоянова

This report challenges the arguments about the biphonemic interpretation of the soft consonants in the publication by K. Choi *The functionality of the feature "softness" in the contemporary Bulgarian language*, and represents a part of the phonological discussion about the status of the "soft" consonants in the Bulgarian standard language which cannot be considered a closed page in the Bulgarian studies.

Настоящият доклад се включва в реактуализираната в началото на века дискусия „за и против мекостта“ в българския книжовен език (Чой 2000; Игнатова-Цонева 2008; Люцканова 2009; Малджиева 2009; Савицка 2012), която повече от половин век остава отворена страница в българистиката. Поради ограничения обем на изложението тук няма да се спирам върху водените през 50-те години на миналия век спорове в българските езиковедски среди за броя на меките съгласни фонеми и обема на мекостната корелация, чийто по-подробен преглед дават В. Вътов (Вътов 2002: 187–191), Д. Игнатова-Цонева (Игнатова-Цонева 2008: 7–12) и Ц. Люцканова (Люцканова 2009: 269–270). Целта на настоящия доклад е критичният анализ на аргументите за бифонематична интерпретация на меките съгласни в публикациите на чуждестранните слависти – М. Манголд (Манголд 1988), И. Савицка (БПСГ 1988) и К. Чой (Чой 2000).

Авторството на идеята за автосегментация на признака мекост в съвременния български език и транспозицията му в самостоятелен глайдов сегмент [j] вероятно трябва да се припише на чешкия славист К. Хоралек, който в средата на миналия век отбелязва разширената субституция на маркираните с признака мекост корелати с немаркирани като основна развойна тенденция на българския консонантизъм (Horalek 1950). Депалатализацията при Хоралек е свързана с разлагане на мекостта във вид на бифонематична група от твърд съгласен и глайд: *тяло → тйало, бял → бйал, вятър → вйатър*. Формулираната от него развойна тенденция е актуална и днес предимно в сферата на устната комуникация, но процесът на депалатализация не преминава през автосегментация на мекостта и асинхронен изговор на меките съгласни фонеми, а през морфонологизация в определени парадигматични позиции, в които се извършва директна субституция на маркирания с немаркиран корелат: *учителя → учителъ, деня → денъ, зъболекаря → зъболекаръ, върбя → върбъ, върбят → върбът.* Морфонологизацията на процеса в съвременния български език води до промяна в статуса на депалатализацията, която от западнобългарски маркер се превръща в лингвистичен стереотип, независещ от хоризонталната и вертикална стратификация на речевата общност. Данните на К. Алексова от проведения

преди няколко години глотометричен анализ на депалатализацията на предфлексийната съгласна в сег. вр., 1 л. ед. ч. и 3 л. ед. ч., I и II спрежение и на съгласната пред членната морфема в производните основи на *-ар* и *-тел* или в исторически меките основи показват средна величина от 66% за устната комуникация на цялата речева общност (Алексова 2008).

Оспорваната фонологичност на мекостната корелация изцяло ремоделира системата на консонантизма, чийто инвентар се редуцира с 44% – от 39 на 22 съгласни фонеми. Привлекателността на фонологичния модел се дължи на по-икономичната му дескрипция и по-високата степен на структурна стабилизираност на системата, тъй като се елиминират потенциалните меки фонеми /h', dz'/ и диспропорцията при /tʃ/, /ʒ/, /ʃ/, /dʒ/ и /j/[63]. В структурен аспект системата се разтоварва от привативната, пропорционална и едномерна опозиция по признака мекост, в която според академичния опис участват 34 съгласни фонеми, групирани в 17 корелативни двойки (ГСБКЕ 1982: 119). В *Увод в езикознанието с оглед на българския език* М. Манголд описва редуцирания консонантизъм със следния фонемен инвентар: /p/ *пак*, /t/ *там*, /k/ *кака*, /b/ *брат*, /d/ *дом*, /g/ *гора*, /m/ *мас*, /n/ *нос*, /ł/ *лов*, /r/ *роб*, /f/ *фас*, /s/ *сол*, /ʃ/ *шапка*, /x/ *хала*, /v/ *вода*, /z/ *зъб*, /ʒ/ *жаба*, /j/ *яма*, /ts/ *цар*, /tʃ/ *час*, /dz/ *дзънкам*, /dʒ/ *джоб*. Фонологичната дистинкция *мекост – твърдост* в минималната двойка *лук* /łuk/ – *люк* /luk/ е заместена при него с опозиция на монофонематичен и бифонематичен сегмент /łuk/ – /łjuk/. Предложената дескрипция не е подкрепена с аргументи, освен с констатацията, че броят на фонемите в даден език често е предмет на спорове между специалистите, тъй като зависи от взетата предвид произносителна практика, от интерпретацията на артикулационно сложните звукове и от количеството анализиран лексикален материал (Манголд 1988: 101–103).

В бифонематичната интерпретация на И. Савицка, изложена в *Българско-полската съпоставителна граматика* (БПСГ 1988: 111–112), е въведено допълнително правило за повърхностна фонетична елизия на глайда, с което изговорът се привежда в съответствие с кодифицираната произносителна норма: /Cj/→[C'j]→[C'ø]. Аргументите са базирани върху стеснената дистрибуция на меките съгласни, които не се срещат пред юнктура, пред съгласен и пред предна гласна (с изключение на постпалаталните пред /i, ɛ/), а сходните дистрибутивни ограничения с [j] подкрепят според авторката тезата на П. Пашов, че в българския език меките съгласни се срещат само в позиция, в която съществуват условия за появата на /j/, откъдето се извежда функционалното равенство /C'/ = /Cj/ (Пашов 1964, цит. по БПСГ 1988: 112). Забелязаните от И. Савицка и П. Пашов сходни дистрибутивни ограничения в реализацията на /C'/ и /j/ засягат само позиционирането им пред /i/ и /ɛ/. Обобщаването им е

[63] Използваната в доклада фонологична транскрипция е съгласно БПСГ (БПСГ 1988: 18–19).

направено в правилото на Аръндсън за дисимилативното съчетаване на диференциалните признаци в българския книжовен език (Аръндсън 1974: 55). Според правилото диезните съгласни не се съчетават с диезни гласни, а при възникване на мор(фо)фонологична принуда се оформят автоматични алтернации предимно във формообразуването: ‹C’~C› *зем`я* /zɛm’ɑ/ – *земѝ* /zɛmi/ и ‹j~ø› *герой* /gɛrɔj/ – *герои* /gɛrɔi/. При обратна последователност от диезен гласен + диезен съгласен комбинаторните ограничения отпадат – *миньор* /mińɔr/, *лепя* /lɛp’ə/, *пий* /pij/, *пея* /pɛjə/. В сходната дистрибуция обаче се забелязват някои съществени разлики, тъй като в домашния лексикален корпус /j/ може да се позиционира пред /i/ на морфемна граница: *най-искрен, стройимпекс,* а в чуждия лексикален слой пред /ɛ/ в инициални, медиални и финални срички: *йеменски, йенаглас, йеродякон*, *доайен, фойерверк, грюйер, фоайе, райе*. Във всички останали дистрибутивни позиции – пред юнктура, пред съгласен и след съгласен звук – функционирането на двата сегмента се урежда с напълно противоположни дистрибутивни ограничения. Така например за появата на меките съгласни пред юнктура и пред друг съгласен звук съществува забрана, липсваща при глайда: /j#/ *кравай, злодей, завой, тъй, затуй, най-добър,* /jC/ *найлон, гайда, гейзер, дайре*. И обратно появата на /j/ след съгласен звук е ограничена за разлика от меките съгласни, които свободно се позиционират след един или група съгласни: /CC’/ *блян, клюн, сняг,* /CCC’/ *спрях, спрягам, стряскам се*. Посочената разлика в дистрибутивните ограничения отхвърля предположението за сходна синтагматична реализация. Твърдението на П. Пашов, че /C’/ „се среща само в позиции, в които съществуват условия за появата на /j/“ предполага припокриваща се дистрибуция (overlapping distribution), а според кодифицираната фонологична норма в единствената позиция, в която е възможна появата на меките съгласни, сегментите /C’/ и /j/ нямат пресечена точка /C’V/ = [CjV], тъй като нормата санкционира пълния изговор на [j] след съгласен звук като нетипична и чужда за книжовния език реализация (ГСБКЕ 1982: 70). Ако равенството на П. Пашов се разгледа във функционален аспект, то отсъствието на семантична дистинкция между сегментите /C’/ = /Cj/ може да се обясни с отношението на свободно вариране, при което групата /Cj/ функционира с фоностилемен статус – хиперкоректен изговор от носители на западнобългарския произносителен тип или емфатична реализация със засилен глайдов елемент.

Различното позициониране на сегментите /C’/ и /j/ в структурата на сричката е използвано от К. Чой за аргументиране на бифонематичната интерпретация на меките съгласни чрез метода на нелинейната генеративна фонология (Чой 2000). В съвременния български език според корейския българист меките съгласни са запазили функционална значимост само в част от езиковото землище, което по подобие на ятовата граница е разделено от така наречената „мека – твърда съгласна фонемна граница“ на диалекти с „консонантна изоглоса по палаталност“ и диалекти без нея. Усилията на българските езиковеди да ги обединят в една система в книжовния език са основна причина според него да

бъде създаден традиционният фонологичен опис с консонантен инвентар от 39 фонеми, системно структурирани в две корелации по диференциалните признаци *звучност – беззвучност* и *твърдост – мекост*. Като допълнителни причини са изтъкнати използването на данни предимно от експерименталната фонетика и вероятността да е упражняван идеологически натиск за максимално приближаване на фонологичната система до руския книжовен език и до други славянски езици.

В хипотезата на К. Чой автосегментираният признак [мекост] се обединява със следходния вокал като носител на сричковото ядро: C [+палаталност] V ---› C [-палаталност] C [+палаталност] V, а на повърхностно равнище (ПР) под асимилативното въздействие на декомпозирания сегмент възниква позиционна смекченост според правилото:

C ----› [+ висока] /___- континуантна
- обструентна
+ висока

Мекостта в членуваната форма *коня* на дълбинно равнище (ДР) се реализира като /kɔnjə/, а на повърхностно чрез позиционно смекчен съгласен звук [kɔn'jə]: ДР /kɔnjə/ → ПР [kɔn'jə].

В случаите, когато след мекия съгласен липсва гласен, който да послужи като притеглящо сричково ядро – в края на сричката или пред друг съгласен звук, автосегментираният признак се дефонологизира. По този начин в синхронен аспект функционалната мекост на българските съгласни се превръща в позиционно мотивиран признак с алофонна повърхностна реализация. Разликата с интерпретацията на И. Савицка: /Cj/ → [C'j] → [C'ø], е в начина на аргументиране на хипотезата и в отсъствието на правило за фонетична елизия на глайда като краен етап на повърхностната реализация. Това предполага асинхронна артикулация в бифонематичната група с позиционно смекчаване на предходния съгласен /Cj/→[C'j] – един крайно нетипичен изговор за произносителната норма на българския книжовен език. Апробацията на правилото е извършена в системата на словообразуването в моделите за префиксация на мотивиращи основи с инициална група от *глайд + вокал* [jV]: *-ям* [jɑm] → *изям* [izjɑm] → [iz'jɑm], и в системата на словоизменението при членните форми на субстантивите от м.р. с исторически мека основа: *ден* [dɛn] → *денят* [dɛnjət], *деня* [dɛnjə], *път* [pət] → *пътят* [pətjət], *пътя* [pətjə], и глаголите от II спрежение: *правя* [prɑvjə], *обиколя* [obikɔljə].

Първият проблем с адекватността на предложената от К. Чой интерпретация възниква с постулираните сричкови структури, които по отношение на анализирания сегмент са отъждествени с морфемната граница: *кон-ят* /kɔn-jət/ и *об-я-ва* /ɔb-ja-və/.

Ако се приеме, че става въпрос за дълбинна структура, в субстантивното формообразуване възниква проблем с интерпретацията на границата между субстантива и членната морфема.

Система без меки съгласни фонеми

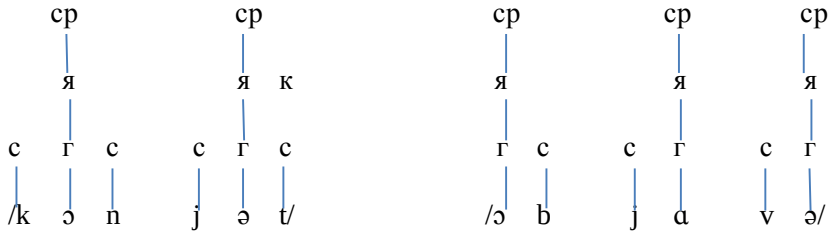

Известно е, че членът в българския език представлява постпозитивна местоименна клитика (*-т-* + *флексия*), присъединена чрез аглутинация по модела: */субстантивна основа/* + */флексия/* + */членна морфема/* (Попова 1987: 210). Според мор(фо)фонологичната теория на А. Реформатски на морфемните граници от аглутиниращ тип контактните фонеми не влизат във взаимодействие и не се извършват артикулационни трансформации (Реформатски 1967). Правилото на Чой за автосегментация на мекостта и обединяването ѝ със сричковото ядро е трудно приложимо към българската членна морфема, заради аглутиниращия характер на морфемната граница: стб. χλξβύκϊ-ø + тъ → χλξβύκϊтъ > човекът /tʃɔvɛkət/, кон'ъ-ø + тъ → кон'ътъ > конят /końət/. В случая не става въпрос за аломорфи на членната морфема *-ът* [ət] и *-ят* [jət] или ['ət], а за алтернация на субстантивни основи или по-точно за алтернация на твърд и мек съгласен във финала на основата {C~C'}, функциониращи като допълнителни сегментни маркери при опонирането на категориалните значения *неопределеност – определеност*. В системата на словообразуването йотацията на префиксалния шев в случаи като: *изям* [iz'ɑm] или *обява* [ɔb'ɑvə], може да бъде описана като мор(фо)фонологична алтернация {Cj ~ C'ø} с малка корекция на записа в академичната граматика, който е даден в непълен вид: [j] ~ ø (ГСБКЕ 1982: 236). Фонологичната обусловеност на алтернацията е свързана с дистрибутивната забрана за поява на глайда в позиция след съгласен звук.

Ако в модела на К. Чой за консонантна система без меки съгласни се приеме, че става въпрос за повърхностна сричкова структура, постулираното членение: [kɔn-jət], [dɛn-jət], [iz-jɑm], влиза в противоречие с принципа на сканди-рането, според който повърхностната реализация следва естествената за всеки носител на езика интуитивна ритмична силабификация: [kɔ-ńət], [dɛ-njət], [i-z'ɑm], [ɔ-b'ɑ-və] и т.н. В сричковата структура акустично-артикулационните особености на глайда действително налагат реализацията му да става непосредствено до вокала в сричковото ядро, поради което в генеративната нелинейна фонология вокалите и полувокалите се обединяват в един клас **V** (*vowel*) и се противопоставят на консонантите **C** (*consonant*). Тезата на К. Чой за автосегментация на мекостта и обединяването ѝ със сричковото ядро изисква прегрупиране на глайда от изхода на основата към членната морфема. Подобно

явление съществува при субстантивите с основи на *-й*: *герой* [gɛ–rɔj] → *героят* [gɛ–rɔ–jət]. Ако теорията за автосегментация на глайда в съвременния български език беше вярна, повърхностната силабификация в членувата форма *конят* щеше да следва модела на субстантивите с основа на *-й*. В говорната практика обаче принципът на скандирането опровергава генеративния постулат.

В диахронното развитие на славянските езици функционалната мекост е нестабилен признак, който се появява като позиционен и в една част от езиковия ареал претърпява веларизация, а в друга се фонологизира. По-високата степен на артикулационна мекост често пъти довежда до нейното декомпозиране и обособяването ѝ в самостоятелен сегмент. Подобно развитие претърпяват меките лабиали в полски език, които днес имат ясно доловима асинхронна артикулация: [p', b', f', v', m'] > /pj, bj, fj, vj, mj/. Разликата в инвентара на меките фонеми между български и полски език засяга не само функционалната им стойност, но и акустично-артикулационната им характеристика, тъй като полските меки и смекчени съгласни се характеризират с висока степен на фонетична мекост и по-продължителен коартикулационен преход към следходния гласен, обуславящ отделянето на глайдовия сегмент. В българския книжовен език общопризнатата средна степен на фонетична мекост, наричана от някои езиковеди „полумекост", е свързана с не особено активното издигане на масата на средния език към предната част на палатума и с по-краткия преход към следходния нисък гласен, което изключва възможността за автосегментация. Поради тази причина за развитието на депалатализацията в съвременната речева практика трябва да се търси като причина не автосегментацията, а парадигматичната аналогия във формообразувателната система, налагаща директна субституция на маркираните с немаркирани членове: *приятеля* > *приятелъ, лекаря* > *лекаръ, вървя* > *вървъ, спя* > *спъ*.

ЛИТЕРАТУРА

Алексова, К. 2008, За статуса на най-честотните речеви варианти в столичния социум. В: *Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Христина Станева*. В. Търново.

Аръндсън, Г. 1974, *Морфонология болгарского словоизменения*. Москва.

БПСГ – Бояджиев, Т., Савицка, И. 1988, *Българско-полска съпоставителна граматика. Том I. Фонетика и фонология*. София: БАН.

Вътов, В. 2002, *Фонетика и фонология на българския език*. Велико Търново.

ГСБКЕ – *Граматика на съвременния български книжовен език*. 1982, *Том I. Фонетика и фонология*. София: БАН.

Игнатова-Цонева, Д. 2008, Отново за палаталността на съгласните в българския език. В: *Научни трудове на Русенския университет*, том 47, серия 5.3, 7–12.

Люцканова, Ц. 2009, Диференциалният признак палаталност в консонантната система на съвременния български книжовен език. В: *Управление и образование*, том V (3), 267–272.

Малджиева, В. 2009, Български език. В: *Јужнословенски језици: граматичке структуре и функције*. Београд: Београдска књига, 19–26.

Манголд, М. 1988, *Увод в езикознанието с оглед на българския език*. София.

Попова, Т. 1987, *Славянская морфонология*. Москва.
Реформатски, А. 1967, *Введение в языковедение*. Москва.
Савицка И. 2012, Специфика на българската фонетика. В: *Българска реч*, 12 (2–3), 9–13.
Чой, К. 2000, Фонологичността на признака „мекост“ в съвременния български език. – В: *Електронно списание LiterNet*, 10.05.2000, № 5 (6).
Horalek, K. 1950, K otazce palatalnih suhlasek v bulharstine. In: *Slavia* XX, sv. 1, 57–60.

ЗА УПОТРЕБАТА НА СЛОЖНИТЕ МИНАЛИ ВРЕМЕНА В СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА „ИСТОРИЯ НА ЮДЕЙСКАТА ВОЙНА" ОТ ЙОСИФ ФЛАВИЙ СПОРЕД АРХИВСКИЯ ХРОНОГРАФ

Анета Тихова

The article examines the use of complex past tenses in The Wars of the Jews by Flavius Josephus according to the Archival Chronograph. On the basis of the study the following conclusions are drawn: 1) the characteristics of plusquamperfectum and perfectum coincide in word order and semantics with the classical Old Bulgarian manuscripts; 2) archaic forms of dualis are found.

These conclusions support the thesis that the Slavonic translation of the examined text is written in the Old Bulgarian period in the development of the language.

Съчинението „История на юдейската война" от Йосиф Флавий е преведено според някои учени по времето на Симеоновия Златен век[64]. Текстът е запазен в няколко късни руски преписа, сред които е и Архивският хронограф от XV в. (ркп. № 279/658 в РГАДА, Москва). Все още изследването на езиковите особености, характерни за славянския превод на „История на юдейската война", е предстояща задача в палеославистиката.

В Архивския хронограф (=Арх.) „История на юдейската война" е разположена върху 136 листа: от лист 342 до лист 478 (Архимандрит Леонид 1898: 3-24). В настоящата разработка се представят формите за плусквамперфекта и перфекта, като целта е да се изясни спецификата на употребата им в изучавания текст от структурно и семантично гледище. Наблюденията са направени върху материал, ексцерпиран от първата половина на текста (от 342 л. до 412 л.)[65].

Поради историческия характер на съчинението най-често са използвани аористните и имперфектните форми. Случаите на употреба на сложните минали времена са значително по-ограничен брой.

I. Плусквамперфект (Пл). Въпреки че според изследователите на старобългарския език Пл „има честа употреба" (Граматика 1993: 300), в славянския превод на „История на юдейската война" се срещат неголям брой случаи. От общо 18 засвидетелствани примера четиринадесет са за 3 л. ед. ч., четири – за 3 л. мн. ч. и един – за 2 л. дв. ч.

А. Словоредни особености.

---

[64] Архимандрит Леонид 1898; Спасова, Павлов 2006; Славова 2010.

[65] Изказвам благодарност на колегите си от Преславска книжовна школа, които през периода 2000–2001 г. ми предоставиха възможността да работя с наличния тогава микрофилм на Арх.

1. В текста преобладават употребите, в които спомагателният глагол предхожда еловото причастие – общо 11 примера:

а) за 3 л. ед. ч. (10)[66]: **бѣше казалъ**, 376c 15; **бѣше уставилъ** и **бѣ уставилъ**, 343a 25; 383b 1; **бѣше създалъ**, 382c 16 и **бѣ създалъ**, 342d 34; **бѣ порѹчилъ**, 342b 9; **бѣ поставилъ**, 363b 1; **бѣ далъ**, 363d 14; **бѣ ѹбилъ**, 363d 30; **бѣ не имѣлъ**, 360a 15;

б) за 2 л. дв. ч. (1): **бѣста въвела**, 354a 12.

При шест от случаите формата за 3 л. ед. ч. **бѣше** е контрахиран имперфект от **бѣаше**, а в останалите се среща кратката форма **бѣ**. Поради приблизително еднаквия брой на примерите не може да се направи извод относно предпочитанията на книжовника към едната или другата форма.

2. Причастието предхожда спомагателния глагол в 7 случая:

а) 3 л. ед. ч. (4): **ѹтвердилъ бѣше**, 411c 30; **поялъ бѣ**, 343a 37; **съвѣщалъ сѧ бѣше**, 351a 8; **вдалъ бѣше**, 376b 17;

б) 3 л. мн. ч. (3): **дали бѣхѹ**, 349a 35; **съвъкѹпили сѧ бѣхѹ**, 356c 34; **видѣли бѣхѫ**, 383b 21.

В 62% от употребите спомагателният глагол стои пред причастието. Тази особеност е присъща и за съвременния български език (Граматика на СБКЕ: 335.).

Б. Семантични особености. Общото значение на Пл се реализира чрез конкретни частни значения: установява се, че глаголите имат *акционално*[67] значение в 94% от случаите и само в 6% имат *статално* значение. В рамките на акционалното значение в 34% от примерите се открива *логическо*, а в 60% – *резултативно* значение.

Статално значение:

ѹбивъ врѹта иже бѣ ѹбилъ кесаря, 363d 30-31, като уби Брут, който *беше убил* кесаря.

Логическо значение:

порѹчи фавдиѡнѹ и фероръ· тѣма бо бѣше казалъ ѹбити ирода антипатръ[68], 376c 15-16, защото на тях двамата – Фавдион и Ферор, Антипатър *беше казал* да убият Ирод;

---

[66] В скоби се посочва броят на засвидетелстваните употреби.

[67] Класифицирането на контекстово обусловените значения се опира на Ю. С. Маслов (Ю. С. Маслов. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке. – В: Сб. Вопросы грамматики болгарском литературном языке. Москва, 1959).

[68] Примерите се цитират според Арх., като се запазва ортографията на ръкописа. При цитиране се посочват листът, колоната и редовете.

понєже оутвердилъ бѣше самъ прежѧє, 411c 30-31, понеже сам преди го *беше укрепил*;

понєже касосъ цр҃ъ поıалъ бѣ, 343a 37-38, понеже цар Касос *беше поел*;

помпїи... съвѣщалъ бо сѧ бѣше съ своими, 351a 8-9, защото Помпий *се беше съвещал* със своите;

вдалъ бо ми бѣше ·р҃· талантъ, 376b 17-19, защото ми *беше дал* 100 таланта;

дали бо бѣхоу на помощь алєксандроу на дариѧ вои, 349a 35-36 защото *бяха дали* за помощ на Александър срещу Дарий войници.

Резултататативно значение:

иже бѣше самъ съѕдалъ, 382c 16, който *беше създал* сам;

раѕдѣли имъ ѕлато· иже бѣше иродъ wставилъ емоу ·а҃· талантъ, 383b 1-2, раздели им златото, което Ирод му *беше оставил* – 1000 таланта;

єгипєтъ же весь и лоувию бѣ пороучилъ си алєксандръ дръжати цр҃твовати птоломѣю, 342b 9-11, Александър *беше поръчал* Птоломей да царства и владее над целия Египет и Либия;

градъ... иже бѣ съѕдалъ соуросъ, 342d 34, град, който Сурос *беше създал*;

єгоже бѣ поставилъ прежѧє кесарь стрыи єго, 363b 1, когото кесарят, неговият чичо, *беше поставил* преди;

кесарь стрыи єго авгоуста иже има бѣ далъ четверовластиє цр҃тва, 363d 14, кесарят, неговият чичо, който им *беше дал* четеровластие над царството;

тои бѣ ıако нє имѣлъ, 360a 15, той като че *не беше имал*;

ıаже бѣ тоу wставилъ антигонъ съ димитриємъ сн҃омъ своимъ, 343a 25-26, което *беше оставил* тук Антигон със своя син Димитрий;

wба сн҃а ıаже бѣста въвела птоломѣѧ въ вифаидоу· иѕгнавша клєопатроу, 354a 12-14, двамата синове, които вие двамата *бяхте въвели* Птоломей във Витаида, като изгониха Клеопатра.

Същите особености са присъщи за класическите стб. паметници: „Изобщо акционалното значение при старобълг. Пл. е по-добре застъпено, отколкото статалното. Дори в евангелския текст статалното значение е около шест пъти по-рядко от акционалното (Зогр. ев.)" (Деянова 1970: 14).

II. Перфект (П). От общо 115 примера в 50 присъстват и двата компонента на сложното минало време (спомагателен глагол и елово причастие). В останалите 65 случая, (=56%) (за 3 л. ед.ч. – 60 и за 3 л. мн. ч. – 5) спомагателният глагол се подразбира.

А. Словоредни особености.

1. В 76% от употребите *причастието предхожда спомагателния глагол* (38).

а) *С ниска фреквентност са формите за:*

- 1 л. ед. ч. (2): **покаıалъ сѧ єсмь**, 395b 40; **ѡставила єсмь**, 376d 23;

- 1 л. мн. ч. (1): **шли єсмє**, 365c 1;

- 2 л. мн. ч. (5): (**нє**) **изволили єстє**, 383d 33 и 409b 7; **оустрашили сѧ єстє**, 361b 39; **ѿсѣкли єстє**, 404d 35; **приıали єстє**, 403b 33;

- 3 л. мн. ч. (2): **ратили сѧ соутъ**, 406c 9; **распѧли соуть**, 397b 28;

- 2 л. дв. ч. (1): **помагла еста**, 354a 23.

б) *Най-широко застъпени* са формите за 2 и 3 л. ед. ч. – общо 27, като от тях за 2 л. ед. ч. (19), а за 3 л. ед. ч. (8). Това е особеност, характерна както за старобългарския, така и за съвременния български език. Предпочитането на тези форми се обяснява със стремежа да бъдат избегнати „смислови неясноти" (Граматика 1993: 300).

- 2 л. ед. ч. (19): **рєклъ єси**, 381d 21; **ѿвѣщалъ єси**, 378c 35; **повелѣлъ єси**, 381d 28; **измѣнилъ єси**, 381d 19; **раздрѣшилъ єси**, 381d 22; **далъ єси**, 398a 30; **оустроилъ єси**, 347c 22; **поморилъ єси**, 357d 35; **подалъ єси**, 373c 24 и 371a 30; **по^ıалъ єси**, 381d 20; **възложилъ єси**, 381d 26; **имѣлъ єси, поставилъ єси,** 378d 25, **сътворилъ єси**, 378d 29 и 382a 24, **послалъ єси**, 362d 22; **нє пришелъ єси**, 381d 24; **схитилъ єси**, 381d 26.

- 3 л. ед. ч. (8): **приıалъ єсть,** 381 25 и 375a 24; **оустроилъ есть**, 373d 33; **сътворилъ есть**, 382a 37; **ѿстоупилъ есть**, 345a 37; **вдалъ естъ**, 375a 19; **създалъ є^с**, 342c 34; **оукрепила сѧ есть**, 372a 36.

2. *Спомагателният глагол се намира преди причастието* (12):

а) 2 л. ед. ч. (10): **єси сѣдѣлъ**, 376d 5; **єси понѧлъ**, 387b 34; **єси нє пож^алъ**, 381d 20; **єси сътворилъ**, 382a 9; **єси творилъ**, 362d 20; **єси ѡщєтилъ**, 382a 22; **єси писалъ**, 392c 26; **єси видѣлъ**, 387d 19; **єси привелъ, єси рєклъ,** 378d 23;

б) 3 л. ед. ч. (2): **єсть въсшелъ**, 398a 28; **єсть сѣтовалъ**, 381d 39.

Б. Семантични особености. Морфологичното значение на П се реализира в контектово обусловените значения, присъщи и на Пл.

1. При формите с пълна структура.

Статално значение присъства в около 10% от случаите:

оустрашили сѧ єсте, 361b 39, вие *сте се уплашили*;[69]

приалъ єсть вѣнець, 381 25, той *е приел* венеца;

надъ ѿцемъ добрѣ єсть сѣтовалъ въ дн҃ь пребразоуѧ лице свое на печаль, 381d 39-40, над баща си добре *е жалил* в деня, придавайки на лицето си израз на печал.

Акционалното значение преобладава, като в неговите рамките съотношението между логическото, до ориентационния момент и резултативното значение е 16% : 2% : 72%. Това положение съответства на наблюденията, направени върху класическите старобългарски паметници (Деянова 1970: 135).

Логическото значение е свързано с употребата на съюзите: **бо** (3), **понєже** (2), **ꙗко** (3):

ꙗко покаялъ сѧ єсмь о нихъ же, 395b 40, защото *съм се покаял* за тях;

понєже єси братию женоу понялъ беззаконниче, 387b 34-35, понеже *си взел* жената на брат си, беззаконниче;

иже бо толико зло сътворилъ єси, 382a 24, защото толкова зло *си сторил*.

До ориентационния момент:

нн҃ѣ не пришелъ єси, 381d 24-25, сега *не си дошъл*.

Най-широко е разпространено резултативното значение:

єгда єси сѣдѣлъ над ферором҃ъ, 376d 5, когато *си седял* над Ферор;

сонъ иже єси видѣлъ ѡрелъ єсть твое мъздоиманїє, 387d 19-20, сънят, който *си видял*, орелът е твоето възмездие.

послалъ єси помощь къ моимъ воєводамъ, 362d 22, *изпратил си* помощ на моите воеводи;

ащє помагла єста на аравитꙑ и на соуръ, 354a 23, ако вие двамата *сте помогнали* на арабите и на сирийците.

2. Тъй като при 65 случая структурата на сложното минало време е непълна, те могат да се класифицират само от семантично гледище.

При 3 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. в 85% от примерите липсва спомагателният глагол, като това не води до нарушаване на перфектното значение. Както е известно, тези употреби се превръщат във формална и семантична основа за възникването на преизказните форми в българския език (Мирчева – Харалампиев 1999: 140, 153). Не е изключено изпускането на **бꙑти** да има по-късна хронология, тъй като съчинението е запазено в препис от XV в.

Статално значение на глаголите има в 8% от случаите, например:

[69] Поради по-значителния брой на примерите тук се цитират само някои от тях за илюстрация.

приалъ токмо wроужникъ соущиx •и҃• тысѧщь, 352c 25, *приел е* само оръженосците 8 хиляди;

кесарь съ великого честию приалъ и, 377b 12, кесарят го *е приел* с голяма чест;

ирода приалъ на помощь с вои его, 355c 28, *приел е* Ирод на помощ с войската му.

Логическо значение е налице в 8% от употребите:

тои бо написалъ къ кесарови, 368a 1, защото той *е написал* на кесаря;

ꙗко кесарь мене поставилъ гᶜ **на цр**ᶜ**твоу**, 368a 12-13, защото кесарят ме *е поставил* господар на царството.

До ориентационния момент (8% от формите):

не моглъ что сътворити, 355a 24, *не е могъл* да стори нищо;

не моглъ иwсифъ повѣдати таины тоѧ, 369c 25, *не е могъл* Йосиф да каже тая тайна;

не вѣдалъ преднѧѧ и ꙁаднѧѧ, 378d 1, не *е знаел* предните и задните.

Резултативното значение се среща в 76% от примерите:

александрова десница ... въꙁдвигла сѧ на тѧ, 372a 37, десницата на Александър ... *се е вдигнала* над теб.

вентидїи писалъ ми w тобѣ, 362d 20, Вентидий ми *е писал* за тебе;

на конець рекъ, 367d 22, на края *е казал*;

молил сѧ емоу да оубиеть тѧ, 373d 12, *молил* му *се е* да те убие;

ироᴬ **колико людїи избилъ безъ твоего повелѣнїа**, 354d 27-29, Ирод колко хора *е избил* без твоя заповед.

Оказва се, че в 9% от случаите на П глаголите имат статално значение, а в останалите 91% – акционално. От своя страна, най-широко са застъпени формите с резултативно значение – 75%, следвани от логическо (11%) и до ориентационния момент – 5%.

Въз основа на направените наблюдения се установява, че:

1. Плусквамперфектът се среща **шест пъти по-рядко** в сравнение с перфекта.

2. Особеностите на П и Пл в славянския превод на „История на юдейската война" според Арх. съвпадат **с особеностите, присъщи на останалите текстове от старобългарския период**:

- в структурно отношение при Пл преобладават употребите, при които спомагателният глагол се намира преди причастието (62%), а при П причастието предхожда глагола (76%);

- в семантично отношение е водещо акционалното значение спрямо статалното (94% и 91% спрямо 6% и 9%), като резултативното отношение има

превес спрямо логическото и до ориентационния момент (съответно 60% и 75% срещу 34% и 11% и 5%);

- отрицанието е изразено само чрез частицата **нє** пред причастието (**єси нє пождалъ**), (**нє пришєлъ єси**); липсват случаи на отрицание на спомагателния глагол.

3. Откриват се **архаични форми за дуалис.**

Тези изводи подкрепят тезата, че славянският превод на изследвания текст е направен през старобългарския период от развоя на езика. Бъдещите проучвания ще позволят да се изяснят в пълнота езиковите особености на този исторически текст.

ЛИТЕРАТУРА

Архимандрит Леонид. 1898, *Древняя рукопис*. 201, 3–24.

Граматика на старобългарския език. 1993, София: Издание на БАН.

Граматика на СБКЕ. 1993, Том 2. Морфология. София: Издание на БАН.

Деянова, М. 1970, *История на сложните минали времена в български, сърбохърватски и словенски език*. София: Издание на БАН.

Мирчева, Д. – Харалампиев, И. 1999. *История на българския език*. В. Търново: Фабер.

Славова, Т. 2010. Библейското Осмокнижие в състава на Архивния хронограф. *Старобългаристика*, 34, Кн. 3, 26–48.

Спасова, М. – Павлов, Пл. 2006. За старобългарския превод на „История на Юдейската война" от Йосиф Флавий. *Електронно сп. LiterNet*, 06.09.2006, № 9 (82).

ЕЗИКОВАТА ИГРА В ИНТЕРНЕТ ФОРУМИТЕ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ФОРУМИТЕ НА BG-MAMMA)

Биляна Тодорова

„Аз все повече стигам до убеждението, че човешката култура възниква и се развива в играта, като игра."

Й. Хьойзинха,
Homo Ludens

The aim of the paper is to present the ways of expressing language play in the biggest Bulgarian forum – *bg-mamma*. This phenomenon is a representation of the expressive as well as the poetic function of language. In the paper are presented some verbal play resources: word formation; word reduction; untypical affixation, mixed style use, etc.

Виртуалното общуване, както всяко друго общуване, изпълнява много и различни функции. То задоволява комуникативните потребности на много хора, дава достъп до огромно количество актуална информация, позволява изразяване на емоции, забавлява.

Освен че е полифункционално (като всяко друго общуване впрочем), виртуалното общуване е и нееднородно. В зависимост от комуникативната ситуация, от темата, от отношенията между комуникантите и най-вече от индивидуалния стил на автора на съобщението, биха могли да бъдат активизирани едни или други езикови функции (за езиковите функции виж Якобсон 1975).

Обект на това изследване е езиковата игра в интернет и по-специално в най-големия интернет форум – bg-mamma. Езиковата игра е проява на експресивната и поетичната функция на езика – на експресивната, защото играта е начин за изразяване на емоции, чувства и преживявания; на поетичната, защото се играе с езиковите знаци, с техните стилистични възможности.

Обичайно поетичната функция се свързва с художествената литература, но е характерна не само за нея. В разговорната реч, в публичното общуване също се използват множество реторични похвати и стилистични транспозиции. Виртуалното общуване позволява разговорната реч да е писмена и публична, което създава благоприятна почва за словесна игра, за „съсредоточаване върху съобщението заради самото него" (Якобсон 1976).

Бих искала да уточня, че няма да разглеждам термина „езикова игра" в неговото широко значение като „тип комуникативно взаимодействие чрез език, при което общуването протича по определени правила (…) и е насочено към по-стигането на специфична комуникативна цел (…) или към извършване на определен социален акт" (Добрева – Савова 2009: 51). Игровите възможности

на интернет комуникацията са известни и са били обект на изследване (Воденичаров – Гюров 1997; Тодорова 2006; Благоева 2006; Даскалова 2009 и т.н.). Някои автори (Минева 2012) наблягат на игровата природа на диалога (който е характерен за много от интернет жанровете). В този материал ще се фокусирам върху тясното значение на термина, върху разбирането за езиковата игра като „словесна игра" (Добрева – Савова 2009: 52), като игра с думите и формите, „като особена форма на лингвокреативна дейност, при която съзнателно се нарушават езиковите норми, езиковият стандарт, с цел постигане на определено естетическо въздействие, експресия, комичен ефект" (Благоева 2006: 5). Подобно е разбирането за езикова игра и на Д. Кристъл: „Езиковата игра се случва, когато хората използват формите и функциите на езика като източник на забавление за себе си и/или други хора, с които са" (Кристъл 1996: 328).

Форумът е един от първите жанрове на виртуалната комуникация (наричана още компютърно опосредствана комуникация), които придобиват популярност в българското виртуално пространство. Той продължава да е актуален и днес, въпреки конкуренцията на социалните мрежи, които изземват част от функциите му (Кирова 2007, Тодорова 2009, Тодорова 2010 и т.н.).

Характерно за форумното общуване е, че то е полилогично, тематично ориентирано, центрирано върху проблем, а не върху участник в комуникацията. Когато потребителите са малко, това не пречи на създаването на междуличностни връзки. Когато обаче форумът има множество потребители, какъвто е случаят с интернет платформата bg-mamma, не е лесно да се привлече вниманието, особено ако има ясни правила и добро модериране.

Основните черти на форумното общуване са стремежът към икономия и към експресивност. Към икономия, защото писменото общуване е трудоемко и формално, а форумното общуване е прагматично и неформално. Към експресия, защото в неформалното общуване цел на всеки комуникант е да привлече вниманието към себе си, да изрази ясно и категорично позицията си. Това е особено характерно за общуването в подфорум „Клюкарник", част от изследваната от нас платформа, който играе ролята на своеобразно кафене, където потребителките могат да поспорят по социални и политически въпроси или просто да поклюкарстват. Подфорумът има над 20 000 активни потребители.

За разлика от други подфоруми, свързани пряко с бременността и отглеждането на децата, в които информативността на езиковото съобщение е от особена важност, тук не е толкова важно какво ще се твърди (стига, разбира се, да не става въпрос за абсурдни тези), а по-скоро как ще бъде формулирано. Едновременният стремеж към експресия и икономия стимулира словотворчеството. В резултат нерядко във форумната реч се използват оказионализми. „Със своята неочакваност и ненормативност, с непривичната и ефектната си поява в текста, оказионализмите са сполучливо средство за съчетаване на информация и забавление, като при това притежават ярка изразителност и възможност за въздействие върху реципиента." (Бонджолова 2009: 13).

Най-често оказионализмите са съществителни имена, но могат да бъдат и глаголи, и прилагателни. В някои случаи те са композити (*чайопиене, бебедундуркане, шалоплетене*, част от тях метафоризирани – *принцопад, зъбодзвера, кучкопек*[70]), в други – универбати (*монокинКа* (жена по монокини), *бременелка, фотка* (снимка), *зъбокабинет, мултак, мамата, брадъра,* и т.н.)[71]. Особено често се използват усечени думи (Кирова 2010: 155) – *адапте, клюто, педи, чич* и т.н. По този модел се създават цяла група експресивни номинации предимно в ср.р., с вокален завършек, членувани или не, като някои от тях са формирани на базата на звуковото сходство – *Яретo* (Тойота Ярис). Словообразуването, породено от звуковото сходство между изходната и новата дума, е силно експресивно и много плодотворно за езикова игра. От една страна, защото близостта в звученето недвусмислено разкрива актуалното значение. От друга, защото едновременно с това се актуализира и изходното, неигрово значение (*дебели ГЪЗели* вм. дебели жени; *дартанян* вм. възрастен човек):

*Не измествайте центъра от **дебелите ГЪЗели**, които кръстосват улиците в панталони с цвят корал.* (активизирането на значенията на изходната лексема „газела" и на актуалното значение и контекст на преакцентираната дума създава ироничен ефект).

Пък тези като соте дето рано се оженили, те над 40 стават дядовци и всъщност вече за нищо не стават. *В смисъл че психически и емоционално за всичко се считат вече **дартанян.***

*Благодаря ви за милите пожелания към **моят дартанян*** (става въпрос за съпруга, който е рожденик – т.е. остарява, но алюзията с литературния герой на Дюма е активна).

Гиньовците (бел. моя, Б.Т. – гинеколозите) са свикнали да преглеждат жени с кървене.

Част от тези названия са пейоративни, като назовават процеси или явления, свързани с материално-телесната долница. Подобни игрови названия едновременно оценяват и забавляват, като оценките могат да варират от добронамерена насмешка до пълно отрицание. Често експресията се постига поради използването на афикси и окончания, характерни за езика, като така се създават варианти на вече съществуващи думи и форми: *подляр(ка), прахосмукиране, мъжове, мъжлец, бабусите, докторята, бабиери, артистлък*, и т.н.

*Смятам да се сдобия с турбочетката, която пускат от понеделник, ако ще да се бия с 300 люти **бабиери**.*

*Аз преди много се вбесявах на **бабусите** в парка, че ми даваха указания как да не седя на асфалта, че ще ми настинат яйчниците.*

---

[70] солариум

[71] Повече по въпроса за словообразователните модели, използвани в bg-mamma, е писано в Тодорова 2013: 438–446.

*Принципно не е лош човек, ама **подлярка** си пада.*

*Очевидно е, че Вики не лъже, а този си е страшен **подляр**.*

*Ама знам, че на новите момичета ще им мине мерака за **прахосмукиране**.*

*Светленце, душо, глей как се уредих аз с **мъжове**.*

*И естествено, вината никога не пада върху мъжа или съпругата, а върху онази к*рва любовницата, дето е имала дързостта да сломи с хитри женски трикове крехката волята на клетия **мъжлец**.*

*То пък егати и **докторята**.*

*Жмъц, Сарко! Тиам зяпам **кецки**!* (отивам да гледам кецове, бел. моя, Б.Т.)

Често с помощта на афикси се създават и нови, несъществуващи досега глаголи, които заместват словосъчетания: *обеби се, секся, бременея,* и т.н. Използват се съществуващи словообразователни модели:

*Полезността на темата е в това, че накара доста жени да си посъживят либидото, **да либидят** по често, щото иначе и техните мъжове може така, да решат да си тръгнат и да търсят по-либидеща.*

*Аз продължавам да **си бременея**.*

*Бе, и на мен ми мина през акъла, че **ще се обеби***

*Има жени, които **си оргазмят** ей така, докато пътуват в автобуса примерно. По десетина пъти на ден.*

*Аз съм женичка. Идва ми, **секся се** и харесвам да съм харесвана.*

*Ако наш Герой **забремени** някое заблудено девойче, това дете няма претенции към имот, пари, ниви, най-много да те поступат някъде, затова такива неща се правят не в родния ти град – на поход, примерно.*

Друго средство, което едновременно служи за експресия и икономия, е абревиацията. Често използвана и в жаргонната реч, нетипичната абревиатура едновременно служи за забавление и като тайнопис, а и спестява усилия (понякога изисква усилия при декодирането обаче). Абревиатурите не са само съкратени именни фрази, а често представят цели изрази с експресивно значение:

*Статистика нещо, или сме на **ЕЖК** (една жена каза)*

*И **ЖДНБ**! (Жива да не бях!)*

*Говоря за **ССБ*** (средностатистическа българка, бел. моя, Б.Т.)*, тази, която ходи пеша по Сатмболийски, по улиците, майките по парковете.*

Експресия се постига и чрез имитация на разговорност, като се използват разговорни фонетични диалектни или жаргонни маркери (напр. елизии – афереза, апокопа и т.н.):

*Жмъц, Сарко! **Тиам зяпам кецки**! `**бичам** ви!*

*Светленце, душо, **глей** как се уредих аз с мъжове.*

*Що? **Треат** ли ти?*

*Ми кажи Лилянко, ама не е лошичко да отчетеш две **раоти**.*

*Ти **хубу** си ги записала.*

***Шумръ** с тези списъци!*

Експресията може да се постигне чрез преакцентирани фразеологизми и крилати фрази:

А. Бира вам!

Б. Дал Бог мерло!

Стилизацията е друг начин за постигане на експресия и на игра чрез езика. „Стилизираната лексика участва в лексико-стилистичната парадигма с опозицията стилизирана-нестилизирана лексика, т.е. свързана с определена сфера на общуване и придобила функционално-стилистична маркираност" (Станева 2002: 297–298). Така стилизираните езиковите средства извън обичайния си контекст придобиват още по-силна изразителност, защото не губят връзката си с него. Така например в следващия пример авторът имитира стилистиката на Възраждането и чрез употребата на архаични афикси и окончания, и чрез словореда (инверсии, паралелизми и т.н.):

*А. Подобен на **маловръстно** дете, **нововъзрождающий са** народ има слабостта да **са досягва** повече до ония неща, които бият повече на очи. Тъй **вънкашната** лъскавина на работите прави му най-силни **впечатления**. Следствието е взето вместо самата причина, отражението — вместо самата същност. **Повърхните** впечатления оставят и **повърхни** познания: а от такива познания излизат криви разсъждения. От това — и криви убеждения, които представят смешни умове.*

Чрез езика се отстояват позиции не само когато се привеждат аргументи, а и когато елегантно и като на игра се поставят под съмнение аргументите на другия общуващ. В следващия пример комуникант Б. си служи с помощта на хиперболата и на реторичния въпрос:

А. *Всичко е изключително индивидуално. Аз лично още не се чувствам готова за деца въпреки, че ставам на 27 тази година. Все още съм на тема пътуване, купони, излизания, активен живот и тнт...*

Когато имам отпуска обичам да пътувам – да и до Ибиза бих отишла на Armin van Buuren :crazy:

Б. Супер, само не разбирам с какво децата биха попречили на това преживяване. И защо се смята, че след децата се залостваш в хола с ревящото бебе и опънатите нерви.

*Ето, аз например имам 2 деца, пък си купих билет за концерт във Франкфурт, на който ще отидем с 2 други женки без децата си. Какво ни има на нас с децата, че да са ни забранени пътуванията и веселбите? И в момента не съм си вкъщи при децата, а на малка, непредвидена екскурзия, само с мм. Фук. пп: и още един въпрос ме мъчи: **пирамидите да не би да паднат, че е толкова важно да ги видя непременно на 20, а не на 30 или 40?***

В заключение бих казала, че езиковата експресия е изключително важна за виртуалното общуване, особено когато се обсъждат забавни и развлекателни теми. Чрез езиковия си избор участниците във форумното общуване могат да привлекат вниманието към себе си, да подкрепят тезите си, да станат „лидери

на мнение“. Именно затова словотворчеството, нетипичната афиксация, стиловият еклектизъм, стилизацията са предпочитани езикови похвати от комуникантите в изследвания форум.

ЛИТЕРАТУРА

Благоева, Д. 2006, Прояви на езикова игра в българския и руския компютърен жаргон. В: *Съпоставително езикознание*, 2006, кн. 2, 5–13.

Бонджолова, В. 2009, *(Не)съществуващите думи:оказионализмите в медийния текст*. В. Търново: УИ „Св.св. Кирил и и Методий”.

Воденичаров П., Б. Гюров. 1997, Шепот в кабела – #BULGARIA, #SERBIA (Истории, имена, идентичности, общества в Интернет). В: *Балканистичен форум* 2, 136-153.

Даскалова, Н. 2009, Виртуални общности – играещи общности. Играта като структурна особеност на интернет участието. В: *Медии, комуникации, общество*, София, 270–282.

Добрева, Ел. – Савова, Ив.. 2009, *Текст @ дискурс. Терминологичен справочник*. В.Търново.

Кирова, Л. 2007, Електронният форум като жанр на компютърно опосредствената комуникация. В: *Електронно списание LiterNet*, 29.06.2007, № 6 (91) <http://liternet.bg/publish3/lkirova/e-forum.htm>7.06.2014.

Кирова, Л. 2010, *Езикът на BG инфо поколението*, Галик, София.

Ликоманова, И. 2001, Езикова игра по време на криза (За оказионализмите в разговорната реч). В: *Проблеми на българската разговорна реч 5*. Велико Търново, 46–54.

Минева, М. 2012, Диалогът като езикова игра, В: *Реторика и комуникации*, № 5, 2012 <http://rhetoric.bg/%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%8A%D1%82-%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0>7.06.2014.

Станева, Хр. 2002, *Речник по българска стилистика*. Хермес.

Тодорова, Б. 2006, Чатът, без който (не) можем, В: *Balkanistic forum*, 1-2-3/2006, 288–292.

Тодорова, Б. 2009, Езикът във форумите за майки в социално-семиотична перспектива В: *Юбилеен сборник на Филологическия факултет.* Благоевград, 82–89.

Тодорова, Б. 2013, За някои специфични лексикални употреби във форумите на bg-mamma. *В: 70 години българска академична лексикография,* АИ „Проф. М. Дринов”, 438–446.

Якобсон, Р. 1975, Лингвистика и поэтика, В: *Структурализм: „за” и „против”*. Москва.

Cristal, D. 1996, Language Play and Linguistic Intervention. In: *Child Language Teaching and Therapy,* October 1996 vol. 12, 328–344.

Todorova, B. 2010, The Bulgarian mothers’ forum as an institution of social change. In: *Jezik, Knijevnost, Promene.* Niš, 120–131.

ТРЕБНИКЪТ НА ВЕНИАМИН ХИЛЕНДАРЕЦ И ЕВХОЛОГИЧНАТА ПРАКТИКА ПРЕЗ XIX ВЕК[72]

Христина Тончева

The article describes the contents of the manuscript prayer-book of Veniamin Hilendarets, preserved at the Manuscript Collection in the *Ivan Vazov* National Library in Plovdiv. This manuscript has not been researched thoroughly, it is almost unknown in the scintific sphere; according to the preserved marginal note the manuscript was written at the Hilendar Monastery on Mount Athos. The book contains rare and valuable prayers and incantations some of which are of Old-Bulgarian origin; others are a result of a centuries-old euchological literary tradition. The scientific conclusions describe the so-called *late correction of euchological books* – a term established in the scietific sphere by the author of this article as a result of her long research on this liturgical book.

Евхологият е богослужебна книга на православната църква, в която се съдържат чинопоследованията на богослужебните часове от денонощния кръг, тайнствата и обредите. В нея са поместени молитвите, ектениите и указанията за начина, по който се извършват службите. Най-ранният славянски препис на Евхология е Синайският евхологий (или молитвослов, нататък: Син Евх), датиран към X–XI век, който се съхранява в манастира „Св. Екатерина" на Синайския полуостров (Frček 1939; Nachtigal 1941, 1942).

В цялостната славянска ръкописна книжнина са запазени многобройни преписи на евхологичните четива, наследени от Син Евх, които се съхраняват в редица световни библиотеки. В Ръкописния отдел на Народната библиотека „Иван Вазов" в Пловдив се пазят общо 16 евхологични ръкописни книги, от които 13 са требници и 3 са служебници. Най-ранният е датиран от XV век, а най-късният – от XIX век (Цонев 1920, Станчев 1982). Там е запазен под сигнатура № 151 (756) и Требникът на Вениамин Хилендарец от 1838–1839 г., който е църковнославянски (нататък: ТрВХ, Станчев 1982: 27–30). Преписвачът е оставил своето име в маргинална бележка, в която се споменава, че книгата е преписана в Хилендарския манастир на Атон.

Тази книга съдържа интересни и редки молитви и чинове, които в настоящото изложение са представени за пръв път по-цялостно, отстранени са и неточностите в досегашните описания.

[72] Настоящата публикация е реализирана с финансовата подкрепа на Фонд НПД по Научен проект „Славянски ръкописи в Пловдивската народна библиотека – лексикални извори за българската езикова история", № ФлФ 005, при ПУ „Паисий Хилендарски".

Л. 7а ..... Послѣдованїе за болѧщаго :, л.8а ектения Мі́ромъ Гд҃а помо́лим ся, л. 9б тропар на пети глас Ско́рїи в҃ заступле́нїе, л. 10б псалм 50, Канон на трети глас: Гд҃и да не ꙗ҆ростїю твое́ю ѡ҆бличи́ши мене, тропар Въ де́нь печа́ли наше́дшыꙗ на ны , л. 11а стихира Поми́лви ма Гд҃и ꙗ҆кѡ немо́щень е҆́смь , л. 11б Богородичен тропар Пречи́стаꙗ гп҃же вс҃е, всѣмъ и҆звѣ́стнаꙗ помо́щнице , л. 11б трета песен, стихира Исцѣли́ ма гд҃и, ꙗ҆кѡ сма́тошa ся ко́сти моѧ̀, л. 12а стихира И ты Гд҃и доко́лѣ ѡ҆брати ся, и҆збави дш҃ꙋ мою̀: л. 12б ектения Поми́лвй на́съ бж҃е, по вели́цѣй мл҃ти твоей, л. 13б седален на осми глас Ꙗ҆коже дре́влѣ воздви́глъ е҆́си петро́въ те́цꙋ, л. 14б четвърта песен, стихира Спс҃и ма ра́ди мл҃ти твоеꙗ , л. 15а стихира Ꙗ҆кѡ нѣ́сть в҃ сме́рти помина́й тебѣ̀ : л. 15б пета песен, стихира Ѹ҆тр҃вди́х ся воздиха́нїе мо҆́й , л. 16а стихира Изми́ю на вса́кь но́щь ло́же моѐ, л. 17а шеста песен, стихира Смате́ ся ѿ ꙗ҆́рости о҆́ко моѐ, л. 17а стихира Wбетша́хъ во всѣ́хъ вразѣ́хъ мои́хъ . л. 18а малка ектения Ты́ бо е҆́сѝ ц҃рь ми́ра, блг҃овтробїа пѣчи́на, л. 18а кондак на втори глас На ѻ҆дрѣ̀ болѣ́зни лѣжа́щаго.

В съответствие с традицията след шестата песен от Последованието над болни се прочитат евангелски четива. Съвременната литургична практика показва различия по отношение на включваните в Канона над болни евангелски и апостолски четива. Според Библията в раздела *Апостоли и Евангелия при разни случаи* при указанията *Над болни* са регламентирани едно апостолско и три евангелски четива: Съборно послание на Св. Апостол Иаков 5: 10–16, първото евангелско четиво е Мт 8: 11–23, второто е Мк 5: 24–34, а третото е Йо 4: 46–54. (Библия 1991: 1521–1522).

В съвременния Требник в *Молебен над болен* евангелското четиво е едно и то се определя според пола на боледуващия – ако е от мъжки пол, над него се прочита Йо 4: 46–54, ако е болна девица – Мт 9: 18–26.

В предшестващата канонична традиция, която вероятно отразява и светогорската литургична практика, според ТрВХ евангелските четива са три: първото четиво е Йо 4: 46–54 (л. 18б), което в известна степен дублира съдържанието на Мт 8: 11–23; второто е Лк 4: 37–44 (л.20а), а третото – Мт 9: 18–26 (л. 21а). Апостолското четиво липсва, Последованието продължава с псалм 50 и стихирата на шести глас Не ѡ҆ста́ви на́съ тщи́хъ во ѹ҆пова́нїи на́шемъ, след което идва седмата песен. На Л. 24б седма песен, стихира ѿ҆стꙋпи́те ѿ҆ мене вс҃и дѣ́лающїи безззаконїе : на л. 24б стихира Ꙗ҆ко ѹ҆слы́ша гд҃ь гласъ плача . на л. 25б осма песен, стихира Ѹ҆слыши гд҃ь моленїе мое , на л. 25б стихира Гд҃ь мл҃твꙋ мою̀

прїатъ : на л. 26б девета песен, стихира Да постыдáт сѧ и̑ смятѣ́т сѧ вси̑ врази̑ мои̑ . на л. 27а стихира Да возвратáт сѧ и̑ оу̯стыдат сѧ сѣ́ло̀ вскоро́ѣ . на л. 28а указания за Достóино є́сть, Тристо́е и тропари на шести глас, след което ектенията Помúлуй нáсъ, бже, по велúцѣй мл҃ти твоéй, трикратно се изпява Гд҃и помúлуй, след тях следва отпуст.

На л. 29а започва цикълът Мл҃твы за волнимъ, като първата от тях си кореспондира с четвъртата поред в глаголическия цикъл МОЛ<ИТВА> г҃ томоу̯жде (Син Евх 38. 11–12); Εὐχὴ ἐπὶ νοσοῦντας ἄλλη (Frček 1939: 711). Тази молитва: „Боже силний и милостивий, Който всичко нареждаш за спасение на нашия род” е финалната молитва в съвременния Молебен за болен според Требника (Требник 1994: 412–413). Чак след нея следва отпустът в съвременния ритуал (пак там, 412–413).

На л. 30а е втората Молитва над болни: Блг҃венъ бг҃ъ блг҃ıи врáчъ дш҃áмъ и тѣлѣ́семъ нáшı̆, на л. 32а е третата молитва Na всáкыю немощъ . На л. 33а е четвъртата молитва: Мл҃тва стыхъ седмı̑ о̑трокóвъ, на немощнáго и неспáщаго: На л. Мл҃тва w̑ хрáминѣ стѣжáемѣ w̃ злы́хъ дх҃óв҃. , на л. 40б Мл҃тва за оу̯рочáнїе , на л. 42б Послѣ́дованїе сто́мѹ сщенномч҃ни́кѹ а̑нти́пѣ за зꙋ́би, включващо тропар на пети глас И нрáво причáстникъ, и̑ престóломъ намѣ́стникъ, на л. 43а – кондак на пети глас Апл҃овъ сопрѣ́тóлникъ, и сватúтелей оу̯крашенїе, на л. 43а – първа молитва при зъбобол, на л. 44а – втора молитва при зъбобол.

Старобългарската МОЛ<ИТВА> с<в>таго Трифона w всем<ь> гадъ̀ зълъ̀ гоу̯бщиимь вина и нивъı ı̀ врътъı (Син Евх 92. 18–20), Ἀπορκισμὸς καὶ φυλακτήριον (Εὐχὴ) τοῦ ἁγίου (μάρτυρος) Τρύφωνος περὶ τῆς ἀμπέλου, κήπου (εἰς κήπους ἀμπελῶνας) καὶ τῶν χωραφίων (Дмитриевский 1901: 119–121) е засвидетелствана предимно в ръкописите от XIX век, но с основно променена съдържателна схема. Само отделни откъси предоставят възможност за паралелно наблюдение със старобългарския текст – напр. Син Евх 93. 7–8, Син Евх 94.1–3. Обикновено в късната евхологична традиция се наблюдават по два текста с подобна функция – първо е общопризнатата за канонична Трифонова молитва, последвана от неканоничното заклинание, също неизменно свързвано с името на свещеномъченика. Принципно те са обединени от общо заглавно определение, каквото намираме и на л. 44б в ТрВХ: Чúнъ выва́емый на ни́вахъ, на вертогра́дѣ, виногра́дѣ вреди́ти w̃ гадо́въ и̑ли и̑ны́ . на л. 46а

Заклина́нїе ст҃а́го мч҃ника трⷯфѡна . точїю вр҃е̂ . на л. 49а Вл҃ко г҃ди̂ б҃же на́шь плотски́мъ твои́мъ смотре́нїе҃мь , на л. 50а Мл҃тва на блѧда .

Старобългарската МОЛ<ИТВА> над<ъ> всѣцѣмь стадомь (Син Евх 22. 8–9); Εὐχὴ εἰς ποίμνην (Дмитриевский 1901: 47, Goar 1960: 589) също е разпространена изключително в късната ръкописна традиция, и то предимно през XIX век. В късната редакция на евхологичните ръкописи текстът е претърпял значителни съдържателни промени. Те се изразяват в чувствителното съкращаване и видоизменение на интродуктивната старобългарска фраза: Вл<ад҃ы>ко Г<осподи>и Б<о>же нашъ вс҃едрѫжителю, истинѫ҃ы агньче, възе҃мли грѣхы҃ всѣ҃го мира, не прѣзьри д<оу>шъ мол-ць с- тебѣ человѣколюбьче, къ тебѣ прибѣгаемъ и тебѣ с- молимъ (22.10–22.12).

В късната редакция на евхологичните книги се наблюдава и разширяване при изброяването на измолваните бедствия и нещастия, от които да бъде защитено стадото (срв. Син Евх 22. 15–16), което се основава и на други гръцки образци. С тези съществени текстови промени молитвата е наследена в съвременното богослужение – със заглавие: Молитва за благословение на стадо домашни животни или птици (Требник 1994: 504). На л. 51а Мл҃тва во є҆́же бл҃гослови́ти ста́до .

Наред с традиционната канонична молитва, в късната евхологична редакция функционира и молитвен текст, предназначен за четене над болно стадо. Той неизменно се свързва с името на покровителя на стадата Св. Модест. Аналогичен текст намираме и в ТрВХ: на л. 51б Мл҃тва и҆на́а ст҃а́го мо́деста за вса́кїа боле́зни ското́въ четверonóжныхъ : на л. 55б Послѣ́дованїе моле́бное ѡ҆ немо́щехъ ѡ҆бърева́емїи҃ ѿ дх҃о́въ нечи́стихъ, и҆ стѧжа́емыхъ , указания за изпяване на следните псалми, посочени са само инципитите: псалм 142 Г҃ди̂ оу҆слы́ши мл҃твꙋ мою҆̀, псалм 22 Г҃дь пасе́тъ ма, псалм 26 Г҃дь просвѣще́нїе мое҆̀. псалм 67 Да воскр҃не́тъ б҃гъ , и҆ раста́чат са врази҆̀ є҆гѡ̀ псалм 50, след него – стихира на шести глас Не вѣри҆̀ ма. След нея започва Молебният канон към Господ, Св. Богородица, ангелите, апостолите и всички светии – на втори глас, първа песен. На л. 56а ирмос Гради́те лю́дїе, пои́мъ пѣ́снь, на л. 56б трета песен, ирмос Оу҆тверди҆̀ на́съ въ тебѣ̀ г҃ди̂ , на л. 57б ектенията Поми́лꙋй на́съ, б҃же, по вели́цѣй мл҃ти твое́й , на л. 58б четвърта песен, ирмос Прише́лъ є҆́си ѿ дв҃ы, на л. 59б пета песен, ирмос Свѣ́та пода́телю, и вѣкѡ́в҆ твóрче , на л. 60б шеста песен, ирмос Въ бе҃здънѣ

грѣхо́внѣй валла́а ся , на л. 61б ектения Па́ки и па́ки ми́ромъ гв̃ по̃ , Богородичен Къ бц̂ѣ прилѣ́жнw ны́нѣ притецемъ грѣ́шнiй , на л. 62а седма песен, ирмос Тѣ́лѕ злато́мѕ прѣмѫ́дрыа дѣ́ти не послѫжи́ша , на л. 63а осма песен, ирмос Въ пе́щь о҃гненнꙋю ко ѻ҆трокѡ́мъ е҆вре́йскомъ, на л. 64а девета песен Ѡ҃ бг̃а бг̃а сло́ва, неизрече́ннꙋю мѫ́дростїю, на л.65б – указания да се прочете ектенията след трета песен на канона, после болният се помазва с елей от кандилото и му се прочита следната молитва: О҃че ст̃ы, вра́чю дш̃ъ и҆ тѣле́съ, посла́вїй е҆дinоро́днагw твоегѡ̀ сн̃а. В съвременния Молебен над болни, измъчвани от нечисти духове, тази молитва липсва, канонът приключва с ритуалното миропомазване (Требник 1994: 429).

МОЛ<ИТВА> над<ъ> бѣсъноу҇мѣшiими (82.12–13); Ἀφορκισμὸς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου ἐπὶ χειμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων (Дмитриевский 1901: 293; Goar 1960: 578–579) се среща изключително в късната традиция, най-вече през целия XIX век. В ТрВХ тя е наследена като първо Заклинание на Св. Василий: л. 66б Мл̃твы Заклина́нїе ст̃а́го васи́лїа , де́моновъ и на вса́кꙋю не́мощь . Бже̃ бг̃овъ , и҆ гд̂и гд̂ей, о҃гненны̑ чино́въ содѣ́телю , л. 68а Втора́а мл̃тва того́жде :

В съвременния екзорсистки ритуал има и трета молитва, която отсъства в ТрВХ (вж: Требник 1994: 434–436) . На л. 72б като трета молитва със същото предназначение е днешната първа молитва на Св. Йоан Златоуст: Бже̃ ве́чный, изба́вивїй ро́дъ чл̃вчески ѿ плѣне́нїа дїа́волскаго. На л. 73а е четвъртата молитва, също приписвана на Св. Йоан Златоуст; на л. 74а петата молитва на Св. Йоан Златоуст; на л. 74б шестата молитва на Св. Йоан Златоуст. Текстът е наследник на глаголическата молитва, която е всъщност второто Заклинание на Св. Василий над нечистите духове (Син Евх 88.17–90.2).

Всички тези молитви са канонизирани в съвременния Молебен над болни, измъчвани от нечисти духове (Требник 1994: 430–441). Традицията на Чина на изгонване на бесове е кодифицирана и от старопечатните славянски палеотипи, но във Великия Евхологион на Петър Могила от 1646 г. намираме съвсем различен текстови модел на ритуала, много обширен, включващ евангелски четива, молитви към Св. Киприян и много други текстове с аналогично предназначение.

Л. 80б Послѣ́дованїе Мл̃тва въ ѣ҆зве̑ мо́ра твореніе ст̃ѣйшагw патрїа́рха ки́ръ фїлофе́а ѿ напра́сныа сме́рти , на л. 83а мл̃тва и҆на́а въ ѣ҆зве̑ мо́ра , на л. 87а Мл̃тва на трасавицѫ ; на л. 104б друга ръка е преписала Мл̃тва е҆гда̀ в҆ни́ти в дв̃ о҆но́въ,

която е наследница на глаголическата МОЛ<ИТВА> на благ<осло>вение домоу и храмоу (Син Евх 21.13–14); Εὐχὴ εἰς εὐλογίαν οἴκου νέου (Дмитриевский 1901: 57, Goar 1960: 484).

Л. 106б Моли́тва над҃ со́лїю. Тя е наследена в съвременното богослужение като Молитва за благословение на сол (Требник 1994: 504–505). Л. 106б Мл҃тва над сѣ́анїемъ. Текстът е новобългарски заместник на старобългарската *Молитва при сеитба* (Син Евх 17. 6–7) и е наследен в съвременното богослужение като Молитва за благославяне на семе (Требник 1994: 500). На л. 108а Мл҃тва на о҆снова́нїе до́мѕ , на л. 109а Мл҃тва на ѡ҆ копа́нїи кла́денца , на л. 109б Мл҃тва на҆ кла́денца но́вымъ .

В заключение може да бъде обобщено следното. Требникът на Вениамин Хилендарец, преписан през първата половина на XIX век, е регистрирал една късноатонска ритуална литургична практика, която е съвсем различна от *атонската редакция на евхологичните книги* (Тончева 2000, Тончева 2007). В нея са канонизирани определени евхологични текстове, идващи и от ръкописната, и от старопечатната книжовна традиция, характерни и за останалите ръкописни требници и служебници от XVIII – XIX век, представители на *късната редакция на Евхология*.

В тази книга със сравнително малък обем са систематизирани твърде голям брой молитви и последования: цикъл Молитви за болни, Молитва при урочасване, Последование на свещеномъченик Антипа при зъбобол, Чин над ниви и лозя срещу вредни гадове, Молитва при блудство, Молитва за благославяне на стадо, Молитва на Св. Модест за всякакви болести на четириноги животни, Молебно последование за обладани от зли духове, Последование при напразна смърт, Молитва при треска, Молитва над сол и др. Наред с гореизброените молитви, някои от които са наследници на глаголическите, в Требника на Вениамин Хилендарец са дописани допълнително от други ръце и определени молитвени текстове, които очевидно са задоволявали нуждите и са били силна духовна опора в тежненията и болките на средновековните ни предци.

ЛИТЕРАТУРА

Библия 1991, *Библия, сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет*. София: Св. Синод на Българската църква.

Дмитриевский, А. 1901, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 2 (Εὐχολόγια)*. Киев.

Станчев, Кр. 1982, *Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов", постъпили след 1920*. София.

Тончева, Хр. 2000, *Старобългарските Молитви за всяка потреба в развоя на славянската ръкописна книжнина (до края на XIX век)*. Пловдив.

Тончева, Хр. 2007, Старобългарският Чин на Свето Богоявление в атонската ръкописна традиция от XV–XVII век. В: *Кирило–Методиевски студии, кн. 17 – Проблеми на Кирило–Методиевото дело и на българската култура през IX–X век*. София: БАН, Кирило–Методиевски научен център, 773–782.

Требник 1994, *Требник*. София: Св. Синод на Българската църква.

Цонев, Б. 1920, *Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив.* София.

Frček, J. 1939, *Euchologium Sinaiticum. Texte slave aveć sources greques et traduction française,* II (Patrologia Orientalis, 24/5).

Goar, J. 1730, 1960, *Euhologion siwe rituale graecorum.* Venize, 1730, Graz, 1960.

Nachtigal, R. 1941, 1942, *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik*. I. Fotografski posnetek. Ljubljana, 1941; II. Tekst s komentarijem. Ljubljana, 1942.

ЯТОВИТЕ ИЗОГЛОСИ В СИЛНА ПОЗИЦИЯ

Катерина Ушева

In the past the border between the linguistic East and West was drawn on the basis of data from published materials or personal impressions (often contradicting) as a single isoglottic line, for example *b'al* in the east and *bel* in the west. The studies of many Bulgarian linguists and the maps in the volumes of The Bulgarian Dialect Atlas and The Generalizing Volume of the Bulgarian Dialect Atlas showed the existence of settlements where the heir of the Old Bulgarian Ѣ – vowel is the open ê – vowel. So in an area on the so called Ѣ – vowel border, four separate isoglottic lines exist simultaneously: 1) ê//e, 2) ê//'a, 3) e//'a , 4) e//è. The e//'a isoglottic line, which some researchers consider the basic one, is also not a complete, but a severed one. All these circumstances point to the fact that the Ѣ – vowel border should not be taken as a line, but rather as an aggregate of isoglottic lines.

Постиженията на съвременната българска лингвистична география нареждат България на една от челните позиции сред страните в Европа и Америка, в които се разработват лингвогеографските проблеми. Българската лингвистична наука разполага с *11 регионални тома*[73] (шест, от които публикувани) на *Български диалектен атлас* (БДА), с извършено картографиране по отделни пунктове, които отразяват особеностите на българските диалекти във и извън държавните граници на различни езикови равнища – фонетично, акцентно, морфологично, лексикално. Събирането и обобщаването на данните от отделните пунктове на *„точковите" регионални атласи* откриват за първи път възможността да бъде отразен целият български исторически езиков континуум, респ. да бъде съставен атлас от нов тип – *ареален*. В началото на XXI век изключително постижение на българската лингвистична география е съставеният под ръководството на Иван Кочев и отпечатан през 2001 г. *БДА. Обобщаващ том*. Част I – III. Фонетика. Акцентология. Лексикология и част IV. Морфология (под печат). Впечатляващ е и *обхватът* на изследваните пунктове, включени в томовете – 2401. Делитбата в приложените 368 карти към Обобщаващия том на БДА се извършва въз основа на цветни ареали, в които релефно са представени отделните явления. Богатата многоцветна маркировка

[73]БДА. Т. I. Югоизточна България. БАН. София, 1964.
БДА. Т. II. Североизточна България. БАН. София, 1966.
БДА. Т. III. Югозападна България. БАН. София, 1975.
БДА. Т. IV. Северозападна България. БАН. София, 1981.
Иванов, Й. Н. БДА. Български говори в Егейска Македония. Т. I. Драмско, Сярско, Валовищко и Зиляховско. БАН. София. 1972.
Божков, Р. БДА. Северозападни български говори в Царибродско и Босилеградско. БАН. София, 1986.

дава максимално ясна визуална картина за ареалните противопоставяния и подобен тип атлас не се открива на други места в славянския езиков свят. Освен че отразява *съвременното* териториалното разпространение на явленията, друга отличителна черта на Обобщаващия том (в сравнение с предшестващите го томове) е, че йерархията на картографираните явления е извършена върху *диахронния* принцип, т. е. за основна, изходна форма се приема най-близката до старобългарския облик. Тази методологическа многоплановост (и синхронна, и диахронна) дава възможност да се проследи поетапно историческият развой на дадено езиково явление в различни периоди от историята на езика, намерили отражение в застинали по говорите архаични форми.

С оглед на поставената тема данните от многотомното издание на БДА създават възможност да бъде разгледан отново един от основните и най-дис-кутирани въпроси, съпътстващи българската диалектология още от времето на нейното зараждане – *ятовият преглас*[74] във връзка с диалектната бипартизация Изток – Запад. Въз основа на застъпниците на старобългарската ятова гласна (Ѣ) преди повече от 150 години (т. е. от времето на Ю. Венелин, П. Р. Славейков, Л. Милетич, Б. Цонев) българските говори са били разделени на две големи групи – *западна*, в която континуантът на стб. Ѣ е тясната гласна *е* (независимо от фонетичното обкръжение) и *източна*, в която се откроява разнообразие от широки рефлекси (с основен застъпник *'à*). Изборът да се изследва и днес *„ятовата граница"* е обоснован от успехите на българската лингвистична география във връзка със създаването на атласите.

През 80-те години на XX век един от авторите и редакторите на БДА, Иван Кочев, внася ревизия в традиционното схващане за „ятовата граница", очертана от Л. Милетич (1905) и Б. Цонев (1904) като за „линия, за една единствена изоглоса", която разграничава източнобългарското и западнобългарското наречие. Новата теза е за наличие на цяла *„ятова изоглосна зона, ятов пояс, ятова полоса, ятов ареал",* т. е. за *сноп от изоглоси* на рефлексите на стб. Ѣ в различни фонетични и фономорфологични позиции (Кочев 1980: 297–298, Кочев 1993/1994: 22–28).

Традиционното схващане за една *„основна"* и *„единствена" ятова изоглоса – 'а/е* се поддържа от Максим Сл. Младенов. Според него „няма две или повече изоглоси от групата на ятовите, които да съвпадат или да имат едно и също направление с основната и единствена ятова изоглоса." (Младенов 1980: 226–227). Предложеното от него разграничаване на ареалите Изток – Запад се основава преди всичко на обединяването на *различни* изоглоси в една: той обединява изоглосата на Ѣ > *'а* с тази на Ѣ > *ê*, без да отчита фонетичните и фонологични различия между тях. „*Основната* ятова изоглоса" е термин, който противоречи на схващането за *една* изоглоса. Традиционната теза на Максим Сл. Младенов по-късно е възприета и се поддържа от Маргарита

[74] Промените в гласежа на праславянската гласна ě (респ. стб. гласна Ѣ) се означават с термина *ятов преглас.* По-подробно виж Стойков 1963: 313.

Тетовска-Троева, Тинка Костова, Елена Кяева (Тетовска-Троева – Костова – Кяева 1999: 266). Освен за „основната изоглоса" тип *б'ал/бел* всъщност те говорят и за още други *три изоглоси* във фономорфологична позиция при глаголите: 1) от първо лице, единствено число, аорист, I, II спрежение от типа *живѐх/жив'àх, живѐ̂х*; 2) трето лице, единствено число, аорист от типа *живѐ/жив'à, живѐ̂*; 3) първо лице, единствено число, имперфект от типа *предѐх//пред'àх, предѐ̂х*), т. е. те обрисуват *ятовия пояс* пак от *множество изоглоси* (ареал), които обаче наричат в единствено число – изоглоса. В същото време обаче твърдят, че въпросът остава нерешен („открит"): „Наличието на изоглоси с посока север – юг (във фономорфологични позиции на глаголи) около основната ятова изоглоса дава основание да се смята за *открит въпросът* за ятов изоглосен пояс, който би включвал само част от ятовите изоглоси." (Тетовска-Троева – Костова – Кяева 1999: 275).

Иван Кочев отхвърля идеята за единственост на „основната ятова изоглоса" *'а/е*, прокарана между източния и западния ареал. Той посочва редица райони в северната и южната част на т. нар. „ятова граница", в които изоглосата не е основана върху опозицията *'à ~ è*, а и върху противопоставянето на ареалите *ề ~ è* (Западноникополско, Източновračанско, Северозападнопазарджишко, Банско – Разложко). Това пренебрегване при картографирането на другите ятови изофони според него се дължи на *незачитане на опозицията ề ~ è*, поради неправомерното обобщаване в една фонологична единица на двете фонеми [ê] и ['а]. Противопоставянето не е *~'а*, а много по-широко: по друг признак *тесни – широки гласни*. Кочев подчертава, че фонетично и фонологично вокалите *'а* и *ê* са различни: „те не са вариант на една и съща фонема. Фонемата *ê* е еднакво отдалечена както от *а*, така и от *е*. Във фонетично отношение *ê* също е различен звук и от *е*, и от *а*, т. е. той е среден между тях: по отношение на *е* е широк, а по отношение на *а* – тесен." (Кочев 1993/1994: 24). Освен това противопоставянето *тесни ~ широки* може да бъде представено и от други гласни *е ~ ė*: „във фонетичната система на говора на с. Гòдлево (Разложко) фонемата [ė] се появява като тесен корелат на [е], за да се запази фонологичната опозиция тесни ~ широки гласни в случаите, в които [ê] е загубило широкия си гласеж и е преминало в гласна от преден ред". (Кочев 1968: 443).

Задачата, която си поставя настоящето изследване е чрез метода на лингвистичната география да се провери преходната зона между българския езиков изток и запад от *колко и какви изоглоси*[75] се състои – дали от една или няколко. Всички изоглоси (изофони) са оформени от континуантите на стб. Ѣ в една и съща позиция – под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка, т. е. в силна позиция. Изследването се основава на данните от БДА. Обобщаващ том.

[75]Под термина **изоглоса* се разбира: линия нанесена на географска карта, показваща териториалното разпределение на дадена езикова особеност (Терминологичен речник по хуманитарни науки 2007: 153; Ахманова 1966: 170).

Част I. Фонетика (Карта № Ф 36), БДА.Т. III. Югозападна България. (Карта № 26), БДА. Т. IV. Северозападна България (Карта № 25).

След завършване на картографирането в така зададената фонетична позиция се оформиха **4 типа прекъснати ятови изоглоси**, които са **успоредни** и са с **единна посока север - юг** (Западноникополско – Солунско)[76]:

1) **изофон *ê/e*** (тип *дȇдо/дèдо*): започва западно от Никополско, продължава между долните течения на реките Вит и Искър, преминава на изток от Враца – през Червен бряг, Луковит, Мездра. В района на Ботевград прекъсва и се появява отново на северозапад от Пазарджик. На юг преминава през части от Велинградско, Банско – Разложко и Североизточносолунско.

2) **изофон *'а/е*** (тип *д'àдо/дèдо*): започва в района на запад от Никопол по долното течение на река Вит. След известно прекъсване продължава на юг от Червен бряг, източно от Мездра и Североизточноботевградско, където отново прекъсва. Продължава на изток от Пирдопско, Елинпелинско, и на запад от Пазарджишко. Без прекъсване минава западно от Гоце Делчев, Санданско, Източнопетричко, на запад от Валовища и достига до Солун.

3) **изофон *'а/ê*** (тип *д'àдо/дȇдо*): среща се в Южноплевенско, Луковитско, Гоцеделчевско и източно от Солун.

4) **изофон *е/ê*** (тип *дèдо/дȇдо*): среща се в Разложко.

Разгледаните *прекъснати ятови изоглоси* преминават успоредно една на друга на запад от Никополско до Солунско, като на места често се засичат. Струпването на повече от една от изоглосите в северната и южната част на т. нар. ятова граница води до появата на *вариантен изговор* с два и дори с три континуанта на стб. Ѣ (в позиция под ударение пред твърда сричка):

1) **вариантен изговор** с три ятови континуанта ***е/ê/'а***: в района на Никополско */Гулѝнци, Божӳрица/*

2) **вариантен изговор *е/'а***: Никополско */Вѫ̀бел, Любеново, Новàчене/*, Плевенско */Рàлево/*, Ботевградско */Осѝковска Лакàвица, Осѝковица/*, на северозапад от Пазарджик. В Източнопетричко */Кърнàлово, Кранджѝлица, Ивàново, Дрàгуш, Яѝково, Дрѐново, Сѐстрино/* и Санданско */Гòрна Сушица, Кърлàново, Рòжен, Хъ̀рсово, Сугàрево, Лòзеница, Левӳново, Виногрàди, Златолѝст, Марикòстиново/* рефлексът *'а* се появява след палатални съгласни *л'', н''*: *л'ап, гул'àм, н'àкуй* и по-рядко след други консонанти, при които е запазена мекостта: *с'àнка, изб'àгал, м'àсто*. В Гоцеделчевско покрай континуанта *'а* се среща и застъпник *е*: *сѐнка, брѐс, смѐх, седѐнка /Ляски/,* във фонетиката на думите *сѐнка, дрѐмка. /Гъ̀рмен, Дѐлчево/.*

3) **вариантен изговор *ê/е***: в Никополско */Гѝген, Брѐст/*, Плевенско */Комàрево/*, Велинградско */Костандово/*, Разложко и Гоцеделчевско */Òсеново/.*

[76] Вж. приложената карта №1

4) **вариантен изговор *ê/'а***: в Южноплевенско */Беглѐж, Николàево/*, Гоцеделчевско */Бȕково, Гърмен, Добрòтино, Илѝнден, Тѐплен, Бѐслен/*, Солунско */Зàрово/*. В района на Банско – Разложко покрай основния застъпник *ê* < *Ѣ* във фонетиката на отделната дума (*д'àца*) се среща и *'а /Кремѐн, Обѝдим/*.

Резултатите от изследването показват, че **една единствена (основна) ятова изоглосна линия –'а/е не съществува**. Тя е многократно прекъсвана и заменяна от други, също прекъсвани изоглоси, които бяха разгледани по-горе. Съвкупността от всички ятови изоглоси (под ударение пред твърда сричка) оформя обширната зона западно от Никополско – Плевенско – Луковитско – Врачанско – Ботевградско – Пирдопско – Елинпелинско – Пазарджишко – Велинградско – Банско – Разложко – Гоцеделчевско – Сандански – Петричко – Сярско – Солунско. Тази зона е свидетелство за постепенния преход на Българския езиков изток към Българския езиков запад. На запад от тази зона се обособява ареал с пригласен ятов изговор *е* < *Ѣ* (с изключение на говора на селата Бобòщица и Дреновѝне, Корчанско, където стб. Ѣ > ê) и източен ареал с *ê,'а - изговор* (пригласен ятов изговор в източния дял островно се среща на запад от Свищов, в Родопите и Зиляховско).

Като *научна перспектива* в областта на българската лингвистична география се очертава необходимостта да бъде извършено още по-нататъшно картографиране на явленията след отпечатването на следващата част на Български диалектен атлас. Обобщаващ том., но вече с оглед на сноповете от изоглоси за другите фонетични явления, т.е. да бъде очертан Българският изоглосен североизток, Българският изоглосен северозапад, Българският изоглосен югоизток, Българският изоглосен югозапад и т. н. Накратко: да бъде извършено обобщение на базата на *изоглосните делитби*.

ЛИТЕРАТУРА

Ахманова, О. С. 1966, *Словарь лингвистических терминов*. Москва, 1966.

БДА – Стойков, Ст. (отг. ред.), *Български диалектен атлас, т. I - IV*. 1964, 1966, 1975, 1981. *Югоизточна България. Североизточна България. Югозападна България. Северозападна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* София: БАН.

БДА. Обобщаващ том – Кочев, Ив. (отг. ред.) 2001, *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексикология*. София: Труд.

Иванов, Й. Н. 1972, *Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. I. Драмско, Сярско, Валовищко и Зиляховско. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* София: БАН.

Кочев, Ив. 1968, Фонетични и фонологични промени на ѐ < Ѣ в говори около ятовата граница. *Известие на Института за български език*, № 16, 437–445.

Кочев, Ив. 1980, Основното диалектно деление на българския език. В: *Български език*, № 4, 295–304.

Кочев, Ив. 1993/1994, Ятовата изоглосна област. В: *Български език*, № 1, 22–28.

Кочев, Ив. 2005, Ятовата изоглосна област – съставана част на централнобългарския изоглосен пояс. *В*: *Македонски преглед*, № 2, 85–97.
Милетич, Л. 1905, Източните български говори. В: *СбНУ*, № 21.
Младенов, М. Сл. Ятов изоглосен пояс!?. В: *Съпоставително езикознание*, № 4-5, 223–227.
Стойков, Ст. 1963, Ятовият преглас в български език. В: Български език, кн. 4-5, 313.
Тетовска-Троева М. – Костова, Т. – Кяева, Е. 1999, Ятовият проблем и неговият лингвогеографски аспект. В: *Диалектология и лингвистична география*, 265-290.
Терминологичен речник по хуманитарни науки, 2007 (колектив). София: Наука и изкуство.
Цонев, Б., 1904, Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга Das Ostbulgarische. В: *СбНУ*, № 20.

Карта №1

Фонетични изоглоси, оформени от застъпниците на стб. Ѣ в позиция под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка в думи като *бял, дядо, хляб*

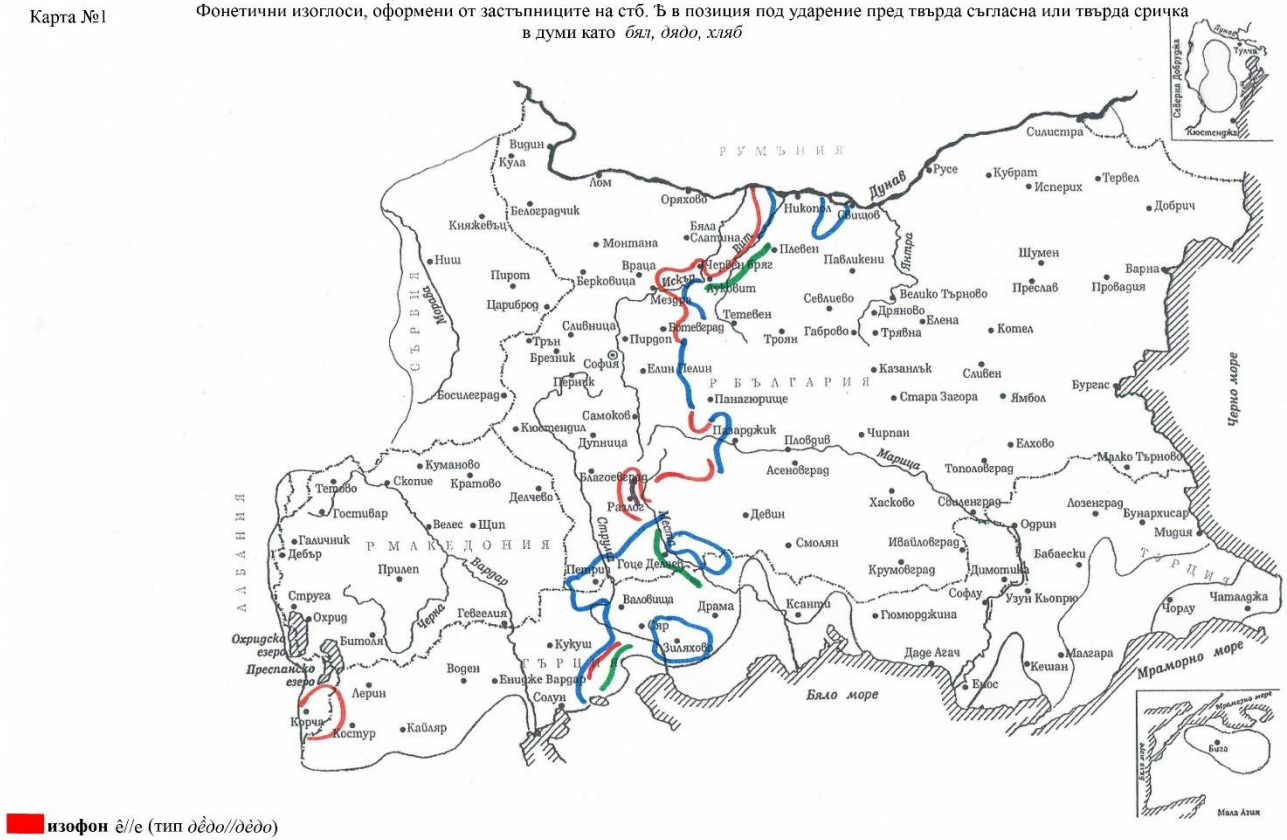

изофон ѝ//е (тип *дѝдо//дѐдо*)

изофон ***'а//е*** (тип *д'ѐдо//дѐдо*)

изофон ***'а//ѝ*** (тип *д'ѐдо//дѝдо*)

изофон ***е//ѐ*** (тип *дѐдо//дѐдо*)

A BOLGÁR FRAZEOLÓGIA ÉS AZ UNIVERZÁLIÁK

Fedoszov Oleg

The Bulgarian dictionary of similes *Устойчивите сравнения в българския език* by V. Kjuvlieva (Izd. na Balgarskata akademija na naukite, Sofija, 1986) was the background for study of Fr. Čermák in *Slovo a Slovesnost* (1987/p.320-327): *Current Problems of Phraseology and Idiomatics and Their Reflection in Dictionaries*. In the study of Fr. Čermáksome basic problems of phraseology are discussed. V. Kljuvlijeva abandons the perennial dogma of V.V.Vinogradov that idioms can be classified on the basis of their meaning, she still sticks to the semantic criterion of metaphoricity. The simile's meaning is reduced to a mere brief gloss, which is quite general and may be true of a whole class of other expressions.

A Bolgár Tudományos Akadémia kiadásában 1986-ban jelent meg Szófiában az aránylag kis terjedelmű szótár (284 oldalon) V. Kjuvlieva tollából, *Устойчивите сравнения в българския език* címmel. Egy évvel később, az akkori Csehszlovákiában, a *Slovo a slovesnost* című nyelvészeti folyóiratban – amelyet még a Prágai Nyelvészeti Kör alapított – megjelent egy alapos recenzió erről a szótárról, azonban írója nem bulgarista, de még csak nem is szlavista, hanem a modern cseh frazeológiai iskola megalapítója, František Čermák volt. A cikk hosszú címe (fordításban) ez volt: *A frazeológia és az idiomatika aktuális problémái és azok tükröződése a szótárírási gyakorlatban (A szóláshasonlatokkal foglalkozó bolgár gyűjteményhez).*

Már majdnem 30 év telt el a szótár és a recenzió megjelenése óta, s mindannyian természetesen nagyon jól tudjuk, hogy azóta milyen hatalmas utat tett meg úgy a bolgár, mint a szláv frazeológia és frazeográfia. Annak, hogy a jelen előadásban vissza szeretnénk térni Fr. Čermák professzor írásához, az az oka, hogy az nem egy egyszerű recenzió volt, hanem Európa vezető frazeológusának egyik korai programcikke is egyben. (Fr. Čermák, a Károly Egyetem professzora, a Nemzetközi Szlavisztikai Komité Frazeológiai bizottságának tagja, az EUROPHRAS és az EUROLEX szakmai asszociációk egyik alapító tagja, számos más frazeológiai és paremiológiai társaság örökös tagja, a Cseh Nemzeti Korpusz alapítója és igazgatója.)

Olyan tudósról van szó tehát, akinek tudományos munkái – különleges metodológiájának és teóriájának köszönhetően – a 21. századi európai frazeológiát érett nyelvészeti diszciplínává érlelték. A frazeológia azonban nem mindig állt a nyelvészet élvonalában. Az 1980-as évek szituációját legjobban az ismert orosz tudós, Veronika N. Telija szavaival lehetne illusztrálni. *Русская фразеология (Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты)* [Az orosz frazeológia: szemantikai, pragmatikus és lingvokulturológiai aspektusok] című, az 1996-ban kiadott, ma már klasszikusnak számító monográfiájában V. N. Telija részletes áttekintést ad az akkor még szovjet frazeológia első korszakáról, kezdve az alapító V. V. Vinogradov írásaival. A frazeológia fejlődésének posztklasszikus

időszakát talán úgy lehetne jellemezni – írja V. N. Telija –, mint a „növekedés betegségét": a frazeológia bázisa már elkülönült, de rátódul az ideák krízise, amely leküzdéséhez ismét elkerülhetetlenné vált „hidak építése" a lexikológia és a frazeológia között, annál is inkább, mert az elsőnek is feltétlenül meg kellett szabadulnia a strukturalista-taxonomikus doktrínáktól […] (Telija 1996: 23). A kutató a taxonomikus doktrína alatt, egyebek mellett, itt a „frazeológia határait" illető örök problémaként felmerülő vitát értette.

A frazeológizáció kritériumainak és jellemzőinek keresése, amelyek alapján meghatározták magát a korpuszt, befejeződött, és számos tudós már új metódusokat keresett a frazeológiai egységek (minden típusú frazéma és idióma) leírásához. Ezen kívül, éppen a nyolcvanas évek közepén Kelet-Európában egyre több hívet toboroz a nyelvészet kognitív irányzata, amely már nemcsak a szűken vett frazeológusok figyelmét keltette fel a metaforizáció és az idiomatizáció területe iránt a természetes nyelvekben. Megkezdődött az ún. nyelvi világkép nagy volumenű leírása, amely létrejöttekor a nyelv hordozóinak kompetenciája terén különleges szerepe van az idiomatika nemzeti specifikusságának. Éppen ez a széles kontextus igényli, hogy ismét a 30 évvel ezelőtt íródott recenzióhoz nyúljunk, hogy értékelni tudjuk a szláv frazeológia tudományának előző periódusát és azokat a perspektívákat, amely jelenleg tárulnak elénk.

Mielőtt a cikkel foglalkoznánk elengedhetetlen, hogy szóljunk néhány szót a szerző tudományos munkásságáról. Természetesen itt nem lehet felsorolni Fr. Čermáknak az elmúlt 40-50 évben elért tudományos eredményeit, valamennyi kutatási területét, alapvető írásait. Egyetlen olyan kulcsfontosságú tényre szeretnénk fölhívni a figyelmet, amely segít megérteni, miért voltak Fr. Čermák nézetei szöges ellentétben a 80-as évek vinogradovi iskolájának szovjet frazeológiai teóriáival (amelyek népszerűsége időnként ma is teret nyer). Fr. Čermák, a Prágai Nyelvészeti Kör tagja Vladimír Skalička akadémikus tanítványa, majd hosszú éveken át munkatársa volt.

Prágai Kör, V. Skalička és Fr. Čermák

1926-ban, a Károly Egyetem angol filológia professzora, V. Mathesius dolgozószobájában megalakult a Prágai Nyelvészeti Kör, amely aktív tagja volt a későbbiekben világhírű nyelvésszé vált V. Skalička tipológus. A kör a prágai strukturalizmus bölcsőjévé fejlődött a 2. világháború előtti időszakban.

A fiatal V. Skalička nyelvészeti gondolkodásmódjára meghatározó hatást gyakoroltak Ferdinand de Saussure és V. Mathesius gondolatai. 1931-ben diplomázott a Károly Egyetemen latin, finn-ugor és török nyelv szakokon. Finnországi posztgraduális képzése után, 1934-ben Budapesten töltött egy tanévet, amikor megírta híres munkáját „A magyar nyelv nyelvtanához" (Zur ungarischen Grammatik) címmel.

1946-ban és 1947-ben jelennek meg V. V. Vinogradov orosz-szovjet akadémikus első munkái, amelyekben meghatározza a frazeológia, mint nyelvészeti diszciplína, alapfogalmait.

Vladimír Skalička ugyanezekben az években megalapítja a Károly Egyetemen az általános és összehasonlító nyelvészeti tanszéket, majd a finn-ugor nyelvészeti tanszéket, és hatalmas tipológiai kutatásokat végez több tíz nyelv és nyelvcsalád bevonásával. A 60-as évek elejétől kezdve éppen ebben a tudományos közegben formálódik Fr. Čermák frazeológiai elmélete. Alapvető az univerzalitás fogalma, miszerint a frazeológia a nyelv szókincsének alrendszere, amely nélkülözhetetlen módon kiegészíti a normatív, törvényszerűségeknek megfelelően működő nyelvet. A frazeológia és az idiomatika a nyelv és a beszéd univerzális anomáliája, amely nélkül egyetlen nyelv sem működhet.

Több tíz különböző rendszerű nyelv összehasonlítása, univerzális és specifikus tulajdonságainak leírása, tipológiai elemzésük, vagyis az, ami V. Skalička tudományos munkásságának alapját képezte, közvetlen hatást gyakorolt Fr. Čermákra, mint frazeológusra.

1982-ben jelent meg Fr. Čermák *Cseh idiomatika és frazeológia* című monográfiája, amely megalapozta a frazeológiai leírások szigorúan tudományos, kifejezetten nyelvészeti kutatását (ellentétben az ethno – kulturológiai – folklór leírásokkal).

A kifejtett teória bázisán már az 1970-es évektől kidolgozás alatt volt a „Cseh frazeológia és idiomatika szótára" (SČFI). A kollektív munka, Fr. Čermák főszerkesztő elgondolása szerint a frazeológiai szókészlet teljesen új elvi alapokra helyezett metódus szerinti leírását tűzte ki célul. E szótárnak mind a mai napig nincs analógiája sem a szláv, sem az európai frazeológiában. A szótár 1983-ban megjelent első kötete (*Přirovnání*) 2,5 ezer frazémát és idiómát tartalmaz, kifejezetten állandósult struktúrájú szóláshasonlatokat. Fr. Čermák, érthető módon, nagy figyelemmel kíséri a külföldi szakirodalom e típussal foglalkozó munkáit.

A cseh frazeológia eme grandiózus szótári projektje csak 2009-ben fejeződött be, amikor az utolsó kötettel együttesen újból megjelent mind a négy kötet (az első három kötet 2. javított kiadásban). Az új negyedik kötet (SČFI/4 – 1267 oldal, közel 10 000 frazéma) a mondat struktúrájú cseh frazeológiai egységeket (pl. közmondások, parasztregulák stb.) írja le. A négy kötet összesen közel 40 000 frazeológiai egységet tartalmaz.

Ez a hatalmas, az elméleti frazeológia és a gyakorlati frazeográfia területén szerzett tapasztalat a 2007-ben, *Cseh és általános frazeológia* címmel megjelent összefoglaló munkában került kiadásra (Čermák 2007, cseh és angol nyelven, 718 oldal terjedelemben). A szerző ebben a művében összegyűjtötte alapvető írásait, többek között szerepel benne V. Kjuvlieva bolgár állandósult szóláshasonlatok szótárára írt recenziója is, amelyről ez a cikk is szól.

V. Kjuvlieva könyvére írt részletes recenzió magába foglalta a lexikográfiai dolgozat hagyományos kritikájának összetevőit is, azaz megemlítésre kerültek az analizált mű erős – és a recenzió írója szerint – gyengébb oldalai is. A konkrét észrevételek és a cikk tartalmának leírásától most eltekintünk, mert más a célunk. V. Kjuvlieva könyve lehetőséget adott Fr. Čermáknak, hogy széles tudományos körben ismertesse – a *Slovo a slovesnost* című folyóirat jól ismert úgy Csehországban, mint

külföldön – saját frazeológiai elméletének alapvetéseit és a frazeológiai szótár összeállításának metodikáját, mint elméletének applikációját.

Közben azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy 1987-ben, Csehszlovákiában nyíltan kritizálni a szovjet tudomány álláspontját – finoman szólva – nem volt veszélytelen dolog. A recenzió kritikája pedig éppen az ún. posztklasszikus periódus frazeológiai kutatásainak meddőségére volt kiélezve. Már a peresztrojka és a „bársonyos forradalmak" után, 1996-ban, az általunk már idézett, *Orosz frazeológia* című könyvében írt erről Veronika Telija, mint az ideák krízséről. Fr. Čermák kritikus megközelítésében azt az igényt követhetjük nyomon, hogy rávilágítson a frazeológia tudománya meddőségének okaira, az elméletek és a szótárírási gyakorlat „egyhelyben topogására".

A késő-szovjet, majd az orosz frazeológia áttörését, kikapaszkodását a krízisből, egyértelműen a kognitív paradigma jelentette. Fr. Čermák iskolájának azonban – amely folyamatos kontextusban a nemzetközi tudományos trendekkel, mindig is a saját útját járta, kritikusan magába fogadva az értékes tudományos felfedezéseket, de elutasítva vagy kritizálva a számára elfogadhatatlant – nem a krízisből való kilábalást, hanem az új lehetőségek perspektíváját jelentette a **korpusz-nyelvészet.** Fr. Čermák kezdeményezésére és irányításával jött létre 1994-ben Prágában, a szláv nyelvterületek között elsőként, a cseh nemzeti korpusz intézete, amely az elmúlt húsz évben mintaként szolgált valamennyi szláv ország korpusz-nyelvészetének fejlődéséhez.

V. Kjuvlieva könyve két, terjedelmében hasonló részből állt – teoretikus és szótári, amelyben közel 1500 állandósult szóláshasonlat leírására került sor.

Fr. Čermák – saját nézetei alátámasztására tett – első fontos megjegyzése, hogy a szerző eltér a bolgár frazeográfia már korábban elfogadott hagyományától, azaz a szűken értelmezett, adott típusú frazémák leírásától, amikor a ***белый как снег*** és hasonlók nem kerültek be a szótárakba (pl. Nicseva és koll.,1974–75). Az volt az indoklás, hogy ilyen szóláshasonlatok motiváltsága azon a komponensen alapszik, amely itt nem az átértelmezett jelentésben jelenik meg. Világos a különbség egyrészt a *белый как снег*, másrészt a *беречь как зеницу ока, покраснеть как маков цвет,* állandósult szókapcsolatok között, ahol az összehasonlítás létrejötte nem standart értelmezésű. A ***как*** (bolgárul ***като***) kötőszó egyértelműsíti az átinterpretálás folyamatát, ami az idiómaszerűség szintjének csökkenését vonja maga után. Ezért a *белый как снег, упрямый как осел, звонкий как колокольчик* kifejezések állandósultaknak minősülnek, de az összehasonlítás egyértelműségéből következően túlságosan rendszeresek, így gyakran a frazeológia keretein kívülre helyezték őket.

Ez az örökös vita a frazeológia határairól, éppen a vinogradovi elméletre vezethető vissza, amely szerint a frazémák a komponenseik szemantikai összeolvadása, a szemantikai oszthatatlanság mértéke alapján oszthatók fel, vagyis három, jól ismert, frazeologizmus típusra bonthatók: **фразеологические сращения, фразеологические единства и фразеологические сочетания (**frazeológiai összenövések, frazeológiai egységek és frazeológiai kapcsolódások).

Fr. Čermák nyíltan kifejti recenziójában, hogy sem V. V. Vinogradov, sem követői kutatásaik során a frazémák szemantikai analíziséhez nem találtak olyan megbízható módszereket, amelyek objektíven meghatározhatták volna a frazeológiai szemantika kategóriáit az önálló komponensek sokszoros összeolvadása és redukciója szférájában. (Mellesleg, itt először Fr. Čermák kiállt a *frazeologizmus* terminusának behatároltsága ellen is – vö. fonológia – *fonéma*, morfológia – *morféma* stb, vs. frazeológia – *frazeologizmus*, pedig éppen ez a terminus, sajnálatos módon, általánossá vált a szocialista országok tudományában.) Ez a kategorizálás jelentette volna egyrészt a metaforizáció mértéke megállapításának objektivizációját, másrészt a deszemantizáció mértékét. A nyelvészetben ez a folyamat a teljes kutatott nyelvi felületen megbízható analógiákat követel, de éppen elvi szinten nem létezik ilyen analógia a frazémák között, mivel minden frazéma a maga módján anomália. Ilyen alapon Fr. Čermák a szemantikai klasszifikáció meddőségére hívja föl a figyelmet, amely a valóságtól elrugaszkodott „összeolvadás fokának" kritériumaira épül, de ez csupán az adott problematika általános orientációjára, annak illusztrációjára lenne elegendő.

Így V. Kjuvlieva bolgár frazeológus újszerű könyve, nemcsak az analízis és a kritika tárgyává lett František Čermák írásában, hanem lehetőséget adott álláspontja alapvető téziseinek kifejtésére a frazeológia teóriájának kulcsfontosságú problémakörében, rámutatva a problémák univerzalitására és ezen keresztül az egész témakör univerzalitására a nyelvi rendszerben.

BIBLIOGRÁFIA

Čermák, F. 2007, *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Karolinum.

SČFI – Čermák, Fr.– Hronek, J. Machač, J. 1983–2009, *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, 1–4. Praha.

Виноградов, В. В. 1946, Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. В: *Труды юбилейной научной сессии ЛГУ (1819—1944)*. 45–69.

Виноградов, В. В. 1947, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. В: *сб. „А. А. Шахматов* (1864—1920)", 339–364.

Кювлиева, В. 1986. Устойчивите сравнения в българския език, София.

Ничева, К.– Спасова-Михайлова, С. – Чолакова, Кр. 1974–75, Фразеологичен речник на бълг. език. т. 1 и 2. София.

Телия В. Н. 1996, *Русская фразеология*. Москва: „Языки русской культуры".

БЪЛГАРСКИЯТ ПЕРФЕКТИВЕН ИМПЕРФЕКТ И НЕГОВИТЕ ПРЕВОДНИ АНАЛОЗИ В РУСКИЯ ЕЗИК

Красимира Чакърова

The problem of the functional and semantic analogues of the Bulgarian perfective imperfectum in modern Russian is in the focus of this paper. Different views are presented of the nature of the verb form in question, of the characteristic features in the use in the sentence structure. The main goal is to look for an answer to the question of what the are the translation strategies in choosing the successful translational equivalent regardless of the lack of imperfectum in Russian.

Във фокуса на това изследване е проблемът за функционално-семантичните аналози на българския перфективен имперфект в съвременния руски език. Основната цел е да се потърси отговор на въпроса какви са транслаторските стратегии при избора на сполучлив преводен еквивалент независимо от отсъствието на имперфект в руския език.

Както сме отбелязвали и в предишни публикации (вж. Чакърова 2003; Чакърова 2013), перфективния имперфект (И) в българския език е специфична „противоречива" вербална форма, която не се употребява в автономни изречения, а основно в полипредикативни („кратно-съотносителни"[77]) конструкции (сложни съставни изречения с подчинени обстоятелствени, условни компоненти и др.[78]), заемайки позиция в подчиненото изречение – срв.: *Щом* ***удареше*** *патриаршеската камбана, вкупом забиваха и клепалата отвред* (Е. Станев); *След като* ***прочетях*** *утрин молитвата на коленичилите клетници* [...] *тръгвах по билото* (А. Дончев); *Всеки път, когато* ***излезехме*** *на поляната, виждахме на пред и вдясно плочите* (А. Дончев); *Щом ми* ***дойдеше*** *наум да се върна, помислях за тебе* (С. Загорчинов); *Когато Петър се* ***напиеше****, той говореше в кръчмата пред всички* (Елин Пелин) и др. (но: ∗*Той* ***напишеше*** *писмо*).

Подобна позиционна облигаторност може да се обясни с едно от свойствата на свършения вид (СВ), за което споменават някои аспектолози – неговата секвентност (свойство да се изразява връзка със следходното или предходното действие), разбирана като частен функционален признак, а не като инвариантно значение – срв. у И. В. Киреевски: „Вие не може да кажете „*бывало, я подойду к его двери*" и с това да завършите. Вие непременно трябва да

[77] По-подробно за същността на кратно-съотносителните конструкции вж. у Кюлмоя 1983.

[78] Макар и значително по-рядко, форми от разглеждания тип се срещат и в съчинително свързани синтактични конструкции като напр.: *…там, дето либе хубаво / черни си очи* ***вдигнеше*** */ и с оназ тиха усмивка / в скръбно ги сърце* ***впиеше*** (Хр. Ботев).

прибавите друг глагол, с който „*подойду*" ще се съотнася" (Киреевски, цит. по Кюлмоя 1983: 63). Именно перспективата, която излиза извън пределите на перфективното действие, изисква, предполага и налага вербализацията на някакви по-нататъшни действия, експлицирани както от несвършени, така и от свършени глаголи.

Можем да допълним, че началната позиция на И от СВ в горните примери може да се обясни както със секвентността на перфектива, така и с относителния характер на И. Реализират се специфични таксономични отношения между действия в плана на миналото, като ролята на ориентир за съотнасяне изпълнява не аористът, а перфективът, т.е. налице е темпорално-видова транспозиция.

Важен е въпросът за семантиката на перфективния имперфект. В лингвистиката е широко разпространено схващането, че в подобни случаи се експлицира единствено значението многократност – срв. напр. у Ю. С. Маслов: „…имперфектът от свършен вид се използва *винаги* (курсивът е мой, К. Ч.) само в „кратно-перфективно" значение, т.е. в значение на многократно действие" (Маслов 1959: 270). Подобен извод изглежда основателен, доколкото изхожда от фреквентността на споменатите употреби[79], но по наше мнение той е смущаващо категоричен. Така например, ако разгледаме изречението *Ако* ***стигнеше*** *навреме,* ***щеше да успее*** *да вземе бързия влак за Бургас* (примерът е на Крумова 1994: 133), ще се убедим, че изразената в него ситуация е единична. Причината за това според нас е в спецификата на самото изречение (употребените в аподозиса глаголи са перфективни, т.е. конструкцията не може да се схваща като кратно-съотносителна). Повторителност ще се експлицира единствено в случаите, когато глаголната форма в главното изречение е образувана от имперфектив (НСВ) или от итеративен[80] глагол – срв.: *Щом кумът* ***разтегнеше*** *кръга и* ***размахнеше*** *кърпата над главата си, мъжете се* ***изпъваха*** *като струни* (Г. Караславов), както и цитираните по-горе примери. С други думи, многократността в цитираните примери се изразява по синтактичен път.

Все пак не можем да не отбележим, че вербализирането на единични ситуации с участието на перфективен имперфект се наблюдава твърде рядко – срв.: *Султана слушаше мълчаливо и като дочака една малка пауза, докато Николица си* ***поемеше*** *дъх, каза с твърд глас* […] (ДТ); *Но тя съзна изведнъж, че сега монахът вярваше твърдо в тая несъществуваща добродетел, че в тоя*

---

[79] Не сме склонни да приемем противоположното мнение, според което формите за имперфект и презенс на глаголите от СВ много рядко изразяват множество от събития (Крумова 1994: 131–133).

[80] По наше мнение българският глаголен вид е тричленна категория (несвършен вид – свършен вид – итератив), формирала се в резултат на сложни взаимодействия между частните функционално-семантични полета в сферата на аспектуалността (вж. Чакърова 2003).

момент нищо не би го отвратило повече от личността ѝ, нищо не би попречило повече на бъдещите ѝ планове, ако ***потвърдеше*** *лъжата на Джек, на Клара, на Мюрие…*(Д. Димов)*; Глупавата сантименталност, в която бе изпаднал, се дължеше сигурно на бездействието му от забавянето на телеграмата.* ***Да пристигнеше***[81] *веднъж тази дяволска телеграма!* (Д. Димов). В останалите ексцерпирани изречения се реализира неактуална повторителност от типа: „винаги, когато завърши определено действие, към него се съотнася второ действие (най-често постпозитивно в темпорално отношение, но в някои случаи и едновременно). Това е частен случай при изразяването на таксисни отношения, който се реализира само в неактуален план и именно по тази причина СВ може да изпълни функцията на аориста като ориентир на относителния И.

Във функционално отношение перфективният И не се употребява активно[82]. Нерядко за носителите на езика се оказва проблематично самото му „разпознаване" като нормативна граматична форма[83]. Ниската му фреквентност се дължи на това, че в същите синтактични условия може да бъде заместван свободно от итеративния И (маркиран както с цялостност, така и с повторителност) – срв.: *Когато Петър* ***се напиеше****, той отиваше в кръчмата при всички = Когато Петър* ***се напиваше****, той отиваше в кръчмата при всички*. Второто изречение напълно дублира първото, но за разлика от него е симетрично в структурно отношение и се възприема като по-естествено от носителите на езика.

По-нататък в изложението ще представим накратко основните начини, по които се превежда българският перфективен И на руски език. Избрахме съпоставката с руския език неслучайно. От една страна, това е видов език, който за разлика от българския вербализира аспектуалните отношения основно чрез опозицията СВ ~ НСВ (граматичните итеративи в руския език нямат парадигматичен характер). От друга страна, в системата на руския глагол липсва И, не е граматикализирано самото значение относителност[84]. Следователно в случая става дума не просто за дескрипция на различни преводачески стратегии, а за наблюдения върху средствата за функционално-семантична „компенсация", с които руският език разполага.

---

[81] Тук е използвана относителна императивна форма на глагол от СВ, чрез която се изразява желанието на говорещото лице за извършване на единично действие (вж. у Станков 1966: 135).

[82] По-подробно за това вж. у Чакърова 2013.

[83] Дефинирането на перфективният И е сериозно предизвикателство и при преподаването на български език като чужд, доколкото в съответните учебници и методически помагала информацията за него е оскъдна. Разчита се основно на работа с примери, на разпознаването му в контекста с помощта на препозитивни ключови думи.

[84] Относителността е маркираното значение в рамките на морфологичната глаголна категория таксис (вж. Куцаров 2007: 255).

1) Най-голям е броят на примерите, в които българският перфективен И е преведен на руски с глагол от НСВ (най-често производен) в минало време – срв.: *И още много стари и неизменни неща имаше, но хората забравяха за тях и когато* ***станеше*** *дума за нещо старо и отколешно, говореха или за топо-лата в Белизненската махала, или за дяда Руся Сапунджията* (ЙЙ) (*И много еще древнего, неизменного было вокруг, да люди не думали о таких вещах, а когда* ***заходила*** *речь о чем-нибудь старом, давнишнем, называли тополь в Белизненском околотке либа дедушку Руси Мыловара*); *И когато някой ден до-хождаше и* ***изприкажеше*** *всичко на Ганаила, струваше ѝ се, че са я ограбили* (ЙЙ); (*А когда через несколько дней приходила к Ганаиле и* ***выкладывала*** *ей все, у нее было такое чувство, будто ее ограбили*); *Той виждаше нейните следи из двора и в плевнята, дори ги търсеше, и се радваше, когато* ***забеле-жеше*** *нещо, както се радваше всяка вечер, като видеше на чардака шарената черга — с плахо доволство, че не го пъдят* (ДТ); (*Она всюду оставляла следы своих рук – во дворе, в сарае, он видел их, даже искал и радовался, когда* ***примечал*** *что-нибудь новое, так же, как радовался каждый вечер пестрому одеялу на балконе, доволный, что его не гонят*); *Щом двамата старци* ***се приберяха*** *в стаята си, Клинче отиваше да махне желязната кука на портата* […] (ДТ) (*Как только старики хозяева* ***укладивались*** *спать, Клинче шел к воротам и сбрасывал железный крюк с калитки*); *Само привечер, когато слънцето* ***залезнеше*** *и вечерните сенки се удължаваха и когато към мръсните бакалнички се отправяха мълчаливи жени* [...], *по улиците минаваха конни патрули от цивилната гвардия…* (ДД) *(И только к вечеру, когда солнце* ***заходило*** *и вытягивались вечерние тени, когда к грязным лавчонкам направлялись молчаливые женщины* […], *по улицам проезжали конные патрулы…);* […] *когато се* ***случеше*** *да излезе из града или някъде вън от града — ходеше сам* […] (ДТ) (*И когда* ***выходил*** *на улицу или отправлялся за город, то всегда шел один*) и др.

Прави впечатление, че във всички цитирани по-горе примери И от СВ е употребен в кратно-съотносителни конструкции, т.е. с многократно зна-чение. Това е предопределило в голяма степен избора на преводен аналог: както е известно, в руския език глаголите от НСВ изразяват н е п р е д е л н о с т, което им позволява да се реализират както с дуративна (процесуална), така и с повторителна семантика.

2) Сполучливи аналози на перфективния И са и някои руски неспрегаеми форми (минали деятелни причастия и деепричастия) от СВ или НСВ – срв.: *А те, майсторите и калфите, като го* ***видеха*** *по-свободен и да се заглежда в работата им, посрещаха го със зли очи* […] (ДТ) (*Мастера и подмастерья,* ***увидев****, что он приглядывается к их работе, встречали его злобными взгля-дами и насмешками*); *И като си* ***помислеше****, че често о. Амфилохий беше го посочвал за пример в умерено ядене и пиене, той се усмихваше — зла и непри-вична усмивка в неговото вечно навъсено лице* (ЙЙ) (*И* ***вспоминая****, что отец Амфилохий постоянно ставит в пример его умеренность в пище и питье,*

улыбался: неожиданная злая улыбка появлялась на его вечно пасмурномлице); *Като* ***се приближеше*** *в килията си, където никой не можеше да го види, той първом си дояждаше добре със скритото ядене, което държеше под ключ* (ЙЙ) (***Очутившись*** *у себя в келье, где никто не мог его видеть, он первым делом насыщался спратанной пищей, которую держал под замком*) и др.

3) Интерес представляват примерите, в които като аналог на перфективния И се използват форми на т.нар. повторително просто бъдеще време в руския език – срв.: *Ако някъде се* ***съберяха*** *двама или трима, разменяха набързо по някоя дума и се разделяха* (ЙЙ) (***Встретятся*** *где двое-трое,* ***обменяются*** *на ходу несколькими словами – и врозь*); *Ако някой се* ***спреше*** *и се* ***загледаше*** *нататък, щеше да забележи, че тук-там из горите пламват кратки огньове — издигне се някъде тънка струйка дим и секне* (ЙЙ); *А* ***остановишься, обернешься*** *назад*[85] *– увидишь там и сям вспыхвающие среди леса огни; подымется кое-где тонкая струя дыма и оборвется*).

4) Нашият анализ показа, че българският И от СВ се превежда успешно на руски език и чрез конструкцията „стоило + инфинитив от СВ" – *срв.: Когато Лазар отвореше уста да каже нещо, толкова млад още, всички млъкваха да го слушат (ДТ) (Стоило Лазару открыть рот и произнести слово, как все забывали про его молодость, сразу умолкали и обращались в слух); Но ако човек надникнеше в предградията Чамбери, Саламанка и Чамартин, в комунистическите квартали зад Браво Муридьо и около Сиудад Университариа, щеше да види защо испанците бяха изгонили последния Алфонс… (ДД) (Но стоило заглянуть в предместья Чамбери, Саламанку и Чамартин, в коммунистические кварталы за Браво-Мурильо и вокруг Сьюдад-Университариа, чтобы понять почему испанцы прогнали последнуго Альфонса…); […] днес, като започнеше някой от свещениците да пее на гръцки, надигаше се глух ропот (ДТ) (Но в этот день стоило священнику запеть по-гречески, как в церкви поднимался глухой ропот) и др.*

5) Прави впечатление, че в част от случаите, когато българският перфективен И участва в кратно-съотносителни конструкции, като преводен аналог е предпочетена руска кратно-съотносителна конструкция, т.е. постигната е пълна синтактична аналогия – срв.: ***Тая страшна вест изплаши всички и както ставаше и при друга напаст — когато се*** *зададяха* ***кърджалии или се повдигаше сефер и война, — мъжете се насъбраха на Черковното кафене*** **[…] (ЙЙ) (*Эта страшная весть испугала всех и, как при всякой напасти – появятся* (СВ) *ли кырджалии, начнется ли военный поход, мужчины собирались* (СВ) *в церковной кофейне* […]); *Колкото и да беше шумна веселбата и колкото вино да се изпиеше, гостите не оставаха много късно през нощта* […] (ДТ) (*Как бы шумно ни веселились, сколько бы вина не выпили* (СВ), *гости не оставались* (НСВ) *допоздна*); *И където минеше, след***

[85] Тук преводачът е постигнал допълнителен ефект на нагледност, трансформирайки изречението в обобщено-лично.

него се надигаше неясен шепот ту в плаха, ту в радостна тревога **(ДТ) (*И где бы он не прошел* (СВ), *всюду за ним поднимался* (НСВ), *тихий, неясный шепот, в котором сквозили то испуг, то радостная тревога*) и др.**

6) Не липсват и изречения, в които И от СВ, употребен с повторително значение, се превежда на руски чрез императивна форма, участваща в сложна обобщено-лична конструкция от типа „ императив + просто бъдеще време". Чрез нея не само се предава повторителното значение, но се постига и експресивен ефект – срв.: ***Едни и същи си оставаха планините наоколо, поляните по Добромерица и по Боцур, канарите и долищата в Гръмовец, където, ако някой*** *извикаше*, ***ехото повтаряше гласа му до седем пъти подред*** **(ЙЙ) (*Все те же были горы вокруг, поляны по Добромерице и Боцуру, скалы и овраги в Громовце, где только крикни – услышишь* семикратный отголосок *в ответ*).**

7) В хода на анализа бяха открити и примери за описателен превод на повторителния И от СВ – срв.: ***И който*** *дойдеше*, ***най-напред питаше за Инджже, него искаше да види*** **(ЙЙ) (*И кажый приезжавший первым долгом спрашивал Инджже, его хотел видеть*); *Стоян Глаушев винаги се радваше, когато се явеше случай да каже истинското си име*** **[…] (ДТ) (*Стоян Глаушев всегда радовался случаю назвать себя именем своего крестьянского рода* […]); *И преди той да разбере шегува ли се тя или не, видя я току пред себе си, виждаше мъха на бялото и лице, червените ѝ устни и когато го погледнеше, очите ѝ го заливаха с мека и сладка светлина*** **(ЙЙ) (*И прежде чем он сообразил, шутит она или всерьез, она уже была совсем рядом, и он увидел пушок на ее белом лице, алые губы, и при каждом ее взгляде его обдавало мягким, ласковым светом ее глаз*)** и др. Тук многократността се експлицира с помощта на лексикални модификатори от типа на *всегда*, *каждъй* и др.

8) В редките случаи, когато И от СВ е употребен с еднократно значение, той е преведен на руски с глагол от СВ – срв.: ***Но тя съзна изведнъж, че сега монахът вярваше твърдо в тая несъществуваща добродетел, че в тоя момент нищо не би го отвратило повече от личността ѝ, нищо не би попречило повече на бъдещите ѝ планове, ако*** *потвърдеше* ***лъжата на Джек, на Клара, на Мюрие…*** **(ДД) (*…ничто не нанесло бы большего вреда ее планам, чем если бы она потвердила ложь Джека, Клары, Мюрье…*); *Глупавата сантименталност, в която бе изпаднал, се дължеше сигурно на бездействието му от забавянето на телеграмата. Да пристигнеше веднъж тази дяволска телеграма!*** **(ДД) (*Глупая сентиментальность, в которую он впал, вероятно, вызвана бездельем из-за отсутствия телеграммы. Пришла бы наконец эта чертова телеграмма*!)**

В заключение можем да обобщим, че направеният преглед илюстрира убедително практико-приложната значимост на съпоставителните функционално-семантични проучвания. Налага се изводът, че съвременният руски език

притежава цяла палитра от езикови средства, за да предаде значението на българския перфективен И. Най-често срещаните аналози са производните глаголи от НСВ (т.е. итеративите), които, както стана ясно, се използват активно и в българския език като точни функционални съответствия на И от СВ. Прави впечатление и това, че в повечето от случаите, когато И от СВ е употребен с повторителна семантика, в руския превод се използват кратно-съотносителни конструкции, т.е. независимо от морфологичната асиметрия между двата езика е намерен сполучлив синтактичен аналог на изходното значение.

ЛИТЕРАТУРА

Косеска-Тошева, В. – Пенчев, Й. 1994, *Българо-полска съпоставителна граматика*. Т. 3. София: АИ „Марин Дринов".

Крумова, Л. 1994, Семантичната категория количество (Увод, II част, Заключение).

Куцаров, И. 2007, *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив. УИ „Паисий Хилендарски".

Кюлмоя, И. П. 1983, О понятии кратно-соотносительных конструкций и их признаках. *Грамматические и лексико-семантические проблемы описания языка.* Тарту: *Изд*ательство Тартусского университета.

Маслов, Ю. С. 1959, Глагольный вид в современном болгарском литературном языке. *Вопросы грамматики болгарского литературного языка.* Москва: *Издательство* Академии наук СССР.

Станков, В. 1966, *Имперфектът в съвременния български книжовен език*. София: Издателство на БАН.

Чакърова, К. 2003, *Аспектуалност и количество*. Велико Търново: Фабер.

Чакърова, К. 2013, Към въпроса за съчетаването на имперфекта с глаголните видове в съвременния български език. *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски"*, т. 51, кн. 1 (под печат).

ЕКСЦЕРПИРАНИ ПРЕВОДНИ ИЗТОЧНИЦИ

ДД – Димов, Д. 1963, *Осужденные души*. Москва**:** Художественная литература (переводчик Т. Рузская).

ЙЙ – Йовков, Й. 1998, *Старопланинские легенды*. София: Захарий Стоянов (переводчик М. Михелевич).

ДТ – Талев, Д. 1970, *Железный светильник*. Москва: Художественная литература (переводчик Н. Попов).

ПАРАЛЕЛИ МЕЖДУ УНГАРСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЗМЕЙ. КУЛТУРНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ ПОГЛЕД

Елена Батинкова

The dragon – a giant serpent- or lizard-like creature – plays an important part in the myths and folk traditions of many cultures in the world. It was an basic element of both Bulgarian and Hungarian folk culture and beliefs up until the beginning of the 20th century. Until now, folklorists have examined the concept of dragon in Bulgarian and Hungarian culture separately or as part of comparative studies focusing on many cultures. No attempt has been made to point out the relations, similarities and differences between Bulgarian and Hungarian folk traditions regarding dragons. My essay is intended to fill this void by comparing the concepts of dragon found in the two people's folklore using the results of the latest studies of the subject and examining the ethymology and linguistic relations of the word for „dragon" in Bulgarian and Hungarian („змей" and „sárkány" respectively) and their possible connections to folk culture.

Змеят заема важно място в българската и унгарската народна култура и се запазва продължително време – до началото на XX в. като елемент на народните вярвания и практика. Проблемът за присъствието на змея в българския и унгарския фолклор е изучаван поотделно и самостоятелно както и в българската, така и в унгарската специализирана литература (Георгиева 2013; Маринов 1994; Беновска-Събкова 1995; Dömötör 1981; Hoppál 1990; MNL 1981). Черпейки от методологията на сравнителните фолклористични изследвания, посветени на змея у славянските народи, в настоящото си проучване правя опит за съпоставка на змея като митична фигура, търся приликите и отликите в неговите проявления в българския и унгарския фолклор и по-конкретно в народните вярвания, народните приказки, народните песни; в сравнителен българо-унгарски план разглеждам и някои лингвистични аспекти на думите „sárkány" и „змей" и евентуалната им връзка с фолклорните прояви на змея. Проучването ми включва четири основни момента: 1. Сравнителен структурен анализ на образа на змея в унгарската и в българската народна култура, като акцентът поставям върху сравняване на неговите функциите и персонаж; 2. Произход и етимология на думата змей в българския и унгарския език; 3. Змеят в унгарски и български фразеологизми и 4. Топоними. Направеният сравнителен анализ се основава на досегашните постижения на българската и унгарската фолклористика и езикознание, използвала съм предимно българска и унгарска специализирана литература.

В българските и унгарските народни вярвания и приказки змеят най-често е свръхестествено, митическо същество с магически и спиритуални качества, мислено най-вече като огромно влечуго.

Думата „змей” в българския език е славянска заемка. Според основоположника на унгарската тюркология, езиковеда Золтан Гомбоц (2003: 223) в унгарския език думата „sárkány” е прабългарска заемка и означава “съскащ”, “пръскащ отрова”. В унгарския етимологичен речник тя е определена като прабългарска заемка, преминала с чувашко посредничество, по всяка вероятност е производна дума, чиято основа не е изяснена, значението ѝ е „голяма змия” (TESZ 1976, 493–494) .

В унгарския език думата „sárkány” се появява през XII в. най-напред като топоним. В българската култура сведенията за змея като митически персонаж са записвани системно от средата-края на XIX в. и началото на XX в.

В унгарските народни вярвания змеят е познат под две форми (MNL 1981, 400). Едната е страшна змия със свръхестествена сила. Има крила, отпред прилича на кон, а отзад на змия, с люспеста твърда кожа, дълги нокти и зъби, с пламтящо гърло, хвърля искри и бълва огън, има различни цветове – жълт, бял, черен, червен, син и е същество, унищожаващо човека. Другата форма има връзка с вихрушката, градушката и съкровищата. Произхожда от риба или змия, която в продължение на седем години се е крила в мочурище и човешко око не я е виждало. Може да се роди и от змей: женската носи сина си седем години и след това го кърми седем години. Живее в пещери, дупки, полски кладенци. Според народните вярвания вреди на житата, предизвиква градушки. В източните части на унгарската област е застъпена представата за змея – пазител на съкровище. Антропоморфната проява на унгарския змей е свързана с представите за свръхестествения персонаж, наречен *garabonciás* – той е в състояние да язди змей или да го извика, когато има нужда от него; може да предизвика вихрушка и да направи щети на тези, които не го почитат или не го нагостят (MNL 1981).

Външните белези на змея в двете култури си приличат: той е с една глава, произлиза от змия, живее в морета или реки, има крила, опашка и крака, поведението му следва човешкото поведение. Българският змей може да произлиза и от птица, или да бъде роден от жена. Децата на змейовете се раждат с крила и опашка. Когато ще се роди дете-змей, съществува магическата практика 12 девойки да приготвят дрехите му – с шишарки изчепкват памук, изпридат го, сноват го и приготвят ризата, с която трябва да го облекат, за да не се познае, че е змей. През цялото време се пази мълчание, а след това никоя от девойките не трябва да казва, че детето е змей, защото ще умре. Влечугото, от което змеят произхожда е смокът. Думата има връзка с глагола „пия, смуча” затова защото една от главните характеристики на змея е, че той обича млякото.

Както видяхме досега фигурата на змея в двете култури се свързва с водата, дъжда, вихрушките, пазенето на съкровище. Една от най-важните функции на змея като български митологичен персонаж е да бъде стопан, покровител, което го сближава със змея-стопан. Той е стопан на землището на селото и го пази от лами, хали и другоселски змейове, от градушки и бедствия. Където има змей

има и плодородие, защото прогонва градоносните облаци. Змейовете са и първи помощници и на Св. Илия в борбата с халата. Щом светецът забележи някоя хала да обира нивите, той свиква змейове и ги качва на колесница и заедно с тях стреля по халата, за да я убият. Гръмотевицата се получава според най-разпространените схващания от шума на колата на Св. Илия, впрегнати в шест коня, когато се движи по облаците – небесните скали. Светкавицата възниква от колесницата и копитата на конете по облачните камъни и скали, както и от стрелите, които Св. Илия и змейовете хвърлят против халите, или от огъня, който змейовете палят, за да видят къде е скрита халата. Тук споменахме и някои от добрите качества на змея.

Змеят се появява както в унгарските, така и в българските **народни приказки**. Той спира водата на хората и само тогава ги допуска до нея, когато получи в жертва деца или момичета. Добре известен е сюжетът на приказката за „Тримата братя и златната ябълка". В легендата пък Св. Георги не се поколебал да се изправи срещу змея и да го погуби, спасявайки царската дъщеря от гибел.

В българския фолклор змеят е образ от **народното песенно творчество**. В българските народни песни се среща мотивът за превръщане на човек в змия чрез магия. Така свекърва иска да раздели сина си Стоян от жена му Калина, но вместо снаха си, полива него с „биле омразно" и той се превръща в смок (Георгиева 2013). Според народните представи змеят може да се влюбва в обикновена девойка или жена, съответно змеицата – в младеж. Разказва се, че змеят залюбвал своята жертва още от дете и не ѝ давал да се омъжи за друг, докато не я разлюби. Змеят залюбва девойка, заченатa или родена с него в един ден (Маринов 1994).

Вярва се, че „срещата" със змея може да се окаже съдбоносна и обикновено след нея девойката се разболява. Любената от змей е чужда за света – „жива умряла", небрежна към външността си, посърнала и бледа. Тези жени странят от хората, не ходят по седенки и на хоро, не се занимават с нищо вкъщи – не предат, не тъкат, не ходят за вода. Те са мълчаливи и тъжни, често плачат. По това, че момата страни от хората, се познава, че е залюбена от змей. Той не ѝ разрешава да слага китки, „да се преминува", да ходи по седенки и да се жени. Нощем змеят идва през комина, преобразява се в красив момък. Само любената от него мома обаче може да го види. Съществува убеждението, че когато девойката или жената сподели с някого за своята любов тя умира. Сватбата със змея е метафора на смъртта (Георгиева 2013).

Единственият начин да се спаси девойката е с помощта на „разделните" билки. Според традиционните народни вярвания яворът и ясенът имат свойствата да прогонват змейове и самодиви. Затова кобилицата се прави от ясен, а овчарските кавали, сватбарските чаши, с които кумът „запойва" младоженците, и ведрото, с което булката ще донесе вода – от явор (Маринов 1994). Според библията змеят се отъждествява с образа на дявола.

Змеят като митологичен персонаж присъства в средновековното изкуство и достига до наши дни. В християнското изкуство той олицетворява езическото

начало, което е победено от християнската вяра. Интересен е змеят в унгарската **иконография**. В народните вярвания той е с една глава. Една глава има и в религиозните изображения, когато олицетворява Злото. В изображенията, където Св. Георги убива змея, виждаме безброй змейове и всички са едноглави. В същото време змеят в унгарските народни приказки обикновено е с много глави, най-често седем.

Сега ще се спрем на някои **топоними**те, в които участва думите „sárkány" и „змей". Унгарски топоними: *Sárkány* [„Змей"] от 1222 г., *Sárkányosfő* [„Змеева глава"] от 1262 г. и *Sárkányszigete* [„Островът на змея"] от 1391 г. (TESZ, 493-494; MNL, 400); съвременни унгарски топоними са селищата *Bakonysárkány* в областта Комаром, *Bősárkány* в областта Дьор-Шопрон и *Szilsárkány* отново в областта Дьор-Шопрон (Kiss 1980: 78, 126, 614).

Българските топоними, произхождащи от думата „змей" или от нейното прилагателно са по-разнообразни (Мичев – Коледаров 1989): сред тях се срещат две села *Змеево* между Варна и Бургас; село *Змеица* Пловдивска област; село *Змейно* област Разград; *Змейово* област Хасково; също места с названия като *Змейски дол* в района на Поморие и *Змейов дол* в района на Пазарджик; пещерата „Змеева дупка" в близост до София; гробницата „Змейова къща" в планината Странджа.

Интересен и странен е фактът, че в българския език се срещат много малко **фразеологизми** с думата „змей". Такива са „отворил уста като **змей** – всички да глътне"; „яде като ламя" (змеят и семантично свързаната с него ламя се изобразяват като ненаситно същество) или „долетя като хала" (пристигна внезапно).

И унгарският език не изобилства в това отношение, но все пак тук ще споменем няколко фразеологизми с думата „sárkány" (O. Nagy 1966):

- Úgy megy neki vkinek vagy úgy támad rá vkire vagy úgy ront valahova, mint hétfejű sárkány = нахълтва някъде, напада някого, като седмоглав змей;
- Nem öli meg a sárkányt = [не убива змея] не си върши съвестно работата;
- Sárkányt ereszt = [пуска змея] изпраща жената или тъщата на път;
- Sárkányt ölt az apja = [баща му е убил змей] произхожда от старо дворянско семейство;
- Sárkánytejet ivott = [пил е змейско мляко] напива се;
- Sárkánytejet szopott = [сукал е змейско мляко] опасен, непоносим характер;
- Házisárkány = [домашна змеица] лоша жена или лоша тъща, познат е и в българския като „змеица" (жена с лош характер).

Както се вижда повечето характеристики са отрицателни.

В настоящата статия най-общо бяха очертани паралелите между българския змей и унгарския „sárkány", митологични същества, представляващи съставна

част от народния мироглед и приказния свят на българите и унгарците. Представите за змея се запазват дълго в съзнанието на българи и унгарци с характерната за него двойственост – притежател на добри и лоши качества като персонаж.

ЛИТЕРАТУРА

Беновска-Събкова, М. 1995*, Змеят в българския фолклор.* София: БАН – Марин Дринов.

Български етимологичен речник. 1971, Т. I. София.

Георгиева, И. 2013, *Българска народна митология*. София: БАН Марин Дринов.

Гомбоц, З. 2003,Тюркските заемки преди заселването в днешната ни родина. В: Пейковска, П. (съст.): *Унгарски учени за България*. София, 207-226.

Маринов, Д. 1994. Българска народна вяра и народни религизни обичаи. София: БАН.

Мичев, Н. – Коледаров, П. 1989, *Речник на селищата и селищните имена в България 1878-1987.* София.

Dömötör T. 1981, *A magyar nep hiedelelemvilága*. Budapest: Corvina.

Hoppál M. (szerk.) 1990, *Magyar Néprajz: népszokás, néphit, népi vallásosság*. VII. k. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kiss L. 1980, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest:

[TESZ] Benkő L. 1976, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. köt*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

[MNL] Ortutay Gy. (főszerk.) 1981, *Magyar néprajzi lexikon. IV. köt.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

O. Nagy G. 1966, *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.

SZLOVÁK KISEBBSÉG BULGÁRIÁBAN – BOLGÁR KISEBBSÉG SZLOVÁKIÁBAN

Zsilák Mária

The study describes the history of Bulgarians living in Slovakia and Slovaks living in Bulgaria. Bulgarian Slovaks form a language island created in the 19th century as a result of the southward migration process from the northern counties of the historical Hungarian Kingdom that had started at the end of the 17th century, following the ousting of the Ottomans. The Slovaks relocating to Bulgaria belonged to the peasant class, and the advanced agricultural technology they implemented in their new homeland had a positive affect on the ecological development of the region. Today's Slovakian Bulgarians can be divided into three sub-groups: Bulgarian horticulturists, students and labourers. They preserve their Bulgarian identity primarily in their home setting.

I. Szlovák kisebbség Bulgáriában

A bulgáriai szlovákok annak a migrációs folyamatnak a legtávolabbi déli nyelvszigetét hozták létre a 19. század végén, amely a történelmi Magyarország területén indult meg az északi megyékből déli irányban a 17. század végén a török kiűzése után. Főbb hullámai az 1690–1711, 1711–1740, 1740–1780 közötti évekre estek, melyek nyomán a mai Magyarország területén számos elsődleges (pl. a dunántúli, a Nógrád megyei kistelepülések, alföldi mezővárosok – Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós, Kiskőrös) és másodlagos (Nyíregyháza, Nagybánhegyes, Pitvaros) szlovákok lakta település jött létre (Fügedi 1965: 289–329; Fügedi–Gregor–Király 1993: 77). A Békés-Csanádi térségben, valamint a Duna-Tisza közén létrejött enklávé átnyúlik a mai Románia és Szerbia területére, az itteni települések zömükben a szekundáris településtípushoz tartoznak.

Bulgáriában 1878 után, ugyancsak a török uralom alóli felszabadulást követően telepedtek le szlovákok Mrtvica (Podem), Gorna Mitropolija, Bršljanica, Pleven és Vojvodovo településekben kompakt kisebbséget alkotva. Szórványaik éltek Dolne Ezerovoban Burgas mellett, Pišurkában és Szófiában is. Vojvodovoba cseh családokkal együtt érkeztek, Pišurka lakosságát sok náció alkotta. A fentiekből következik, hogy a bulgáriai szlovákok nem közvetlenül az anyanemzetből kiszakadva érkeztek új lakhelyeikre. Településeik terciális településtípust képviselnek, tekintve hogy lakosaik az alföldi másodlagos szlovák településekből szakadtak ki.

Mrtvicára Padinából és Vojloviceből (Szerbia) érkeztek telepesek, Gorna Mitropoliába Padinából, Kovačicából (Szerbia) majd később Nagylakról (Románia), Tótkomlósról és Pitvarosról (Magyarország). A nagylaki szlovák telepesekhez cseh családok is csatlakoztak Sv. Helenáról (Románia), majd ezek egy része tovább vándorolt Vojvodovoba (Orjachovsko).

Pišurka vegyes nemzetiségű lakosságának származása összetett képet mutat. A bolgárok mellett macedóniai menekültek, németek, szerbek, románok, ruszinok,

szlovákok, csehek alkották. Közvetlenül Nagylakról 5 szlovák család érkezett. Az ukránok a Románia területén fekvő Perekről származtak el, amely elsődlegesen a Pergen nevet viselte, mielőtt 1241-ben a tatárok a földdel tették volna egyenlővé, lakosai németek voltak. Az újjáépített Perekre a Sáros megyei ruszinok érkeztek elsőként, három évvel letelepedésük után Alsó-Ausztriából német telepesek jöttek, s a település nevét Német Perekre változtatták. E vegyes lakosság számát növelte megközelítőleg 50 cseh család betelepülése 1863-ban, a csehországi Čáslav és Přelouč környékéről. (Német) Perek közösséggé csiszolódott vegyes lakosságnak egy része települt át később a Bulgária északnyugati részén fekvő Pišurkára. Ezt támasztja alá egy 1930-ból származó adat, amelynek alapján a ruszinok szlováknak vallották magukat (Blanár 2007: 55). A bulgáriai szlovákok anyanyelvét, kétnyelvűségük jellemzőit Vincent Blanár írta le 1949-es bulgáriai tanulmányútja alkalmával.

A történelmi Magyarországon lévő szlovák enklávék nyelvének átfogó vizsgálatára a magyar–csehszlovák lakosságcsere idején került sor az 1946-48-as évek között. Elsőként a mai Magyarország területén élő szlovák kisebbség településeit kutatta az Áttelepítési Bizottsághoz (Presídlovavacia komisia) csatlakozott nyelvészek csoportja, majd kutatásaik kiterjedtek a Bácskára, Bánátra (Szerbia, Románia) Szlavóniára (Horvátország). Blanár bulgáriai vizsgálta e kutatás folytatása volt. Vizsgálata eredményeként megállapította, hogy a Bulgáriába települt szlovákság azt a nyelvi örökséget hozta magával, amely a magyarországi szlovákok nagyobb részét jellemzi: a dél-középszlovák kevert típusú nyelvjárás csoportonkénti eltérő változatait. Ebbe a nyelvjárási alapba még a telepesek elsődleges szlovák etnikai területen lévő elszármazási helyein számos germanizmus, magyar lexikális elem került, a magyarok közé ékelődött életkörülményeik között ezek száma növekedett. A bácskai, bánáti településekben szerb és török lexikális elemek is kerültek a szlovák nyelvjárásokba. A magyar átvételeket sajátos hangtani adaptációs megoldások jellemzik, amelyeket a bulgáriai szlovákok is megőriztek (Blanár 2007: 23–43, 43–55, 55–66; Gregor: 1993). Ehhez a nyelvi képhez járultak hozzá a bolgár környezet nyelvi hatásai. A bolgár nyelvi hatások a bulgáriai szlovákok nyelvében tömören a következőképpen foglalhatók össze Vincent Blanár (2007) elemzései alapján.

Fonetikai, fonológiai szinten a szlovák nyelv prozódiai sajátosságai módosultak, a dinamikus hangsúly vált jellemzővé. A hangsúlyviszonyok befolyásolják a rövid és hosszú magánhangzók használatát – amellett, hogy a középszlovák nyelvjárásokra jellemző diftongusokat is őrzi nyelvük. Az alföldi kevert típusú középszlovák nyelvjárások mássalhangzó rendszerére jellemző a palatális **ľ** az irodalmi nyelvnél magasabb frekvenciája, amelyet egyre inkább az alveoláris **l** vált fel bolgár hatásra. Jelentősen módosult a **ť, ď** artikulációja. Vincent Blanár mégis úgy véli, hogy a középszlovák nyelvjárások hangrendszerét jól megőrizték a bulgáriai szlovákok. Nagyobb változásokat észlelt a morfológia szintjén. A szlovák nyelv flektív morfológiai jellegének megőrzését nagymértékben nehezíti a bolgár nyelv analitikus jellege, legfőképpen az ún. balkáni nyelvszövetségre jellemző jegyek hatnak rá erőteljesen. Bizonytalanná vált az igeszemlélet (befejezett és folyamatos) használata, a nembeli és számbeli kongruencia. A prepozíciókkal alkotott konstrukciók nagymérvű eltérést

mutatnak a szlovák nyelvi normától. Az említett morfológiai változások a szintaxisra is kihatással vannak. Szembeötlő a birtokos névmás posztpozitív szórendje, a szlováktól eltérő mellékmondat típusok, amelyeket a bolgárból hiányzó infinitívuszi igealak hiánya eredményez.

A szemantika területén is erőteljesebb bolgár hatás érvényesül, különösen a szlovákban és bolgárban is meglévő azonos alakú, de eltérő jelentésű lexémák esetében.

Blanár azonban arra is figyelmeztet, hogy a bolgár nyelvi hatások intenzitása egyrészt generációs különbségeket mutat, másrészt a bolgár nyelv hatása a szórvány kisebbség esetében érvényesül erőteljesebben. A nyelvi képet összetettebbé teszi a cseh nyelvi hatás a vegyes házasságokban.

A Bulgáriába települt szlovákok szociális rétegüket tekintve földművesek voltak. Új lakóhelyeiken magasabb szintű mezőgazdasági technológiát honosítottak meg, ennek következtében pozitív hatást gyakoroltak környezetük gazdasági fejlődésére. Míg a bolgárok a zöldségtermesztésben jeleskedtek, a jövevények más agrárágazatokat preferáltak. Szembeötlő különbség volt, hogy a mezőgazdasági munkákat ló- és ökörfogatokkal végezték, míg a bolgárok bivalyfogatokkal dolgoztak. A mesterségek közül azokat művelték, amelyeket a paraszti életmód követelt meg. Igazodva a helyi klimatikus körülményekhez különösen zöldségtermesztési szokásaik változtak meg, a kulinária területén is igazodtak a bolgár többséghez.

Vallási tekintetben a bulgáriai szlovákok többsége evangélikus volt, a ruszin csoportot kivéve. Az evangélikusok letelepedésüktől kezdve gyülekezetté alakultak, az istentiszteleteket laikusok végezték, majd később lelkészeket hívtak meg. Falvaikban imaházakat, templomokat építettek. Szlovák iskolák az 1920-as évektől működtek, a pedagógusok Csehszlovákiából érkeztek. 1938-tól, amikor megszakadtak Bulgária diplomáciai kapcsolatai Csehszlovákiával, műveltebb helyi parasztemberek folytatták a tanítást a szlovák iskolákban. A II. világháború után azonban nem szervezték újra a szlovák oktatási rendszert. A bolgár nyelv céltudatos tanulására, a tudatos kétnyelvűség kialakítására az 1930-as évektől vannak adatok.

Néprajzi jellegzetességeik közül a jeles napi szokásaikból néhány elemet megtartottak, pl. a karácsonyi koledálást, a családi ünnepkörből a téli névnapok köszöntését. A tavaszi jeles napi ciklusból a kislányok Virágvasárnapi zöldág hordását, és Feketevasárnapi köszöntését. Az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó ünnepekből pl. a lakodalmat kettősség jellemezte, amellett hogy archaikus elemeket őrzött meg, (*spievanie na kašu* = ének a kásához, a kultikus feldíszített ág, *ratoles* hordása) már újabb, balkáni elemeket is magában foglalt, amelyek Bácskában, vagy a Bánátban kerülhettek az ünnep rendjébe. Pl. ilyen az esküvőt kiváltó házasságkötési forma, amely elterjedésében minden bizonnyal gazdasági tényezők játszottak szerepet. A táncrendben is megjelentek a tipikus balkáni elemek (choro, račenica). Hagyományos viseletük kezdetben jól elkülönítette a két néprajzi csoportot, azonban később a nivellálódási folyamat jellemezte, amely végül a második világháború után a hagyományos viselet elhagyásába torkollott.

A bulgáriai szlovákok életét viszonylag csekély számú értelmiségi segítette. Elsősorban a Szlovákiából elszármazott Samuel Jaroslav Zachej. A lelkészek közül

Adam Vereš érdemel említést, aki később Jugoszláviában püspöki rangot kapott. Ján Michlko tanító monográfiát szentelt a bulgáriai szlovák kisebbségnek „Naši v Bulharsku“ címmel (A mieink Bulgáriában). Meg kell említeni a Topoľský házáspárt, Tomášt és feleségét Máriát aki a „V putách zeme“ (A föld bilincsében) c. elbeszélés-kötetében örökítette meg e kisebbség életét.

Az 1946–48 között lezajlott csehszlovák-magyar lakosságcsere folyamatához vaj-dasági, szerémségi és bulgáriai szlovák családok is csatlakoztak. A bulgáriai szlovákok a repatriáció során viszonylag kompakt egységet alkotva dél Morvában telepedtek le (Jelšovka, Hrabětice, Havlín), valamint Nagyszombaton és Pozsonyban (Botíková 2004: 333–335). Nyelvük változására a cseh környezetben nincs adatom.

II. Bolgár kisebbség Szlovákiában

Szlovák etnikai területen bolgár népcsoport jelenléte helynév alapján a 15. században feltételezhető. A ma Fülek város részét képező Bulhary települést tekinti Ján Stanislav nyomán Ján Botík azonosnak az 1435-ös adattal (Stanislav 1999: 317; Botík 2007: 158–167). Valószínű azonban, hogyha éltek is itt bolgárok a 15. században, beolvadtak a környező lakosságba, hasonlóan más, a középkorig a történelmi Magyarország területén élő népcsoportokhoz (Ács 1984).

Ján Botík a Szlovákiai bolgárok több rétegét különbözteti meg, a bolgárkertészeket, diákokat és munkásokat (Botík 2007: 158–167). Etnikai jegyeik ma is jól megragadhatók.

A bolgárkertészek rétege a mai Magyarország területén megtelepedett zöldségtermesztésben jeleskedő réteggel azonos módon jellemezhető, nem kívánom ismételni az ismert tényeket. Érdemes talán említést tenni arról, hol, mely területeken alkottak nagyobb létszámú kolóniákat a 18. század végétől a 20. század közepéig. Legnagyobb, mintegy 500 főt számláló közösségük Kassán élt. Pozsonyban 350 főt tartottak számon, Eperjesen 200, Nyitrán 100 főt. Nagyobb számban béreltek még kerteket Nagyszombaton, Besztercebányán, Rimaszombaton, Léván, Losoncon, Mihályiban. Kisebb számban éltek Komáromban, Érsekújváron, Szencen, Pöstyénben, Trencsénben, Zsolnán, Rózsahegyen, Turócszentmártonban, Liptószentmiklóson, Zólyomban, Rozsnyón, Lőcsén, Iglón. Az 1930-as évektől észlelhető hagyományos gazdálkodási modelljük változása, a 20. század közepéig vállalkozói rendszerben működtek.

Az 1920-as évektől jelennek meg Szlovákia területén nagyobb számban a bolgár diákok és munkások. A bolgár diákok száma a prágai, belgrádi, zágrábi egyetemek 1937–38-as bezárása után növekszik meg jelentősebben a szlovák felsőoktatásban, elsősorban Pozsonyban (kb. 600 főre nő). A második világháború után, 1945–1951 között mintegy 9000 fő tanult Csehszlovákiában. 1950-től az 1960-as évek végéig átlagosan 80–100 fő között mozog az évenként Pozsonyban tanuló bolgár diákok száma.

A bolgár munkások rétege a második világháború után válik hangsúlyossá Csehszlovákiában. A második világháború után Bulgáriában nagy volt a munkanélküliség, Csehszlovákiában viszont a szudétanémetek kitelepítése után hiányzott a

munkáskéz. Ezért 1946-ban a két állam megállapodást kötött bolgár munkások foglalkoztatására. 1948-ig 11000 munkás érkezett Csehszlovákiába, cseh és morva területeken dolgoztak a mezőgazdaságban, elsősorban állami gazdaságokban, majd később az iparban helyezkedtek el, ahol magasabbak voltak a jövedelmek. Szlovákiában kisebb részük maradt, mintegy 2500 fő.

A munkások és diákok kevesebb, mint fele tért csak vissza szülőhazájába az 1960-as évek végéig, erős motivációs tényezőként hatott a maradás irányában az 1960-as évekbeli csehszlovákiai életszínvonal.

Civil szervezeteik, kulturális életük

A Szlovákia területén legkorábban megjelenő bolgárok rétege, a bolgárkertészek, viszonylag korán létrehozták első civil szerveződéseiket. 1905-ben alakult meg Pozsonyban a Bolgárkertészek Egyesülete (Spolok bulharských záhradníkov). Első elnökének a polikraištei születésű Dzsongov Ivanov Cvetkot választották meg. Nagy tekintélynek örvendett, mint gazdálkodó, társadalmi befolyásának köszönhetően alakultak Pozsony környékén újabb kertészetek pl. az ausztriai Hainburgban, morva területen Brünn központtal, továbbá Prágában, Pilzenben, České Budějovicében, Pardubicében, hogy csak a jelentősebbekről tegyek említést. A pozsonyi lengyel konzullal tárgyalásokat folytatott Katowice környéki bolgárkertészetek kialakításáról.

Egész Szlovákia területére kiterjedt hatósugárral működött az 1928-ban alapított Cirill és Metód bolgárkertész társaság (Bulharská záhradnícka spoločnosť sv. Cyrila a Matóda), amely legfőbb feladatának a bolgárkertészetek jó minőségű vetőmaggal való ellátását tekintette. A második világháború idején megszűnt, 1949-ben szervezték újra. Első elnöke Cvetko Dzsongov volt, az újjászervezés után Cvetko Proszenikov vette át a tisztséget. 1940-ben, a Bécsi döntést követően, a társaságnak külön filiáléja alakult Kassán Georgi Lazarov vezetésével.

Mint a fenti Szlovákiában élő bolgárok rétegeire és számára vonatkozó adatok is alátámasztják, nemcsak diplomáciai, érdekvédelmi szempontból is fontossá vált a Bolgár főkonzulátus alapítása Pozsonyban, ünnepélyes megnyitására 1930-ban került sor.

A főkonzul elsődleges feladatai közt tartotta számon a Szlovákiában élő bolgárok lelki életének igényeit biztosító központi pravoszláv templom felépítését Pozsonyban, amely azonban a kétoldalú politikai támogatottság ellenére sem valósult meg.

A Szlovákiában élő diákok civil szervezetei közül az 1939-ben alakult a G. S. Rakovský nevét viselő Bolgár akadémiai egyesületről (Bulharský akademický spolok G. S. Rakovského) kell említést tenni. Az egyesület elsősorban érdekvédelmi céllal jött létre, azonban kapcsolatot kívánt ápolni a bolgár és szlovák tudományos körökkel is.

A II. világháború után a bolgárkertészek, diákok és munkások egyesítették erőiket, és 1848-ban prágai székhellyel megalakították a Bolgár kulturális-ismeretterjesztő egyesületet, amely G. Dimitrov nevét viselte (Bulharská kultúrno-osvetová

organizácia G. Dimitrova). Filiáléi Szlovákia területén Pozsonyban, Zsolnán, Besztercebányán, Nagyszombaton, Nyitrán, Pöstyénben, Érsekújvárban működtek. Legjelentősebb rendezvényeként az 1952-ben Pozsonyban megrendezett bolgárkertészek hagyományos életmódját bemutató kiállítást tartják számon.

1962-ben más jellegű civil szerveződés jött létre Pozsonyban, a Bolgár állampolgárok klubja (Klub bulharských občanov), amely fő céljának a Szlovákiában élő bolgárok összefogását tekintette. A pozsonyi klub mintájára az 1960-as továbbiak alakultak Nyitrán, Kassán, Besztercebányán, Érsekújvárban, Eperjesen, Poprádon, Mihályiban, Pöstyénben és Turócszenmártonban. Az 1970-es években a klub neve megváltozott G. Dimitrov bolgár kulturális klubra (Bulharský kultúrny klub G. Dimitrova). A klub folyóiratot is kiadott 1973-1983 között Roden glas címmel. Legjelentősebb vállalkozásának az 1981. évi bulgáriai kirándulásukat értékelik, amikor felkeresték Polikraištét és Veliko Tarnovot, ahonnan a Szlovákiában élő bolgárkertészek legtöbbje származott el (1500 főből 600).

A rendszerváltás után sor került a kisebbségek életének megreformálására is. 1992-ben alakult meg a Szlovákiai bolgárok szövetsége és baráti társasága (Kultúrny zväz Bulharov a ich priateľov na Slovensku), amelynek legfőbb célkitűzése a kisszámú bolgár kisebbség identitástudatának erősítése, hagyományainak ápolása. A szervezet hathatós segítséget nyújtott annak a nemzetközi tudományos projektnek a kivitelezésében, amely a Szlovákia területén élő bolgárok etnokulturális vizsgálatára irányult (Raškova–Pančev 2005; Krekovičová–Pančev 2005) Az eredmények rámutattak a bolgár kisebbség etnikai identifikációs jegyeire, amellett, hogy ma már kétnyelvű és kettős kultúrájú a közösség. A kutatások kimutatták továbbá a szlovákiai bolgárok legújabb rétegének formálódását: a tengerparti nyaralások révén ismeretségek köttettek, majd vegyes házasságok. Ami az etnikai identifikációs jegyeket illeti, leginkább a bolgárkertészek leszármazottai őrzik őket. A bolgárkertész réteget foglalkozásuk tartotta össze, életmódjuk kevéssé tette lehetővé a többségi lakossággal való intenzív érintkezést. Identitástudatuk megőrzésében meghatározó tényező – hasonlóan, mint a magyarországi bolgárok esetében –, hogy mely időszakban érkeztek szlovák területre és mikor telepedtek le őseik. A legmarkánsabb meghatározó jegye e kisebbségnek a vallási hovatartozás. Vallásuk gyakorlására leginkább Kelet-Szlovákiában volt módjuk, ahol pravoszláv vallású lakosság is él. A nagyobb lélekszámú kolóniák emeltek maguknak templomot, Eperjesen (Aleksander Nevski), Mihályiban (Cirill és Metód), Kassán (Szent Istenszülő Szűz Mária), Pozsonyban működik a Keresztelő Szent János gyülekezet.

Az anyanyelv megőrzését az iskolák segítik. A második világháború után elsőként Kassán jött létre bolgár iskola, amely nem volt hosszú életű. Pozsonyban az 1948/49-es tanévtől működik a Hristo Botev nevét viselő bolgár iskola, amelynek két évtizedig énekkara és néptáncegyüttese is volt. Ma már a balansz kétnyelvű modell elérése a cél.

A Szlovákiában élő bolgárok nyelvét szintén Vincent Blanár vizsgálta, a fentebb említett átfogó kutatást megelőzően. A következőket állapította meg: szlovák nyelvű

megnyilvánulásaik igazodnak a szlovák nyelvi normához, de csak meghatározott határig. A szlovák nyelv prozódiai sajátosságait saját bolgár anyanyelvükhöz közelítik. Megtartják a balkáni nyelvszövetségre jellemző nyelvi jegyeket szlovák környezetben is, elsősorban az analitikus típusú nyelv jellegzetességeit: causus generalis, analitikus típusú ragozás, kettős adverbiális tárgy (Blanár 2007).

Ma a Szlovákiában élő bolgárok közösségi és családi környezetben gyakorolhatják bolgár hagyományaikat. A családban gyakorlottak látens jellegűek. A családokban leginkább a bolgár konyha jellegzetes ételei tartják magukat. Közösségi szinten a jeles napok közül a Gergjovden-t ünnepelték (ápr. 24.), a bolgárkertészek első csoportjainak megjelenése óta, a Baba Marta-t (márc. 1.). Már a letelepedés utáni korszak jellemző jeles napjai a Karácsony (Koleda), az Újév (Nova godina), továbbá a Húsvét (Velikden). E jeles napokon a családok megtartják a bolgár rituálékat, nem hiányozhatnak a rituális ételek sem. A legnagyobb, közösségi szinten gyakorolt ünnep Szt. Cirill és Metód napja máj. 24-én, amely egyben Szlovákiában a Bolgár kultúra és művelődés napja is. Az utóbbi években Kassán is felújították az ünnepet, amely itt A bolgár kultúra és a szlovákiai bolgárok napja címet viseli.

A 2001-es szlovákiai népszámlálás alkalmával 1179 fő vallotta magát bolgár nemzetiségűnek. Feltételezhető – a magyarországi kisebbségi statisztikák tapasztalatai alapján – hogy számuk ennél nagyobb. Tekintettel arra, hogy szórványkisebbséget alkotnak, identitásuk megőrzése nem könnyű feladat.

IRODALOM

Ács, Z. 1984, *Nemzetiségek a történelmi Magyaroszágon*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Blanár, V. 2007, *Jazyky v kontaktoch*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV.

Botík, J. 2007, *Etnická história Slvenska*. Nitra: Filozofická fakulta Univertity Konštantína Filozofa v Nitre, Slovenské národné múzeum Bratislava-Martin, Archeologický ústav SAV.

Botíková, M. 2004, Slováci v zahraničí. In: Pavol Žigo a kolektív: *Slovacikum. Kapitoly z dejín slovenskej kultúry*. Bratislava: AEP, 325–354.

Fügedi E.1965, Beiträge zur Siedlugsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn. In: *Studia Slavica* 11, 289–329.

Fügedi E. – Gregor F. – Király P. 1993, *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku – Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Budapest.

Gregor, F. 1993, *A szlovák nyelv magyar elemeiből. (Mutatványfüzet)*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke.

Krekovičova, E. – Pančev, V. 2005, *Bulhari na Slovensku. Etnokultúrne charakteristiky a súvislosti.* Bratislava.

Raškova, N. – Pančev, V. 2005, Bulgari v Slovakija: Etnokulturni charakteristiki i vzaimodejstva. Sofia.

Štolc, J. 1994, *Slovenská dialektológia.* Veda, vydavateľstvo SAV, Bratislava.

Stanislav, J. 1999, *Slovenský juh v stredoveku*.I.-II. Bratislava: Národné literárne centrum.

Žigo, P. a kolektív 2004, *Slovacikum.Kapitoly z dejín slovenskej kultúry*. Bratislava: AEP.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ФИЛОЛОГИЯ В УНИВЕРСИТЕТА „ЛОРАНД ЙОТВЬОШ” В БУДАПЕЩА[86]

Елвира Катуш

In 1947 Hungary and Bulgaria signed a cultural inter-state agreement in accordance with which a Bulgarian Language and Literature program was established at ELTE BTK Department of Slavistics. The study describes the history of the program to this day, with respect to professors, students, the matter of „one program – two programs”, part-time programs, summer schools, publications etc.

През 1947 г. между Унгарска народна република и Народна република България е сключена културна спогодба, въз основа на която през учебната 1951–1952 г. се открива специалност български език и литература в Катедра „Славянски езици” на Университет „Лоранд Йотвьош” (по-надолу: ЕЛТЕ) в Будапеща. В гр. Сегед, в тогавашния Университет „Атила Йожеф”, днес Сегедски университет специалността българска филология (БФ) се открива през учебната 1990–1991 г.

В изложението ще представя историята на българската филология в ЕЛТЕ.

Първият курс по БФ започва обучението си през учебната 1951–1952 г. с единствен преподавател, лекторът по български език и литература, Тотка Маринова. В архива на Катедра „Славянски езици” е запазена докладна до декана на Филологическия факултет, в която се казва, че през първия семестър на учебната 1951–1952 г. същата е имала 14 часа седмично, с трима студенти, като е водила и практически български и четене на текст, както и лекция по съвременен български език.

Тереза Надпал, завършила БФ в СУ „Климент Охридски”, се включва в работата от учебната 1953–1954 г. Документът от декана за нейното назначаване е от 17. 09. 1953 г. Тя изработва учебния план за БФ по образеца на учебната програма в СУ „Климент Охридски”. По това време е имало четиригодишно обучение (осем семестъра) за филолозите в ЕЛТЕ, което по-късно заедно с другите филологии на факултета се превръща в петгодишно. Първите студенти паралелно с БФ са изучавалии и друга специалност, като и двете специалности са били равностойни (Надпал 1987).

В архива на Катедра „Славянски езици” намираме писмо от 06. 06. 1962 г., в което тогавашният титуляр на катедрата предлага на декана за българска, чешка и полска филология да приемат студенти само през две години, тъй като търсенето на тези специалисти не е голямо, а и в преподавателския състав липсват кадри. Така например д-р Тошо Дончев (бивш директор на Унгарския

[86] Настоящата статия е актуализиран вариант на публикацията със същото заглавие в списание Език и литература, 2011–2012, брой 3-4.

културен институт в София) през 1962 записва БФ II курс, като за първи курс взема изпитите допълнително. Това за него не представлява трудност, тъй като той е българин от Унгария. Желаещите да следват БФ без предварително да владеят български език, са изчакали следващата учебна година, когато са могли да кандидатстват за първи курс.

От 1969–1970 учебна година няма непосредствен прием за БФ в ЕЛТЕ. Студентите, записали две специалности, по желание можели да учат и в подготвителния курс на БФ. След успешно положени изпити по специалностите и по български език, с молба до декана на факултета имали възможност да сменят едната специалност с БФ или да я вземат като трета специалност. На практика от тази учебна година БФ става втора специалност.

При следващата учебна реформа от учебна 1984–1985 г. БФ става отново първа специалност (с педагогически профил), като се записва след успешен приемен изпит. Педагогическата практика на студентите е в българското училище в Будапеща. В ЕСПУ „Христо Ботев" учителите са командировани от съответното българско министерство за четири години. По това време в Будапеща има някои средни училища, в които българският език се изучава факултативно. С педагогическо образование през 80-те години студентите са успели да се реализират като културни дейци, журналисти и др.

Нашите студенти са преподавали български език като чужд извън рамките на университета в Българския културен институт в Будапеща или към някое предприятие. През 70-те и 80-те години в Българския културен институт е имало толкова много желаещи да учат български, че е трябвало да се организират няколко учебни групи. Понастоящем в Българския културен институт въобще няма курсове по български език.

През 90-те години студентите получават възможността да кандидатсват само за една специалност и да имат диплома само по нея. За БФ кандидатсването е било възможно или със знание на български език (за кандидати или от от българското училище или от българското малцинство в Унгария) или от начално ниво (без предварителни познания по езика). В следствие на това положение броят на часовете по практически български се повишава двойно, но са били затруднени преподавателите и по други дисциплини. Много добре помня, че когато водих фонетика или историческа граматика на български език, от време на време се налагаше на част от групата да обяснявам теоретичните проблеми и на унгарски (Катуш 2004).

От учебната 2002–2003 г. обучението във факултета отново е по две равностойни специалности. За тази учебна година сме имали само един студент по руска и българска филология.

От учебната 2006–2007 г. във факултета е въведена болонската система на обучение, което означава, че след успешно завършване на 6 семестъра (три учебни години) студентите получават дипломи за бакалаври. Студентите записват славистика с профил българистика. За това ниво приемен изпит няма,

кандидатите се приемат въз основа на общ успех от средното училище и допълнителни точки за сертификат по владеене на чужди езици.

Магистърската програма е 4 семестъра (две учебни години). През този период студентите получават филологическо образование. За това ниво се кандидатства чрез приемен изпит (писмен и устен).След успешно завършване на магистърското ниво студентите получават диплома за БФ.

Понастоящем най-голям брой студенти има в бакалавърската степен. Помотивираните от тях научават български много добре и получават свидетелство за средно ниво на владеене на езика. Завършилите бакалавърската степен могат да кандидатсват за магистърска степен освен за нашата специалност и за други специалности във факултета ни, както и в други университети, които приемат бакалавърска степен по славистика. От завършилите през изминалите учебни години например двама следват русистика (това не е руска филология, а странознание, културология, политология, история и др.). Магистратура по българистика засега са завършили трима студенти.

В Института по славянски и балтийски филологии има възможност да се завърши и 3 годишна докторска школа по славянско езикознание или литература. Досега в областта на българистиката по езикознание са защитили сегашните преподавателки в специалността Кристина Менхарт (2002) и Мария Дудаш (2006), а по литература (фолклор) Ася Събева-Юричкай (2013).

През различните периоди нашите студенти са имали повече или по-малко възможности за специализация по българска филология в България. Например от 1966 г. те участват в летните семинари на СУ „Св. Климент Охридски", а по-късно и във ВТУ „Св.св. Кирил и Методий". Преди студентите са пътували на летни семинари, като са кандидатсвали в Унгария при съответната организация, през последните години пътуват, ако получат покани от България.

От учебната 1970–1971 г. въз основа на Спогодбата и работния план между двата университета на специализация в СУ за един семестър е имало студенти по българистика от Будапеща, а по-късно и от Сегед. От 90-те години Спогодбата функционира все по-лошо, като в наши дни въобще не работи.

Студентите ни от 2007 г. могат да вземат участие в петмесечно (семестриално) обучение по програмата Еразъм в университетите във Велико Търново, Шумен, София, Пловдив и др.

Преподавателите също могат да пътуват по Еразъм за една-две седмици преподаване или краткотрайни изследователски командировки в тези университети. През 80-те години на миналия век преподавателите са получавали покани от Центъра за българистика за изследователска работа.

Спогодбата между ЕЛТЕ и СУ е в сила, но от страна на ЕЛТЕ нови междууниверситетски спогодби не се сключват, тъй като в наше време тази форма на сътрудничество се смята за отживелица.

Между преподавателите в нашата специалност има приемственост. Първата преподавателка в БФ е Тереза Надпал, която е пенсионерка от 1987 г. Нейни

възпитаници са доцент д-р Ленке Чикхеи, известен преводач на българска художествена литература (също пенсионерка) и гл.ас. д-р Елвира Катуш, която се пенсионира през 2013 г. Гл.ас. д-р Мария Дудаш, която поема щафетата през 2000 г., е студентка на Елвира Катуш, а гл. ас. д-р Кристина Менхарт, която е преподавател в БФ от 2013 г., е била студент на Т. Надпал, Л. Чикхеи, Е. Катуш и П. Юхас.

Тук е мястото да отбележим, че през 70-те и 80-те, до началото на 90-те години в БФ е преподавал и известният преводач на българската литература, д-р Петър Юхас.

Без лекторите по български език и литература нашата филология нямаше да оцелее. С уважение към всичките давам имената на лекторите в хронологичен ред: Тотка Маринова (1951–1953), Георги Василев (1953–1955), Лило Ралев (1955–1962), Иван Попиванов (1962–1965), Цанко Младенов (1965–1971 и 1972–1973), Любен Бумбалов (1971–1972), Лидия Савова (1973–1976), Ваня Бояджиева (1976–1979), Александър Алексанров (1979–1983), Огнян Сапарев (1983–1988), Снежина Владимирова (1988–1992), Теодора Костова (1992–1996), Сава Сивриев (1996–2001), Иван Русков (2001–2005), Христо Трендафилов (2005–2010), Наталия Няголова (2010–2014) и от есента на 2014 г. – Камен Михайлов.

От завършилите специалностите българска и унгарска филология лектори или гост-преподаватели по унгарски език и култура са били както следва: Мария Ремени (СУ), Ленке Чикхеи (СУ, два мандата), Дьорд Сонди (СУ, два мандата), Елвира Катуш (два мандата: СУ и ВТУ).

От студентите ни някои са станали дипломати или обществени. Д-р Тошо Дончев между 2010 и 2014 г. е бил директор на Унгарския културен институт в София, д-р Дьорд Сонди неотдавно е бил директор на същия институт, а д-р Петър Кръстев – директор на УКИ в Братислава. Д-р Елвира Катуш повече от 20 години е в ръководството на гражданската организация на Унгаро-българското дружество за приятелство.

Ще надхвърли рамките на изложението, ако спомена всички, които са станали преводачи на българска художествена литература, и особено преведените произведения, които са материал за отделна студия. Все пак да спомена едно издание: *Огледалото на българска литература* (A bolgár irodalom kistükre), излязло през 1969 г., което представя българската литература от началото до 40-те години на XX век, като в него намираме откъси от произведения, обяснителни бележки за литературните епохи, биографични данни за цитираните автори. Преводачите на „Огледалото", които са завършили БФ в ЕЛТЕ са: Магда Секей, Роберт Якаб, Тошо Дончев, Ленке Чикхеи, Марта Йенч. Другите са известни преводачи, от които някои не са и българисти.

Нашите преподаватели публикуват българистични изследвания в унгарски списания включително и в академични издания, също така и в България, както и в разни други издания и в сборници.Тук ще спомена българистичните издания на катедрата ни.

Сборникът *Българистика в Будапеща* (Bulgarisztika Budapesten), който съдържа доклади от международна конференция, посветена на 35 годишнината на българската филология в ЕЛТЕ, е издаден през 1987 г. с помощта на Българския културен център в Будапеща. В сборника са публикувани и докладите на тогавашни преподаватели от БФ: Тереза Надпал, Ленке Чикхеи, Петър Юхас, Огнян Сапарев (лектор), Елвира Катуш., както и на предишните лектори, които са приели поканата: Иван Попиванов, Ваня Бояджиева, Александър Александров. В сборника е включен и доклада на студента Петър Кръстев, който сега е преподавател в Централно европейския университет в Будапеща.

По повод 50 годишнината на българската филология в ЕЛТЕ също е организирана международна конференция в катедрата ни, а сборникът със заглавие *Език и идентитет* е издаден през 2003 г. с подкрепата на Българското малцинствено самоуправление от XIV район в Будапеща. Съставител, редактор и организатор на издаването на сборника е Иван Русков, тогавашният лектор по български език в катедрата ни. В сборника участват със статиите си преподавателите от БФ в Будапеща и Сегед, както и от поканените бивши лектори – Снежина Владимирова и Сава Сивриев.

Издаването на монографии, сборници, учебници и помагала както и публикуването на студии, статии, съобщения по определени филологични теми особено по българистика е много трудно. От втората половина на 90-те години се налагат нови форми за обявяване на конкурси в книгоиздаване.

Трябва да отбележим също, че въз основа на закона за малцинствата от 1993 г. се избира Българско републиканско самоуправление, което, както и дружеството Български културен форум, също организират научни конференции с международно участие, като издават докладите в сборници. На тези конференции са поканени да участват и преподавателите от ЕЛТЕ, от Сегедския университет и Дебреценския университет. Няма да направя списък на малцинствените издания, но все пак искам да спомена две издания: *Тома Вишанов и неговата епоха – религиозни и културни отношения между Унгария и Балканите през XVIII век* (2009) и *Сборник по случай 1100 години от смъртта на Св. Наум Охридски* (2011). В сборниците участват от нашата БФ Елвира Катуш, Мария Дудаш, Христо Трендафилов, Юлиана М. Пандур.

В катедрата ни през 2004 започва издаването на поредица OPERA SLAVICA BUDAPESTIENSIA. Тази поредица има том *A bulgarisztika ma* (Българистиката днес), в който се печатат интересни статии от преподаватели българисти в Унгария, както и от предишните лектори по български в Унгария.

В рамките на същата поредица са издадени и учебни помагала: *Bolgár irodalmi antológia – A kezdetektől 1878-ig* (Антология на българската литература от началото до 1878 г.) – 2009 и *Bolgár irodalmi antológia 1878-1945* (Антология на българската литература 1878–1945) – 2010, които са съставени от ред. колегия: Мария Дудаш, Юлиана М. Пандур, Христо Трендафилов. В антологиите всяко литературно произведение или откъс от него са дадени в оригинал

и в превод на унгарски. В края на двата тома намираме биографични бележки за цитираните автори.

В българистиката на ЕЛТЕ съществува традицията преподавателите да пишат и учебници: Тереза Надпал в съавторство *Bolgár nyelvkönyv* (Учебник по български език) 1963, 1974; Тереза Надпал *Bolgár nyelvkönyv* (Учебник по български език) 1982; Елвира Катуш в съавторство с Росица Пенкова *Български език* (1999), а 2011 година излезе в световноизвестната поредица на издателството USBORNE *Kezdők bolgár nyelvkönyve* (Български език за начинаещи), на която автор на българската част е Мария Дудаш.

Напоследък важен форум на българистичните прояви е и Университетът в Сегед. Те през две години организират конференции по българистика с международно участие, и което е изумително, намират средства и за отпечатане на материалите. Последният им сборник излезе през 2011 г.: *Българският език в славянски и неславянски контекст.* Един колега от България, преглеждайки програмата от 2009-та година, възхитено е извикал: *Та това е цял конгрес по българистика!*

Преподавателите от БФ на ЕЛТЕ са изследователи в областта на съвременния български език и културология, като нашите лектори за последните 20 години трябва да са литературоведи, тъй като в специалността нямаме преподавател литературовед. В университета на Сегед българистите се занимават главно с медиевистика, но за разлика от нас, те имат собствена възпитаница литературовед, Моника Фаркаш-Барати. В Дебрецен българският лекторат е закрит през 2012 година.

Броят на студентите българисти в ЕЛТЕ зависи от актуалната просветна политика на страната, която е тясно свързана с актуалната политическа и обществена ситуация. Най-много студенти сме имали през 90-те години до 2009 г. Оттогава се записват поне двама-трима души, като има разбира се повече желаещи да завършат като втора специалност или да учат факултативно български. Днешните кандидати или по-скоро родителите им мислят по-меркантилно и като не виждат перспективи в БФ, не се записват. Само с българска филология на трудовия пазар работа не се намира. Българското училище в Будапеща е закрито през 2011 г. Нямам сведения в някое средно училище в Будапеща да се изучава факултативно български език. В нашата катедра търсим начини за оцеляване българска филология.

ЛИТЕРАТУРА

Надпал, Т. 1987. Развитие и състояние на специалността български език и литература в будапещенския университет. В: *Bulgarisztika Budapesten*. Budapest: УИ „ELTE", 45–59.

Катуш, Е. 2004. Софийският университет в помощ на будапещенската българистика. В: *Българистични студии*. София: УИ „Св. Климент Охридски", 306–310.

Архивите на ЕЛТЕ и на Катедра „Славянски езици"

КАКВО ЗНАЕМ ЗА БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ?

Светла Кьосева

The Bulgarian school in Budapest is one of the oldest institutions of the Bulgarian minority in Hungary. Its importance in the life of the Bulgarian community is beyond doubt, but its history has not been properly researched to this day. A. Gjurov examined some of thesources, but a methodical collection of data has yet to be carried out. This study is an attempt at synchronizing the data found in Bulgarian and Hungarian sources, in hopes of providing more accurate information on the school's past for its upcoming 100 year anniversary.

2018-та година българското училище в Будапеща ще навърши 100 години. Какво знаем за неговото минало? Оказва се, че фактите са твърде откъслечни и се ширят доста неверни представи, да не кажа легенди. (Тук дори не става въпрос за изопачаване, а за пренасяне по аналогия факти от настоящето към миналото.) Някои от изследванията се правят по докладните от посолството, много често една и съща формулировка се повтаря години наред, тъй като училището не е приоритетен интерес, а и много често са замесени лични отношения. В настоящото съобщение поставям следните въпроси, чийто отговор все още не е напълно изяснен: *1) от какъв тип е било училището – с пълен курс на обучение или с обучение само на български език; 2) какви са причините за движението на броя на учениците?*

Знае се, че училището е започнало занятия на 25 февруари 1918 г., но се срещат доста различни цифри за броя на учениците – от 18 до 25. Уточнение по въпроса можем да намерим в неотдавна излязлата книга на Петър Стоянович (2012: 172) за неговия дядо – българския депутат Иван Стоянович-Аджелето, в която той посочва създаването на училището като една от неговите приоритетни задачи. Оттук става ясно, че откриването на училището се е отложило, тъй като набирането на деца се забавя и през това време те се записват в унгарски училища. От друга страна през зимата на 1917–1918 г. училищата са били месец и половина в „дървена ваканция“. Липсвали са и точни данни за състава на колонията, за децата в училищна възраст. Не е чудно, че грижите за училището се поемат и от Българското генерално консулство, тъй като преселниците са български граждани. В писмо на първия директор на училището Константин Спиров (споменаван и като Костадин) до пълномощния министър Стоянович се казва, че липсата на помещение, на оборудване и учебни пособия също забавя откриването на училището.

До 20 февруари са били издирени и записани 30 ученици. От тях обаче в деня на откриването идват само 17. От писмото на директора става ясно, че децата учат в унгарски училища и идват допълнително да учат български. В същото време са се привличали и деца, които не са посещавали никакво учи-

лище. Директорът Спиров обяснява още, „че няма смисъл да се повтаря материалът, защото се изучава *същата материя и в поменатите [унгарски] училища, [затова] задоволих се да обърна на първо време най-главно внимание на изучаване на български език. Говор, четене и писане заемат учебните ми часове.“* (Стоянович 2012: 175). Знанията от унгарските училища очевидно улесняват процеса на обучение, но според директора нещата с речта са катастрофални: „от явилите се досега ученици само двама говорят добре български, двама – сносно, и един – хърватски, останалите не знаят никак. Има даже деца на баща и майка българи, които не знаят да говорят български. Принуден съм да прибягвам до помощта на знаещите, за да обясня на другите, що искам да кажа.“ (Стоянович 2012: 176). От което пък се разбира, че учителят Спиров не знае унгарски. Изтъкната е и дейността на някои българи и особено на отец Симов (който всъщност е една забележителна личност – бъдещият Неврокопски митрополит Борис, завършил Одринската българска гимназия и Българската духовна семинария в Цариград, както и Богословския факултет в Черновци, днес Украина). В кореспонденцията се споменава още, че някои деца посещават сръбско училище, където учат и православно вероучение. Усилието е да се направи всичко възможно, за да се прехвърлят те в българското училище (Стоянович 2012: 180).

Трябва да се каже, че училището започва да функционира при доста мизерни условия: малка стая с размери три и половина метра на 6 метра, с един прозорец. Учениците седят на обикновени столове и работят на маси. В стаята има малка картонена черна дъска, едно къщно сметало и една културна карта на България. Поради липса на гориво учениците носят дърва от къщи, за да не се прекъснат учебните занятия (Гърдев 2005: 74).

Междувременно от София изпращат нарочни „временни наредби“ за организиране на българските черковно-училищни общини, които задават рамка, оставяйки всичко останало на местната конюнктура и на волята и активността на съответния дипломатически представител.

Как е решено това в Будапеща? Създадената през 1916 г. църковно-училищна община приема през 1920 г. своя Устав. Утвърждава се името Българска православна църковно-училищна община в Будапеща, чиято главна задача е да поддържа Българската православна църква и българското народно училище в Будапеща (Гърдев 2013: 30). Към общината е създаден и Общински фонд за съграждане на Българска православна църква и училище. За училищните дела се грижи тричленно училищно настоятелство.

На ул. „Лоняи“ училището остава 4 години, а свързаните с него разходи се изплащат от дарения.

Учебната 1922–1923 г. е открита в девическото основно училище на ул. „Папньовелде“, където българското училище остава нови четири години. В съответствие с промените в българската образователна система (от 1921 г. задължителното основно образование в България е седмокласно), в училището в Бу-

дапеща също е открит горен курс. Това личи от писмо на директора Константин Спиров, който се обръща към компетентните унгарски власти с молба да се отпусне още една стая за провеждане на учебните занятия. Официалното име на училището е „Будапещенско българско основно училище и прогимназия“. От тази учебна година е назначен и учител по унгарски език (Гърдев 2005: 75).

Най-продължително време българското училище се помещава на ул. „Йожеф“ №20 в VIII столичен район. През този период определяща за него е дейността на директора **д-р Никола Милев** (завършил пловдивската семинария и Духовната академия в София). Първият му мандат започва след завършването на академията (в началото на 1930-те години) и продължава до 1 януари 1935 г. След два мандата – в Мишколц и Каша (Кошице, дн. Словакия) – той отново се връща в Будапеща. По време на продължителния си престой в страната Никола Милев научава унгарски език, създава добри контакти и изиграва голяма роля за духовното обединение на колонията, превръщайки училището в истинска културна институция. През 1941–1942 г. в него е открит „Народен университет“ и се изнасят беседи на различни теми (Гюров 2001: 166), създадена е библиотека.

След Втората световна война най-бързо от българските институции се съживява Българското училище. То прекъсва дейността си само за няколко месеца по време на обсадата на Будапеща. През следващите години се мести в различни унгарски училища – на ул. „Немет“, на ул. „Силард Рьок“, в гимназия „Клара Льовеи“ (ул. „Вендел“ №1), връща се за известно време и на ул. „Йожеф“ №20. Тук през 1954–1955 учебна година българското училище ползва вече 4 класни стаи, но и те се оказват недостатъчни, тъй като в него вече се учат 158 деца (Гюров 2001: 176).

Сградата на ул. „Байза“ №44 е била седалище на съветската част на Съюзната контролна комисия до 15 септември 1947 г. През ноември 1954 г. съветското посолство в Будапеща връща сградата на унгарското Министерство на външните работи, а през март 1955 г. тя е предадена на Българското посолство за целите на училището. През учебната 1955–1956 г. то започва занятия в новата сграда. Това означава едновременно, че преминава под управлението на българското просветно министерство. (Откритите по-рано училища в Печ и Мишколц са превърнати във филиали на будапещенското училище, но много скоро се оказват в тежест на министерството и то ги закрива.)

За известно време през петдесетте години училището носи името на Вълко Червенков, след което е преименувано на Българско основно училище „Христо Ботев“. От началото на 70-те години към него функционира детска градина, а през 1981 г. е превърнато в Единно средно политехническо училище с учебно-професионален комплекс по туризъм. След сключването на споразумение между българското и унгарското министерство на просветата то е преименувано на Българо-унгарско средно езиково училище „Христо Ботев“ през 1994 г. С това име съществува до закриването му от МОН през 2011 г.

Броят на учениците през учебните години е твърде променлив – както се вижда от Схема 1.

Схема 1: Броят на учениците между 1918 и 1952 г. (по данни на Гърдев 2013)

На посещаемостта на училището влияят различни фактори. Ако направим сравнение с броя на българите или на децата през съответните периоди, ще видим, че движението на броя на учениците не винаги съвпада с увеличаването или намаляването на българското население в Будапеща. Например, според Схема 2, през 20-те години, след I-та световна война, броят на децата в Будапеща намалява. В същото време виждаме, че броят на учениците в училището се е увеличил. Тук очевидно повлиява превръщането му от начално в основно училище и увеличаването на броя на паралелките. От друга страна, трябва да се знае, че броят на децата до войната е сравнително малък в сравнение с общия брой на българите в Унгария, което се дължи на неуседналия характер на българската емиграция, която е тясно свързана с България (Схема 3).

През 1927 г. училището остава с един учител (директорът), а тогава е вече седмокласно. Този факт довежда до отлив на ученици, неблагоприятно повлиява и световната икономическа криза от 1929–1934 г., а в навечерието и по време на войната е затруднено свободното придвижване между България и Унгария. Това са негативните фактори. През периода 1930–1944 голяма роля за утвърждаване на училището има д-р Никола Милев, който изнася неговата дейност извън класната стая и работи с цялата българска общност, създавайки библиотека, Народна академия и т.н. В края на 40-те години в Унгария се

завръщат много от българските градинари, което също повлиява на броя на учениците.[87]

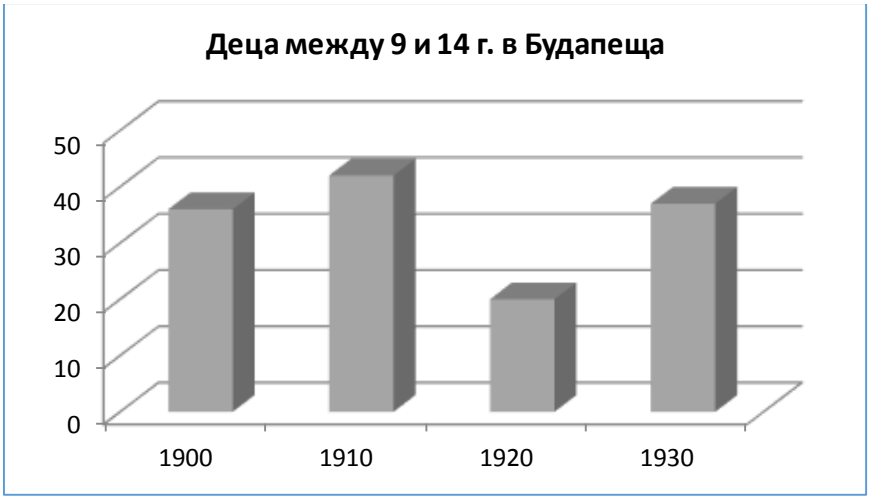

Схема 2: Брой на децата в Будапеща от началото на XX век до 30-те години според статистически данни (Пейковска 2011)

Значително нараства броят на учениците след преместването на училището в постоянна и удобна сграда на ул. Байза и редовно изпращане на учители по отделните предмети от просветното министерство в София. Бързият спад през следващите години обаче говори, че очакванията не са се оправдали напълно (Схема 4). Ето защо през 70-те-80-те години се предприемат нови мерки за поддържане на броя на учениците: създаване на детска градина, която да захранва училището с нови деца, и превръщането му в ЕСПУ (Единно средно политехническо училище) с 11-класен курс на обучение. Така през учебната 1983–1984 г. училището достига най-голям брой ученици – 223 души. Тогава завършва първият випуск на ЕСПУ „Христо Ботев“ – Будапеща.

[87] Тук искам да спомена и устното сведение на Кристина Менхарт, чийто баща разказва, че в началото на 50-те години децата с българско гражданство са били задължени да посещават българско училище – мярка, взета от Българското посолство, която се е отнасяла за всички български граждани в Унгария. (Българските преселници не са сменяли гражданството си, дори и при второ, трето поколение, в духа на съществуващото споразумение между двете държави. Първият пробив в това огношение е през 50-те години, когато еднократно е дадено унгарско гражданство на български преселници. Приелите унгарско гражданство българската държава престава да таксува като българи. Тези факти не винаги са документирани в достъпните източници, което за пореден път поставя въпроса за важността на оралната история при изясняване на миналото на българската общност в Унгария.)

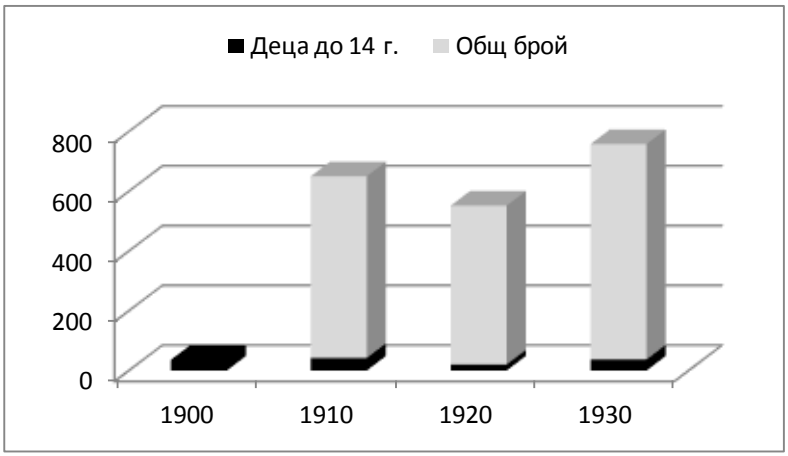

Схема 3: Съотношение между общия брой на българите и броя на децата през първата половина на XX век (Пейковска 2011).

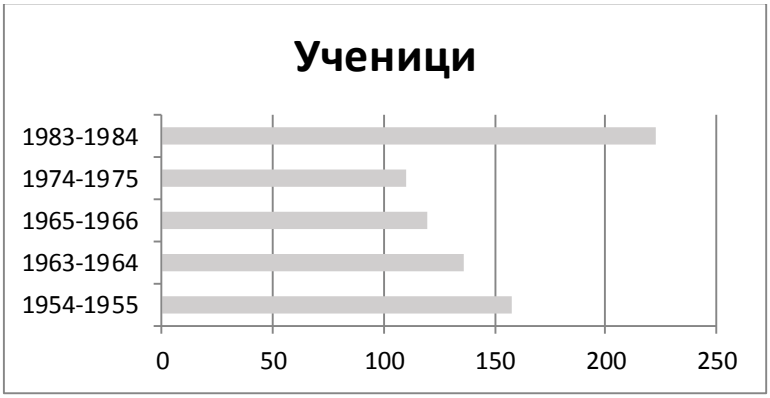

Схема 4: Брой на учениците през периода 1954-1984 (Гърдев 2013)

За следващия период няма публикувани данни, а и архивите на училището са преместени в София след закриването му през 2011 г., но мнозина сме свидетели на постепенното отливане на децата от училището от втората половина на 80-те и особено през 90-те години. Новата форма се оказва недостатъчно жизнеспособна в унгарските условия. Гимназиалната фаза е сведена до 2 години, а през третата се изучава професия (екскурзоводство). Въпреки привлекателността на екскурзоводската професия, която – съчетана с добрата езикова подготовка по немски и английски – би могла да се превърне в привлекателен

фактор, тя никога не е официално призната в рамките на унгарската образователна система и остава частно начинание без особено значение за бъдещата реализация. В същото време двегодишното гимназиално обучение не може да се сравни с четиригодишното обучение в унгарските гимназии и затруднява продължаването на образованието в унгарски ВУЗ. Въпреки че българската държава компенсира тази слабост с прием в български висши учебни заведения, реализацията на първия завърнал се випуск от вишисти отново спъва интересът към училището. През 90-те години българското училище, издържано от МОН, постепенно губи инерция. То не може да издържи и на конкуренцията на унгарските училища, които предлагат и добре рекламират нововъведения, привлекателни за потребителя (специализация в определена сфера на знанието още от основния курс, спортна дейност, 6 и 8-годишни гимназии и т.н.). Съчетано с неотстъпчивостта на МОН, което се противопоставя на всеки опит и предложение за промяна, това води до пълно отдръпване на местната общност от българското училище, възпитало поколения българи в Унгария.

Със закриването на БУСЕУ „Христо Ботев“ през 2011 г. завършва един исторически етап от развитието на българското образование в Унгария, който все още предстои да бъде изследван. Неговите традиции са наследени от създаденото през 2004 г. Българско училище за роден език.

ЛИТЕРАТУРА

Гърдев, К. 2005, Организиране на българската колония в днешна Унгария. В: Русков, И. – Кьосева С. (ред.) *90 години Дружество на българите в Унгария*. Будапеща: Българско републиканско самоуправление, 67–82.

Гърдев, К. 2013, *Българската колония в Унгария след 1944 г.* София.

Гюров А. 2001, Единадесетвековно българско присъствие в Унгария. Будапеща: Българско републиканско самоуправление.

Пейковска, П. 2011, *Българските общности в Унгария през XIX-XX век. Миграции и историкогеографска характеристика*. Институт за исторически изследвания при София: БАН.

Стоянович П. 2012, *Известният непознат. Иван Стоянович-Аджелето (1862–1947)*. София.

ПРЕДСТАВИТЕ ЗА СЕМЕЙСТВОТО ПРИ УНГАЦИ И БЪЛГАРИ В НАЧАЛОТО И СРЕДАТА НА 20 ВЕК

Кристина Менхарт

Families constitute the basis of society. Their members are tied to one another by bonds of blood, emotion and economic necessity. The topic of the study is a comparative examination of Hungarian and Bulgarian rural families up to the first half of the 20th century. We analyze the similarities and differences in everyday practices, celebratory customs and the trinity of marriage, childbirth and death based on the audioarchive of Lajos Hegedűs (recorded between 1940 and 1957) and various Bulgarian folklore studies.

Увод

Основата на всяко едно човешко общество е семейството. То е стопанска база, репродуктвина единица и място за социализация на подрастващите поколения. Семейството е обществено призната група от хора, които са свързани посредством кръвна или брачна връзка; характерна за тях е солидарността, взаимната отговорност и подобния начин на живот (Ортутаи 1978). При типологизацията на семействата изходна точка е връзката на индивида със семейството. От тази гледна точка семейството е непостоянна единица, която се създавава и се разпада в сравнително кратък интервал от време, затова повечето от хората през живота си се свързват с повече семейства. По тази логика се различава ориентационно (произходно) семейство, създаденото от брачната двойка репродуктивно (създаващо потомство) семейство, афинално (придобито чрез брака) семейство, което всъщност е произходното семейство на съпруга или съпругата (Paládi-Kovács 1988–2002).

Тема на настоящата статия е сравнителното проучване на унгарското и българското селско семейство до към средата на 20 век. Търсят се приликите и разликите на семейния живот в контекста на раждането, брака и смъртта. Унгарският материал е събран от звуковия архив на Лайош Хегедюш (Hegedűs 1946; 1952), записан между 1940 и 1957 години в селските територии на Унгария. Архивът съдържа 123 записа на тема семейство, с общо времетраене 4,30 часа, от 62 информатора. Българските еквиваленти се базират на публикуваните материали от етнографската литература.

Унгарската дума család (семейство) е от старобългарски произход (челяд), най-ранната ѝ поява в писмените текстове е от 12 век (Kniezsa 1955). В унгарската територия под семейство в най-прекия смисъл се разбира съжителстващата общност на родителите и незадомените им деца (малко семейство). От друга страна в употребата на думата при селяните в Унгария в края на 19 век, броят на съжителстващите хора или поколения няма определящо значение – семейство е и състоящата се от 4 поколения, и често 28-30 души роднинска общност, както и брачна двойка с едно дете. В това понятие влизат и онези

роднини, с които не живеят заедно, а често и слугите и работниците. Структурата на семейството определя и отношенията на членовете един към друг. В унгарското селско общество всеобща е била патриархалната семейна форма, т. е. най-възрастният мъж (стопанинът) или при брачна двойка мъжът разполага с имота, той контролира и управлява моралното поведение на членовете, представя навън семейството, при избирането на новите членове на семейството има определяща дума. В патриархалното семейсто произхождащите от общ род мъже живеят заедно с жените, децата и внуците си, като ръководител им е най-възрастият мъж – бащата, дядото или чичото. Тази позиция той пази до смъртта си и разполага с неограничена власт: може да изгони или да удари другите. Той ръководи и стопанството, разпределя работата. Разполага неограничено и със семейния имот – може да умножи, но и да пропие всичко без да му се търси отговорност. В негова помощ е стопанката (съпругата му), но тя няма право да се меси в нищо. Жените, влизащи в семейството не получават нищо от имота, дори и дрехи, а работят само за храна (Ортутаи 1978).

Процесът, който води до изграждането на роднинската система, характерна за днешна Унгария не е точно познат, но е известно, че патрилинеалният произход бавно се превръща в билатерален, променят се функцията и характера на роднинските връзки и в края на 19, началото на 20 век вече и при селячеството големите патриархални семейства постепенно изчезват. Роднинството като организационна сила наистина губи от общественото си значение, но това не означава, че обществото се атомизира или, че роднинските връзки нямат вече значение. Процесите в първите десетилетия на 20 век по-скоро показват бавна и постепенна адаптация на семействата към новите условия в обществото (Фел – Хофер 2011).

Българското селско семейство, наречено патриархална задруга, има редица сходни черти с унгарските семейни общности. Д. Маринов дава следното определение за нея: „Под името задруга разбираме повече семейства (10 – 15 – 20 и повече), които живеят в едно гумно (двор), работят на едно, принясят в едно, ядат на едно и се управляват от един човек.“ (Маринов 1995: 50). Обобщено задругата е „семейна форма на стопанска цялост със съвместно потребление и неделени имоти“ (Груев 2006). Тук понятието семейство се употребява в тесния смисъл на думата – за брачната двойка и техните деца, а общността на повече роднински семейства е самата задруга. Бобчев (1907) различава два типа задруга: „проста задруга”, която отговаря на обикновеното домакинство като големина и състав, но главата ѝ е собственик на имуществото и „сложна или колективна задруга”, където обединението е не само на базата на общността върху имуществото, но и с цел препитание, подкрепа и защита. Ръководител на задругата е дядото (старецът, най-възрастният мъж), наречен домовладика. Той разпределя полската работа между мъжете и жените, решава кой каква работа ще върши, както и кое момче или мома ще се ожени и за кого. Има право да се кара, дори и да удари членовете на задругата, от друга страна старецът е длъжен да върши всичко с отеческа любов, и с поведението си да

показва, че работи за доброто на задругата. Цялото движимо и недвижимо имущество на задругата е под неговия надзор, но той няма право да продава недвижим имот или да взема заем без да се допита до задружния съвет (съставен от най-възрастните мъже от задругата). Ако се пропие, побърка умствено или се вдетини, задружният съвет може да го смени и тогава глава на задругата става вторият най-възрастен мъж. На дядото в къщи се отдава почит, в негово присъствие младите стоят прави. В обществото задругата се представя от него, той отговаря за поведението и провиненията на членовете ѝ.

Партньор на стареца при работата в задругата е бабата (неговата съпруга или ако е вдовец, най-възрастната жена), тя управлява домашната работа, надзирава отглеждането на домашните птици, кравите и биволиците, както и отглеждането на градинските култури около къщата. Тя има право да продаде без разрешението на дядото от всички продукти, произведени в домакинството, както и птиците, яйцата, млякото, от които купува неща, нужни за домакинството. Бабата разпределя къщната работа, преждата, вълната и другите неща за предене и тъкане. Всичките жени (и всички по-млади мъже) в задругата трябва да ѝ се подчиняват. В отношенията си към стареца съпругата му има известна свобода, дори може да спори, да се кара с него, както и той често иска съвета ѝ. При смъртта на стареца, ако няма друг мъж да го замести, бабата става и глава на задруга, поне докато поотрасне най-големия ѝ син (Маринов 1995: 51). Разглеждайки ролята и правата на подчинените жени в семейството, Маринов установява, че те нямат никакви права, освен „да плачат“, а получават само задължения и унижения.

При сравнението на унгарското и българското селско семейство се наблюдават много повече прилики, отколкото различия. Патриархалната задруга, като семейна и стопанска общност, е била характерна и за двата народа, като може да се предполжи, че и постепенното ѝ изчезване протича в приблизително същия период от време – в първите десетилетия на 20 век, заедно с модернизацията на обществото и катаклизмите, причинени от двете световни войни. Как протича точно този процес не е точно документирано, но от разказите на унгарското селско население от този период, свързани със семейството, както и от техните български еквиваленти, могат да направят известни изводи.

Разказите на унгарските селяни за семейството и българските им еквиваленти

1. Предбрачни ритуали – ухажването, седенките и избирането на бъдещия съпруг или съпруга, описани в архива, са важна група на семейните обичаи. От обичаите, свързани с ухажването на момите е описано поставянето на майско дърво, обичай, разпространен в цялата унгарска етническа територия. Група от момци тайно отива в гората, избират хубави, стройни, зелени или цъфнали дръвчета, които се украсяват с ленти, плодове или сладки и се постявят пред портата на избраната мома, както и пред кметството и кръчмата (Ортутаи 1978). Информаторката Сабадошне (49 г.) си спомня за майското дръвце от

трънка, което са сложили под нейния прозорец младежите, а тя, както и другите моми, го е украсила. Историята, разказана от Шандор Ковач (21 годишен, с. Драваполконя, запис 1942 г.) показва пародизирането на обичая – младежите, след като са свършили „официалната работа“ с майското дръвце, при къщите на момите вдигат шум, за да мислият момите, че слагат майско дръвце, но вместо това закачат кошници, метли по високите дървета пред къщата. Отмъщението, насочено към горделивите моми или към мома, отхвърлила дара на момъка се среща и в българските обичаи – пр. на Риначов ден (Св. Силвестри, 2 януари), младежите цапат и пълнят с тор оборите (вместо да ги изчистят) в къщата на момата, която искат да накажат (Маринов 1994).

Седянката, като основно място за среща на младите се споменава и в разговорите от архива на Хегедюш, като получаваме информация за отношенията между момите и момците. Задевките, кражбата на части от чекръка, веселбата и танците са част от вечерите на младите (Мария Тот-Фориж 47 г., с. Бешенце, 1942 г.). Целуването на момите също е част при седенките, където често се събират 10-15 моми и момци, информаторът споделя, че вече не се целуват момите (Янош Орбан, 45 г. с. Дравачехи, 1942 г.). Шегите понякога загрубяват, момите се затварят в стаята и изпъждат момците. После, когато се прибират, ги е страх от младите мъже, които дори бият най-устатите моми (Сакачне, 49 г.). В най-източната част на унгарската езикова територия, при унгарците чанго, танците до късно са били забранявани от поповете (Ищван Банди, с. Гайчана, Румъния, 1947 г.). Функцията на седенките е подобна и в България – това е място за среща на младите, което се организира основно около трудовата дейност, там момите демонстрират уменията си в шиене, предене и др., а момците се грижат за забавата (песни, танци, музика, разказват се приказки, предания, легенди, гатанки, чуват се закачки, задявания). Краде се китката на избраната мома, като любовен дар ѝ се дава ябълка. Отказването на дара е голяма обида за момъка, който си отмъщава.

Избирането на годеника или годеницата също се среща като тема в разговорите в архива на Хегедюш, като основния въпрос е, кой избира – младите сами, родителите или се стига до крадене (бягство) на момата. При унгарците чанго от няколко разказа става ясно, че избирането на брачния партньор зависи само от решението на младите – Йожеф Лацко (Лабник, на 43 г. 1947 г.) разказва следното: „Момъкът, когато обикне момата и се разберат да се оженят, праща една стара жена да съобщи на родителите на момата с думите: Дойдох да ми дадете едно ново сито.“ При годежа питат младите: „Обичаш ли, дъще, този момък?“ или „Обичаш ли тази мома?“, щом и двамата отговорят положително, се казва: „Тогава Господ да ви даде късмет!“ и се поливат сключените ръце на младите с вино.

В другите унгарски територии в този период по-често родителите избират бъдещия брачен партньор, без да се съобразяват с желанието на младите. Б. Биро родом от Буковина, Румъния (на 76 г., 1952 г.), разказва своята принудителна сватба и после и сватбата на сина си от позицията на „жертвите“ – нито

тя, нито синът ѝ са сключили брак доброволно и, както може да се очаква, тези връзки не са и особено сполучливи: „Бях момиченце на 15 години, нищо не знаех за живота, появи се син на богат стопанин, мене родителите ме дадоха насила.“. В югозападна Унгария в областта Орманшаг, родителите са оглеждали момите на пазара (мегдана), а младите не са контактували преди сватбата – „Бях виждала мъжа си, ама не бях говорила с него, никога!“ (Й. Тотфалуши 82 г., Ш. Сюч 74 г., родом от с. Вейти, Унгария, 1942 г.). Решението и тук се взима от родителите.

При несъгласие от страна на родителите, в един случай се споменава „краденето на момата“, което всъщност е прикрито бягство от къщи (поводът е, че заможният баща не иска да омъжи дъщеря си за по-беден момък), насилствена кражба на моми в архива не се среща. От българските материали за разглеждания период е ясно, че избирането на брачния патньор е привилегия на родителите (подчертано на бъдещия съпруг) и дори на седенките участват майки, които там оглеждат бъдещата снаха. При несъгласие от страна на младите отново е възможно краденето на момата или приставането ѝ (момата бяга в къщата на момъка), което става също по време на седянката. Интересна е интерпретацията на Димитър Маринов – момата при несъгласие има по-голяма свобода – може да пристане (да избяга при семейството на любимия си). Дали ще се даде чеиза (дар) или зестрата на пристаналата мома, се решава от стареца на момината задруга (Маринов 1995).

2. Отношения и връзки в семейството

От разказите на женените се вижда многообразието на връзките между мъжете и жените, съжителствуващи заедно в брак. Предаността, взаимната обич и почит са едната, а кавгите, насилието и изневярата са другата страна на отношенията в брака в епоха, когато разводът е бил почти немислим в селата. Изпълнен с взаимна обич и почит е разказът на 50 годишен мъж от Буковина (Румъния, 1950 г.), който е бил 4 години войник през първата световна война, а годеницата му го чака през цялото време, като не скланя да се омъжи за друг: „Благодаря на бога, че сме оттогава заедно и сме много добре.“ Бракът на Д. Демше е изпълнен с трудности и не особено щастлив, но тя въпреки това остава с мъжа си.

Войната, като изпитание за съпружеската вярност се среща и в други разкази, които документират изневярата (на съпругата, мъжете имат по-голяма свобода). Трагичен край има историята за църковната клетва на невярната жена, която ражда дете от друг мъж през войната, бива публично унизена в църквата и умира след 40 дни. Съпругът не ѝ се сърди, той обвинява майка си за трагедията, и твърди, че той е щял да си живее и така с жена си (разказ на Й. Ласко, 43 г., от Леспед, Румъния, 1952 г.). В архива се споменава и случай, при който бащата напуска семейството си, което оттам нататък живее в голяма бедност (Янош Фориж, 62 г.). Споменатата вече Б. Биро разказва, че след несполучливия първи брак, синът ѝ живее с едно 16 годишно момиче, без да са женени.

Тези разкази показват появата на нова ценностна система в селата и отслабването на строгия селски морал вследствие на войните. За подобни процеси в българското село конкретни данни няма, но от санкциите, които предвиждат българските правни обичаи, могат да се предполагат подобни проблеми (Маринов 1995). Изневярата от страна на мъжа се толерира повече, жената може да бъде набита, изпъдена или дори убита от мъжа си в подобна ситуация. Кавгите между съпрузите се смятат за семейни проблеми, в които никой не се меси, но мъжът няма право да нанася „тежък" побой на жена си, особено без причина (Маринов 1995).

Децата в семейството са голяма радост, но и грижа; в епохата между двете войни не е било лесно да се отгледат и изхранят. Интересна част от архива на Хегедюш са историите, разказани от самите деца на възраст между 10 до 16 години. От тях получаваме представа за живота на децата в традиционното селско общество и за промените, които настъпват през 50-те години. В унгарските села се е разчитало на детския труд от 6-7 годишна възраст, а както и в българските територии, детето, навършило 12 години, се е смятало за възрастен в трудовата дейност (Немет 1966; Маринов 1995). Погледното от аспекта на детските разкази обаче става ясно, че очакванията на възрастните спрямо децата са често прекалени – пр. Гизела Бьосе (43 г., Егерарча, Унгария, 1952 г.) разказва, че като дете на 6 години е била изпратена да занесе вино на копачите, но се е загубила из хълмовете, за което е била наказана. 12-13 годишни деца пазят говедата на семейството, като също са наказвани, ако добитъка пасе в чужда нива, проблем, познат и от българските земи. (С други думи децата се третират като малки възрастни, които вземат участие според възможностите си в трудовия живот – ср. Ариес 1987.) Родителите в тази епоха възпитават децата си строго – често им се карат и ги бият. Силно религиозният баща бие децата си, щом „напразно вземат името божие на устата си" или кажат неприлична дума, а друг баща бие със сопа сина си, когато той иска да излиза вечер (Андраш Сава 78 г., Дравачехи, 1940 г.). Правото на бащата и отчасти на майката да бият децата си е част и от българското обичайно право (Маринов 1995). От друга страна, се появяват като тема и преживяванията на децата в училището – Гизела Бьосе говори с гордост за дъщеря си, че е отлична ученичка, а селските деца от 5 клас възторжено разказват за училищната екскурзия (Ирен Ковач 12 г., Уйфехерто, Унгария, 1954 г.). Тези разкази показват обществените промени, настъпили през 50-те години, когато главна задача на децата става ученето.

Отношенията между порасналите вече деца и родителите са амбивалентни, семействата, в които съжителстват повече поколения, изобилстват от вътрешни конфликти – бащата изгонва от къщи непокорния си син, който е принуден сам да се справя, но е налице и отмъщението на сина, който в един случай дори убива баща си за пари (Ищван Ласко, р. от Лабник, Румъния, 1952 г.). При смъртта на майката в семейството се появява мащеха (разказ на Г. Бьосе, 43 г.), като в конкретния случай вторият брак се сключва по принуда – бащата на

информаторката не иска да се ожени пак, но родните му го заставят. В този случай мащехата не се оказва „зла“, грижи се добре за двете сирачета. Почит и признателност към родителите е засвиделствувана в разказа на Янош Деак (38 г., р. Пустина, Румъния, 1950 г.), който живее в отделна къща с жена си, но винаги иска съвети от баща си и дядо си: „Добре е човек да послуша думите на възрастите хора.“.

За отношенията между братята и сестрите в разговорите не се срещат много информации. От разказите става ясно, че са налице силни връзки и взаимна помощ – Янош Фориж разказва, че след като умира баща им, той и брат му се грижат за семейството, а след смъртта на брат му, всичко остава на него. Смъртта на бащата принуждава обикновено най-голямото дете да стане глава на семейството и да се грижи за другите (Янош Орбан, 45 г.). Сляпа информаторка, родом от Буковина, Румъния, споменава, че са били 7 деца, родителите им умират рано, и че тя не е искала да зависи от братята и сестрите си, затова въпреки недъга си изучава професия (гради печки и камини, боядисва къщи).

Връзките в афиналното семейство се характеризират с редица конфликти, които произтичат от съжителството. Конфликтите със свекървата се срещат в повече разкази, например в историята на сляпата информаторка, която е често обиждана от свекърва си, защото е сляпа. Свекървата е виновна и за вече споменатата трагедия на невярната жена, но от друга страна Д. Демше говори с обич за своята свекърва, която ѝ е опора и утеха в най-тежките моменти. Отношенията в българската патриархална задруга между свекървата и снахите са строго регламентирани, като целта е осигуряването на съжителство с възможно най-малко конфликти, но в края на краищата това води често до подтискането на проблемите. В разкази на жени от ромски произход от България, родени между двете войни, са описани конфликтите в афиналното семейство, като помощ при отглеждането на децата се получава от майката, а не от свекървата, със която живеят (Пашова 2010).

В архива на Хегедюш семейният модел е съжителствуването на най-много две поколения – родители и деца – като се вижда добре тенденцията младите след сватбата възможно най-бързо да си осигурят самостоятелен дом. От разказите става ясно, че унгарското голямо семейство, еквивалент на българската патриархална задруга, в първата половина на 20. век е почти изчезнало. Новосъздадените млади семейства започват съвместния си живот при родителите на мъжа, но се стремят възможно най-бързо да станат самостоятелни. Спират ги основно материални причини, периодът, в който са записани разговорите е изключително тежък за всички, които живеят в унгарските територии (пр. секлерите от Буковина и унгарците чанго между 1941 и 1945 г. загубват два пъти пълното си движимо и недвижимо имущество, като 1947 г. се заселват съвсем обедняли в селата, откъдето са изселени унгарските немци – Танцош 1999). Разпадането на българските задруги започва също след Първата световна война – „Младите се завърнаха след войната и секи иска да се дели. И преди е имало да се делят, ама по-малко…“ (селянин от с. Грамада, цитира Груев 2006).

Процесът продължава няколко десетилетия, чак до колективизацията пред 1950-те години, като се среща силна съпротива от страна на по-възрастното поколение.

3. Смъртта в семейството

Смъртта в семейството също присъства в разговорите, проведени от Л. Хегедюш. Загубата на родителите, съпругът или съпругата и най-вече на децата е голяма болка и трагедия за родните (Pollock 1983). Смъртта на възрастните родители е болезнена, но в известен смисъл е в реда на нещата, задължение на децата е да отдадат нужната почит на починалия. За смъртта на баща си и ритуалите около починалия при унгарците чанго разказват Анна Фазекаш-Якаб и Анна Шимон (25 г. р. от Леспед, Румъния, 1950 г.). При тях обичай е било изпращането на душата на покойника до прага и отваряне на вратата, за да излезе навън. Нощното бдение край покойника, когато се пеят оплаквателни песни и се разказват приказки[88] с поучителен характер, също е типично за унгарските погребални обичаи. Ритуалите, свързани с изпращането на починалия, са абсолютно задължителни и в българското селско общество от разглеждания период – вярва се, че от неокъпан, неопят мъртвец става вампир, затова близките спазват стриктно погребалните обичаи (Маринов 1994; Кауфман–Кауфман 1988).

Преживяването на смъртта на близките е свързано и с трудно обясними явления: преди смъртта си бащата на информатора кара жена си да вароса къщата, защото скоро щял да умре. Когато жена му тръгва към вратата, нещо я събаря, мъжът ѝ казва, че е препречила пътя на смъртта, след което той умира, както е предрекъл. Майката на Ц. Шебещен (38 г.) сънува, че ще умре след 2 седмици, затова прави завещание, сбогува се със кумата си, децата, братята и сестрите си. Децата ѝ до последния момент не ѝ вярват. Прокобите за смърт са познати и в българските земи – на умиращите се появява Архангел Михаил, Исус или рогати цигани с вили преди настъпването на смъртта (Ненов 2004).

Смъртта на детето винаги е голяма трагедия за семейството, макар и през разглежданата епоха да е често срещано явление, тъй като липсва елементарна медицинска помощ. Редица болести не се лекуват, а се случват и злополуки (споменава се смърт от заразна болест или от сепсис при две момиченца). Родителите са изпълнени с дълбока скръб и угризение на съвестта, въпреки общоприетият обичай за този период, за починалите малки деца (особено за момичетата) да не се жали много (по темата вж. Ариес 1987).

Обобщение

В разглежданата епоха унгарските и българските селски семейства на пръв поглед са сравнително затворени и стабилни общности, които пазят и почитат

[88] В архива на Хегедюш такива приказки разказва Жужана Палко, темата е съдбата на грешната душа след смъртта – ср. Менхарт 2011.

традициите. Погледното по детайлно, се виждат последствията от големите исторически катаклизми на 20 век, в резултат на които патриархалната задруга и унгарското голямо семейство се разпадат. Този процес е по-напреднал в унгарската територия, където наблюдаваме същителство на най-много 2 поколения, като младите се стремят да станат самостоятелни възможно най-бързо. В българските села големите семейства като стопански единици престават да съществуват като последица от насилствената колективизация през 50-те години на 20 век. Увеличаването на образователното ниво на младите, както и възможността за придобиване на по-престижна професия вместо земеделието, води и в двете страни до рязко намаляване на заетостта в селското стопанство, усилена урбанизация и заедно с това – до изчезване на селската традиционна култура, пазител на която са били патриархалната задруга/голямото семейство.

Променят се и вътрешните отношения и ролите в семействата, които реагират сравнително по-бързо на предизвикателствата отвън: жената става по-равноправен партньор на мъжа, а децата решават сами съдбата си (професия, женитба). Роднинските връзки запазват важността си, но (особено в Унгария) се наблюдава отпадане на по-далечните родствени връзки: контакти се поддържат до ниво втори, най-много трети братовчеди, понятието род губи старото си значение.

Повратната история на 20 век предизвиква значителни обществени промени, в последствие на които се увеличава мобилността на населението, значителни маси се преселват от една територия в друга, сменят се обществени режими, разпадат се традиционните селски общности, а в резултат на това отслабват и се трансформират и семейните връзки.

ЛИТЕРАТУРА

Бобчев, С. 1907, Българската челядна задруга. *СбНУ*, кн. 22-23. София.

Груев, М. Към въпроса за съдбата на задругата. Още едно алтернативно обяснение. 2006, *Анамнеза*. Кн. 2. http://www.anamnesis.info/broi2/Zadruga.htm

Кауфман, Н. – Кауфман, Д. 1988, *Погребални и други оплаквания в България*. София: Издателство на БАН.

Маринов, Д. 1994, *Народна вяра и народни религиозни обичаи*. София: Акад. издателство „М. Дринов“.

Маринов, Д. 1995, *Българско обичайно право*. София: Акад. издателство „М. Дринов“.

Ненов, Н. 2004, Табачка. Теренни материали и проучвания. 3. 3 Смърт и погребение. Русе. http://liternet.bg/publish14/n_nenov/tabachka/03_03.htm.

Пашова, А. 2010, *Детство и жизнени светове на роми в западна България*. София. http://roma.swu.bg/kniga.pdf.

Aries, Ph. 1987, *Gyermek, család, halál*. Budapest: Gondolat

Fél, E. – Hofer, T. 2011, *„Mi, korrekt parasztok…”, Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall.

Hegedűs, L. 1946, *Népnyelvi szövegek az Ormánságból*. Pécs: Dunántúli Tudományos Intézet.

Hegedűs, L. 1952, *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
Kniezsa, I. 1955, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Menyhárt, K. 2011, Régi mesék prozódiája: Palkó Józsefné meséi. *Beszédkutatás 2011*, 96–109.
Németh I. 1966, *A népi közösségekben élő fiatalok életmódja és kultúrája.* Budapest: Arrabona.
Ortutay Gy. (főszerk.) 1977–1982, *Magyar néprajzi lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Paládi-Kovács, A. (főszerk.) 1988–2002, *Magyar néprajz. Társadalom*, VIII. k. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Pollock, L. 1983, *Forgotten Children. Parent-child relations from 1500 to 1900*. London, New York: Cambridge University Press.
Tánczos V. 1999, A moldvai csángók lélekszámáról. http://www.csango.ro/uploads/pdf/moldva.pdf

БЪЛГАРО-УНГАРСКИ КИНОСРЕЩИ

Наталия Няголова

The aim of the article is not to give a comprehensive picture of the Bulgarian-Hungarian cooperation in the field of the cinema art. It only wants to outline some major lines in which this cooperation was implemented in the past few decades. The cooperation is examined in three main aspects – exchange of artists, typological parallels and poetological presences.

The presence on the Bulgarian and Hungarian screens of such artists as Dzhoko Rosich, Edith Salay and Gabriela Hadzhikostova is outlined. The article traces the chronology of the joint Bulgarian-Hungarian cinema productions. Typological parallels are made between the works of Metodi Andonov and István Szabó. Interpretation is given of the inclusion of Hungary as an artistic topos in the works of Zako Heskiya, Valo Radev, Nedelcho Chernev and Lyubomir Sharlandzhiev.

„Онова, което кинокултурата на една нация намира за важно, авторитетно, трябва да се преразглежда чрез една международна йерархия на ценностите и окончателният вердикт се произнася именно от нея". (Ковач 2005: 513) Така започва своята статия, посветена на творчеството на Миклош Янчо, Андраш Балит Ковач. И действително, киното е може би онова изкуство, което се оказва най-активно „превеждащо" чрез своята гъвкава семиотична система непреводимите, на пръв поглед, образи на една национална култура. В настоящата статия се прави опит да бъдат очертани параметрите на този „превод" между българското и унгарското кино. Две кинематографии, разделени от несходството на езиците и сближени от общността на социокултурните параметри, напрегнато търсещи повече от седем десетилетия своите допирни точки чрез метаезика на общочовешкото.

Настоящата статия няма за цел да даде изчерпателна картина на българо-унгарското сътрудничество в областта на киноизкуството. Тя иска само да очертае някои основни насоки, в които се реализира това сътрудничество през последните няколко десетилетия. За нас то се осъществява в три основни аспекта – обмен на творци, типологични паралели и поетологични присъствия.

Две имена трайно бележат творческия обмен между двете страни – Джоко Росич и Едит Салай. Джоко Росич, познат и обикнат от българската публика чрез участието му в „На всеки километър", „Осмият", „Иван Кондарев", „Под игото", активно присъства и на унгарския екран. Той се снима при големите режисьори на XX и XXI век – Дьорд Сомяш, Ференц Кардош, Миклош Янчо, Марта Месарош, Янош Еделени. През 2010 г. става носител на Специалната награда за принос към унгарското кино, която досега не е давана на чуждестранен творец. Във всички свои интервюта Дж. Росич засвидетелства близост към духа на унгарската кинематография, към нейните търсения и открития: „Има едно нещо, което ме фасцинира, което ме кара да уважавам това унгарско

кино, което ми е второ, след българското, защото аз съм български актьор, има нещо в тази кинематография, което е достойно за уважение. ...тези неща правят чест на една кинематография и я правят голяма, правят я неформална, сърдечна..." (Росич 2010).

Българските киноленти също запазват образ на унгарска актриса, който влиза в културната ни памет заедно със съкровените редове на българската класика. През 1975 година е представена премиерата на филма „Осъдени души" по романа на Димитър Димов. Режисьор е Вело Радев, който десетина години порано е направил постановъчния си дебют с „Крадецът на праскови". Радев е един от родните режисьори, които с огромно внимание се отнася към литературната основа във всичките си екранизации. Той залага в своята работа найвече на силния актьорски екип, старайки се да запази националния и исторически колорит на представените събития. Така постъпва режисьорът и в екранизацията на повестта на Емилиян Станев – кани, въпреки сложните политически обстоятелства, за главната роля на Иво Обренович големия сръбски актьор Раде Маркович. Работата над „Осъдени души" създава още по-сериозни проблеми. След многократни предложения и проби на различни по националност актьори, Радев почти случайно попада на студентката Едит Салай и я кани чрез MAFILM. Тя става филмовата Фани Хорн – един от най-загадъчните и драматични образи в българската литературна класика. Унгарската актриса въплъщава в нашето кино онази чуждестранна, но и общочовешка, болка от смъртта, любовта и безсилието у героинята на Димов – така сложна и така понятна на фона на големите исторически катаклизми. За натюрела на Салай Вело Радев пише: „Докато траеха снимките, се взирах в Едит: във финеса на лицето, в непрозрачните ѝ кафяви очи; напрягах се да уловя душевното ѝ излъчване. Най-общото ми усещане бе: нежна, пастелна (ако можеше така да се каже) натура." (Радев 2002: 148)

Не мога да не спомена в плана на обмена на творци за една истинска унгаро-българска „среща", реализирана чрез жизнената и творческа биография на българската актриса Габриела Хаджикостова. За нейните изяви в театъра и киното може да се говори много и аз оставям този анализ на по-компетентни критици и интерпретатори, но смея да твърдя, че нейната дейност е важна не само в областта, в която твори, а и представлява един истински културен мост между двете страни, който напълно съзнателно е изграден в продължение на десетилетия, особено на сцената на „Малко театро" в Будапеща.

В аспекта на сътрудничеството се включват и съвместните българо-унгарски кинопродукции. Още в условията на Царство България, през 1944 г., е създадена първата българо-унгарска копродукция – филмът „Българо-унгарска рапсодия" на режисьорите Борис Борозанов и Фридеш Бан. За филма е запазена оскъдна информация. Интересно е да се знае, че това е филм-мюзикъл и че музиката за него е написана от големия български композитор Панчо Владигеров и унгареца Дежьо Лошонци.

С прекъсване от около половин век, се появява следващата копродукция на българската и унгарската телевизия. Това е втората екранизация на романа „Под игото" на режисьора Янко Янков. Този „прочит" на първия български роман предлага по-широк фокус към Вазовото творчество, в сравнение с първия на Дако Даковски, „монтирайки" в едно цяло откъси от различни повествователни произведения на Вазов – „Чичовци", „Неотдавна", „Хаджи Ахил".

В края на XX и началото на XXI век се осъществява цяла поредица съвместни продукции на България, Унгария и кинематографиите на Франция, Холандия, Германия, Словения, Великобритания – „Черната лястовица" (1997) на режисьора Георги Дюлгеров, „Писмо от Америка" (2000), режисура – Аглика Трифонова, „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде" (2008), режисьор Стефан Командарев, „Prima primavera" (2009) на режисьора Янош Еделени. Всички тези заглавия се превръщат в реален факт, оценен високо от различни престижни киноакадемии, благодарение на някаква обща посока и единомислие, както на нивото на художествените инвенции, така и в аспекта на киномениджмънта и културното сътрудничество между двете страни.

Ще обърнем внимание върху един типологичен паралел, който откриваме между двете кинематографии в творбите на източноевропейската „нова вълна". Проблемът за „новата вълна" в бившия соцлагер все още не е получил своята изчерпателна история. Известна е генеалогията на течението, свързано в исторически план с италианския неореализъм и френската „nouvelle vague", но формите, под които поетиката на тези две течения е трансформирана в киното на социалистическа Югославия, Полша, Чехия, Унгария и България, остава още недокрай изяснен и изследван. По едно и също време – през 60-те години на XX век – в Унгария и България правят своите кинодебюти двама големи художници – Методи Андонов и Ищван Сабо. Първият филм на М.Андонов – „Бялата стая" от 1968 г. е екранизация на повестта на Богомил Райнов „Пътища за никъде". В центъра на киноповествованието е драматичният свят на интелигента от епохата на сталинизма в България. Критиката приема неоднозначно творбата, доколкото тя хвърля светлина върху нелицеприятни страни от духовното и академично битие на нацията, които остават непроменени в продължение на десетилетия, но във филма впечатлява професионалната, изтънчена, убедителна игра на Апостол Карамитев, Константин Коцев, Георги Черкелов, Доротея Тончева, Нейчо Попов. Почти по същото време в Унгария И. Сабо прави своята ранна кинотрилогия – „Време за илюзии"/ „Álmodozások kora" (1964), „Баща"/„Apa" (1966), „Филм за любовта"/ „Szerelmesfilm" (1970). В трите филма се чувства силна автобиографична струя, младежка нервност, болезнена рефлективност към предизвикателствата на реалността. И у двамата режисьори основна ос на киноповествованието става проблемът за борбата между „психологията на разума" и „психологията на чувствата" по думите на героя на Г. Черкелов от „Бялата стая". Това е борбата за правото на човека на собствен емоционален живот, на собствени мечти и илюзии в един апокалиптичен свят на войни, диктатури и агресивен позитивизъм.

И у двамата режисьори се усеща свежият стилистичен почерк на новото течение – свободното боравене с монтажа, асоциативната фабула, наситеният символичен пласт, документалното колажиране. Но онова, което обединява найтясно кинотворбите на двамата режисьори, е пряката зависимост на героя от историческия контекст, който гради у него болезнена биографична митология, структурираща целия личностен свят на персонажите. И двамата режисьори създават киноразкази за човека на духа в социалистическата част на Европа, който носи непоносимото бреме на своята връзка с Другия, ненамирайки пътя за комуникация и общуване с този Друг. Така възниква големият въпрос за алиенацията в едно общество, което идва с лозунга на единението. Но човешките маси са противопоказни, неорганични за героите на Андонов и Сабо, те са смазващи лавини от неразбиране, на лъжа и насилие. Всеки един от героите трябва да бъде сам, да преживее отшелничеството сред масите на силните с надеждата да намери себе си, своите чувства и собствения си глас.

В плана на присъствието на Унгария като елемент от художествения свят на българското кино, ще разгледаме четири кинотворби, три от които се отнасят към една и съща тематична група в историята на родното „седмо изкуство" и възникват почти по едно и също време – сериалът „На всеки километър" (1969) и филмите „Тримата от запаса" (1971) и „Зарево над Драва" (1974). Четвъртата – филмът „Адаптация" (1980) на ржисьора Вълo Радев принадлежи към един от по-късен етап от развитието на българската кинематография. И в четирите филма Унгария възниква като топос в контекста на сюжети за Втората световна война. В „На всеки километър", на режисьорите Неделчо Чернев и Любомир Шарланджиев, именно в Унгария са представени приключенията на майор Деянов (С. Данаилов) и Митко Бомбата (Г. Вачков) като участници в Отечествената война. Зако Хеския в „Зарево над Драва" и „Тримата от запаса" също ситуира своите киноистории на фона на Унгария. В „Адаптация" Унгария се превръща в топос от разказа на един баща за първата му любов по време на Отечествената война. Използването на топоса в поетиката на четирите филма има различни съдържателни и структурни измерения. В „Тримата от запаса" Унгария е нужна на създателите на лентата като страна с друга култура – запазено е дори използването на чуждия език – в която трагикомичните сюжети на Пейо (Н. Анастасов), Спиро (К. Господинов) и бай Иван (Г. Парцалев) отразяват единството и приликите в проявите на героите именно като човешки същества, попаднали под ударите на абсурдния свят на войната. Тази общност на страданието елиминира във филма всякакви национални и стратегически различия – еднакво безпомощни и гротескни в своето поведение изглеждат и унгарката Илонка, и немският войник, и федфебелът... Езиковото предаване на диалозите между героите и Илонка е своеобразно, но доста реалистично – Илонка говори със Спиро на развален българо-унгарски, а с помощник-командира (С. Мазгалов) на немски, като речта им не се предава в субтитри с превод.

При това вавилонско многоезичие героите поразително добре се разбират, което експлицира идеята за общото нещастие на войната, сродяващо и заличаващо разликите помежду им.

В „Зарево над Драва" З. Хеския използва топоса „Унгария" само за целите на т.н. „ефект на реалността", за който говори Р. Барт по отношение на реалистичния дискурс – „скрито правдоподобие", „референциална илюзия", „изключване на означаемото" (Барт 1994: 392–400). Топосът не е сюжетогенен, той е свързан с реален момент от Отечествената война, по време на който българската армия провежда тежка офанзива, поставяща на изпитание личността на всеки един от участниците. Но никакъв персонаж, реплика или дори намек не насочват към семантизирането на унгарското в поетиката на филма.

По други правила се включва топосът в художествения свят на „На всеки километър", което е пряко свързано с изискванията на приключенския жанр, към който принадлежи филмът. Във всеки епизод на сериала са представени приключенията на майор Деянов и Митко Бомбата на фона на големите исторически събития от 40-те и 50-те години на XX век. В сюжета на частите, свързани с Унгария – „Нощи край Драва" и „С чуждо лице" – са вплетени унгарски персонажи (д-р Ковач, Илонка, Ирене), които се подчиняват на основните жанрови параметри на филма – контрастна персонажна схема, наситена с перипетии фабула, местен колорит. В това жанрово обусловено използване на топоса се допускат и няколко момента, които излизат извън рамките на жанровите очаквания. В двата епизода, както и в „Тримата от запаса", се реализира клишето за любовта между унгарската девойка и чужденеца, но тук тази любовна линия е усложнена от тайни, двойничество, неочаквани обрати на фабулата. Освен красотата на унгарската жена, която стереотипно присъства и при Хеския, и в „На всеки километър", тук се използва още един стереотип – музиката като определяща за унгарския национален характер – антифашистката Илонка Карик заблуждава враговете именно чрез прекрасния си глас и привлекателната си външност. Във филма са включени поредица от документални епизоди, представящи военната офанзива при Драва и са включени кадри от градския живот на Сомбатхей и Секешфехервар. Унгарският сюжет тук е само поредният контекст, в който се проявяват качествата на двамата главни герои – Деянов и Бомбата – вече в условията на Втората световна война. Създателите на филма се опитват, обаче, да не останат на нивото на „щрихирането", а повече или по-малко успешно да „оживят", да предадат пластично обстановката и героите, с внимание към някои психологически и предметни детайли. И в проявите на Деянов, и в тези на Митко Бомбата, са включени „народопсихологически" паралели – „Това сме ние, българите, за чужденеца сме готови и гащите си да свалим. За брата ще си помислим, но за чужденеца – винаги-toujours, никога-jamais!", „Вие, българите, не сте свикнали с кафе като нас... Аз така и не разбрах каква е вашата слабост". Много интересно е решено езиковото предаване на диалозите между Бомбата и унгарската домакиня, които се водят основно на български език, като понякога се включват унгарски думи

или пък героят използва руски, френски и немски думи. А разговорът между Деянов и госпожа Карик е предаден изцяло на български. Подобна непридирчивост в плана на речта е разбираема, когато се има предвид жанра и аудиторията на масовия зрител, към която е насочен филмът.

В „Адаптация" бащата на Вероника (В. Вълков) ѝ разказва историята на своята юношеска любов, когато е осемнадесетгодишен доброволец в Отечествената война в Унгария там среща първата си любов – шестнадесетгодишна унгарка, с която „не се поздравяват, не си говорят, а само се гледат". В контекста на филма тази младежка любов е противопоставена на реалността, в която живеят героите, на неуспешния брак на Костов, на травмиращата връзка на Вероника (Е. Скорчева) и Асен (И. Караиванов). Любовта с унгарското момиче, на което Костов дори не помни името, а снимката му се оказва изгорена преди години от малката Вероника, остава само мечта – „човек не се жени просто така, съществуват милион условности".

Интересно е да се отбележи, че в трите сюжета представят една и съща история – това е любовта на унгарската девойка и българския войник. Унгария е представена чрез женския персонаж[89]. Във военните сюжети женският персонаж изпълнява множество функции, които са свързани както с военната пропаганда на нациите, така и с архетипния сюжет на войната в митопоетичен план. В разглежданите киносюжети, според нас, се реализира пренос върху унгарските героини на сюжета за женското състрадание, благослов и вярност, с които са натоварени „своите" женски персонажи. (Рябов 2003) Българските войници, намиращи се на чужда територия са лишени от подкрепата на българските („свои") жени, а в същото време „чуждият", врагът, това са немците. Така унгарската жена приема върху себе си функциите на „своя". В нейния портрет са подчертани всички репрезентативни признаци на женствеността – смях, красива фигура, дълги коси, музикалност, хитрост и състрадателност.

Разгледаните форми на контакт между две значими европейски кинематографии не изчерпват големия въпрос за тяхното взаимно допълване, разлики и сходства. Но тепърва съвременните интерпретатори и историци на киното ще проследяват интонациите на диалога между тях, поддържан вече много десетилетия и постигнал отдавна свое, убедително звучене, в което не можем да не се вслушваме, защото киното „говори с нас, говори с много гласове, които образуват най-сложни контрапункти. То говори с нас и иска да го разбираме." (Лотман 1973: 122).

ЛИТЕРАТУРА

Барт Р. 1994, *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. Москва: Издательская группа „Прогресс", „Универс".

[89] Благодаря на проф. Дечка Чавдарова за подсказването на този факт по време на дискусията към доклада ми.

Ковач А. Б. 2005, Национальный классик: Миклош Янчо, В: *Венгерское искусство и литература XX века.* СПб: Алейтея.
Лотман Ю. М. 1973, *Семиотика кино и проблемы киноэстетики.* Таллинн: Ээсти Раамат.
Радев В. 2002, *Изгубени пространства.* София: Литературен форум.
Росич Дж. 2010, В България уморените коне ги убиват... Интервю на Ст. Колев. *FrogNews,* 20. 02. 2010.
www.frognews.bg/news_20406/Djoko_Rosich_V_Balgariia_umorenite_kone_gi_ubivat/ (Дата на използване 14. 06. 2014).
Рябов О. В. 2003, *Нация и гендер в визуальных репрезентациях военной пропаганды.* www.cens.ivanovo.ac.ru/olegria/warposters.htm (Дата на използване 14. 06. 2014).

СЪВРЕМЕННИ ПРОЦЕСИ И ЯВЛЕНИЯ СРЕД БЪЛГАРИТЕ В УНГАРИЯ ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА ЕТНИЧЕСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ И СЪХРАНЕНИЕТО Ѝ

Адриана Петкова Пападопулос

The present paper examines Hungary's ethnic Bulgarian community from the point of view of the contemporary ethnic processes in the last 25-30 years. The minority which is not concentrated in one place was affected by a natural assimilation process. However, following the enactment of the 1993 law on ethnic minorities, a reverse change, the strengthening of the ethnic identity has started. The assimilation process, which led to the fact that the Hungarian customs and language are dominating among Bulgarian families, became stronger again after 2011, when the Bulgarian Secondary School was closed and the Bulgarian Orthodox Church stopped its permanent activity. The paper also deals with the key factors of the Bulgarian ethnic identity, the most important of which is the knowledge of Bulgarian language.

Настоящата работа има за цел накратко да посочи основните процеси и явления, протичащи сред динамично изменящата се малка и некомпактна българска общност в Унгария през последните три десетилетия. Основа на работата са наблюдения и материали, събирани чрез разговори и интервюта в Будапеща и околните селища, където се срещат българи, Мишколц, Фелшьожолца, Алшожолца, Дебрецен, Пейч, Халастелек, Алшонемеди. Освен различни поколения членове на общността и семействата им, потърсих за разговор и ръководители на институции и самоуправления. По-нататък работата се опира и на архивни материали, както и на разнообразни изследвания и наблюдения, описани и издадени през последните години, свързани с темата.

Основен процес в периода от гледна точка на идентичността

Периодът „смяна на системата" се характеризира с многообразни динамични процеси на промени в много области. Това само по себе си означава, че промени се извършват във всички сфери на обществения живот, в това число и в съществуването и дейността на обявените за национални малцинства тринадесет общности в Унгария с приемането на съответен закон през 1993 година. Сред тези тринадесет малцинства е и българското. Основният процес, протичащ сред тях, е **интеграцията и естествената асимилация** (Homisinova 2008: 265). Законът цели именно осигуряване предпоставките за устояване срещу този процес. Разпръснатостта на българите по различни места из страната и липсата на компактност го засилват. Политиката на Унгария относно подкрепата на националните и етнически малцинства определено има благоприятно въздействие и способства за задържане на естествената асимилация. Като резултат на това дори се получи процес на дисимилация. Създаването и

утвърждаването на системата на местни, столични и републикански самоуправления през разглеждания период оказа забавящо въздействие (Papadopulosz 2000: 53–57; 2005: 35–43), за известен период от време дори се засили склонността и сред вече асимилирани от гледна точка на език и манталитет лица да възобновяват и декларират българските си произход и принадлежност – по различни причини, сред които не винаги идеализмът може да се посочи като главна. Едни с основание видяха в това своята екзистенция, други – реализация на несбъднати мечти или обществено поприще. Срещат се и такива, макар и рядко, които с възрожденски патос се впуснаха в съхраняваща българщината активност. Всеки по собствен начин се вгледа във възможността за дейност, свързана с българската култура и идентичност и кой по-успешно, кой по-малко успешно реализираше това. Създадоха се и нови неправителствени организации (Magyarországi bolgár civil szervezetek), танцови състави, изготвят се разнообразни издания (списание „Хемус", „Български вести", „Български културен форум" и пр.). Унгарската държава чрез самоуправленията подкрепя тази богата и разнообразна дейност, без тази сериозна материална подкрепа не биха могли да се осъществят и половината от досегашните резултати и постижения. В хода на събиране на информацията по темата стана ясно, че безусловно както теоретиците, така и почти всички ръководни български институции приемат като **основа за съхранение на българската идентичност** запазването, усвояването и ползването на **българския език** (Дончев 1988: 137–177; Homisinova 2008: 150; Катуш 2002: 87). В тази област бе направено много. Във втората половина на 90-те години на въпросите за училището и обучението по български език в провинцията също бе обърнато особено внимание, започнаха курсове по български език в Мишколц и Дебрецен. Бе потърсена възможност за усъвършенстване на обучението в Българо-унгарското средно езиково училище „Христо Ботев" в Будапеща, въведе се обучение по унгарска история и география, създаде се подготвителен клас, а за осмокласниците бе въведен предмет терминология, с което училището даде възможност от унгарски училища да постъпват деца в българската гимназия, а също така и на децата, завършващи основно образование при желание да продължат в унгарски средни училища. Всичко това бе скрепено с подписани двустранни спогодби между България и Унгария относно училището, подобри се и финансирането му.

Имайки днес предвид прекратилото 93 годишната си дейност през 2011 г. Българо-унгарско средно езиково училище „Христо Ботев", става ясно, че и направеното бе крайно недостатъчно. Какво не достигаше? Популяризиране и подкрепа от страна на местните организации и фондации. Следва да си отговорим и на въпроса дали закриването на училището бе само злощастно стечение на обстоятелства и финансови разчети или закономерно следствие от сериозни грешки (ЦДА Ф.№ 1464)?

Освен в доминиращата роля на унгарския език наличието на естествена асимилация, можем да открием на многобройни места и в други области на кул-

турата – в обичаите по календарната празнична система, например – отбелязване на ред празници според унгарските обичаи – Микулаш, вместо дядо Мраз, Великден, Коледа, именни дни (Юричкай 2002: 31–78; Papadopulosz 1998: 466). Променят се, макар и бавно и манталитетът, поведението, ежедневната култура на комуникация, системата на поздравите и т.н. С процесите на глобализация тези елементи постепенно се унифицират в още по-широк аспект. Дружеството на българите в Унгария, отбелязало 2014 година своя стогодишен юбилей, безспорно има огромно значение за съхранението на българската идентичност, обичайната и празнична система в продължение на десетилетия, но не може да се каже, че това днес е резултат от целенасочена, грижовна и с подходящ подход дейност, за да се запазят основните крепители на традицията. Единият от тях – дванадесетклясното училище вече не съществува, остават църквата и дружеството. Но от няколко години църквата на практика също не приема своите богомолци поради спорове и персонални промени от неясно естество. Избледняха дейностите и стремежите за съхранението на идентичността. Като че ли те дори остават настрана, на първо място изпъкват протоколните задачи. А точно в наши дни едно разумно ръководство би било от най-важно значение като фактор за устояване на естествената асимилация – ако съзнателно предаваме качественото знание на българския език и възпитаваме новите поколения да ценят езика като основен елемент на духовната култура. Така и естествената асимилация може да бъде забавена и частично спряна. Но това виждам и като глобална, политическа задача, която без участие и на държавната политика от страна на България не може да бъде решена. Във всеки случай съществуващата в наши дни практика на организиране курсове по български език за деца сред българите в чужбина, наричани неделни училища, е крайно недостатъчна, ако родителите не са счели за важно научаването на езика в семейството. Омаловажаването на качественото усвояване на български език, който е основен белег на идентичността, подсказва липсата на здраво национално чувство, самопознание и самовъзприемане. Имайки предвид, че в чужбина много деца се раждат и възпитават в семейства от смесени бракове, обучението изисква специално внимание, педагогика и подготовка, за да бъде резултатно.

Демографска динамика

В българската общност настъпиха и сериозни **демографски изменения.** От около 8 000 имена на постоянно живеещи в Унгария българи от градинарско потекло, смесени бракове и лица, завършили висшето си образование в Унгария и останали да живеят в страната, за които има информация при гражданските организации от началото на 90-те години, в началото на новото хилядолетие остават около 4 000. Наблюдава се тенденция за миграция за работа извън Унгария. След встъпването в ЕС на Унгария и България демографската

динамика стана още по-осезателна. Създадоха се нови смесени фирми и предприятия, унгарски фирми в България, мултинационални фирми, в които работят и българи, непринадлежащи към традиционната българска общност.

Данните от преброяванията, извършвани на 10 години красноречиво показват демографската динамика, въпреки че попълването на рубриката за национална и културна принадлежност не е задължително и поради това могат да се получат и отклонения от действителните състояния. При преброяването от 2011 г. лицата, декларирали своята принадлежност към малцинството или духовна общност с него са 6 272. При предишното преброяване тази цифра едва надхвърля 1 600 души. Паралелно с миграцията – преди всичко трудова, намалява и броят на новородените – и за общността важат същите явления, които са и общи демографски тенденции в Европа (KSH 2011: 49–50; Homisinova 2008: 225–247).

Институциите на общността също изменят своя облик

След 1993 година се появи организационен плурализъм, разнообразие от дружества, фондации, танцови състави и други, развиващи многообразна дейност. Основната черта, която придобиха организациите и институциите на малцинството при промените, бе възприемането от тях на политически методи и средства на работа. Увеличаването на административните изисквания и правила усложнява съществуването и дейността им, особено на онези граждански организации, които не разполагат със средства, за да имат свои платени служители. Често функциите на гражданските организации се покриват напълно с тези на самоуправленията. Появиха се контраселекцията и етнобизнесът, които често заглушават и задушават действителната дейност за съхранението на малцинството – дали бюджетните средства, които държавата осигурява, дали недвижим имот или някой ръководен пост – винаги се намира достатъчно съблазнителен и апетитен елемент, към който някой се стреми и който отклонява към едно по-недостойно поле иначе благородни пориви. Нищо човешко не е чуждо и тук!

Изменения в съзнанието за идентичност

Идентичността е сборно понятие, при малките и разпръснати общности е прието за нейна основа да се отчита знанието и ползването на родния език, както вече стана дума. Езикът, като носител на основна етнокултурна информация и при българите в Унгария има първостепенно значение (Homisinova 2008: 119). Надеждното му научаване и ползването му без недостатъци може да се получи предимно в семейната среда и в спомагателния курс за обучение на децата.

Мобилността не само в общността, а изобщо след встъпването в ЕС, процесите на глобализация действат и върху съзнанието за идентичност. Оформят се допълнителни елементи в съзнанието – гражданин на ЕС, едно допълнение, което престижно се прибавя към досега съществуващото – българин

от Унгария. Интелигенцията, която числено е преобладаваща в общността, обръща по-голямо внимание на изучаването от децата както на български, така и на други езици. При този вид обучение се изисква изключително принципна последователност. Така съществуващият несиметричен българо-унгарски билингвизъм засилва асиметрията си за сметка и на други езици, безспорно също необходими в живота.

Няколко тревожни извода

Краткият преглед на тези сериозни промени несъмнено дават повод за тревога. Непоследователността в решаването на въпросите за съхранение на българския език и идентичност е тревожно за бъдещето на общността явление. Нужни са обединените усилия от страна на държавните и местните институции и организации, за да може да се постигне добър резултат. На ръководещите общността изборни органи са нужни научно изградени подход и обмислена стратегия на практиката, които да прилагат в дейността си, за да имат реални резултати в опита за съхранение на идентичността и българския език и устояването на асимилацията.

ЛИТЕРАТУРА

Дончев Т. 1988, Унгарска българистика В: Петер Кирай (отг.ред.): *Чуждестранна българистика*. София: Наука и изкуство.

Катуш Е. 2002, За перспективите на българо-унгарския билингвизъм в Унгария. В: Пападопулос, А. (отг. ред.): *Българи в Унгария*. Будапеща: Академично издателство.

Пападопулос А. П. 2014, За създаването и дейността на Български културен форум в Унгария (в навечерието на неговата 15-та годишнина). В: Menyhárt K. (szerk.): *Gazdaság és kultúra.* Budapest: Bolgár Kulturális Fórum.

Централен държавен архив, София, Ф.№ 1464,1, а.е.1-68

Юричкай-Събева А. 2002, Обичаи на българските градинари в Унгария през 18–20 век. В: Пападопулос, А. (отг. ред.) *Българи в Унгария*. Будапеща: Академично издателство.

1993. évi LXXVII. *törvény* a nemzeti és etnikai *kisebbségek* jogairól http://www.nemzetisegek.hu/dokumentumok/kisebbsegitorveny/kisebbstorvmagyar2006.pdf

Gendova M. (szerk.) 2000–2010, *Bolgár Kulturális Fórum újság.* Budapest.

Homisinova, M. 2008, *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció.* Gondolat Kiadó, Budapest.

KSH http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf

Magyarországi bolgár civil szervezetek: http://www.nek.gov.hu/id-602-magyarorszagi_bolgar_civil_szervezetek.html

Papadopulosz A. 1998, A Magyarországon élő bolgárok mai naptári ünnepei. In: Eperjessy E. – Grin I. – Krupa A. (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében.* Békéscsaba–Debrecen.

Papadopulosz, A. 2000, A Magyarországon élő bolgár közösség identitástudata és történeti emlékezet. Eperjessy E. (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel,*

örmény, ruszin nemzetiség néprajzából. Jubileumi kiadvány, Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
Papadopulosz Petkova, A. 2005, *Beszélgetések magyarországi bolgárokkal*. Budapest: Bolgár Kulturális Fórum.

ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛНИТЕ ДУМИ В ЕЗИКА НА БЪЛГАРО-УНГАРСКИТЕ ДВУЕЗИЧНИ ДЕЦА

Бригита Петрович

The education of bilingual children is one of the challenges of the globalized world. Altough these children use two languages, they often speak them at different levels of fluency. The study focuses on the onomatopoeic words used by the bilingual students of the Bulgarian school in Budapest. We have examined the quantity and quality of the onomatopoeias used, the reaction time of the answers to them and the intensity of the messages.

Увод

В наши дни по времето на глобализацията светът е открит. Със създаването на Европейския съюз все повече хора имат възможност да пътуват навсякъде, а в много случаи даже се преместват в чужбина с надеждата за по-добър живот. Увеличава се и пропорцията на смесените бракове. Най-често децата от такива бракове си служат с два езика, но ги владеят в различна степен. Именно затова въпросите около двуезичието стават все по-актуални.

С въпросите на билингвизма се занимават редица изследователи, съществуват много определения на това понятие (Блумфилд 1933; Вайнрайх 1953, 1979; Диболд 1961; Вершчагин 1969; Грожан 1994 и др.). Причините за разнородността на дефинициите се крият във факта, че е практически невъзможно да се включат всички обсоятелства, свързани с двуезичието в една дефиниция. Определението му зависи от коя гледна точка разглеждаме явлението. В настоящия доклад изхождаме от определението на Франсоа Грожан (1994), според което билингвалните индивиди в никакъв случай не могат да се разглеждат като „съвкупност от две или повече едноезични личности". Двата езика функционират заедно като цялостна система, не могат да се отделят един от друг. Двуезичният човек е специфичен и компетентен говорител и слушател. Грожан (1994) описва билингвизма от гледна точка на функцията и равнището на владеенето на двата езика. Според него билингвален е този човек, който във всекидневния живот е способен да употребява двата си езика в съответствие с нуждите си.

След като двуезичните индивиди и общности са различни, различни са и видовете билингвизъм. Различава се **индивидуален или групов билингвизъм (**Верешчагин, 1969: 40–44), присъщи на един или няколко членове на дадена езикова общност или на цяла социална група. От гледна точка на граматичната компетентност съществува доминантен и симетричен или **балансиран билингвизъм** (Блумфилд 1933)**.** При **доминантния билингвизъм** индивидът владее единия език много по-добре от другия, а при **балансирания билингвизъм** двата езика се владеят на еднакво високо равнище, на нивото на майчиния

език. При усвояването на двата езика различаваме **ранен билингвизъм**, когато от новородена възраст паралелно са усвоявани двата езика и **късен билингвизъм**, при който вторият език е усвоен след детството. Процесът на усвояването може да протича паралелно, това е **симултатен билингвизъм**, а **консекутивен билингвизъм** означава, че усвояването на вторият език е започнало след първия (Наврачич 1999; Барта 1995).

Тема на доклада е изследването на билингвизма при децата от български произход в Будапеща (за билингвизма на българите в Унгария вж. Сотиров 2000; Менхарт 2011/2012). С методите на акустичната фонетика и психолингвистиката бяха анализирани звукоподражателните думи (междуметията) в менталния лексикон на децата. Междуметията са неизменяеми думи, чрез които се дава непосредствен израз на повишени емоционални състояния или пък се имитират гласове на животни или други звукове от действителността (вж. Стоянов 1999; Пашов 1994). Те се появяват в ранния етап на усвояването на майчиния език (без значение дали детето е едно- или двуезично – Гоши 2005; Блажев–Попова 1995). По своя характер междуметията са универсални, интернационални – съществуват във всички езици, макар че имат и своята национална езикова специфика.

Хипотезата на изследването е, че лексикалният достъп до междуметията на унгарски език функционира по-добре, което може да означава, че езикът на доминиращата унгарска езикова среда се владее от децата-билингви на по-високо ниво.

Методи и материали

Изследването на междуметията беше проведено през 2014 г. в Българското училище за роден език в Будапеща. В опита взеха участие 8 деца, 4 момичета и 4 момчета на възраст между 6 до 8 години. От тях 4 са ученици, 4 ходят на детска градина. 6 деца са родени в Унгария, две в България, вкъщи 5 деца говорят на български, две на двата езика и едно дете на руски (посещавало е българската детска градина, където се е обучавало на български и унгарски език).

Децата получиха следна задача: трябваше да отговорят на 21 въпроса, като например *Какво казва кучето? Какъв е звукът на камбаната?* на български и на унгарски език. Експериментът се проведе с всяко дете поотделно, в присъствието на двама ръководители на опита. Непосредствено преди самия опит с децата беше проведен разговор, бяха им зададени въпроси, свързани с усвояването и употребата на унгарския и българския език. Самият опит беше стартиран след като водещият се убеди, че детето е разбрало напълно задачата.

Опитът беше проведен на двата езика. Децата първо отговаряха на български с помощта на българоезичен ръководител, а малко по-късно експериментът беше повторен и на унгарски език. Целта беше да се избегне езиковата интерференция, важно беше децата да отговарят на този език, на който им беше зададен въпроса. Отговорите им бяха записани с диктофон.

Звуковият материал беше анализиран с програмите Praat 5.366 и WavePad 5.68. Бяха изследвани броя и качеството на назованите междуметия, времето на реакция между въпроса и отговора и интензитета на съобщението. Подобно изследване в тази тема досега не е правено сред българо-унгарски двуезични деца.

Резултати

Участниците в експеримента дадоха общо 120 отговора на български и 129 на унгарски език (правилни и неправилни отговори общо). Различията между двата езика не са значителни, на унгарски език децата дадоха само с девет отговора повече, отколкото на български.

В таблица №1 са сумирани всичките отговори общо за всяко дете. Интересно е, че никой от участниците не успя да отговори на всичките въпроси. Две деца отговориха на 20 въпроса на унгарски език, дете №1 и №7. Най-много отговори и на двата езика дадоха децата №2 и №7. На български език на най-много (19) въпроса отговори дете №5. Най-слабите резултати на двата езика постигнаха децата №4 и №8. Участниците дадоха повече отговори на унгарски език.

Таблица №1: Брой на отговорите общо за всяко дете

№ дете	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
отговори на български	13	18	16	12	19	12	18	12
отговори на унгарски	20	19	15	13	13	17	20	12

По-значителна разлика се открива при разглеждане на броя на правилните отговори общо (за правилни бяха приети и отговорите на унгарски език, при въпросите, зададени на български) – в този унгарските отговори са с 16%-а повече от българските. На български език децата дадоха 99 правилни отговора, а на унгарски 115.

При правилните отговори, дадени на подходящия език намерихме най-голяма разлика между езиците. На унгарските въпроси децата дадоха 101, а на въпросите на български език 68 правилни отговора, правилните отговори на унгарски са с 49%-а повече.

Таблица №2: Брой на правилните отговори на дадения език за всяко дете

№ дете	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
отговори на български	9	8	11	7	13	6	10	4
отговори на унгарски	18	17	10	8	9	17	14	8

По-детайлни наблюдения могат да се направят, ако сравним правилните отговори на дадения език за всяко дете (Таблица №2). При въпросите, зададени на унгарски най-добре отговори дете №1, №2 и №6 (17-18 правилни отговора). Шест деца дадоха повече правилни отговори на унгарски, а 2 деца – на български. Детето №4 отговори еднакво слабо и на двата езика, това е детето с майчин език руски. При четири деца (дете №1, 2, 6 и 8) се установи около 50%-на разлика между двата езика, в тези случаи по-силният език е унгарският. В случаите, когато българският е доминиращият език (дете №3 и 5), не се вижда значителна разлика между двата езика.

Схема №1 показва разпределението на правилните отговори на двата езика. Всяко дете отговори правилно на въпроса „Какво казва котето?“ и на двата езика. При въпроса „Какво казва часовникът?“ само едно дете не отговори на унгарския въпрос, а при българския всички отговориха правилно. На двата езика много деца знаят какво казва петелът и пилето. На унгарски шест деца знаят какво казва кучето и седем деца, какъв звук има звънчето. При двата езика показват средни резултати въпросите, свързани със звука на влака, патето, кихането, мишката, агнето, и прасето. Какво казва коня, на унгарски знаят шест деца, а на български нито едно, но и това е разбираемо, защото той действително не казва нищо. Интересно е обаче, че на въпроса „Какво казва гъската?“ на унгарски отговари само едно дете, а на български никой. Те даже не знаят, какво е това гъска.

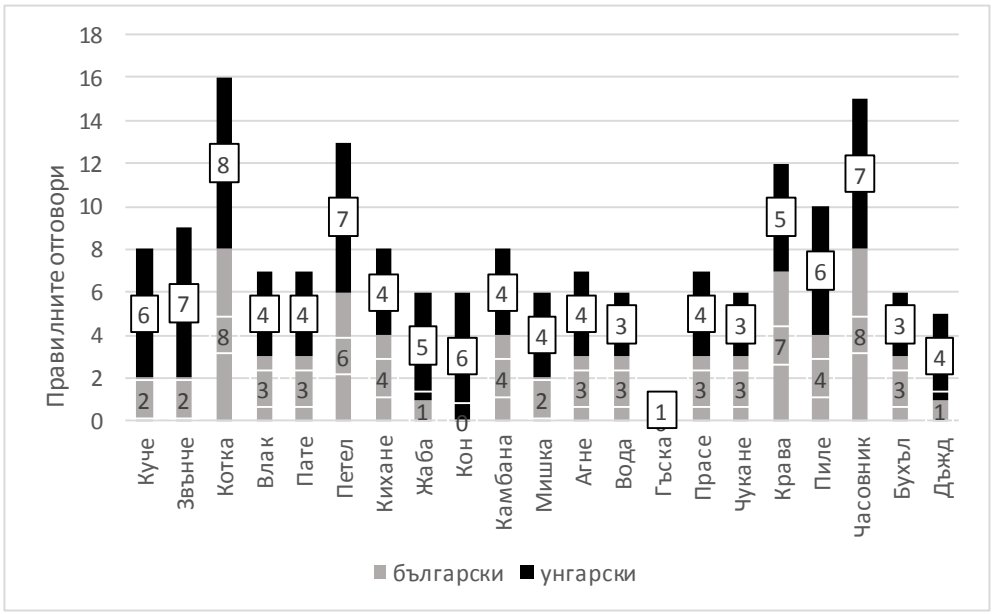

Схема№1: Разпределение на правилните отговори на двата езика

За да се установи скоростта на лексикалния достъп до междуметията беше измерено времето на реакцията между края на въпроса и началото на отговора. При отговорите на унгарски средното време на реакция беше 1759 милисекунди (ms), а при българските – 2571 ms, на български език времето на реакция е по-дълго с 32%-а.

Същите резултати показват и индивидуалните постижения на децата (Таблица №3) – при пет деца времето на реакция е по-дълго при българските въпроси, две деца отговориха по-бавно на унгарски, а едно дете (№4) има същите резултати и в двата опита.

Таблица № 3: Индивидуални резултати при времето на реакция

№ дете	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
реакция на български (ms)	4586	3548	940	1108	1709	3437	2952	2284
реакция на унгарски (ms)	1211	1601	2035	1108	4105	1075	1623	1314

Беше анализиран и средният интензитет на съобщението на двата езика в децибели (dB). Не беше открита значителна разлика между езиците, но съобщенията на унгарски език бяха произнесени средно на малко по-висок глас (69,9 dB), отколкото българските (средно интензитетът им е 67,5 dB), разликата е едва 3%-а. Индивидуалните резултати за интензитета са подобни (Таблица №4), което показва, че децата, макар и да са малко по-несигурни при отговорите на български език, произнасят съощенията с горе-долу една и съща гръмкост и на двата езика, т.е. тук не се наблюдава пряко влияние на билингвизма и знанието на дадения език.

Таблица № 4: Среден интензитет на съобщението на двата езика

№ дете	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
интензитет на български (ms)	69,8	74,8	65,7	68,8	66,2	58,3	65,9	70,8
интензитет на унгарски (ms)	76,6	78,9	65,6	67,2	65,9	63,5	67,7	73,4

Обобщение

Децата, взели участие в експеримента, умеят да разказват за себе си и за семейството си и на двата езика. По-голямата част от тях се опитват да отговарят на въпросите, макар и грешно. В повечето случаи обаче отговорите им са на езика на околната среда, т.е. на унгарски. Броят на правилните отговори на унгарски език е значително по-голям (101, спрямо 68 на български). Измерените времена на реакция са по-кратки на унгарски (1759 ms, а на български 2571 ms), при унгарския опит децата отговаряха по-бързо. Броят и качеството

на отговорите общо показват по-сигурното владеене на унгарския език. При резултатите, получени за интензитета на съобщенията, разликата беше незначителна. Получените резултати потвърдиха изходната хипотеза за влиянието на доминантната унгарска езикова среда.

Детският говор е универсално, но и уникално явление. Когато детето започва да наблюдава света, това е изключително важен момент в живота на цялото семейство. Възрастните трябва да бъдат много отговорни, необходимо е да бъдат благоразумни, когато решават, колко езика да усвоят техните деца. Децата, които се справят и с двата езика, имат големи възможности да обогатяват знанието си във всички сфери на живота. Сигурното знание на два езика, при естествен ранен билингвизъм е необходимо продължително да се поддържа и развива (например при децата от смесените семейства). Усвоили две различни езикови системи едновременно, по-късно в училищни условия децата-билингви се отличават с много добри постижения при изучаването на нови езици.

ЛИТЕРАТУРА

Блажев, Б. – Попова, В. 1995, *Чудесата на детската реч*. София: Тилиа.

Вайнрайх, У. 1979, *Языковые контакты.* Киев.

Вершчагин, Е.М. 1969, *Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма)*. Москва.

Менхарт, К. 2011/2012, Някои аспекти на двуезичието при българо-унгарски двуезични деца. *Език и литература* III-IV.51-64.

Пашов, П. 1994, *Практическа българска граматика.* София: Просвета.

Сотиров, П. 2000, *Език и живот. Социолингвистично описание на българите в Унгария*. Будапеща: Българско републиканско самоуправление.

Стоянов, Ст. 1999, *Граматика на българския книжвен език.* Велико Търново: Абагар.

Bartha, Cs. 1999, *A kétnyelvűség alapkérdései.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Bloomfield, L. 1933, *Language.* New York. Holt, Rinehart and Winston. 1933.

Diebold, A. R. 1961, Incipient bilingualism. *Language* XXXVII, 97-112.

Gósy M. 2005, *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris.

Grosjean, Fr. 1994, Individual Bilingualism. In: Lengyel Zs., Navracsics J., Simon O. (eds.) *Applied Linguistic Studies in Central Europe.* Veszprém: Veszprémi Egyetem, 103-113.

Navracsics, J. 1999, *A kétnyelvű gyermek*. Budapest: Corvina.

Weinreich, U. 1953, *Languages in Contact: Findings and Problems.* New York: Linguistic Circle.

КИПРИАНОВИТЕ МОЛИТВИ В СЪВРЕМИЕТО МЕЖДУ КАНОНИЧНОСТТА И АПОКРИФНОТО В БЪЛГАРИЯ

Ася Събева-Юричкай

The study examines a contemporary religious phenomenon: the use of St. Cyprian's prayers in Bulgarian orthodox churches. These prayers constitute a middle ground between apocryphal and canonical prayers. As field studies have shown, the old apocryphal prayers are still in use in Bulgaria but have been adjusted to modern needs. The study presents the archaic prayer texts and today's church practice.

Докато за каноничните молитви е характерна думата „молитва", напоследък в най-новата литература за апокрифните молитви се разпространи дуалния термин „анти-молитва", термин който използва в своята книга Мария Шнитер (2001). Тя излиза от рамките на разрешеното от църквата влияние и се явява специфична народна цензура на църковната молитва, като същевременно допълва и много страни от Библията, чертаейки своеобразни случки и образи.

Църквата със своята догматика не е можела да задоволи всички потребности на средновековния човек, да откликва канонично на всички негови нужди в ежедневния и празничен живот,затова апокрифните молитви се появяват с такава сила и интензивност на границата на литературата и фолклора.

Отношението на църквата към апокрифните молитви през вековете и различните исторически периоди не е еднозначно. Църквата не е гледала с добро око на тях, но не винаги ги е преследвала, по-скоро се е опитвала да им повлияе, като се има предвид тяхната масова употреба. Тук трябва да се има предвид и 500-те години турско робство при българите, които са спомогнали за едно по-демократично, отношение на църквата към апокрифите,когато Българската православна църква като официална институция престава да съществува и функциите ѝ се поемат от обикновените свещенници и монаси.

От друга страна наличието на книжовност и писмени апокрифни молитви в България, Сърбия, Гърция и Русия ги поставя в едно историко-културно положение на историческа автентичност, на консервираност от времето на Средновековието и дава сведения и отпечатък върху наличната среда, в която са се творили молитвите. Днес подобни молитви в България за съжаление не са събирани и записвани, поради неразработеността на методика за събиране им и неизследваността им на терен. Последните,които са записани в Описите и в отделни книжки в НБКМ са от 19 в., а аз открих на терен някои апокрифни молитви от XX век. С появите на Индексите librorum prehibitorum (Списък на забранените книги), някои от същите не се канонизират, други обаче стават

съставна част от канона (Петканова 1982). Именно затова тяхната поява, развитие и канонизирането им сочи едно непрекъснато и динамично непостоянство и промяна на функциите им.

В настоящия доклад бих искала да съобщя за едно съвременно явление в България, което на пръв поглед не е в хармония със забързаното темпо на днешния живот, но показва устоите на една традиция, която не е забравена и до днес и която е силно вкоренена в съзнанието на народните прослойки. За съжаление тя е много малко проучена в България (вж. Събева-Юричкай 2013).

Тази традиция може да се прояви в лоното на Българската православна църква, която е била и стояла винаги близко до народните маси. Както и друг път и сега църквата се отзовава при нужда на модерните предизвикателства на времето, като служи като посредник между културните и историческите времена и идеи.

Обичаят, за който ще стане дума, е насочен против проникването в последно време в България на множество секти, наличието на екстрасенси и други манипулатори, които се самоназовават „лечители“. Църквата не се поколебава да използва стари, но не и забравени заклинателни текстове, с които да сплоти населението и да го върне между стените на православната вяра, като същевременно използва молитви, близки до апокрифните. Това поставя с нова сила въпроса за същността на апокрифната молитва, която според нуждите си може да се променя и заема различни своеобразни форми и масови изяви.

Целогодишно всеки четвъртък в софийската централна катедрална църква „Св.Неделя“ се четат т.нар. „Киприянови молитви против магии, уроки, лоши езици и болести“. Колко тези молитви стоят близко до народа, личи от огромното мнозинство предимно от жени, но също и от мъже, които се стичат в църквата и взимат участие в ритуала. Според Негово Високо Преподобие Пловдивския архимандрит Авксентий, с когото имах честта да разговарям в град Пловдив през месец юли 2008 г. тези молитви се четат не само в София, но и в Пловдив, в Чирпан, в два храма в Стара Загора и др.

Според старата максима на православието, църквата се е опитала да християнизира всичко езическо, само което не е успяла, тя го е ликвидирала. Тези молитви са заклинателни, полуезически, полухристиянски. На тях църквата не се е противопоставяла, а ги е християнизирала. Киприяновите молитви са четени пред обхванати от нечисти духове.

Според житията на светиите Св. Юстина, живяла в гр. Антиохия, тя била запленена от Христовата вяра, приела Светото Кръщение и станала членка на Божията черква. Отказала да се омъжи. Веднаж при нея се явил някакъв магьосник на име Киприян. Тя го възродила със словото и силата на кръстното знамение и събудила в него желание да се поклони на разпнатия Христос. Като разбрали, че са станали християни, езичниците ги подложили на мъчения и накрая те били посечени с меч.

Колективността на ритуала е извън всякакво съмнение. В църквата в София всеки четвъртък присъстват от 10 ч. сутринта по 300-400 души. Пред олтара се

обособява свободно място, оградено със столове под формата на буквата П с отворената част към олтара, където присъстващите могат да сложат свои вещи или да седнат на столовете според нуждите си. В така ограденатa площ се разполагат съдовете за освещаване на водата и две маси. Обредът започва с водосвет. На едната маса се разполагат хлябове и питки със запалени свещи, закрепени на тях, а на другата маса – нови дрехи, кърпи, фланелки, блузки, дрехи, които се носят близо до тялото, и които трябва да бъдат изчистени от злата сила и да бъдат осветени, защото носени на голо се смята, че противодействат на всякакви уроки, зли магии и носят здраве и щастие. Отделно всеки от присъстващите записва своето име и имената на близките си, които в края на службата се прочитат от свещеника. Чете се канонът на Св. Киприян и Св. Юстина – песни и 4 молитви. Благославят се и се освещават хлябовете и дрехите. После свещите се загасят, а хлябовете се разчупват, като една част се дава на църквата, а другата – се раздава между присъстващите или се занася вкъщи. Дрехите се прибират. Накрая се оформя върволица от хора, които минават, целуват иконата на Св. Киприян и Св. Юстина, биват поръсени със светена вода от съдовете или си взимат от нея в шишенца. Това е т.нар. „Киприянова вода“, от която пият, пръскат се или се мият за здраве. Тя, според вярващите, има свойствата да изгонва „злите духове“, да помага на урочасаните, да разваля магии, да лекува болести.

Заклинателните молитви съдържат най-много езически елементи. Тук предавам само някои части от молитвите, които са с определено апокрифен характер:

„*... Ти сам Господи Исусе Христе, повика мене недостойния и ме благослови и удостои да живея с любов и послушание пред твоето милосърдие и да разпръсва силата на магията,защото и аз, Господи задържах облаците и не пусках дъжд, връзвах земята и не даваше плод, лозите не се разлистваха, стадата не даваха мляко, мъжете да не се събират с жените си и те да не стават майки, братя да се невиждат и семейства да се разделят, правех зимата лято и лятото – зима. Всичко лошо, което можех правех, затова Господи, Боже наш, приеми моята смирена молитва и направи така, че който страда от лош дух или бъде омагьосан от магията, която пречи на твоите Люди и домът им, веднага където се прочете тази молитва с вяра пред Бога, да се освободи в името на Отца и Сина и Св. Дух, Амин.... Ако магията е сложена в праг, или в кожа, или в желязо, или под камък, или под земя, или под дърво, да се разпръсне като дим, или ако е написано с мастило или кръв човешка , или кръв на добитък, или на риба, или с каквото и да е направена, нека се разпръсне от твоите раби. И ако магията е вързана с много възли, или в кости прекарана, или в гроб през иглени уши, или в бунар хърлена или с каквото друго да е направена, нека се освободят божиите раби от всяко зло действие на нечестивия дух, така щото с дръзновение да казват „Господ е мой защитник, няма да се уплаша от никакво зло*.“.

В днешно време е излязло от печат и издание на молитвата с размери 6/8 см. с амулетен характер, то трябва да се носи винаги при притежателя му в чанта или в дрехата му.

Ритуално и вербално се вижда, че става дума за няколко типа магически практики, които са се практикували в миналото, а някои се практикуват и днес. Тази почти апокрифна молитва, както и ритуалът описан по-горе, са актуални, действени и много посещавани, защото са модерни, макар, че се базират на стара традиция. Въпреки това и днес функционират с особена сила, тъй като се основават на дълбоката вяра на участниците. Ритуалът трае около 2 часа.

При този обред се вижда мобилността на полуапокрифната молитва, която може да функционира и между стените на православния храм. Наблюдава се и многообразието, което апокрифната молитва и полуапокрифният ритуал могат да придобият дори и днес. Това явление отключва и въпроси към „кано-ничността“ и „извънканоничността (апокрифността) на този вид молитви.

ЛИТЕРАТУРА

Петканова, Д. 1982, *Стара българска литература. Апокрифи*. София.

Събева-Юричкай, А. 2013, *Българските апокрифни молитви в отражението на хърватските, сръбските, словенските и унгарските апокрифни молитви*. Докторска дисертация. Будапеща: ЕЛТЕ, ръкопис.

Шнитер, М. 2001, *Молитва и магия*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.

Теренен материал, събран през 2008–2012 г. в софийската централна катедрална църква „Св. Неделя“.

A MAGYAR–BOLGÁR KAPCSOLATOK EREDETE

Cselényi István Gábor

The fates of the ancestors of Hungarians and Bulgarians have been intertwined well before our land-taking. Thus, we think it's worth reviewing the available historical and other data regarding whether Hungarians and Bulgars cohabitated at some point and whether they had a significant affect on each other. Already in 1980's, historian Péter Juhász stated that Hungarians (or their ancestor peoples) spent 2.5 thousand years of the last 3 thousand years of their history together with or in the vicinity of Bulgarians. According to the latest anthropoligical survey, the Hungarians who conquered the Carpathian Basin in the 8-9th century were anthropologically homogeneous and fairly similar to early Bulgarians. There are also linguistic parallels and similar archeological findings, as well as traces of common musical traditions. The histories of the two peoples are connected in many ways throughout the Middle Ages, even after the establishment of their respective states.

Előre bocsátom, csupán összefoglalást szeretnék adni a kérdés szerteágazó irodalmából. A magyarok és bolgárok őseinek sorsa már honfoglalásunk előtt is egybekapcsolódott (Cselényi 2011). Éppen ezért érdemes áttekinteni, hogy vannak-e történeti, illetve más vonatkozású adatok arra, hogy a magyarok és a bolgárok ősei együtt éltek-e, továbbá: jelentős hatással voltak-e egymásra?

Régészeti és zenei párhuzamok

A legújabb és legátfogóbb *antropológiai felmérés* szerint a VIII-IX. században a Kárpát-medencébe érkező honfoglalók embertani szempontból egységesek voltak. Erre vonatkozólag szenzációs bejelentést tett Fóthi Erzsébet, a Természettudományi Múzeum munkatársa (Fóthi 2006, 2012).[90] Fóthi Erzsébet kutatásai szerint ugyanis a honfoglalók egységes megjelenésű, antropológiailag homogén csoportot alkottak, és a korai bolgárokhoz hasonlítottak. Fóthi kutatásai alapján megállapítható a honfoglalók egységes antropológiai megjelenése, valamint egyértelmű rokonsága (de nem feltétlenül azonossága) a korai bolgárokkal, nos, mindez előtérbe állíthatja a bolgár-magyar kapcsolatok kutatását. Fóthi egyébként megállapította, hogy a kárpát-medencei, elsőgenerációs honfoglalás-kori népességgel összevetve, a baskíriai térség, az egykori Magna Hungaria, illetve Magna Bulgaria területén embertani szempontból hasonló csoportok éltek. Fóthi azt is hangsúlyozta, hogy sem a magyarok, sem a bolgárok elődei nem voltak őslakosai Baskíriának, oda később vetődtek el, valószínűleg a Fekete-tenger partvidékén fennállt nagyobb bolgár-török állam felbomlása után.

[90] Fóthi Erzsébet: Kontinuitás és/vagy migráció? Embertani kérdések és eredmények a Kárpát-medence népességtörténetében, előadás az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében, 2012. december 14.

Hogy aztán ez a hasonlóság *közös gyökereket* jelent-e? Nos, a honfoglaló népességnek csak egy része, az előkelő és a középréteg volt bolgár-török eredetű, akiknek a származása éppen az említett Baskíria területére vezethető vissza. Ebből adódott, hogy az előkelőket sokan törökös műveltségűnek tekintették, viszont a köznép soraiban találták meg – a nyelvészek teóriáit igazolandó – a magyarságnak valószínűleg a többségét adó, döntően finnugor eredetű csoportot. (Hogy a magyarság döntő alkotóeleme finnugor nyelvű volt, azt leginkább az valószínűsíti, hogy ma is finnugor nyelven beszélünk, akármilyen erős vagy gyenge volt is a törökös hatás.)

Éppen ezért érdemes áttekinteni, hogy vannak-e történeti, illetve más vonatkozású adatok arra, hogy a magyarok és a bolgár-törökök együtt éltek-e, továbbá jelentős hatással voltak-e egymásra? A válasz természetesen: igen! A két nép kapcsán Juhász Péter (1979) már a hetvenes években leszögezte, hogy a magyarság (illetve a magyarok elődnépei) történetének elmúlt háromezer évéből legalább két és fél ezer évet a bolgárok, illetve az előbolgárok szomszédságában, vagy velük együtt töltöttek.

A korai magyar-bolgár érintkezést nemcsak a régészet igazolja. A nyelvtudósok mellett (akikről még szó esik) mindmáig gyakorlatilag csak a zenetudósok képesek a *magyarság (zenei) gyökereire* vonatkozó következtetéseket nagy bizonyossággal levonni. Ezek a kutatások pedig Kodály Zoltán és Vikár László (vö. Vargyas 1981) óta csak részben erősítik a finnugor eredetet, s inkább bolgár-török kapcsolatra utalnak. A zenei kutatások nem igazolták a finnugor kapcsolatok elsőségét, minthogy az a finnugor népcsoport (a cseremisz), amely a magyarokhoz hasonló pentaton hagyományt követ, nem teljes egészében vette át ezt a tradíciót. Vagyis az ősi magyar zenei világ egyértelműen csuvasos jellegű. A magyarság eredete zenei szempontból kifejezetten törökösnek tekinthető, azon belül a ritkább csuvas-ághoz (a bolgár-török ághoz) kötődik, nem a világszerte sokkal jobban ismert és elterjedtebb köztörökhöz.

Nyelvészeti párhuzamok

És itt a nyelvészet segítségét is igénybe kell vennünk. Tudjuk, a bolgárok ma szláv nyelven beszélnek, mármint a dunai águkhoz tartozó nép, de az Urál hegységben ma is élnek a Baskíriából elszármazott csuvasok, akiknek bolgár-török nyelve távolról ugyan, de őrzi az ősibb, korai nyelvet, amely az ogur-török ághoz tartozott. Érdekesség, hogy a mai magyar nyelvben mind a szláv bolgárból, mind pedig a bolgár-törökből számos jövevényszó érkezett. Ez is azt bizonyítja, hogy a két nép évezredeken át szoros kapcsolatban állt egymással.

A törököknek három ága létezik: az első a köztörök; ilyenek például a mai Törökország területén élő népcsoportok, őket oguzoknak is nevezik. A második csoportba a kipcsak-törökök tartoznak; például a legendás bulakok vagy a mai kazahok. A harmadik csoportba a bolgár-törökök számítanak, akiknek mai leszármazottai a csuvasok, s ezeket a csoportokat ogurnak is nevezik. Fontos tudni, hogy a magyarok idegen nyelvű elnevezése, az onogur egy ilyen bolgár-török népcsoportra utal, de erről később még ejtünk szót.

A *bolgár-magyar együttélést* számos szerző elemzi. Már a múlt század elején a finnugor kapcsolatainkat kutatók is elismerték, hogy legalább a Kr. u. 600-tól bolgár

hatások, méghozzá volgai bolgár hatások érhették a magyarságot. (Ezek a volgai bolgárok azok, akikről most kiderült: antropológiai rokonságban vannak a Kárpát-medencébe a VIII. század végén beérkezett honfoglalók összességével.)

A bolgár-magyar kapcsolatokat elemzők időben egyre előrébbre tolják az együttélés, vagy legalábbis a bolgár-magyar szomszédság időpontját. Zsirai Miklós (1937) szerint az Urál környékén, Kr. u. 460 körül kezdődtek a kapcsolatok. Munkácsi Bernát az ugor korra tette ezt az együttlétet, vagyis még a magyarság önálló megjelenése előtti időszakra. Ezt arra alapozta a híres nyelvész, hogy az obi-ugor (vogul és osztják) nyelvekben is vannak közös török jövevényszavak, így például a *hattyú*, a *hód* és az *enyv* megfelelői.

Munkácsi elméletét a híres turkológus, Ligeti Lajos (1986: 77) fejlesztette tovább. Ő mutatott rá a csuvasos (ogur-török, bolgár-török) hatás nagyobb jelentőségére, és további szavakban mutatta ki ezt a hatást. Így például a nyár, a nyak és a nyereg is alighanem bolgár eredetű.

Gombocz Zoltán (1907: 203) még ősibb kifejezéseket kutatott, és így kiderült, hogy a legalapvetőbb, úgyszólván a legprimitívebb tevékenységek között is vannak török szavak, ami a legkorábbi együttélésre utal. Igaz, más kutatók (pl. Rásonyi László 1962) kiemeli, hogy egy kipcsak-török ághoz tartozó nép, a bulak is együtt élhetett a bolgárokkal és a magyarokkal Magna Hungária, azaz a Volga környékén. Ez a bulak (blak) törzs kísérte el szerinte a magyarokat és a bolgárokat a mai Erdély, illetve az Al-Duna vidékére. Sőt, azt is feltételezi, hogy a bulakokhoz tartoztak esetleg az erdélyi gyulák, illetve Gyula törzse is, bár ezt egyértelműen bizonyítani nem tudta.

Finnugor kutatók, így Matti Räsänen vetette fel, hogy az ótörök nyelvek is átvettek szavakat az obi-ugoroktól, így a *vörösfenyő* az ujgurban (ez szintén törökös nyelv), az őstörökben és a vogulban is ugyanaz a szó, vagyis a „tyt".

A magyar nyelvben elforduló, a honfoglalás előtti időszakban átvett, döntően csuvasos eredetű török jövevényszavak számát 200-ra teszik a szakemberek, ami óriási arányt jelent. Ez azt mutatja, hogy a bolgárok, illetve más – köztörök és kipcsak-török népek – gyakorolták ebben az időszakban a legnagyobb hatást a magyarságra, illetve az ugorságra.

A népnevek vallomása

A nyelvészet tanúságtételét kiegészíti a magyarságra vonatkozó *népnevek elemzése* is. A bizánciak türkökként, néha „szavartü aszfalü"-ként, sőt „hun"-ként, esetleg onogurként emlegettek minket, a nyugati népek pedig szintén a bolgár-török onogur néptörzsről neveztek el bennünket szláv nyelveken „vengri"-nek, franciául „hongrois"-nak, latinul „Hungarus"-nak. Az onogur egyébként tíz nyilat, átvitt értelemben tíz törzset jelent bolgár-török nyelven. (On = tíz, ogur = nyíl, átvitt értelemben pedig törzs.) Mindez azt mutatja, hogy az onogur nép törzsszövetségben élt. Egyes kutatók szerint az onogurok olyan helyen éltek, ahol később a magyarok jelentek meg, így a nyugati források a korábbi népről, az onogurokról nevezte el az új

jövevényeket, a magyarokat, nem törődve azzal, hogy ők nem török, hanem finnugor nyelven beszéltek.

Mások viszont vitatják a nyelvészek állításait, a kérdést jelenlegi tudásunk alapján egyébként nem lehet egyértelműen eldönteni. Annyit mondhatunk viszont, hogy bolgár-török eredetű nemcsak a magyarok idegen nyelvű elnevezése, hanem a honfoglaló törzsneveink közül is legalább három bolgár-török származású. Ezeket a törzsneveket egyébként valószínűleg a Kazár Birodalom alá tartozó ősmagyarok használták. (A kazárok vagy bolgár-török, tehát csuvas-török nyelven beszéltek, vagy pedig a köztörök ághoz tartoztak a törökségen belül, de az biztos, hogy a vallásuk a zsidó volt, és ezzel egészen egyedülállónak bizonyultak a Fekete-tenger vidékén.)

Történeti források

A legkevesebb adat érdekes módon – legalábbis a két nép őstörténetét illetően – a történeti forrásokból vehető ki. Éppen ezért sem a magyar, sem a bolgár tankönyvek nem (vagy csak említés szintjén) tárgyalják a két nép esetleges rokonságát, vagy legalábbis több évezredes folyamatos kapcsolatait. Minthogy az írásbeliség egyik népre sem volt jellemző honfoglalásuk, illetve államalapításuk előtt, így érthető, hogy a pusztákon, sztyeppéken vagy éppen erdős területeken át vándorolva nem vezettek egymásról krónikákat. Nem meglepő tehát, hogy e népekről csak bizonytalan és hiányos források maradtak fenn.

Az egyik ilyen forrás a bizánci Priszkosz Rhétoré, aki Attila hunjai idején élt, s aki szerint Kr. u. 463 táján „a keleti rómaiakhoz követséget küldtek a szaragurok, az ugorok és az onogurok, amely népek elvándoroltak saját lakóhelyüktől, minthogy harcba bocsátkoztak velük a szabirok, akiket az avarok űztek el, akiket viszont az Óceán partvidékén lakó népek késztettek arra, hogy más vidékre költözzenek."

Juhász Péter (1979) szerint az óceán mentén élő kínaiak megverték a zsuan-zsuan népet, amely valószínűleg az avarokkal azonos, és az avarok váltották ki azt a kétségbeesett menekülést, illetve követségküldést, amely az egymással láthatólag együttműködő ugorok (s így talán a magyarok) és az onogurok (bolgár-törökök) nevéhez fűződik. Érdekesség az is, hogy más kutatók szerint a szaragurok elnevezése a „fehér ogurok"-nak felel meg, tehát ezek is bolgár-törökök lehettek. Mindez azt jelenti, hogy az ugorok és az onogurok törzsszövetségben élhettek egymással a Kr. u. V. században.

Egy másik forráscsoport kínai eredetű, ennek taglalása bonyolult lenne itt, de azt megemlítjük, hogy a kínai források alighanem ting-ling néven emlegették az ogur népeket az V. században. A kínaiak a VI. században már egy tie-lö törzsszövetségről szólnak, amelyben az u-ho, u-go törzs is szerepel, amelyet a kutatók érdekes módon nem ugornak, hanem ogurnak, tehát töröknek tartanak. Később felbukkan egy pa-su-ki-li nép is a kínai forrásokban, amelyet a baskíroknak feleltetnek meg a szakértők.

Mindennek alapján Juhász Péter (1979) azt állítja, hogy a magyarság már az *Urál szibériai oldalán* kapcsolatba került a bolgár-törökökkel, tehát nem a hegység európai (volgai) oldalán találkozott ezzel a népcsoporttal. Nyugat-Szibériában a magyarok elődei eszerint már Kr. e. 1000-500 között bolgár-török népekkel éltek együtt.

Juhász hozzáteszi, hogy a Kr. u. 585-643 között fennálló *bolgár birodalomban*, Kubrat (Kurt) uralma alatt magyarok is éltek. Ezután a kazár birodalom támadta meg ezt az államalakulatot. Ekkor három részre oszlottak a bolgárok (és alighanem a magyarok is). Az egyik rész elvándorolt az Al-Duna felé Aszparuh vezetésével. Ő tekinthető a mai Bulgária „alapító atyjának". A másik csoport Bat-Baján vezetésével a kazárok uralma alá került, és végül egy harmadik csoport vándorolt északra, a Volgához, ahol akár a magyarság egyes részeivel is együtt élhetett, legalábbis ezt bizonyítja, hogy a Magyarországról keletre induló Julianus barát a XIII. században még errefelé talált magyarul beszélő csoportokat. A volgai bolgár és magyar etnikumokat alighanem a tatárjárás söpörhette el.

Az eddigiekből úgy tűnik, hogy a magyarok őseivel kapcsolatban álló „előbolgárok" **bolgár-török nép** voltak. A magyar-bolgár kutatások sajátossága, hogy a magyar tudósok a bolgárokat török eredetűnek tartják, ám a teljesség kedvéért el kell mondanunk: a bolgárság eredete korántsem egyértelmű. A magyar tudósok egy része is azt állítja, hogy a bolgár név valamilyen keveredett népcsoport elnevezése. Így nem kizárt, hogy más népek is befolyásolták a bolgár nemzet kialakulását. A szláv-bolgár kortárs történészek a legutóbbi időkben pedig egyenesen tagadni kezdték az előbolgárok, vagyis a korai bolgárok török származását. (Korábban voltak olyanok a bulgáriai történészek között, akik elismerték a török hatást a bolgár nép etnogenezisében.) A mai vezető bolgár történészek, például Bozsidar Dimitrov (2002), a bolgár Nemzeti Történeti Múzeum igazgatója azt hangsúlyozza, hogy az előbolgár indoeurópai nép volt, tehát a szlávok, a germánok, a latinok, az indoirániak rokona. Dimitrov szerint az indoeurópai bolgárok a Pamír és a Hindukus hegységből indultak nyugatra. A bolgárok Dimitrov és egy másik történész, Petar Dobrev (2005) szerint is elvetődtek a Volga mellé. Ők sem tagadják, hogy a Kaukázusban, a Fekete-tenger-partján és az Al-Duna mentén, továbbá a mai Bulgáriában is ugyanez a népcsoport jelent meg. Ugyanakkor azt állítják, hogy ez a nép nem török, hanem indoiráni volt. (Ez az elmélet alighanem azért is rokonszenves nekik, hiszen a szláv-bolgárság 500 évig az oszmán-törökök irtózatosan kegyetlen elnyomását volt kénytelen elszenvedni, márpedig az oszmánok – ha nem is tartoznak a csuvasos török nyelvek közé, de – a köztörök, vagyis türk népcsoportok legnépesebb etnikumát alkotják.)

Ha netán a bolgárok tényleg – vagy legalább részben – *indoirániak* lennének, akkor az megmagyarázna néhány régészeti furcsaságot. A bolgárok és a magyarok közös múltjába ugyanis könnyebben beilleszthető lenne az a tény, hogy a vaskorig a finnugorokhoz (így tehát a magyarok elődeihez is) köthető régészeti kultúrák számát Fodor István archeológus 37-re teszi, s ezek közül kettő kapcsolható a bolgár-törökökhöz (csuvasokhoz) is, négy pedig a türkökhöz általában (vö. Diószegi–Fodor–Legeza 1996). Az indoeurópai, iráni, szarmata hatást viszont 17-19 régészeti kultúrában mutattak ki a finnugorokkal közösen. Ez azt jelenti, hogy a bolgár-török és a

magyar együttélés korai szakaszait érdemes tovább vizsgálni. (Számos forrás szerint az „andronovói" kultúrában (vö. Veres 2007) érhette iráni hatás a bolgár-török és az ősmagyar vagy ugor népcsoportokat.) Történészeink közül például Györffy György (1994) vetette fel, hogy a magyar szóban a „magy" szótag például egyenesen az indoeurópai-indoiráni „man" (ember) szóból ered. Ha a bolgárok indoeurópai eredetűek lennének, az megmagyarázná az ősi indoeurópai szóátvételek egy részét is a magyarban (mint amilyen a víz vagy a ház).

Közös vallástörténeti adatok

Az esetleges „indoeurópai szál"-tól függetlenül feltételezhető, hogy a magyar és bolgár-török népcsoportok Eurázsia számos pontján valószínűleg együtt bukkantak fel az évezredek során. Így a Kaukázustól kezdve Baskírián át a Kazár Birodalomig, a Fekete-tenger partvidékétől Erdélyig több helyen is szorosan érintkeztek egymással, sokszor egyébként nem is feltétlenül szövetségesként, hanem ellenségként. A magyar honfoglalást közvetlenül például azoknak a besenyőknek a támadása váltotta ki, akik a bolgárok kérésére támadták hátba a magyarokat. A magyarok viszont éppen a bolgárokat próbálták ekkor bizánci szövetségben legyőzni. A magyar honfoglalás idején a bolgárok egyébként már inkább szláv nyelvű államot alkottak az Al-Duna mentén, illetve a Balkán-félszigeten, amiben a keleti kereszténység felvétele is szerepet játszhatott.

Természetesen, két népcsoport annak ellenére is lehet rokonságban egymással, ha ellenséges viszonyban vannak – érdemes csak a római legendákra, például a szabin nők elrablására utalni. A nőrablás és a két nép közös eredete a magyar Csodaszarvas-mondában is fennmaradt. Hunor és Magor ugyanis a mitológiai Belárhoz kapcsolódik ebben a történetben. Belárt pedig a kutatók a „bolgár" népnévnek feleltetik meg. Hunor és Magor Belár fiainak feleségeit rabolják el.

A **közös bolgár-magyar mitológiai kapcsolatokat** Dümmerth Dezső (2003) szerint a Csaba királyfiról szóló legendakör is táplálja. Így például szerinte az Árpád-ház rokonságban volt a bolgár kánokkal, s Csaba királyfi is esetleg bolgár-török eredetű lehet, akinek a legendáját a székelyek őrizték meg, s aki Álmos fejedelmünk közeli rokona volt. A székelyeket sokan, sokféle nép leszármazottjának tekintik, Rásonyi László például a csuvasoknál meglévő szekil név, illetve szó alapján a székelyeket bolgár-török eredetűnek tartja.

A bolgár hatások között tarthatjuk számon a **keresztény terminológia** egy részének átvételét is magyar nyelvünkben. Melich János (1910) szerint nyelvünk keresztény töltésű szláv szavai két rítusból származnak. A többség viszonylag kései átvétel a horvátból és a szlovénből. A másik, kisebb, de korábbi eredetű a görög rítusra megy vissza. Ide tartozik a *pap, szombat, kereszt, diák, vádol, panasz, zarándok, pitvar, karácsony*, amelyek ószláv, vagy egyházi szláv (bolgár) átvételek – H. Tóth Imre (2009) szerint. Itt jegyzem meg, hogy téves az a nézet, hogy a magyarság csak Szent István, jobb esetben Géza fejedelem alatt vette fel a kereszténységet, mégpedig a nyugati rítust. Már az óhazában is megismerkedett a keresztény hittel, pontosabban annak keleti változatával. Mindez csak megerősíti a magyar-bolgár

kapcsolatokat. Az ótestamentumi hagyományra visszamenő keresztnevek használata (Sámuel, Dávid, Salamon) szintén ortodox, elsősorban bolgár szokás. Köztudott, hogy Cirill alkotta meg a szlávok első ábécéjét, az úgynevezett glagolicát. A tévesen Cirillnek tulajdonított és róla elnevezett cirillica valamivel később, Bulgáriában jött létre. A bolgár egyház mindkét írásrendszert rendszeresen használta. A székelyek rovásírásban vannak olyan jelek, amelyek a szláv ábécékre mennek vissza. Valószínű, hogy az e, o (és talán a zs) jel a glagolicából került át. Az átvétel ideje a 9-12. század közötti időszakra tehető. Ezzel szemben az a, h, l, f forrása a cirillicában keresendő. A bolgár-magyar kapcsolatokkal nagyon sokat Sztojan Radev (1981) szerint az egyházi életen és az írásos műveltségen kívül, a földművelés, a házépítés és a mezőgazdaság más területein nagyon sok szláv-bolgár foglalkozó szó került a magyarba. Ilyen jövevényszó például: a *széna, szalma, lapát, gerenda, szilva, rozs, cseresznye, bab, rozsda, barázda, mezsgye, ugar, iga* és *mészáros* szavunk.

A két nép történetét sok szál fűzi egymáshoz a középkorban is, a magyar vagy a bolgár államiság kialakulása után. De ez már egy következő kutatás területe.

IRODALOM

Димитров, Б. 2002, България – илюстрована история. София: Борина.

Добрев, П. 2005, Сага за древните българи – прародина и странствания. София: Кама.

Cselényi I. 2011, Rilai Szent Iván a bolgár-magyar kapcsolatok fényében. In: Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Budapest: Bolgár Kulturális Fórum, 130–149.

Diószegi Gy. – Fodor I. – Legeza L. 1996, *Őseink nyomában. A vándorló, honszerző és kalandozó magyarok képes krónikája.* Budapest: Magyar Könyvklub-Helikon.

Dümmerth D. 2003, *Az Árpádok nyomában*. Budapest: Corvina.

Fóthi E. 2006, A Kárpát-medence X. századi antropológiai leletanyagának megoszlása, In: Sziget A. (szerk.) *A Magyar Őstörténeti Munkaközösség Egyesület Jubileumi Konferenciája*, Kerepes: Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 47–58.

Gombocz Z. 1907, Régi török jövevényszavaink. Budapest.

Győrffy, Gy. (szerk.) 1994, Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel. Budapest: Balassi Kiadó.

H. Tóth I. 2009, Рани връзки на унгарското население с православни славяни. In: Чандарова Д. – Кръстева Д. – Панайотов В. – Георгиев Д. (szerk.) *Доброе слово дати: Славистични изследвания, посветени на 65. годишния юбилей на доц. д-р. Лила Мончева*. Шумен, 11–17.

Juhász P. 1979. Kapcsolataink két és fél évezrede. *Mai Bulgária*. 10.

Melich J. 1910, *Nyelvünk szláv jövevényszavai,* Budapest.

Munkácsi B. 1884, *Ugor füzetek* 5. Budapest.

Ligeti L. 1986, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest.

Radev, Szt. 1981, A bolgárok és a magyarok évszázados barátsága, kapcsolatai. In: Dobrev, Cs. – Juhász, P. – Mijatv, P. (szerk.): *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 97–129.

Rásonyi L. 1962, *A magyar eredetkutatás orosz kapcsolatai*. Budapest.
Vargyas L. 1981, *A magyarság népzenéje*. Budapest.
Veres, P. 2007. A magyar nép etnogenezise. *História* XXIX. 4.
Zsirai, M. 1937, *Finnugor rokonságunk*. Budapest.

Автори на статиите

Име	Институция	и-мейл
Балаж, Габор Л.	Сегедски университет	gbalazs@lit.u-szeged.hu
Батинкова, Елена	Българско училище за роден език, Будапеща	batinkova.elena@gmail.com
Вълчанова, Събина	Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”	saw1wal@gmail.com
Даскалова, Добрина	Шуменски университет „Еп. Константин Преславски”	Dobrina_Daskalova@abv.bg
Дудаш, Мария	Университет „Л. Йотвьош”, Будапеща	dudasmimi@yahoo.com
Григораш, Наталя	Лвивски национален университет „Иван Франко”	ndhryg@i.ua
Гюлемерова, Велика	Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”	velika87@abv.bg
Желязкова, Димитрия	Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”	erje33@hotmail.com
Жерева, Мария	СУ „Св.Климент Охридски”, ДЕО	mzhereva@abv.bg
Жилак, Мария	Университет „Л. Йотвьош”, Будапеща	m.zsilak@gmail.com
Иванова, Елена	Санкт-Петербургски държавен университет, Русия	eli2403@yandex.ru
Исса, Катя	Университет по архитектура, строителство и геодезия	katyaissa@abv.bg
Ичевска, Татяна	Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”	ichevska@yahoo.com
Илиева, Бойка	Югозападен университет „Неофит Рилски”	boyka@abv.bg
Катуш, Елвира	Университет „Л. Йотвьош”, Будапеща	-
Колева, Красимира	Шуменски университет „Еп. Константин Преславски”	krdkoleva@abv.bg

Костова-Панайотова, Магдалена	Югозападен университет „Неофит Рилски”	magi66@mail.bg
Кочиш, Михай	Сегедски университет	kocsisma@t-online.hu
Крейчова, Елена	Масариков университет, Чехия	elena.krejcova@gmail.com
Куцаров, Константин	Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”	konstantpol@abv.bg
Кънчева, Павлина	Център по езиково обучение, физическо възпитание и спорт на Медицински университет, София	kantscheva@yahoo.com
Кьосева, Светла	Българско училище за роден език, Будапеща	skioseva@gmail.com
Лалчев, Драгомир	Крайовски университет – Югозападен унивеситет „Неофит Рилски“	dlal@abv.bg
Лулейска, Илина	Югозападен университет „Неофит Рилски“	ilina_1988@abv.bg
Марков, Йордан	Югозападен университет „Неофит Рилски“	Jordan.Markov@gmx.de
Менхарт, Кристина	Университет „Л. Йотвьош”, Будапеща	menyhart.krisztina@btk.elte.hu
Молхова, Галина	СУ„Св.Климент Охридски”, ДЕО	molhova55@yahoo.com
Мъскив, Надя	Лвивска национална научна библиотека “Васил Стефаник”	Nadia.myskiv@gmail.com
Николова, Надежда	Институт за български език – БАН	nvnikolova@abv.bg
Николова, Надка	Шуменски университет „Еп. Константин Преславски”	nikolova55@gmail.com
Няголова, Наталия	Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методи“	nniagolova@abv.bg
Петкова Пападопулос, Адриана	Български културен форум	anibudapest@gmail.com

Петрова, Галина	Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас	galyapetro@abv.bg
Петрович, Бригита	Университет „Л. Йотвьош”, Будапеща	petrovits.brigitta@gmail.com
Пожгаи, Ищван	Западноунгарски университет, Славянска филологическа катедра.	constantinus@freestart.hu
Попов, Борислав	Югозападен университет “Неофит Рилски”	meristaf@abv.bg
Попова, Катажина	Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас	katarzyna@abv.bg
Русков, Иван	Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”	ruskovivan@yahoo.com
Савова, Ивелина	Шуменски университет „Еп. Константин Преславски”	i_savova@abv.bg
Сивриев, Сава	Шуменски университет „Еп. Константин Преславски”	sivriev@abv.bg
Симеонова-Конах, Галя	Университет „Адам Мицкевич”, Институт по славянска филология, Полша	galia.s.konach@gmail.com
Стефанова, Марияна	Шуменски университет „Еп. Константин Преславски”	marijana@abv.bg
Стоилов, Антони	Югозападен университет „Неофит Рилски”	ant100@abv.bg
Стоянова, Елена	Югозападен университет „Неофит Рилски”	helena.stoyanova@abv.bg
Събева-Юричкай, Ася	Български културен форум	etnoassia@gmail.com
Тихова, Анета	Шуменски университет „Еп. Константин Преславски”	marinova@shu-bg.net
Тодорова, Биляна	Югозападен университет „Неофит Рилски”	bilyanatodorova@swu.bg

Тончева, Христина	Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”	hrtoncheva@gmail.com
Ушева, Катерина	Югозападен университет „Неофит Рилски”	kateto184@abv.bg
Фаркаш-Барати, Моника	Сегедски университет	farkasbm@lit.u-szeged.hu
Федосов, Олег	Университет „Л. Йотвьош”, Будапеща	fedhod@mail.datanet.hu
Филипов, Павел	Югозападен университет „Неофит Рилски“	p_filip@abv.bg
Чакърова, Красимира	Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”	krchakarova@gmail.bg
Челени, Ищван Габор	Католически университет „П. Пазман”	idr.cselenyi@gmail.com
Чорбаджиева, Мария	Югозападен университет „Неофит Рилски“	tchorbadjieva@yahoo.com